Веселин Янчев

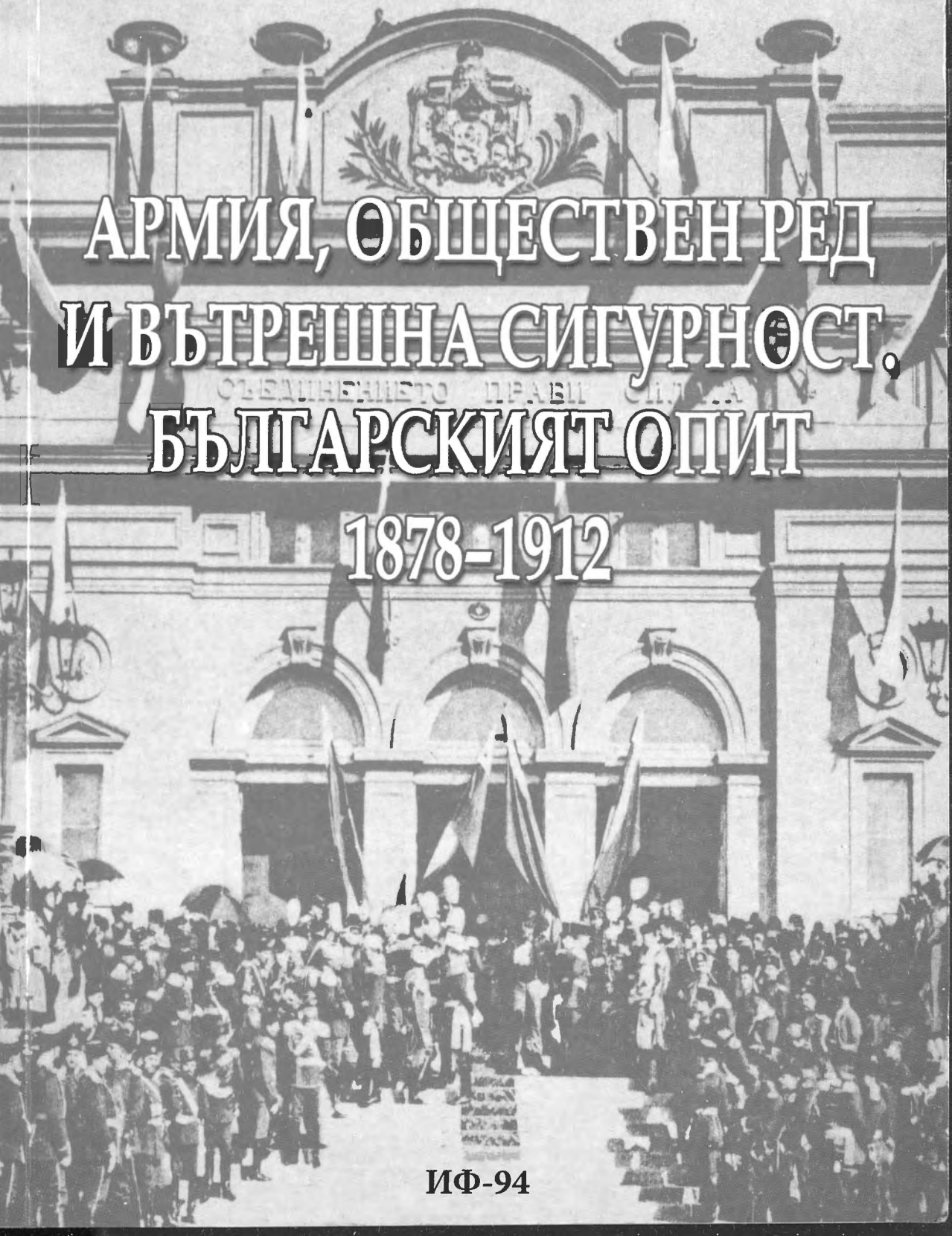

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ. БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ 1878-1912

ИФ-94

Веселин Янчев

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ. БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ 1878–1912

© Веселин Костов Янчев – автор, 2006
© ИФ-94, 2006

ISBN 954–9445–02–X

Веселин Янчев

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ. БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ 1878–1912

ИФ-94
2006

Научни рецензенти:
Проф. д.и.н. Георги Марков
Проф. д.и.н. Димитър Гоцев

Редактор:
Лили Божилова

Веселин Янчев
АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ. БЪЛГАРСКИЯТ ОПИТ 1878–1912

•

Формат 70x100/16

Печатни коли 19,25

•

Оформление, предпечатна подготовка и печат

FABER – В. Търново (062) 35 256, e-mail: fabcr@abv.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 7

Глава първа. АРМИЯ, ДЪРЖАВА И СИГУРНОСТ 11
1. Същност и предназначение на армията 11
2. Държавата, политиката, политическата власт 14
3. Обществен ред и вътрешна сигурност 16
4. Начини за постигане ред и сигурност чрез армията 20
А. Съдействие от армията на гражданските власти 21
Б. Армията и военното положение 24
5. Българската армия и нейните функции 29
А. Руските виждания 29
Б. Българските възгледи 35

Глава втора. БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ, РАЗБОЙНИЧЕСТВОТО И ЗАЩИТАТА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ РЕД И ВЪТРЕШНАТА СИГУРНОСТ (1879–1885) 39
1. Първоначална регламентация на вътрешните функции на армията 39
А. Съдействието на гражданските власти 39
Б. Статутът на военното положение 44
2. Армията и разбойничеството в Североизточна България след Руско-турската война 55

Глава трета. АРМИЯТА, КНЯЗЪТ И РУСИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ВОДОВЪРТЕЖ (1879–1885) 93
1. Армия и избори. Правила и закони 93
2. Генерал Паренсов и битката му с княза 94
3. Генерал Ернрот, армията и установяването на режима на пълномощията 103
4. Хитрово и контролът върху княза, армията и княжеството 119
5. Генералското управление в България 123
6. Военният въпрос – от конфронтация към регламентация 129

Глава четвърта. АРМИЯТА – НОСИТЕЛ И РУШИТЕЛ НА РЕД И СИГУРНОСТ (1885–1887) 146
1. Армията и вътрешният ред по време на Съединението 146
2. Време на "политически забежки" 153
А. Превратът и контрапревратът 153
Б. За и против регентството 165

Глава пета. ОБЩЕСТВЕНИЯТ РЕД И АРМИЯТА – МЕЖДУПАРТИЙНИТЕ И ДЪРЖАВНИ ИНТЕРЕСИ (1887–1912) 199
1. Стефан Стамболов – армията в подчинение на администрацията 199
А. Армията и "редът" по изборите 199

Б. Армията срещу външни и вътрешни "разбойници" 203
В. Регламентация на вътрешните функции на армията 216
2. К. Стоилов – срещу и по стъпките на Стамболов 228
А. Офицерско-емигрантският въпрос 228
Б. Изборите и армията – практика и теория 233
3. Армията и кризата от 1899–1900 г. 241
А. Армията срещу радославовата администрация 241
Б. Армията срещу селяните?! 244
В. Регламентация на военното положение и на съдействието на гражданските власти 257
4. Вътрешните функции на войската 1901–1912 г. 266
А. При демократи и прогресивно-либерали 266
Б. При народнолибералите 275
В. При демократите 283
Г. При народняци и прогресивнолиберали 288

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 293

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 298

УВОД

Едно от многобройните определения за историята е това на Р. Дж. Колингууд. Според него тя е разновидност на изследването или търсенето, разновидност на онова, което се нарича наука – форма на мислене, посредством която задаваме въпроси и се опитваме да им отговорим. Специфичното за историческата наука е, че тя търси res gestae – събитията, деянията, действията на хората, извършени в миналото[1]. В този контекст въпросът, който се поставя с настоящето изследване, може да бъде формулиран по следния начин: каква е ролята на българската армия за гарантирането на обществения ред и вътрешната сигурност в периода от Освобождението до началото на Балканската война от 1912 г.?

Основните мотиви за поставянето на този въпрос са няколко. В съществуващата историческа литература липсва цялостно изследване на вътрешните прояви на българската армия. **Основно вниманието на изследователите и на самите военни дейци е насочено към войните, които тя води за национално освобождение и обединение или към организационното ѝ развитие. Мирновременните прояви на войската или не са изследвани, или са изследвани само доколкото те са насочени към дестабилизацията и разрушаването на съществувашия обществен ред и сигурност, като се акцентира върху участието на армията в преврата на 9 август 1886 г., русофилските бунтове през 1887 г., нейното развитие като "социално-класов организъм и политическа институция"[2].**

Пренебрегвани са проблемите на легитимното използване на армията от страна на държавата и нейните институции за осигуряването на ред и сигурност – условия, без които е невъзможно съществуването нито на индивида, нито на обществото, нито на самата държава. Това е и вторият основен мотив за разглеждането на проблема – неговата първостепенна важност за функционирането и развитието на българската, а и на всяка една държава и държавност, за разкриването на идеите, източниците и механизмите на нейното институционално съзиждане, за факторите

---

[1] Колингууд, Р. Дж. Идеята за историята. С., 1995, с. 13.

[2] Виж параграфите, посветени на участието на армията във вътрешнополитическия живот, публикувани в колективния труд "Българската армия 1877–1919". С., 1988.

– външни и вътрешни, повлияли в това отношение, за еволюцията на възгледите и практиката за използването на войската във вътрешнополитически план. Тук стигаме и до третия мотив – необходимостта от осмислянето на собствения държавнически опит – положителен и отрицателен, тъй като проблемът за необходимостта, мярата, баланса при използването на силовите държавни институции далеч не е изгубил своята актуалност. Двете възможности за намеса на армията във вътрешен план – за даване на съдействие на полицията при обществени и природни катаклизми и при обявяване на военно положение, както и начините за недопускане на политически прояви на самата армия, са въпроси не само на миналото, но и на настоящето. Разкриването на историческия опит в това отношение би ни дало някакъв ключ както за разбирането и обяснението на тогавашните исторически събития и процеси, така и за съвременната регламентация и практика при използването на армията.

Отговорът на въпроса за проявите на армията в защита на законовото държавно и обществено устройство предполага и отговор на такива принципни въпроси като: какво представлява армията и какво е нейното предназначение; каква е същността на държавата, на властта и на политическата власт в частност; какво е съдържанието на понятията обществен ред и вътрешна сигурност.

Изследването си поставя за цел да разгледа двете страни на проблема – нормативната база, върху която стъпва държавата при употребата на армията във вътрешнополитически план и конкретните, практически проявления на тази намеса. Този подход би дал възможност за разкриване на причинно-следствената връзка между тях, а оттук и за търсене на отговори на такива основни въпроси като: доколко законно или незаконно е използвана армията, дали тя е защитавала висши държавни интереси или е служила като маша в ръцете на чужди сили и родни **политици, преследващи собствени и конюнктурни цели?** Тези отговори не биха били възможни, ако не се разгледат такива проблеми като руско-българските военнополитически отношения след Освобождението, ролята на армията в борбата с разбойничеството и участието ѝ в изборния процес, първият от които е разглеждан твърде едностранчиво, а останалите два фактически не са били обект на самостоятелно проучване.

Хронологическите граници на изследването съвпадат с първия период от развитието на Третата българска държава – от нейното възкръсване до началото на войните за национално освобождение и обединение. Това е един цялостен период на създаване на основните държавни институции, на техните първи практически стъпки, на тяхното сработване и усъвършенстване, на развитието, което, макар и не винаги гладко, е белязано от възходящи положителни тенденции. Това пролича-ва и по отношение на армията и нейната роля във вътрешнополитически план. Този относително голям хронологически отрязък дава възможност за очертаване на основните етапи в еволюцията на проблема и разкриване на неговите особености и специфики.

В работата не са разглеждани проявите на източнорумелийската милиция по отношение на вътрешния ред и обществената сигурност поради особения статут на областта и на нейните въоръжени сили и най-вече поради разбирането, че тази тема трябва да бъде разработена самостоятелно.

Тъй като в основата на всяко историческо дирене са запазените за епохата документи, то и усилията ми бяха насочени към откриване на максимален обем от достъпните по въпроса. Проучени са фондовете на Централния военен архив – гр. Велико Търново, където естествено е най-голямата сбирка от военни документи. Изключително интересни и ценни са документите, съхранявани в Българския исторически архив при Народна библиотека "Св. Св. Кирил и Методий", където се намират фондовете на първия български княз Александър Батенберг и на редица държавни и военни деици. В Централния държавен архив са използвани фондовете на Министерския съвет, на Народното събрание, на Монархическия институт, както и личните фондове на политици и военни от периода. Като основен източник е използван "Държавен вестник", който особено в първите години съдържа изключително ценна информация за общото държавно развитие и за развитието на армията в частност. Проучени са и отразените в Стенографските дневници на Народното събрание дискусии по отделни законопроекти и приетите закони, отнасящи се до войската, администрацията, полицията, изборите. Те са показателни за логиката на политическото мислене, амбициите и страстите на българските държавни мъже. "Интимната" страна на поведението им се съдържа и в техните спомени и дневници. Редица от "строителите на съвременна България" – Григор Начович, Константин Стоилов, Тодор Икономов, Пьотр Паренсов, Стефан Стамболов, Константин Иречек, Петър Пешев, Тома Васильов оставят неподражаеми по дух и автентичност свидетелства за епохата, имащи пряко отношение и към армията. Проучени и използвани са вече публикувани документални сборници за политиката на Русия по време и след Освобождението, за външната и военна политика на България.

Използвани са и теченията на военните периодични издания – вестник "Военни известия" и списанията "Военен журнал" и "Военноисторически сборник".

Направената на основата на този документален материал интерпретация, изводи и оценки са съпоставени със съществуващите до момента изследвания, свързани с темата, както от български, така и от руски и западни изследователи[3].

[3] За използваните източници и литература вж. приложението в края на труда.

Глава първа АРМИЯ, ДЪРЖАВА И СИГУРНОСТ

1. СЪЩНОСТ И ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ НА АРМИЯТА

Армията и войната са част от развитието на цивилизацията. Връщането в историята често изглежда като преглед на важни битки, свързани със залеза на едни племена, народи, държави и възхода на други. Това не е случайно, тъй като войната е най-грандиозното, най-многочисленото, най-интензивното обществено явление. Тя е еманация както на човешките постижения, така и на най-големите човешките падения. Изходът от войната е достатъчен показател и критерий за състоянието на обществото. Ето защо често ключът към описанието и обяснението на дадена епоха или формация се търси в еволюцията на военната организация, на методите и формите на воюване. Съществува и един втори елемент, предизвикващ непрестанен интерес към армията и войната, проявите на които, наред със зависимостта си от обективните условия, са в зависимост и от случайността, от личните и морални качества на индивида, а това, както пише Карл фон Клаузевиц, "пленява най-много човешкия дух"[4].

Армията и воюването, като емблематични явления на човешкото общество, привличат отдавна вниманието на изследователи от различни сфери на познанието. Естествено е наличието на многобройни виждания относно тяхната същност и предназначение. Между тях се открива един общ знаменател – войската се разглежда като обществена групировка със специфично предназначение – воюването.

Руската военно-теоретична мисъл, повлияла в най-значителна степен върху оформянето и развитието на българската военна доктрина, определя войската, акцентирайки върху три елемента – наличието на въоръжена маса от хора, подчинеността ѝ на определена със закон организация и върховното ръководството на владетеля. Един от най-авторитетните руски военни юристи от края на XIX и началото на XX в., княз С. А. Друцкой, пише: "Войската е единение на въоръжени хора, определяно в своята организация от юридически закони и управлявано в своята дейност от волята на върховния вожд"[5].

Всъщност самото название армия произхожда от латинското armare – въоръжавам, и макар някои изследователи да считат, че оръжието не е задължителен характеристичен критерий, безспорно без хора и оръжие армията е невъзможна.

---

[4] Клаузевиц, К. Теория на голямата война. С., 2001, с. 53.

[5] Друцкой, князь С. А. Причины невмененія въ военно-уголовномъ праве. Варшава, 1902, с. I.

Другите същностни компоненти на армията – съставът и организацията, са динамични и се променят през различните епохи и при различните народи. Счита се, че войската в модерния смисъл на думата се появява във Франция при Людовик/Луи XIV (1643(61)–1715), когато се въвеждат еднакви униформи и въоръжение и войниците се рекрутират от доброволци, но живеят в казарми и получават заплата. Именно тогава се осъществява преходът от временни и ненадеждни към постоянни национални въоръжени сили, подчинени на централната власт. След Великата френска революция се създават условия за появата на масови армии, комплектовани на доброволния принцип, а след това и на принципа на всеобщата задължителна военна повинност за всички граждани, годни да носят оръжие. Като професионална институция армията се появява в началото на XIX в. в Прусия, където за първи път е въведена и задължителната военна служба[6]. Съставът и организацията на армиите се регламентират със съответни, специфични за всяка страна закони, устави и правилници. Третият елемент на горното определение подчертава, че дейността на армията е подчинена на държавните интереси, олицетворявани от държавния глава.

Връзката между армията, воюването и държавата е изведена по един категоричен начин в най-синтезираното определение на войската в българската военна литература до 1944 г. – това на д-р Н. Николаев. Според него "Войската е организирана човешка група, подчинена на държавата и предназначена да воюва от името и за сметка на последната"[7].

Предназначението на армията – воюването или войната, са дефинирани по най-различни начини, но и до днес класически остава анализът на Клаузевиц, който разкрива същността на войната и съотношението ѝ с другите човешки дейности.

Според Клаузевиц "Войната е акт на силата, с която принуждаваме противника да изпълни волята ни"[8]. Тя е един "уголемен двубой", в който могат да бъдат разграничени причина (пряка или политическа цел), средство (физическата сила) и резултат (според определението на Клаузевиц – цел), т. е. принудата противникът да изпълни волята на победителя или да бъде поставен в невъзможност да се защитава.

Основното в този двубой е "политическата цел, причината, която е дала повода за войната" и която определя както резултата, преследван с военни действия, така и усилията, които трябва да се пожертват за него. Войната има за пър-

---

[6] Хънтингтън, С. Войникът и държавата. Теория и политика на гражданско-военните отношения. С., 1998, с. 40–60. Според други изследователи задължителната военна служба е въведена във Франция в края на XVIII век (Виж: Corvisier, A. Dictionnaire d'art et d'istoire militaires, P. 1988, p. 636–638, 718–723).

[7] Николаев, Н. П. Войската в парламентарната държава. Общ поглед върху положението на войската в държавата. Управление и командване на войската в парламентарната държава. С., 1927, с. 23.

[8] Клаузевиц, К. Цит. съч., с. 31.

вопричина политическа цел, следователно "и тя самата е политически акт". "И тъй като политиката е майка на войната, то, пише Клаузевиц, естествено е, че в политическата цел се съдържа първият и главен мотив за посоката, която трябва да вземат военните действия"[9]. Политиката не може да диктува изцяло средствата на войната, но постоянно упражнява влияние върху нейния ход". Става ясно, допълва Клаузевиц, че войната е не само действие, но и същевременно средство на политиката и последната като прибягва до нея, не върши друго, освен постигане на целите си с други средства"[10]. Връзката между войната и политиката е в характера на мотивите, предизвикващи войната. Колкото по-глобални са мотивите, толкова войната се приближава до абстрактния си образ на вродено насилие и колкото по ограничени са те, толкова по-голяма е зависимостта от политиката. Войната и в двата случая е инструмент на политиката.

Въпреки субективистичния подход и залагането на индивидуалната психика, а не на обществения характер на войната, анализът на Клаузевиц е аксиоматичен, тъй като разкрива неразривната връзка между политиката и войната.

Войната преследва една главна цел (резултат) – да се постави противникът в невъзможност да се брани и използва едно основно средство – воюването, боят. За постигането на целта могат да се използват различни начини на воюване (чрез разбиване, нахлуване, завладяване или окупиране, изтощаване на силите, привличане на съюзници и т. н.), но без цел и без бой – в крайна сметка войната е невъзможна.

Н. Николаев обобщава по следния начин принципите, които се откриват при логически анализ на войната: 1. При всяка война имаме налице две обществени групи, които се стремят чрез грубите средства на взаимно изтребление и омаломощаване да сломят взаимно съпротивата си, с цел едната от тях да наложи волята си над другата; 2. При всяка война съпротивата на едната група увеличава нападателните стремежи на другата група, като чрез това взаимодействие на съпротивата се дохожда и от двете страни до един максимум на напрежение на духовни и материални усилия; 3. Победената група винаги е принудена да изпълни редица неблагоприятни за развитието и преуспяването си последици, наложени от победителя[11].

При Клаузевиц армията и воюването се разглеждат не като нещо откъснато и изолирано, а като част от политическите отношения между държавите и народите, пораждащи се от тях. Под политика той обаче разбира само външнополитическите отношения между държавите и изключва вътрешнополитическата необходимост от войската и воюването. Означава ли това, че държавата и политиката се нуждаят от армията и войната само за реализиране на своите външнополитически цели?

---

[9] Пак там, с. 55.-

[10] Пак там, с. 56.

[11] Николаев, д-р Н. П. Цит. съч., с. 11–13.

Отговор на този въпрос може да се даде, като се разкрие същността на държавата и на политиката, на техните цели и средства и връзката им с армията и воюването.

2. ДЪРЖАВАТА, ПОЛИТИКАТА, ПОЛИТИЧЕСКАТА ВЛАСТ

Политиката е свързана с държавата. Същинската политика започва там, където възниква държавата. Затова много автори приемат политиката като синоним на държавността, а държавата като главна арена на политиката. Понятието "държава" носи различни смислови значения и е дефинирано по твърде различни начини. В исторически план държавата може да се разглежда като отношение между дадена човешка общност и територия, създаващо определен, вътрешно присъщ ред. Държавата може да се разглежда и като вид дейност (динамичното определение за държавата), наложена по необходимост на човека и която цели създаване на единство между управлявани и управляващи и ред в отношенията между хората и нещата. Държавата може да бъде определена и като апарат за управление, разполагащ с монопол върху принудата, или според Макс Вебер – "монопол върху законната употреба на сила". В този контекст, но от други позиции, е и определението на марксистите за държавата като инструмент за потискането на една класа от друга. Държавата може да бъде разглеждана и като специфично модерно явление, свързано с идеята за суверенността на управлението, излъчено, или чиято власт е делегирана от народа.

Тези определения разкриват отделни страни и черти на държавата, като изтъкват и дори абсолютизират едни и пренебрегват други нейни проявления и функции. Едно по-комплексно и синтезирано виждане за държавата е нейното определяне като "институционална представителност на народната воля, която ѝ дава възможност да действа ефективно и в нормални, и в кризисни ситуации, за да осигури защитата и благоденствието на цялото и правата на частите – заедно със самата тази дейност"[12].

С други думи държавата – това са оторизираните от народа институции, имащи за цел, независимо от обстоятелствата, да гарантират налагането на определен вътрешен и външен ред и сигурност, които пък са предпоставка за индивидуалното и колективно развитие и просперитет. Държавата е антоним на анархията, синоним на реда, който ред обаче трябва да бъде истински, справедлив, автентичен, за разлика от изопачения, безсъдържателен и деспотичен ред.

---

[12] Блекуел. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997, с. 119–12; Burdeau, G. L'État, Édition du Seuil, 1970, p. 103–147; Вебер, М. Социология на господството. Социология на религията. С., 1992, с. 63–120; Киров, Проф. д-р С. Кратък курс по общо държавно право. С., 1919, Ч. I–II, с. 14–20, 67, 82; Вълчев, д-р Д. Държавна власт и народен суверенитет. С., 1996, с. 5–27, 169–180.

Своите цели държавата постига чрез конкретна политика, реализирана от политическите институции.

Определенията за политиката също са най-разнообразни. Едни я свързват с властта – стремежът към и осъществяването на определена власт (М. Вебер). Други свързват политиката с държавното управление. Политиката се разглежда и като средство за организиране на колективна обществена дейност, и като изграждане на обществен ред. Тя се определя и като разпределение на ценности, и като сфера на разрешаване на конфликтите в обществото. Марксистите разглеждат политиката като израз на класов сблъсък и класова борба. Най-общо политиката може да бъде определена като "сфера на социални отношения, характеризираща се със специфични дейности, процедури и институции, чрез които множеството интереси в обществото, в различна степен на взаимодействие и конфликт, получават възможност да придобият характер на общовалидни и задължителни норми"[13].

Политическите институции могат да бъдат разгледани в тесен и широк смисъл. В тесен смисъл – това са институциите на държавната инфраструктура – парламент, правителство, съдебна власт, държавна администрация. В широк смисъл – това са политическите институции, посредници между гражданите и държавата. Такива са политическите партии, професионалните организации, групите за натиск и т.н.

Не всички от тези институции са носители на власт, която прави възможно реализирането на дадена политика. Защото властта е възможността някой или някаква социална група да наложи своята воля, цел или цели на други, включително и на онези, които не са съгласни или са враждебно настроени, т. е. да извършат това, което иначе не биха извършили. Властта се постига чрез "влияние", "сила", "принуда" (налагане на санкции или заплаха от тях), "насилие". Принудата и насилието са средства, към които властта прибягва само в изключителни случаи, а в обикновения живот тя се осъществява чрез съгласие и доверие, т. е. чрез "авторитет". Според М. Дюверже "властта е едно легитимно влияние (или сила)", което означава, че тя е призната за такава от членовете на колективното формирование или поне от повечето от тях[14]. Джон Гълбрайт разглежда в единство трите инструмента за упражняване и налагане на власт, въвеждайки термините принуждаваща, компенсаторна и условна власт. Принуждаващата власт печели подчинение със способността да налага друг, противен на индивида или групата избор, отклонението от който е достатъчно неприятно и болезнено, така че собствените предпочитания се изоставят. Тя се налага със сила или заплаха от нейната употреба. Възнаграждението е основната форма на компенсаторната власт, а условната власт се упражнява чрез промяна на мисленето[15].

---

[13] Карасимеонов. Г. Политика и политически институции. С., 1997, с. 11–14.

[14] Дюверже, М. Социология на политиката. С., 1999, с. 130; Сартори, Дж. Теория на демокрацията. Т. I. С., 1992, с. 50–54.

[15] Гълбрайт, Дж. Анатомия на властта. С., 1993, с. 8–27.

Не всяка власт произтича от държавата и е свързана с политиката. Такава е политическата власт. Съществуват две схващания за същността на политическата власт. Според едното политическа е онази власт, която се упражнява в глобалното общество, или в държавата–нация. Другото определение свързва политическата власт с характера на упражняваната власт. Това е суверенна, най-висша власт, която решава в последна сметка, без да се ограничава от друга, по-висша власт. Това означава, че носителите на властта имат изключителни правомощия върху дадена територия и като такива влизат в отношения с други носители на власт, за да съхранят или защитят тази територия. Те разполагат с господстващата обществена сила, за да наложат съблюдаването на техните решения вътре в тези граници, с цел да организират дадено колективно формирование, да го поддържат, развиват, защитават срещу останалите колективни формирования.

Накратко – държавата и политиката са вид дейност, упражнявана чрез инструментите на политическата власт, с цел съхраняване на обществото, създаване на условия за неговото нормално функциониране и развитие, чрез въвеждането на определен ред и създаване на определена организация. Те носят отговорността за предотвратяване на вътрешни и външни конфликти, които биха довели до разпадането или унищожаването на цялото, за защитата суверенитета на територията и основните права на гражданите срещу неправомерни действия, идващи отвън или отвътре[16]. Или, както пише Ж. Бешлер, тяхната цел е постигането на мир, основан на справедливост, което във външен план означава липса на война, а във вътрешен план – ненасилствено решаване на конфликтите[17]. Тези цели държавата и политиката могат да постигат чрез различни инструменти и средства, използвайки огромните възможностите на компенсаторната и условна власти, но те като единствени притежатели на монопола върху принуждаващата власт не могат да пренебрегнат и изключат нейната употреба като последно средство за противодействие на деструктивните и разрушителни сили, без оглед на техния произход и дълбочина на целите. Следователно армията като най-мощен силов инструмент на държавната власт е не само външен, но и вътрешен фактор. Нейната основна функция, воюването – така, както е разкрита от Клаузевиц, има своето приложение не само по отношение на външните, но и на вътрешните опасности.

3. ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ

Най-малко съмнения буди необходимостта от армията за защита на държавния суверенитет, териториалната цялост и граници, т. е. за гарантиране на нейната външна сигурност. От тази гледна точка основната посока на действие на армията е външна, независимо защитна или нападателна. Държава-

[16] Дюверже, М. Цит. съч., с. 137–140.

[17] Бешлер, Ж. Демокрацията. С., 1995, с. 11–46.

та организира, екипира, обучава войската, за да я използва срещу своите външни врагове и за достигане на своите исторически цели и идеали. В това отношение войската изкристализира като инструмент на силата на дадена държава, на нейните човешки, стопански и управленчески ресурси и способности. Именно върху това "външно" предназначение на войската, върху нейната зависимост от "волята на противника" гради своята доктрина, както вече бе посочено, немската военна теоретична школа. Войската според Лоренц фон Щайн съществува по волята на държавата, но действа съответно с външните обстоятелства, на които тя е абсолютно подчинена. Тя няма задачи в себе си, а трябва да се бори с опасността, която възниква отвън, нейният обект на дейност е само външният неприятел. Според него "войсковият бит е подчинен на закона, а войската в своята дейност – на повелението (волята на неприятеля – б. м.); единството на двете се осъществява в държавните глави като върховен военен началник във всички времена и всички държави"[18].

Тези виждания естествено се споделят и от руските военни теоретици. Според Кузмин-Каравеев "войската... е външна материална сила на държавата; нейното предназначение е да бъде средство за разрешаване на международни стълкновения"[19]. Но според него външното предназначение на армията е "преимуществено", но не и единствено[20]. Още в древността войската се употребява не само за противодействие на външни сили, но и като средство за решаване на вътрешнодържавни проблеми, като оръдие в борбата за власт и на властта срещу противозаконните масови посегателства срещу установения обществен ред. Така армията се проявява в две основни функции: външна – защитна или нападателна, и вътрешна – средство в борбата за власт и на властта срещу нейните противници. С други думи тя е не само "външен", но и "вътрешен" фактор. Според Кузмин-Каравеев тя е "въоръжената сила на държавата" и държавата може да я използва както намери за добре, още повече, че войската е длъжна да изпълнява безпрекословно нейните заповеди[21].

Кое налага използването на войската във вътрешнодържавен план, при условие че за утвърждаването на своята воля държавата основно разчита на съгласието между и доверието на гражданите, на спазването на съществуващите закони и на тяхното точно приложение от администрацията, съдебните органи и полицията. Именно полицията, по закон и по право, е отговорна за защитата и осигуряването на вътрешния ред и обществената сигурност, за предотвратяването на опасностите, насочени срещу тях, за оказване на съдействие за наказване на лицата, извършили престъпления.

---

[18] Делев, Хр. Войската, полицията и техните взаимоотношения в правовата държава. С., 1935, с. 13–14.

[19] Кузминъ-Каравеевъ, В. Д. Военно-уголовное право. С.-Петербург, 1895, с. 8.

[20] Пак там, с. 3.

[21] Пак там, с. 10–11.

Привличането на войската се налага при две условия – появата на извънредни, изключителни по мащаби и обществена значимост събития, и невъзможност или неспособност на администрацията и полицията да се справят с тях. Такива събития могат да бъдат големи природни и обществени катаклизми – земетресения, наводнения, засушавания, пожари, производствени аварии. Използването на армията се налага и при организирането на санитарни кордони, които трябва да изолират зони, засегнати от епидемии, както и при големи обществени строежи[22]. Бедствията и катаклизмите могат да имат и социално-политически характер – граждански вълнения, организирана или спонтанна съпротива на властите, улични боеве, въоръжени заговори, бунтове и въстания, партизанска война, гражданска война, революция. Именно в такива случаи на обществено насилие държавата прибягва до принуждаващата сила на войската, чрез заплаха от нейната употреба или чрез директното ѝ използване срещу бунтуващите се за възстановяването на обществения ред и вътрешната сигурност. Но и при тези обстоятелства използването на армията трябва да бъде регламентирано и ограничено от законите, за да бъде легитимно и за да бъде допускано само като крайно, извънредно средство за възстановяването на мира и справедливостта, запазване на целостта и бъдещето на обществото и държавата, а не за ограничаване на правата на гражданите. Само при такива обстоятелства използването на армията като средство за насилие, но и предотвратяващо насилие, може да бъде оправдано.

Основното "вътрешно" предназначение на армията е осигуряване на обществен ред и гарантиране на вътрешна сигурност тогава, когато гражданските власти не са в състояние да направят това. Както вече бе подчертано, без ред и сигурност са невъзможни самото съществуване и развитие на социалния организъм и успешната му защита от външни посегателства.

Понятията обществен ред и сигурност са неопределени (бланкетни) правни понятия, които разкриват само една идейна рамка на някакво съдържание, без обаче да се определя самото съдържание. В широк смисъл понятието обществен ред обхваща всички правила за поведение, които уреждат съвместния живот между членовете на държавата и запазват държавното единство. Това са както всички правни норми, така и всички други правила за поведение, които не са правни норми, но съставляват обществено необходими изисквания. Обществеият ред обхваща три големи групи обществено необходими изисквания. Те са свързани с обществено-политическия живот, с всекидневния граждански живот и с морала (добри нрави, обичаи и религия).

Правилата, които образуват понятието за обществен ред в областта на обществено-политическия живот, са регламентирани в множество закони, които уреждат статута на партийно-политическите организации, реда за провеждане на публични събрания, митинги, манифестации, избори и пр. Тук може да се

[22] Corvisier, A. Dictionnaire d'art e d'histoire militaires. P. 1988, p. 813–816.

причислят и редица обществено необходими изисквания, които не са правни норми, но са част от съдържанието на обществения ред – зачитане на националните светини и символи, на политическите и граждански добродетели като солидарност, търпимост и др. И вторите правила, отнасящи се до всекидневния граждански живот, също могат да бъдат фиксирани както в законите, така и в отделни наредби, правилници и изисквания. Например, това са законите и правилата за личните документи, за движението по пътищата, за народното здраве, за реда при разни събрания, тържества и зрелища, за спазване на нощното спокойствие, полицейския час и др. Някои от правилата, свързани с морала, също са правно регламентирани, като, например, борбата с проституцията, безделничеството, а други са част от изискванията за прилично държание в обществото. За по-пълното и прецизно разбиране на понятието обществен ред са необходими няколко уточнения: 1. Въпреки широкото му съдържание не могат да бъдат предприемани мерки за неговото осигуряване, които са в противоречие с действащото законодателство; 2. Обществеият ред е понятие, зависимо и от времето, и от мястото на действие. Едни и същи нарушения, в зависимост от времето и мястото, могат да бъдат третирани като противоречащи или като вписващи се в обществения ред; 3. Той е обект на полицейска или военна намеса и защита дотолкова, доколкото е налице обществена опасност. Това последно правило важи и по отношение на вътрешната сигурност.

Сигурността е състояние, при което липсват вреди или рискове за вреди. Несигурност съществува там, където са настъпили или предстоят да настъпят вреди. Докато понятието за обществен ред е свързано с изисквания за такова поведение на гражданина, което дава възможност за съвместен живот, то сигурността се свързва освен с посоченото изискване и с това да не се причиняват вреди. Поведенията, които нарушават реда, могат да бъдат определени като смущаващи поведения, докато поведения, които причиняват несигурност, се определят като вредоносни поведения. Ето защо първите съдържат по-малка обществена опасност от вторите и не всяко нарушение на реда е нарушение на сигурността. Вредата е твърде широко понятие, означаващо проява на нещо, което пречи на нормалното развитие, което разстройва или разрушава, унищожава нещо. В правото вредата се определя като намаляване или унищожаване на субективни права или блага, но в контекста на обществената сигурност трябва да се разбира само онази вреда, съдържаща обществена опасност, т. е. най-вече такава, която е фиксирана в законите и е наказуема. Както е записано в приетата през 1998 г. от Народното събрание концепция за националната сигурност: "Национална сигурност има, когато са защитени основните права и свободи на българските граждани, държавните граници, териториалната цялост и независимостта на страната, когато не съществува опасност за въоръжено нападение, насилствена промяна на конституционния ред, политически диктат или икономическа принуда за държавата и е гарантирано демократичното функциониране на държавните и гражданските институции, в резултат на което обществото и нацията запазват своето благосъсто-

яние и се развиват"[23]. С други думи, обществена сигурност е такова състояние, при което липсват обществено опасни вреди или рискове за такива, състояние на неутрализиране на опасностите и заплахите срещу правата и интересите на гражданите, обществото, държавата и нацията и срещу установения с волята на народа конституционен ред, което създава възможности за просперитет.

Престъпленията, които нарушават външната и вътрешна сигурност на държавата, могат да бъдат най-различни. Сред тях наказателното право различава посегателства срещу държавния глава, срещу държавата – държавна измяна (престъпления, насочени срещу съществуващия държавен строй чрез влизане в споразумение или подбуждане на чужда държава към война или други неприятелски постъпки, когато в споразумение с друга държава се вдигне оръжие срещу собствената или се улесни навлизането на чужди войски чрез предаване на държавни и военни тайни, на градове или укрепления, припаси или деморализация на собствените войски). За престъпления против вътрешната сигурност се считат подбуждането и организирането на въоръжени въстания срещу правителството, на междуособни войни, на грабежи, обири, опустошавания, убийства, а също и разбойничеството, както и заговорите за извършване въстание или междуособица.

Както бе посочено полицията, а когато тя не е в състояние – войската, са двете институции, на които държавната власт се опира за осигуряване на реда и сигурността, при условие обаче, че съществува обществена опасност – състояние на настъпила или предстояща несигурност или безредие, насочено срещу конституционния ред, единството на нацията, териториалната цялост и суверенитета на държавата[24].

4. НАЧИНИ ЗА ПОСТИГАНЕ РЕД И СИГУРНОСТ ЧРЕЗ АРМИЯТА

Световната практиката позволява да бъдат разграничени две основни възможности за законова намеса на армията във вътрешния живот на държавата и за осигуряването на обществен ред и сигурност, с оглед на това чия е инициативата за активизиране на армията и характера на съществуващата опасност:

---

[23] Държавен вестник, № 46, 22 април 1998.

[24] По въпросите за обществения ред и сигурност виж. Бончев, Б. Полицейско право. С., 1942, с. 15–31; Райков, д-р П. А. Полиция. Поява, развой и предназначение. Служба в полицията. С., 1940, с. 7–13, 29–31; Опазване на обществения ред, Ч. I–II. С., 2001. Учебник на ВИПОНД–МВР, където са разгледани всички полицейски мерки за опазване на обществения ред, без самото понятие да бъде определено; Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. С., 2000, с. 5–14.

А. Когато войската се намесва по искане на гражданските власти –администрацията и полицията, т. е. оказва им "съдействие" за отстраняване на опасности от преходен характер.

Б. Когато войската се намесва по искане на висшата държавна власт за отстраняване на опасности от непреходен характер – в случай на сериозна външна или вътрешна опасност (война или на въоръжени вътрешни вълнения), т. е. в случаите на обявено военно положение[25].

А. Съдействие от армията на гражданските власти

До началото на XVIII в. липсва регламентация на намесата на войската във вътрешнополитическия живот. През 1714 г. в Англия се издава първият закон, определящ правата и задълженията на административните власти в случай на народни вълнения – т. нар. "Riot Act" (Закон за бунта). Според този закон, ако дванадесет или повече лица са се събрали с противозаконни или метежни цели, то местните административни служби – мировите съдии, кметът или шерифът, са длъжни да ги подканят да се разотидат мирно, чрез прочитане на тържествена декларация от името на краля. Ако един час след тази покана събралите се не са се разпръснали, те се арестуват и дават под съд. Длъжностното лице, ако намери, че полицейските сили са недостатъчни за справяне със ситуацията, има право да прибегне до помощта на граждани, като ги обяви и назначи за временни полицаи. Ако и това не помогне, в краен случай се иска съдействие на военната сила[26]. Този закон не определя непосредствено дейността на войската, но допуска нейната намеса и освобождава от отговорност военните началници за техните действия в тези случаи.

Шест десетилетия по-късно, на 7 ноември 1775 г. в Русия е издаден първият закон, разглеждащ случаите на участие на войската при усмиряване на народни вълнения. Той предвижда възможността управителите на губернии да искат съдействие от войската в случай на народни вълнения, епидемии, наводнения или пожари. Повиканата войска се подчинява на гражданските власти, но до момента на употреба от нейна страна на сила или оръжие. След този момент тя действа самостоятелно.

---

[25] Някои автори разграничават и трети случай, когато войската действа по свой почин – извършва полицейски действия в кръга на караулната служба. В този случай въоръжените команди, караулите, които имат специфични цели и задачи, свързани с осигуряването и запазването на реда в гарнизоните и контрол върху военните лица, изпълняват и полицейски задължения. Когато няма полицейски сили на място, караулът е длъжен да се намеси в случай на безредици, струпване на тълпа, наводнение или пожар. Освен тези пасивни полицейски задължения караулът има и активни такива – арестуването на съмнителни лица, докладване за открити болни или ранени и т.н. Но на практика в тези случаи войската замества гражданските власти, което също е вид съдействие. Виж Григоров, К. Съдействие от войската на гражданските власти. С., 1939, с. 10, 13–16.

[26] Друцкой, князь С. А. Причины ...., с. 136–137. Григоров, К. Цит. съч., с. 10–11.

По-подробни правила за действието на войската при народни безредици са дадени в "Положението за вътрешната стража" от юли 1811 г., преработено през 1859 г. Според тях само губернаторът може да иска съдействие от войската, а по изключение – градоначалникът, полицеймейстерът и околийският полицейски началник, но последният само в размер на рота. Военни части, които не превишават рота, могат да бъдат искани устно. Употребата на оръжие се допуска в краен случай и то по заповед на гражданските власти. За всички последствия от употребата на войската отговорността се носи от гражданския началник. Употребата на оръжие трябва да се предшества от трикратен барабанен призив за спазване на реда. Родът на употребяваното оръжие се определя от военния началник, който не носи никаква отговорност за последствията.

През 1861 г. в Русия е издаден нов закон, който отменя предишните, запазвайки основните им постановки. Отново само губернаторът може да иска съдействие от гражданските власти, но при "неотложна необходимост" това право се предоставя на полицейските чинове, градоначалника и околийския полицейски началник. При "крайно неотложна необходимост" околийските полицейски началници и полицейските чинове могат да искат съдействие непосредствено, без предварителното разрешение на губернатора или градоначалника. Законът не определя точно случаите на "крайно неотложна необходимост" и не дава право на военните чинове да отказват съдействие. Както и при предишните закони гражданските власти определят момента за действие на войската с оръжие.

На 3 октомври 1877 г. е издаден нов закон за съдействие на войската на гражданските власти, редактиран през 1892 и 1900 г. В него точно се изброяват длъжностните лица, имащи право да искат съдействие. Освен писмено се допуска и устно искане чрез доверени лица. Когато войската се вика за усмиряване на граждански вълнения, гражданското началство трябва да съобщава за причините и размера на недоволството и за възможностите такова да възникне и на други места. Военните началници не носят отговорност за употребата на оръжие, ако са спазени три условия: законосъобразно искане от гражданските власти; употреба на сила или оръжие по тяхно разпореждане, с изключение на два случая – при отсъствие на граждански началник и при нападение на бунтуващите се върху войската или отделни лица; ако употребата на насилствени мерки или оръжие е предшествана от трикратно предупреждение, с изключение на случаите на нападение от страна на тълпата[27].

Тази система, която ще бъде пренесена и в България, се характеризира с отсъствие на прецизност при определяне на случаите, изискващи военна намеса, с допускане правото на широк кръг на граждански лица – от губернатор до полицейски чинове – да искат военно съдействие, и с водещата роля на гражданските власти, които определят времето и начините за действие със сила и оръжие.

В Германия три закона определят случаите, при които гражданските власти могат да поискат съдействие от войската и начина, по който се осъществява

[27] Друцкой, С. А. Цит. съч., с. 137–141.

това съдействие. Това са законите от 17 август 1835 г. и от 20 март 1837 г., задължителни за всички съюзни държави, с изключение на Бавария, където от 4 май 1851 г. действа специален закон. Основните моменти в тези закони се свеждат до следното:

1. Гражданските власти, без да е упоменато кои точно, имат право да искат съдействие от войската при народни безредици, като те разясняват на военния началник положението и указват целите, които трябва да бъдат постигнати.

2. Времето и начинът за действие с оръжие се определя от военния началник, но при точно определени, конкретни случаи – при въоръжено нападение на войнската част, при съпротива срещу нея, при необходимост бунтуващите се да сложат оръжие, да бъдат задържани избягали арестанти, или да бъдат спасени лица и имущество, застрашени от опасност.

3. По принцип войската действа с хладно оръжие, но при невъзможност да се постигне целта се допуска и употребата на огнестрелно, но след като се направи двукратно предупреждение с барабан или тръба[28].

Във Франция законите от 7 юни 1847 г. и от 23 октомври 1883 г. са като цяло еднотипни с тези в Германия. Но в тях точно са изброени представителите на гражданските власти, упълномощени да викат войска при народни вълнения – префектите и техните заместници, кметовете и техните помощници, представители на съда и прокуратурата, полицейските пристави. В тези случаи те трябва задължително да носят трицветната национална лента. Искането трябва да бъде писмено. Предупреждението за употреба на оръжие трябва да бъде двукратно, ако тълпата е въоръжена и трикратно, ако е невъоръжена.

В Австро-Унгария законът от 1873 г. разпределя отговорностите за взетите мерки при потушаване на граждански безредици между административните и военни власти. За употребата на оръжие е необходимо не само точно и мотивирано искане на гражданските власти, но и личното убеждение на военния началник в необходимостта от крайни мерки. Изисква се преди употребата на огнестрелно оръжие да се настъпи срещу бунтуващите се с щикове, като се щадят жените, децата и старците. Едва след неуспеха на тази мярка се позволява употребата на огнестрелно оръжие.

В Италия законът от 22 ноември 1886 г. предоставя на гражданските власти правото писмено да искат съдействие от войската, но дава пълна самостоятелност на военните началници при избора на начини и средства на действие[29].

Видимо, европейското законодателство и практика допускат възможността и необходимостта войската да бъде използвана за възстановяване на обществения ред и сигурност чрез оказване на съдействие на гражданските власти, но при строго регламентирани правила. Правото да искат военно съдействие при-

---

[28] Пак там, с. 148–149. Тодоров, А. Действие на войската против престъпната тълпа. Враца, 1914, с. 42–43; Балканский, М. Военна етика. С., 1908, с. 127–128.

[29] Друцкой, С. А. Цит. съч., с. 150–151; Балканский, М. Цит. съч., с. 129–130.

надлежи на администрацията, полицията и правните органи, на различно ниво, според страната и степента на обществена опасност. Случаите, даващи основание за това, са от природни катаклизми, през народни вълнения и бунтове, до задържане на избягали арестанти и спасяване на лица и имущество. В различните страни различно е решен и въпросът за пропорцията в правомощията на военните и гражданските власти. Администрацията има най-големи права в Русия, по-малки в Германия и Франция. В Австро-Унгария те са равнопоставени, а в Италия след повикването им военните власти действат самостоятелно. Войската има право да действа с оръжие, но като последно, крайно средство и след задължително предупреждение.

Б. Армията и военното положение

Освен по искане от полицейските или гражданските власти войската се намесва за запазване и възстановяване на обществения ред и сигурност и по инициатива на висшата държавна власт. Тази намеса във Франция е известна като "обсадно положение" – "État de siège", в Германия – "Belagerungszustand", а в Англия, където такъв термин е непознат, се среща преустановяване на Habeas Corpus Act.

"Родина" на военното положение е Франция. През 1849 г., след Февруарската революция от 1848 г., специален закон от 9 август постановява, че при обявяване на обсадно положение правата, дадени на гражданската власт, за да поддържа реда и безопасността, преминават изцяло в ръцете на военната власт. Гражданската власт продължава да изпълнява само онези длъжности, които не са преминали към военната власт. Всички престъпления против безопасността на републиката, против конституцията, против обществения ред и спокойствие попадат в подсъдността на военните съдилища, независимо от общественото положение на главните участници и техните съучастници. Военната власт придобива право да прави претърсвания през деня и нощта в жилищата на гражданите, да изселва престъпници, излежали наказанията, и лица без постоянно местожителство, да изисква оръжието и бойните припаси, да ги търси и отнема, да забранява печатни издания и събрания, които причиняват или поддържат безредие[30].

С нов закон от 3 април 1878 г. се постановява, че обсадно положение може да бъде обявено само при непосредствено грозяща опасност от външна война или въоръжено въстание. То се обявява единствено със закон от парламента за

[30] Taillefer, A. La Justice militaire dans l'armée de terre en France et dans les principaux pays. P., 1895, p. 114, 233–244 ; Петров, Н. Военно положение (сравнително изследване). Ролята на войската и нейните началници. С., 1925, с. 26–28; Джумалиев, Г. Института на военното положение от гледище на административното и конституционно право. Военен журнал, кн. 17/1934, с. 132; Казанджиев, Ст. Военното положение. – В: Военен журнал, кн. 7/1895, с. 80–84; Дерюжинскій, В. Ф. Habeas Corpus Акт и его пріостановка по англійскому праву. Юрьевъ, 1895, с. 380–388.

определено място и време. Ако парламентът не заседава (не е свикан или е между две сесии), президентът на републиката може да обяви обсадно положение с одобрение на министерския съвет, но парламентът трябва да се събере по право, т. е. без да бъде свикван, в двудневен срок. Ако парламентът е разпуснат, военно положение, в случай на въоръжено въстание, не може да се обяви. Допуска се изключение в случай на война, когато президентът с одобрение на министрите може да обяви военно положение в местата, заплашени от нахлуването на противника. Законът поставя като условие незабавното провеждане на избори и свикване на парламента в срок до три месеца. Така правото за обявяване на военно положение остава в правомощията на парламента, който решава дали да потвърди или отмени взетата мярка. Щом изтече срокът, обсадното положение се прекратява ipso jure (по собствено право), ако нов закон не го продължи[31].

В Германия правото да обяви военно положение принадлежи само на императора. По чл. 68 от имперската конституция от 1871 г., в случай на заплаха на общественото спокойствие в пределите на съюза, императорът има право да обяви във военно или обсадно положение всяка негова част. Формата на обявяването и последствията се определят от Пруския закон от 4 юни 1851 г. Според него военно положение се обявява в случай на война, когато дадено място е заплашено или е обект на неприятелско нахлуване, или в случай на въстание, явно застрашаващо обществената безопасност. Тези обстоятелства се определят от императора и ако той прецени, че са налице, издава указ, преподписан от императорския канцлер. Указът се публикува в официален орган и се оповестява в местата, обявени във военно положение чрез прочитане на указа, съпроводено от барабанен бой или сигнал на тръба. Указът се разлепва на публични места и се отпечатва в местната преса. Никакви постановления не се предвиждат по отношение срока на военното положение. Отменянето му става отново с императорски указ. Обявяването на военно положение в Германия се съпровожда, първо, с преминаване на обичайните функции на гражданската изпълнителна власт в ръцете на военното началство; второ, с преустановяване действието на конституционните гаранции за неприкосновеността на жилищата, личната свобода и свободата на печата и събранията и други права; трето, изземане на правораздаването по ред престъпления от компетенциите на обикновените съдилища и въвеждане на военни съдилища. Особеност на германското законодателство се явява съставът на тези съдилища. Докато военните съдилища във Франция се състоят само от военни, в Германия те са смесени – от военни и граждански лица. От петчленния състав трима са офицери, назначени от главнокомандващия, и двама са граждански съдии, назначени от президента на местния съд, единият от който заема председателското място. Целта на законодателя в този случай е да се внесе правомерност и умереност в дейността на тези съдилища, чрез богатия процесуален опит и уравновесеност на гражданските лица. След отмяната на во-

[31] Пак там.

ението положение дейността на военните съдилища се прекратява и заведените от тях дела се предават на гражданските съдилища. Във Франция и след отмяната на военното положение военните съдилища продължават функциите си до разрешаване на заведените дела[32].

В Англия понятието военно положение не съществува. Не съществуват и военно-полевите съдилища, които са негов най-съществен атрибут. В случай на външна или вътрешна опасност, когато обичайните пълномощия на органите за управление се явяват недостатъчни за обезпечаване на държавния ред и общественото спокойствие, най-важната, изключителна мярка, която се въвежда, е преустановяване действието на Habeas Corpus Act от 1679 г. Този закон установява правилата за арест и привличане на обвиняемия в съда, като предоставя на съда правото на контрол върху законността на задържането и арестуването на гражданите. Съгласно закона всяко лице, което счита задържането за незаконно, може да изиска задържаният да бъде представен в съда. Съдията под страх от наказание е длъжен в установен срок да издаде заповед за довеждане на арестувания в съда за проверка на заявлението и да го освободи, ако е неправомерно арестуван или върне в ареста, ако действията на властите са законни.

Тъй като по време на опасност от външно нахлуване или на политически бунтове, или заговори с подозрения за държавна измяна, издаването на тези укази от съдилищата се оказва неудобно и опасно за изпълнителната власт, последната започва да издава актове за "възпиране на Habeas Corpus Act". Тогава кралят получава правото да задържа и затваря лицата, заподозрени от него в зла умисъл против неговата особа или правителството. Така властта има възможност, докато трае преустановяването на закона, постоянно да отлага съденето на лицата, затворени и обвинени в измяна, защото последните се лишават от правото си да се обръщат към съда с искане за представяне пред него или за освобождаване, даже под гаранция. Накратко, единственото юридическо последствие от преустановяването на Habeas Corpus Act е спирането на освобождаване на обвинени или заподозрени в държавна измяна лица, въпреки че те имат законно право на това, и отнемане на правото им да бъдат съдени в течение на ограничено и точно определено време. Понеже против длъжностните лица могат да се предявят искове за неправилно задържане, то парламентът издава т. нар. акт за амнистия, с който се освобождават от отговорност длъжностните лица за престъпления, извършени от тях при добросъвестно изпълнение на служебните задължения по време на преустановяването на закона. Преустановяването на Habeas Corpus Act става по законодателен ред за определен срок.

В английското право съществува и друг институт, известен под името Martial Law, т. е. военно право или военно положение. Под това в английското право се разбира не нещо друго, а употребата на военна сила за смазването на каквото и да е сериозно нарушаване на общественото спокойствие и държавна-

[32] Taillefer, A. Op. cit., p. 319; Дерюжинскій, В. Ф. Цит. съч., с. 383–388.

та сигурност. Правото да се прибягва към него не е извънредно пълномощие, а част от правомощията на короната и нейните служители, едно от средствата за осъществяване на управлението. Правителството, в случай на външна или вътрешна опасност, има право да потушава всяко нарушение на общественото спокойствие със сила, включително и военна, и всеки поданик е длъжен да му съдейства, жертвайки собствеността и дори живота си. Особеното в случая е, че това право се прилага само в крайни случаи. Точно това се определя като "военно положение". Неговото обявяване не увеличава правомощията на правителството, а служи за предупреждение към гражданите относно мерките, които ще бъдат взети за възстановяване на реда и спокойствието[33].

В края на XIX – началото на XX в. съществуват страни и конституции, които не допускат ограничаване на правата на гражданите, независимо от обстоятелствата. Така, например, според Белгийската конституция от 1831 г., чл. 130, конституцията не може да бъде спряна в нейното действие, нито изцяло, нито отчасти.

Френският и германският опит сочат, че военното положение представлява изключителна мярка, особен род управление, целящо да запази съществуването на държавата и обществото. Особеността на военното положение е в това, че то е един предварително подготвен правен институт, който се въвежда в случай на непосредствена опасност – от вече обявена война или започнало въоръжено въстание. В такъв случай войската е необходима не като съдействащ, а като главен орган за осъществяване на държавната власт. Затова само висшата държавна власт има правото да взема решение за обявяване на военно положение.

То може да бъде въведено по различни начини: от законодателната власт, от държавния глава, но със санкцията на законодателната или изпълнителната власт, от изпълнителната власт, със или без санкцията на законодателното тяло. Вдигането на военното положение може да бъде автоматично, ако в закона за неговото въвеждане е фиксиран и срока му. Може да се вдигне с решение на парламента или с указ на държавния глава.

Съдържанието на военното положение се изразява в спиране действието на различни конституционни гаранции, като се посяга върху политическите и граждански права на цялото население, а не само на тези, които непосредствено се съпротивляват на властта. Най-важните права по управлението и правосъдието се изземват от ръцете на гражданските, административни, полицейски и съдебни власти и преминават в ръцете на военните. Армията получава права да прилага специални мерки за защита на обществения ред и сигурност, една от най-важните сред които е замяната на гражданските съдилища с военни [34].

Въпреки ограничаването на гражданските и политически права спирането или ограничаването на действието на някои закони, военното положение не означава даване на изключителни правомощия на изпълнителната и военна власт. Техните действия остават в рамките на законовите постановления.

---

[33] Дерюженскій, В. Ф. Цит. съч., с. 368–379, 390–391; Петров, Н. Цит. съч., с. 29–33.

[34] Джумалиев, Г. Цит. съч., с. 126 и сл.

Освен като гарант на обществения ред и сигурност армията може да се прояви и като техен най-опасен и могъщ разрушител. Ето защо тя не трябва да има собствена политическа воля, тъй като в този случай може да насочи своя огромен потенциал срещу самата държава, политическата система и обществото и те ще бъдат напълно безпомощни да ѝ се противопоставят. За да бъде елиминирана такава възможност, армията трябва да бъде напълно подчинена на държавата, от името на която и за сметка на която воюва. Това се постига чрез военната дисциплина и военната йерархия, основани на принципа на едноличната заповедна воля и чрез подчиняването на военната власт на гражданската. Възможни са различни варианти за подчиняване на армията. В абсолютистичните монархии това се осъществява чрез съчетаването – в лицето на монарха, на гражданската и военна власт. Така той се явява върховен разпоредител както в държавата, така и в армията. Управлението и контролът върху армията в конституционните държави се поделят между държавния глава, изпълнителната и законодателната власт. Върховен главнокомандващ е монархът или президентът, военният министър е част от всеки кабинет, следователно носи отговорност не само пред държавния глава, но и пред конституцията и законите, а парламентът определя законовата рамка и финансовите средства за развитието на армията. Тази сложна субординация, освен че свидетелства за особеното място на армията в системата на държавното устройство, цели да елиминира потенциалната възможност за намесата ѝ в политиката, за подчиняване на изпълнителната и държавна власт и унищожаване на традиционното обществено устройство и интегритет. За да предотврати тази възможност, държавата предприема и редица други мерки, основната сред които е ограничаването и дори лишаването на военните от политически права. Въпреки различните исторически традиции и конкретното политическо устройство намиращите се на действителна военна служба по правило са лишени от активно и пасивно избирателно право, не се допуска участието им в политически събрания и сдружения, забранява се пропагандата на политически идеи в казармата и др. Презумпцията е, че по този начин войската ще съхрани своята дисциплина, единодушие и единодействие и ще може да изпълни своите обществени функции. Дори обаче и най-строгите ограничения не успяват да предотвратят изкушението на военните да изкажат и дори да се опитат да наложат своите политически виждания[35].

Ако перифразираме Клаузевиц, армията е въплъщение на държавната сила. Тя е крайното средство за налагане на вътрешен ред, стабилност и сигурност, за защита на гражданските и политически права, на живота, имота и честта на индивида, за единството на нацията, териториалната цялост и суверенитет на държавата, в случай на чуждо нападение, политически или природни катаклизми. Тя е институция, която е предназначена да предотврати всяко външно или вътрешно насилие над обществото.

---

[35] Хаджидимиев, Д. П. Политическите права на военнослужещите. Шумен, 1911, с. 6 и сл.; Николаев, Н. П. Цит. съч., с. 180–183, 200–213.

5. БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ И НЕЙНИТЕ ФУНКЦИИ

А. Руските виждания

Поради специфичните условия на поява на българската армия концепцията за нейната същност и предназначение, а оттук и за нейното комплектоване, организационно развитие и материално-техническо осигуряване са дело на руските политически и военни управляващи фактори.

Създаването на българска армия е фиксирано с постановленията на Санстефанския прелиминарен мирен договор от 19 февруари 1878 г. Според чл. 6 на договора България ще бъде автономно, подвластно княжество с народно християнско правителство и "народна милиция". Член 8 пояснява, че "до съвършеното образуване на туземна милиция, достатъчна да поддържа реда, сигурността и спокойствието", руските войски ще окупират страната и в случай на нужда ще оказват съдействие на руския императорски комисар. Тази окупация ще има "приблизителен срок от две години[36]. В инструкция до княз Дондуков-Корсаков от 10 април 1878 г. руското правителство изисква той да положи голяма енергия за създаването на българската армия, "която би била достатъчна за запазването на реда, безопасността и мира в страната". България със собствени средства трябва да издържа граничен военен кордон и гарнизони в някои места, както и кадри за резервите, които в случай на опасност "ще предпазят страната от нападения, след излизането на нашите войски"[37]. На 25 април 1878 г. руските окупационни власти издават "Временни правила за образуване на земска войска на Княжество България". И според този документ публичното предназначение на българската войска е да служи за "охрана на реда, безопасността и спокойствието" на Българското Княжество. В изпълнението на тази задача участие трябва да вземат всички български граждани между 20 и 30 години, с изключение на освободените по семейни или здравословни причини[38]. Предвижда се организацията на войската да бъде земска (милиционна), като всеки санджак или окръг представи определен брой войници. Така войската се създава не като редовна, а като местна, "земска", и нейните войни трябва да вземат участие в охраната на реда, безопасността и спокойствието "в родния си край"[39]. Охраната на границите и защитата от външни нападения е поставено на второ място, за времето след изтеглянето на руските войски от страната.

---

[36] Българската държавност в актове и документи. С., 1981, с. 196–197.

[37] Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 г.г. Под редакцией ген.-майора Н. Р. Овсянного, Вып. 3. С.-Петербург, 1904, с. 269–271.

[38] Систематически сборник на законите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 до 1-и януарий 1901. Т. I, 1901, с. 129–130; Българска военна история. Подбрани извори и документи, Т. II. С., 1984, с. 25–26.

[39] Пак там.

Решенията на Берлинския конгрес на великите сили през юли 1878 г. не променят определената в Сан Стефано организация на българската армия. И те предвиждат в Княжество България да се създаде "народна войска (милиция)", без да се уточняват нейните функции и размери[40]. Срокът на пребиваване на руските окупационни войски обаче се съкращава на девет месеца от ратификацията на договора.

След решенията в Берлин руското военно и външно министерства изпращат нови секретни инструкции до княз Дондуков. Военният министър Д. Милютин подчертава "първостепенната важност" на формирането на надеждна национална стража, като гаранция за съхраняването и развитието на осакатеното от Берлинския договор дете. Външният министър Н. К. Гирс изисква окончателното формиране и организиране на българската войска да бъде завършено до изтеглянето на руските войски от страната. Понеже Берлинският конгрес не определя числеността на армията, на Дондуков се предоставя "пълна свобода" да я образува в такива размери, каквито счита за необходими "за охраната на реда, безопасността и спокойствието на страната"[41].

Още на 15 юли 1878 г. Дондуков издава заповед за създаване на Българска земска войска[42]. Обучението, възпитанието и правораздаването в нея се извършва по руските устави, правилници, наставления, инструкции и закони. В крайна сметка в началото на 1879 г. българската земска войска се състои от 21 пеши дружини, всяка по 4 роти, 8 батареи артилерия, 4 конни сотни, две сапьорни роти и една рота обсадна артилерия. Тя е разделена на два военни отдела – западен, с център Плевен, и източен – с център Шумен, командвани от отделни началници. Общата численост е над 21 000, без руските кадри. Те се състоят от 358 офицери и 2 694 нисши чинове[43]. Всички командни длъжности са заети от руски офицери. Само 36 офицери са от български произход. Това определя необходимостта бъдещето българско правителство да запази руските офицери, макар и в по-малко количество и да се ускори подготовката на български офицери в Софийското военно училище. Дондуков си дава сметка, че е наложително в подробности да се изяснят правата на руските военни, като за лица, които "само временно са оставили службата си в руската армия"[44]. Това се отнася и до евентуалните бъдещи министри – руски поданици, тъй като Гирс препоръчва на Дондуков, ако сред българите не се намерят способни лица, военното и вътрешното министерства временно да се заемат от представители на руската администра-

---

[40] Българската държавност в актове и документи, с. 207.

[41] Муратов. Документи за дейността на русите по уредбата и гражданското управление в България от 1878–1879 г. С., 1905, с. 325, 97.

[42] Овсянный. Сборник материалов..., Вып. II, с.109-110.

[43] Паренсов, П. Изъ прошлого. Воспоминания офицера генеральнаго штаба, Ч. 4-я. С.-Петербург, 1908, с. 37.

[44] Муратов, Документи..., с. 178–179, 197.

ция[45]. В навечерието на своето окончателно отпътуване от България Дондуков пише на А. Шепелев, определен за военен съветник на княза, че на всички висши административни и командни места в българската армия са поставени руски офицери, "служебните права и положението, на които са подробно изяснени в специални постановления"[46]. Тези постановления обаче и до днес не са известни. Според косвени сведения руските офицери се считат в оставка от руската армия, но службата им в България се зачита като руска служба в места, където са установени съкратени срокове за достигане до пенсия. Те съхраняват и правото си на чинопроизводство и награди. В България те получават и значително по-добро заплащане. По това време, средата на 1879 г., руските офицери в армията на княжеството остават 156. Те заемат управленчески и командни длъжности във военното министерство, в управлението на военните отдели, длъжностите на окръжни военни началници, командири на дружини, сотни, батареи, роти. Българските офицери, чиито брой се увеличава след производството на първия випуск на Военното училище, заемат нисши командни постове[47]. За завеждащ Военния отдел при временното гражданско руско управление на 10 юни 1879 г. е назначен ген. Пьотр Паренсов, който ще бъде и първият военен министър в първото правителство на България.

Пред руските власти стои и още един принципен въпрос – определяне на конституционните правомощия на бъдещия български княз спрямо войската. Както в първоначалния руски проект, така и в окончателния текст на конституцията е записано, че българският княз е върховен началник на всички военни сили в княжеството както в мирно, така и във военно време. Той раздава военните чинове по закон и постъпващите на военна служба дават клетва, че ще са верни на княза. Конституцията не допуска чужденци да се приемат на служба в Княжеството, ако няма за това решение на Народното събрание[48]. Негласно обаче се допуска това конституционно изискване да не важи за руските военни, участвали в Освободителната война.

След приемането на Конституцията се внасят някои промени във войсковите устави и правилници. Така в Дисциплинарния устав на българската войска, публикуван през 1879 г., се посочва, че предназначението и призванието на война е "да защити Негова Светлост Княза и Отечеството от врагове външни и вът-

[45] Пак там, с. 340–341.

[46] Пак там, с. 371.

[47] Военно-статистическій обзорь Княжества болгарского и стратегическое его значенніе в случае войны Россіи с Турціею и с Австріей. С. Петербургъ, 1881, с. 123–124. Това положение като брой на руските офицери и командни функции се запазва до 1883 г. Вж. Архивите говорят. Руско-турската война (1877–1878). Дневници, спомени, записки, кореспонденция. С., 1998, с. 135–136.

[48] Конституция на българското княжество. Фототипно издание. Пловдив, 1991, с. 4–5, 16.

решни"[49]. Клетвата, която полага новобранецът, го задължава да служи честно и вярно на българския княз, да изпълнява точно и безпрекословно всичките му заповеди и да жертва живота си "както в мирно време за запазване на реда и законите на страната, тъй също и във война против враговете на моето отечество"[50].

Създаването на българска армия, освен своите абстрактни мотиви, има и съвсем конкретни основания. След подписването на Санстефанския договор Русия се опасява от нова война с Англия, Австро-Унгария и Турция. Предприемат се срочни и извънредни мерки. Император Александър II настоява като превантивна мярка де бъде завладян Босфора, за което на 9 март 1878 г. е изработен план, а несъгласният с тези намерения главнокомандващ Н. Николаевич е отстранен и заменен с Е. Тотлебен. Скоро и новият главнокомандващ се убеждава, че тази задача е неизпълнима, но продължава да готви армията за война. В разчетите му вече е включена и българската войска, чиито възможности се оценяват на една пехотна дивизия. Решенията на Берлинския конгрес дават на Русия благовиден предлог за бързото изтегляне на войските си от подстъпите на Константинопол. Евентуални военни действия се очакват през пролетта на 1879 г. В този смисъл на Дондуков са изпратени заповеди да приготви разпределение на частите на Българската земска войска в случай на военна опасност. На 2 декември 1878 г. той докладва, че могат да бъдат създадени 5 военни отряда с численост до 23 хиляди души, 600 конници, 1700 артилеристи и 200 сапьори. На 11 декември главнокомандващият одобрява разпределението на българските отряди за присъединяване към руските войски "в случай, ако така се сложат политическите обстоятелства, че стане възможно началото на военни действия". Тотлебен предвижда българските части да бъдат смесвани с руските, а само за отбраната на долината на р. Марица да бъде формирана самостоятелна бригада. Български части трябва да действат и в Родопите, където се очаква да бъдат изпратени нерегулярни турски войски и което ще даде възможност руските войски да бъдат съсредоточени около Одрин и към Македония[51].

Документ, останал неизвестен за историческата ни наука, свидетелства, че концепцията на Русия относно българската армия остава непроменена и след изтеглянето на руските войски от Балканския полуостров. През 1881 г. Щабът на гвардейската войска и Петербургския военен окръг публикува едно изключително по съдържание издание – "Военно-статистическій обзорь Княжества болгарского и стратегическое его значение в случае войны Россіи с Туреціею и Австріей". Като се прави преглед на територията и населението на княжество България, в изданието се изтъква крайната заинтересованост на руското правителство от успешния ход на устройството и развитието на българската войска, ка-

---

[49] Дисциплинарний устав. С., 1879, с. 3.

[50] Държавен вестник, № 89, 6 декември 1880; № 31, 8 февруари 1890.

[51] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах, Т. III. М., 1967, с. 29–31, 122–125, 334–336.

то се посочват следните съображения: 1. За Русия би било крайно неизгодно тези войски да се командват от германски или австрийски офицери. Те трябва да продължат развитието си в руско направление чрез запазване на руските офицери и унтерофицери в командния й кадър и в това се състои извънредно важната роля на последните. На тяхната служба в България трябва да се гледа "като видоизменение на руската окупация, наложено от Берлинския тракт"[52]; 2. България още дълго ще се нуждае от руска военна помощ и ако воюва, ще воюва непременно заедно с Русия. Ето защо "за Русия е извънредно изгодно да има вече готов авангард от другата страна на Дунава". Българската войска и по организация, и по дух не трябва да представлява нищо друго "освен руски корпус, сформиран от българи"[53]; 3. Във военностратегическо отношение българската войска трябва да има помощна роля. В случай на война с Турция тя трябва да заеме старопланинските проходи и да ги отбранява до идването на руски войски. (Тук се явява проблемът с липсата на ж. п. линия, свързваща Дунава със София). В случай на конфликт с Австро-Унгария България ще има значение в този смисъл, че ще даде възможност на Русия да прегради пътя на австро-унгарските войски за настъпление към Солун, а българската войска ще бъде краен ляв фланг на този фронт. "Накратко, България за Русия – това е авангард против Турция и ляв фланг против Австрия (подчертаното е мое – В. Я.)"[54].

"Българският случай" е доказателство за взаимовръзката между държава и армия. Появилата се българска държава не може да съществува без военна сила. Тя е създадена, въоръжена и организирана от временните руски власти. Техните заслуги и принос в това отношение са безспорни. Не може обаче да се приеме наложената в българската историография теза, че руската администрация цели "създаване на силна редовна армия, която да стои на стража на независимостта на страната и да послужи като въоръжена опора при решаването на въпроса за съединението на разпокъсаната от Берлинския диктат България"[55]. Самият автор на това твърдение поставя редица въпроси, без обаче да търси и предлага отговори: защо при своето възникване българската военна доктрина повече се

[52] Военно-статистическій обзор..., с. 123.

[53] Пак там. Същото ще твърди и К. Иречек, който при пристигането си в България чул от руски щаб-офицер, че войската на княжеството трябвало по устройството и управлението си да бъде "един руски армейски корпус". Княжество България. Ч. I. Българската държава. Пловдив, 1899, с. 336. Съвременникът на събитията – руският дипломат и славянофил С.Татищев, определя по следния начин статута на българската армия: "Българската армия не само съхрани своята органическа връзка със своята майка – руската армия, но стана като съставна нея част, приемайки в своите редове многочислени руски офицери и унтер-офицери и признавайки над себе си властта на военния министър, генерал на руска служба, назначаван от Господаря Император". Татищев, С. Изъ прошлого русской дипломатіи. С.-Петербургъ, 1890, с. 363.

[54] Пак там, с. 165.

[55] Вълков, Г. Руските учители на българското войнство. С., 1977, с. 20–21.

занимава с организацията на въоръжените сили и по-малко с разкриване на характера на бъдещата война и с подготовката на страната за нейното водене; защо не е разработен военностратегически план за осъществяване на набелязаните цели и "дори такъв липсва по същество и когато се пристъпва към съединението"; защо разчетът за подготовка на командни кадри не отговарял на нуждите на самостоятелното развитие на българската армия[56]? Отговорите на тези въпроси е един – защото до 1885 г. няма българска, а руска концепция за същността и предназначението на българската армия. Тя вижда българската армия като корпус, съставен от българи, но обучен и командван от руски офицери, способен да подсили военнооперативния потенциал на Русия на Балканите в случай на нова война с Турция, в случай на конфликт с Англия за Проливите или с Австро-Унгария. Ето защо за руското царско правителство проблемът за българската армия не е вътрешнобългарски проблем, а проблем на стратегическото присъствие и бъдеще на Русия на Балканите. От тази гледна точка Русия държи да запази контрола върху армията като помощно средство за постигане на собствените си военни цели и като основно средство за контрол върху политическото развитие на младото княжество[57]. Неслучайно специалните постановления на руското правителство относно руските офицери в България остават неизвестни за българската страна, липсват конкретни договорености, което естествено дава свобода за действие на руската страна. В практически план този контрол се осъществява чрез военния министър – руски офицер. Последният е формално назначаван от българския княз, но с разрешението на руския император, комуто остава подчинен. Именно военният министър се явява гарант на руските интереси в България, като представител на руския император и контролиращ чрез подчинените му руски офицери цялата армия[58]. С оглед на руската концепция за българската армия съвсем обясними са и поставените ѝ задачи – гарантиране на вътрешния ред и сигурност, защита на териториалната цялост и в перспектива ревизия на берлинските решения. Ако с първата задача армията на княжеството трябва да се справя сама, решаването на втората и трета трябва да бъде заедно с руските войски. Евентуалната ревизия на статуквото по военен път е дългосрочна перспектива, чиято реализация ще бъде решена с оглед собствените стратегически намерения и интереси на Русия.

В тази концепция липсва прецизност по отношение на два важни въпроса. Първият е свързан с отчитането на българските национални, а оттам и военни интереси, а вторият – с правомощията на българския княз. По първия въпрос априорно се приема, че не може да има разминаване и несъвпадение между бъл-

---

[56] Пак там, с. 22.

[57] Според Б. Йелавич за гарантиране на пълното политическо господство на Русия над България. Вж. Йелавич, Б. История на Балканите XVIII–XIX век, Т. 1. С., 2003, с. 374; Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972, с. 34–35.

[58] Косик, В. И. Русская политика в Болгарии 1879–1886. М., 1991, с. 30.

гарските и руски крайни стратегически интереси, което обаче не изключва разминаването им по отношение на сроковете и начините за тяхното реализиране. Очевидно е и разминаването между конституционните и фактическите правомощия на княза при избора на военен министър, при назначаване, уволняване, повишаване в чин или наказване на руските офицери в българската войска, при управлението и командването на армията.

Тези противоречия ще се проявят бързо и то по един твърде остър и категоричен начин. Те ще доведат до изтеглянето на руските офицери от българската армия след Съединението и в крайна сметка до скъсване на българо-руските дипломатически отношения през 1886 г. Именно във връзка с тези събития фактически започва избистрянето на българската концепция за същността и предназначението на армията. В това отношение важна роля изиграва и формирането на собствен военен и юридически елит.

Б. Българските възгледи

Сред личностите, имащи най-голям принос за теоретичното и практическо изграждане на българска концепция за същността и предназначението на войската в периода до войните, е Георги Агура – дългогодишен началник на военносъдебната част и преподавател във Военното училище. Връзката между държава, власт и армия е разгледана от него в първия му курс по военно-углавно право, издаден през 1887 г. и допълнен през 1889 г. Според Агура държавата, наричана от него "господарство", е "постоянен политически съюз от свободни човеци, които живеят в известна определена независима от никого частица земя и се управляват от една върховна власт". Целта на държавата и властта, като действат въз основа на закони (правила, които се издават от властта с цел да се очертаят правата и задълженията на всеки член от обществото), е да създават известен ред, да пазят правата на гражданите и създават условия за тяхното благоденствие. За да бъдат предотвратени конфликтите между отделните граждани, между властта и обществото или между отделните държави, тя си служи с различни средства – полиция, съд, дипломация. Когато обаче тези "нормални" средства се оказват недостатъчни за противодействие на превъзходяща опасност, "с цел да запази самостоятелността, независимостта, порядъка и тишината на господарството в затруднителни случаи, върховната власт има нужда от войска"[59]. През 1893 г. в една статия той ще поясни: "... назначението на войската е да разрешава всевъзможни задачи, възложени ѝ от интересите и целите на господарството"[60]. Войската според него е чисто механична, материална сила, която е длъжна да изпълнява държавната повеля, без разсъждения и без да се интересува от това какво трябва да изпълни, а само от това как да го изпълни.

[59] Агура, Г. В. Военно-углавно право. Ч. I. Материални закони. С., 1887, с. 6–12. – В: Изд. от 1889, с. 11–17.

[60] Военен журнал, 1893, № 11, с. 744.

Необходимостта и значението на въоръжената сила в държавата от юридическа гледна точка са разгледани и от Д. Петров в една студия, публикувана през 1904 г. в списание "Военен журнал". Според него военната сила е необходима за възникването на държавата, която представлява висш съюз на три елемента – територия, население и власт (принудителна сила). Целта на държавата е двойствена – да установи правов порядък и негова защита и да защити своята индивидуалност както от вътрешни, така и от външни врагове. И в двата случая като наложително необходима се явява въоръжената сила. Войската е орган на изпълнителната власт, необходим и полезен, както и разните други органи на административната и съдебната власти[61].

Тези възгледи се споделят и от Д. Хаджидимиев, който определя войската като "обществена сила, която служи за поддържане на правовия порядък, която заставлява да се изпълняват требванията от върховната власт". В тази си функция тя действа като изпълнителен орган, подчинен на волята на върховния вожд чрез средствата на принуждението. Войската служи за запазване на целостта и независимостта на държавата и съдейства на нейната външна политика[62].

През 1908 г. майор Балканский издава едно интересно и оригинално изследване, посветено на военната етика. В него той обосновава тезата, че предназначението на армията е служенето на отечественото благо, което трябва да стигне до самопожертвувание[63]. Върху нравствената страна на функционирането на армията обръща внимание в своите лекции по военно законоведение и Н. Петров. Той допълва определението на руските военни теоретици, внасяйки нов елемент – чувството за дълг: "Войската, според него, е единение от въоръжени хора, организацията на което се определя от юридическия закон, управлявано от волята на единния върховен вожд, комуто войската се подчинява съзнателно и доброволно из съзнание на дълга към отечеството"[64]. Н. Петров разглежда армията като държавен орган, служещ на общите национални интереси, олицетворявани от върховния вожд и от правителството[65].

В навечерието на войните се появяват и първите опити за теоретично и практическо обосноваване на специалните вътрешни функции на армията. Действията на армията срещу тълпата са разгледани от капитан А. Иванов. Армията според него трябва да бъде държана далеч от обществените и политически борби, а когато се наложи нейната намеса, трябва да се действа изключително внимателно и хладнокръвно, за да не пострада нито авторитета на властта, нито невинни граждани[66]. В чисто практически план тези въпроси са разгледани и от

---

[61] Пак там, 1904, № 11, с. 1317–1352.

[62] Хаджидимиев, Д. П. Цит. съч., с. 7, 32–33.

[63] Балканский. Цит. съч., с. 13–36.

[64] Петров, Н. Военно законоведение. Лекции, четени във Военното на Негово Величество Училище и школата за запасни подпоручици. С., 1913, с. 5.

[65] Пак там, с. 10–11.

[66] Иванов, А. Армията и тълпата. С., 1912, с. 3–25.

капитан А. Тодоров в брошура, озаглавена "Действие на войската против престъпната тълпа"[67].

Посочените възгледи свидетелстват, че българските военни юристи възприемат и възпроизвеждат най-добрите постижения на европейската и руската военно-юридическа мисъл относно същността на армията и нейното предназначение в държавата. След 1886 г. обаче настъпват съществени промени в нормативната уредба на българската армия, като акцентът се поставя върху нейното самостоятелно развитие, съобразено с възможностите и задачите пред българското общество.

През 1891 г. се приема първият Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество. В мотивите към законопроекта се изтъква, че целта на закона е да създаде една система за военното устройство, която, "като бъде съобразена с политическото и икономическото положение на Княжеството, да дава възможност за създаване на една многочислена и добре устроена според съвременните искания на военното изкуство армия и да служи за надлежна опора на държавата за време на война и мир"[68]. Открито се поставя въпросът за необходимостта от смяна на приоритетите: от стремеж да се подготви по-голямо количество войници трябва да се наблегне върху боеготовността и боеспособността на армията, така че да обезпечава защитата на Княжеството и да не отстъпва твърде много от тези на съседите. Член 1. на приетия закон постановява: "Въоръжените сили на Княжеството служат за отбраната на господарството и престола му"[69]. Тази обща формулировка очевидно включва както външните, така и вътрешни функции на войската, без обаче да бъдат ясно посочени и степенувани.

Тази тенденция се прокарва и в приетия през 1901 г. нов Дисциплинарен устав. Този вътрешен административен документ единствен подробно разглежда връзката между държавата, върховната власт и армията. Според член 1. на Устава държава се нарича всеки политически съюз от хора, свързани помежду си чрез общност на съдбини и интереси, който заема известна определена територия, устройва се чрез известни определени закони и се управлява от една определена и независима върховна власт. Върховната власт има за предназначение да поддържа реда, спокойствието и равновесието между членовете на държавата, да пази нейната самостоятелност и да развива нейните интереси. Поради "несъвършенството на човеците" тя трябва да притежава принудителна сила, за да предотвратява и възстановява нарушенията на обществения ред и да не допуска настъпването на анархия и разлагане на държавата. Авторитетът и принудителната сила на върховната власт намира главната си опора в постоянното съществуване на въоръжена сила, така устроена, че да се намира "всякога в абсолютно разпореждане на тая власт". Тези идеи са доразвити в гл. II на Дисциплинарния

---

[67] Тодоров, А. Действие на войската против престъпната тълпа. Враца, 1914, с. 53.

[68] Стенографски дневници на VI ОНС, II РС, кн. II, с. 130.

[69] Пак там, кн. V, с. 119; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, с. 235.

устав – "Назначението на войската в държавата". Според устава войската е материална сила, която се намира в пълно разпореждане на върховната власт с цел: " 1) да поддържа авторитета на закона и от закона установените власти и учреждения против вътрешните размирници на реда и спокойното обществено развитие; 2) да защитава самостоятелността и независимостта на държавата против насилията на външните врагове; 3) да бъде употребявана за достигането и разрешаването на историческите отечествени идеали"[70].

Дисциплинарният устав, който урежда най-важния елемент на войската – дисциплината, и е основен при възпитанието на войниците, поставя на първо място вътрешните, полицейски функции на войската. Тя се разглежда като основна опора на държавата и на законно установената власт срещу вътрешни инициатори на бунтове и размирици, като фактор, гарантиращ обществения ред и вътрешната стабилност, като преграда пред анархията и разлагането, и едва на второ и трето място са поставени като задачи защитата от външни нападения и достигане идеалите на националното обединение.

Приетият през 1903 г. нов закон за въоръжените сили не променя тези приоритети, въпреки че неговата цел е изграждане на армия, способна с успех да решава външнополитическите цели на държавата, свързани с освобождението и обединението на българския народ. Запазването на тази степенуваност на задачите на армията може да бъде обяснено и с васалния статут на княжеството, което става независимо царство през 1908 г. и едва тогава може открито да прокламира своите външнополитически цели. Но едва в Дисциплинарния устав от 1915 г., след като България е водила две войни за национално обединение, концепцията за предназначението на войската се променя. Според новото степенуване на целите войската трябва: 1) да защитава самостоятелността и независимостта на държавата против външните врагове; 2) да бъде употребявана за достигане и разрешаване на историческите задачи и идеали; 3) да поддържа авторитета на закона и от закона установените власти и учреждения[71].

Приведените изследвания и документи сочат, че в периода до войните същността и предназначението на войската у нас се разглеждат в най-общ план и съдържат едно вътрешно противоречие. В разрез с практическата военна политика, насочена към създаването на една силна, дееспособна и модерно въоръжена армия, способна да защити целостта на Отечеството и да завърши делото на националното освобождение и обединение, в теоретичен план на първо място са изведени вътрешните, охранителни и репресивни функции на войската. И нормативната уредба, и теоретичната мисъл в България разглеждат армията в духа на общоприетите норми – като силов орган на държавата, изграден на законова основа, подчинен на волята на княза (царя) и действащ във вътрешен или външен план с оглед на конкретната необходимост.

---

[70] Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1901, с. 4.

[71] Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1915, с. 3.

Глава втора

БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ, РАЗБОЙНИЧЕСТВОТО И ЗАЩИТАТА НА ОБЩЕСТВЕНИЯ РЕД И ВЪТРЕШНАТА СИГУРНОСТ (1879–1885)

1. ПЪРВОНАЧАЛНА РЕГЛАМЕНТАЦИЯ НА ВЪТРЕШНИТЕ ФУНКЦИИ НА АРМИЯТА

А. Съдействието на гражданските власти

В практически план още през периода на Временното руското управление започва регламентацията на вътрешните функции на българската армия, на нейните отношения с гражданските власти и на съдействието, което тя е длъжна да им оказва. На 28 юли 1878 г. княз Дондуков утвърждава Инструкция за управлението на Българската земска войска в губерниите от губернските войнски началници и в окръзите от окръжните войнски началници. Тази инструкция вменява на губернския войнски началник да следи законните искания на гражданското началство да се изпълняват без забавяне, а самото изпълнение се възлага на окръжния войнски началник[1]. Утвърденото на същата дата Временно положение за управлението на Българската земска войска задължава нейния началник да наблюдава "щото законните искания на гражданските началства да се изпълняват от поверените му войски правилно и без забавяне"[2].

Едновременно с това "Временните правила за устройството на полицията в Княжество България" от 5 септември 1878 г. предвиждат "за местен надзор и охрана на вътрешния ред и общата безопасност и за непосредственото изпълнение на полицейските разпореждания" да се учредят в градовете и селата особени полицейски команди, състоящи се конни и пеши жандарми[3]. На 7 април 1879 г. се издава и "Правилник за селските въоръжени стражи". Върховен началник на стражата в губерниите е губернаторът, в окръга – окръжният началник, а в града – полицмейстерът. Техен помощник по полицейската част е приставът. Характерно е, че за престъпления по служба жандармите се съдят от военен съд[4].

---

[1] Овсянный, Сборник материалов, Вып. 2. С.-Петербургъ, 1903, с. 17, 24.

[2] Пак там, с. 43.

[3] Пак там, с. 190.

[4] Първоначалното развитие на полицията сбито е описано от Ст. Симеонов: Полицията в България (1879-1944). С., 2003, с. 12–22.

Така отговорностите за запазване на вътрешния ред и сигурност стават приоритет на полицията, която в случай на нужда иска съдействие от войската.

На българската войска се възлагат и преки задачи в помощ на гражданските власти – охраната на затворите и на създадената Българска народна банка. Според "Временните положения за учреждяване на места за задържане под стража" от 29 януари 1879 г. караулите при затворите трябва да бъдат от военни команди на Българската земска войска. Войската трябва да охранява затворниците при използването им за работа извън затворите, при конвоирането им до съда[5]. Инструкцията за Българската банка и нейните отделения от 21 май 1879 г. постановява, че сградата на банката и трезорите ѝ се охраняват от въоръжен войскови караул, който се назначава от местния военен началник[6]. По-късно тези функции са прехвърлени върху полицията.

Взаимоотношенията между военните и граждански власти са засегнати и в утвърденото от княз Александър Батенберг на 27 август 1879 г. – "Положение за комендантите". В Положението изрично се подчертава, че комендантите не бива да се месят в делата на полицията, но са длъжни "да съдействат на административните чинове, на административното ведомство във всичко, което може да се отнася към пазенето на тишината и благоустройството и към взаимния порядък между военните чинове и жителите. Комендантите "в случай на нужда" за незабавното възстановяване на нарушения порядък в града или окръга и по искане на гражданските власти "назначават за това състоящата под тяхно подчинение войска". За това действие те докладват по телеграфа на военния министър, а той на княза. Ако военни лица нарушат "общественото благочиние", комендантите "съдействат на полицията за прекратяване на безпорядъка". Във време на публични събирания и тържества коменданти разполагат караули на нужните места[7].

Документът ясно разграничава функциите на военните и гражданските власти. Военните коменданти се грижат за всичко, което се отнася до войската и не се месят в работата на полицията. Общо обаче е задължението и грижата за опазване на обществения ред особено ако той е нарушен от военни лица. В други случаи войската може да се намесва само след поискано съдействие от гражданските власти. Условията и институциите, имащи това право, не са посочени. Фактът, че за всяко такова съдействие трябва да се докладва на военния министър и на княза, говори, че намесата на войската трябва да бъде изключение. Само в случай на пожар комендантите са длъжни сами, без всякакво предварително искане, да употребят всички средства за запазване на реда и изгасяне на пожара[8].

---

[5] Овсянный. Сборник материалов..., Вып. 2, с. 229.

[6] Пак там, с. 414.

[7] ЦВА, Ф. 1, оп.V, а.е. 109, л. 102–104; Систематически сборник на законите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877–1878 до 1 януарий 1901. Т. I. С., 1901, с. 926–927.

[8] Пак там.

Такъв случай е възникнал на 11 срещу 12 август 1879 г., когато в София избухва пожар и благодарение на енергичната намеса на офицерите и войниците и личните разпореждания на ген. Паренсов градът е спасен[9].

Основното предназначение на "положението за комендантите" е да регламентира правата и задълженията на последните при съблюдаването на вътрешния ред в местата, където е разположена войската. Взаимоотношенията между военните и гражданските власти се явяват от тази гледна точка второстепенен въпрос, но заложените в това указание правила ще останат в практиката на българската армия.

Два месеца по-късно, с Циркулярно № 30, издадено след 27 октомври, но преди 7 ноември 1879 г., военното министерство изпраща на военните началници "Инструкция за ръководство във войската в случай на искане на въоръжени команди от страна на гражданското началство". Този първи по рода си документ посочва условията, при които гражданските власти могат да искат въоръжено съдействие от войската, начина, по който става самото повикване и задълженията на войската в случай на граждански безредици. Основният прокаран принцип е, че опазването на вътрешния ред е задължение на полицията "и само в най-крайни случаи, при недостатъчност на полицейските средства, може да бъде поискана въоръжена военна команда"[10]. Само най-висшите администратори – губернаторите и окръжните управители получават правото да искат съдействие от войската и те носят отговорност за "напразната тревога", ако се окаже, че "въоръжената сила е поискана без достатъчно основания и без "крайна необходимост". Посочените лица трябва да изпратят своето искане до военния началник писмено, като упоменат по какъв случай, в кой пункт и какво число войски са необходими. Получил съответното искане, военният началник е длъжен "незабавно да го изпълни", като лично поеме случая и по команден ред докладва на военния министър. Тук стремежът да се ограничи възможността за неправомерното използване на войската и евентуални произволни действия на военните началници е очевиден. Инструкцията не посочва отношенията между гражданските и военни власти по време на произшествието, но проличава, че инициативата се поема от военните началници. Те предлагат на нарушителите да се подчинят на гражданското началство и заплашват с употреба на сила. Ако предупреждението не подейства, военният началник може да употреби сила или оръжие – хладно или огнестрелно, за да прекрати неподчинението[11].

Макар и да допуска употребата на оръжие, инструкцията поставя редица ограничения в тази насока. Най-напред, въпреки че според Дисциплинарния устав военният началник не носи отговорност при употреба на сила или оръжие спря-

---

[9] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 3, л. 49.

[10] Паприков, С. Сборник от приказите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877–1887 г. С., 1887, с. 332.

[11] Пак там.

мо военни лица, то инструкцията му вменява отговорност, "ако сила бъде употребена там, където може да се мине без нея". Употребата на оръжие се допуска само "в най-крайни случаи, например, когато военната команда бъде нападната от страна на нарушителите на реда"[12]. Освен това преди да употреби оръжие, дори и за защита, войската трябва трикратно да предупреди с барабан или тръба. Във всички случаи от военния началник се изисква да доведе докрай възстановяването на реда и дори да вземе мерки нарушаването му да не се повтори след изтеглянето на войската.

Цялостният дух на инструкцията подчертава извънредния характер на намесата на войската във вътрешния живот и чрез редица мерки ограничава както правата на гражданските власти да искат военна сила, така и действията на армията – най-вече при употребата на оръжие. Инструкцията е лишена от конкретност и пълнота. Посоченото най-общо понятие "ред" дава възможност за най-широко тълкуване, като не се уточнява дали става дума за въоръжени действия, за отказ на подчинение на властите или законите, въоръжено въстание или да речем групово сбиване. Не са разгледани и никакви други възможности гражданските власти да искат въоръжено или невъоръжено съдействие от войската – при големи обществени мероприятия, конвоиране на подсъдни лица, бедствия, пожари и пр. За разлика от руските инструкции за съдействие на войската според българската инструкция военният командир носи отговорност за неправомерната употреба на оръжие, без обаче да се посочва какви са правомощията и взаимоотношенията на гражданските и на военните власти по времето на самия инцидент. Не е посочено конкретно дали, както в руските инструкции, военният началник се подчинява на гражданските власти до момента на употреба на оръжие или действа самостоятелно от мига, в който пристигне на мястото на произшествието. Може би точно поради това инструкцията се оказва неудачна както за военните, така и за административните власти. Скоро тя ще бъде обявена за "недостатъчна и крайно неприспособима"[13].

От 6 март 1881 г. е и заповедта по военното ведомство, според която никой от военните комендanti и другите военни началници няма право да арестува граждански чиновник без знанието на началството му[14]. Тази заповед няма да бъде променена и периодично ще бъде повтаряна през целия период до войните.

Последват и нови законодателни актове, които фиксират отношенията между военните и гражданските власти, възможностите армията да бъде използвана в защита на вътрешния ред и сигурност. На 23 септември 1882 г. е утвърден Законът за окръжните управители и околийските началници. Като представител на държавния глава в политическо и административно отношение окръжният управител има грижата за общия надзор върху всички отрасли на управлението

[12] Пак там, с. 333.

[13] Пак там; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 299, л. 284.

[14] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 114.

в окръга. Той е началник на полицията и нему са подчинени всички полицейски чинове. Според чл. 21 на закона окръжният началник е длъжен да взема всички мерки за запазването на безопасността, тишината и спокойствието в окръга, за което му служи местната полиция. "В нужда той може да поиска съдействието на военната сила под своя отговорност. Исканата помощ от военните власти става писмено, освен в случаите на пожари". Околийският началник като началник на полицията в околията също е длъжен да взема мерки чрез подведомствените му полицейски органи, за опазване на общата безопасност и спокойствие "и в случай на нужда, да иска съдействие на войската"[15]. Според утвърдения през м. август 1883 г. "Закон за столичното градоначалство" окръжните управители, околийските началници и столичният градоначалник могат да искат съдействие от войската и в случай на пожар[16].

Дадените права на окръжните управители и околийски началници по отношение на войската имат характер на изключителна мярка. Очевидно обаче те често започват да се възползват от това право и при най-малки произшествия. Ето защо в Окръжно на Министерството на вътрешните дела от юни 1883 г. им се обръща внимание "да бъдат внимателни и осторожни", когато искат войсково съдействие, да разчитат основно на полицията и да не отвличат войската от редовните ѝ занимания[17].

Стремежът към прецизиране и ограничаване на публичните прояви на армията, особено след режима на пълномощията, проличава в Окръжното от 29 март 1884 г. на Военното и Вътрешното министерство до окръжните управители. В него те разтълкуват и разясняват случаите, при които могат да искат военна помощ според чл. 21 от закона за окръжните управители. В Окръжното се предвиждат три начина за искане на съдействие от войската: чрез вътрешния министър; чрез най-близкия военен началник, но с незабавен доклад до вътрешния министър; без предварителен доклад до вътрешния министър. Според указанията "при всякакви народни вълнения, които имат политически характер или прямо съпротивление към изпълнение на законните искания на властта", окръжният управител е длъжен да докладва на вътрешния министър, който преценява дали намесата на войската е необходима и сам иска разпореждане от военния министър. При "крайно неотложна нужда", когато не може да се чака исканото разрешение, "когато непокорниците се пустят да правят насилие, обир, подпалване, убийство и когато безредиците и вълненията се разпространяват, без да се гледа на разпорежданията на полицията", окръжният управител иска съдействие от най-близкия военен началник, като докладва за това на ресорния си министър. Когато иска

---

[15] Сборник от действащите закони в Княжество България по Министерството на вътрешните работи и военното министерство. С., 1896, с. 44–45, 55; Държавен вестник, № 116, 9 октомври 1882.

[16] Сборник от действащите..., с. 73; Държавен вестник, № 93, 1 септември 1883.

[17] Държавен вестник, № 64, 18 юни 1883.

войска, окръжният управител трябва да заявява за каква работа е нужно съдействието на войската, повода, начина и размера на безредицата, за да може военното началство да определи количеството на войската, която да се изпрати. При четири други случаи – за придружаване на държавно имущество, за съдействие при гасене на пожар, при появата на разбойнически банди и за придружаване на арестанти, окръжните управители могат директно да искат съдействие от войската и без да докладват предварително на вътрешния министър[18]. Тези правила имат временен характер до изработването на по-подробни.

Горната заповед на практика доразвива инструкцията от 1879 г. Ако до преди пет години искането на войска можеше да има за цел само "възстановяването на реда", сега се конкретизират случаите, които могат да бъдат определени като нарушение на обществения ред. Това са политически безредици, групово неподчинение или групови криминални действия. Освен тези извънредни прояви гражданските власти могат да използват войската и в случай на пожар, за конвой на държавно имущество и на арестанти и при поява на разбойнически шайки. Прави впечатление, че с един подзаконов акт на практика се ограничава даденото от закона право на окръжните управители да искат съдействие от войската, като особено в случаи на политически безредици това право се делегира само на вътрешния министър. Координирането на взаимодействието между военните и гражданските власти, от една страна, и между самите граждански началници, от друга, цели внасяне на определен ред и намалява възможностите от злоупотреби с военната сила, за което свидетелства и Окръжното от 1884 г., без да ги изключва.

Б. Статутът на военното положение

С началото на Руско-турската война и навлизането на руските войски отвъд Дунава в освободените земи руската армия поема контрола върху реда и сигурността чрез въвеждането на военно положение. На 1 юни 1877 г. главнокомандващият на действащата армия издава прокламация до жителите на областите, заемани от руските войски и до всички лица, непринадлежащи към войската. В нея се обявява, че за извършените от тях престъпления и простъпки по време на войната те ще бъдат съдени от общите углавни съдилища, с изключение на престъпленията, които подлежат на разглеждане от полеви военен съд, който ще прилага руските закони за военно време. Такива са престъпленията, насочени срещу безопасността на армията, обществения ред и спокойствие, а именно: бунт, заговор и неподчинение на главнокомандващия или на властта, установена от него за управлението на местността; шпионство във вреда на руската армия; унищожаване или повреждане на кладенци, водопроводи, телеграфи, железопътни линии, мостове и други средства за съобщения; унищожаване на

[18] Паприков, С. Сборник на приказките..., с. 334–335; Държавен вестник, № 32, 3 април 1884.

военни предмети; убийство на часовой, нападение на часовой или военен караул или въоръжена съпротива срещу военен караул; "убийство, изнасилване, разбойничество, грабеж, подпалване, унищожаване на чуждо имущество". При всички тези случаи всяко дело може да бъде иззето от юрисдикцията на общите углавни съдилища и предадено на полевия военен съд. На военен съд подлежат и лица, които извършат престъпление заедно с военнослужещи. На 4 юни 1877 г. със заповед на главнокомандващия се учредяват военнополеви съдилища в България, юрисдикцията на които се определя от прокламацията му от 1 юли 1877 г. Отначало те са две – при Свищовска и при Търновска губернии, а през март 1878 г. се учредяват още две: в Пловдив – за Пловдивска и Сливенска губернии, и в София – за Софийска и Видинска губернии. Тяхната дейност се ръководи от временни правила за полевите военните съдилища в България[19]. С края на войната и изтеглянето на руските войски от България делата на военните съдилища се прехвърлят на гражданските.

Механизмът и възможността българските власти да въвеждат извънредни мерки, включително и на военно положение, като средство за разширяване на правата на изпълнителната власт и жертване на гражданските такива, за да се запази целостта и сигурността на държавата, по един много своеобразен и завоалиран начин ще бъде прокаран в основния закон на Княжеството – Търновската конституция.

Конституцията дава рамката на държавното устройство, на законодателната, изпълнителната и съдебна власт. Тя гарантира основните граждански и политически права и свободи – свобода на съвестта, лична свобода и неприкосновеност, неприкосновеност на жилището, равенство пред закона, свобода на труда и занятието, неприкосновеност на собствеността, неприкосновеност на кореспонденцията, свобода на словото, печата, събиранията и сдруженията, правото за подаване на прошения, както и правото гражданите да избират и да бъдат избирани в Народното събрание при определени условия. Според чл. 61 на Търновската конституция никой не може да купува и продава човешки същества, а всеки роб става свободен, щом стъпи на българска територия. Дял VI от глава XII разглежда гаранциите "за личната неприкосновеност, за неприкосновеността на жилищата и кореспонденцията". Според чл. 73 никой не може да бъде наказан, т.е. лишен от свобода, имот или живот, без присъда от редовен съд, добила законна сила. С този член се предотвратява възможността от произволни действия на държавните органи спрямо личността, както и от произволни действия, допускани от съд, който е назначен или зависим от властта. Само редовен съд, т.е. съставен от компетентни, постоянни и несменяеми съдии, може да издава присъди. А според чл. 75 никому не може да се наложи наказание, което не е установено

[19] Овсянный. Сборник материалов..., Вып. 1. С.-Петербургъ, 1903, с. 6–7, 58–63; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. М., 1967. Т. III, с. 121–122.

от законите. "Мъчения при какво да е обвинение, също и конфискуване на имот, се запрещават". Член 74 забранява арести и претърсвания по къщите да стават освен по предвидения от закона ред. Свободата на личността се гарантира и чрез неприкосновеността на кореспонденцията – чл. 77.

Тези конституционни гаранции засягат свободата на личността в тесния смисъл на думата, предотвратяват произвола и посегателствата върху нея. Но защитата на определена личност не я прави свободна. Тя е такава, когато има възможности за действие и проявление. Тези свободи също са гарантирани в Конституцията. Тя дава свобода на вероизповеданията, стига при изпълнението на обредите да не се нарушават действащите закони. Свободата на мисълта, словото и печата също са сред конституционно обезпечените възможности за човешко действие. Дава се право на жителите на Българското княжество да се събират мирно и без оръжие и да обсъждат всякакви въпроси, без каквото и да било предварително разрешение. Само при събрания на открито те трябва да се подчиняват на полицейските закони. Те имат право да съставляват дружества, отново без предварително разрешение, стига само техните цели и средства да не навреждат на държавния и обществен ред, на религията и добрите нрави. Всички български граждани, навършили 21 г., получават правото да избират, а навършилите 30 г. "книжовни", т.е. грамотни, могат да бъдат избирани в Народното събрание[20].

Никъде в Конституцията не се споменава терминът "военно" или "извънредно" положение. Конституцията обаче допуска две важни ограничения в полза на изпълнителната власт, отнасящи се до законодателната власт и до правата на гражданите. Според чл. 47 князът по предложение на Министерския съвет и под общата отговорност на министрите има право да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителната сила на закон. Тези правомощия се дават само ако държавата се заплашва от външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение от първото свикано след това Народно събрание[21].С други думи, за да се прибегне до чл. 47 Конституцията поставя няколко условия: 1. Държавата да се заплашва от външна или вътрешна опасност; 2. Народното събрание не би могло да се свика. Тези две условия са най-важните и взаимно свързани. Такива опасности, както става ясно от разискванията в Учредителното събрание и от практиката на всички държави, но без да бъдат споменати в конституционния текст, са три – война, въоръжен бунт или епидемия; 3. Само при тези условие князът, заедно с всички министри, а не с част от тях, може да издава временни наредби, които имат силата на закон; 4. Приетите мерки трябва да се представят за одобрение от първото свикано Народно събрание, независимо от това дали бедствието е прекратено и Министерският съвет е отменил извънредните мерки. Право на Народното събрание е чрез вот на доверие или блам да прецени

[20] Конституция на Българското княжество, Фототипно издание. Пловдив, 1991 г., с. 10–21.

[21] Пак там, с. 13.

взетите от правителството решения. Ако бедствието продължава, но Народното събрание може да се свика, то вече одобрява и гласува приетите мерки, които стават закони или приема нови закони, насочени към разрешаване на извънредната ситуация; 5. Щом престане бедствието, престават и да са в сила и приетите мерки. И от това условие, както и от условия 1 и 2 следва, че временни наредби не могат да се издават за неща, които нямат нищо общо с опасността, с бедствието. 6. Разпорежданията по чл. 47 не могат да се отнасят до налагане на нови данъци и държавни берии (чл. 48 от Конституцията); 7. Временните наредби не могат да бъдат в противоречие с Конституцията и т. нар. органически закони, каквито са законите за самоуправлението, за съдоустройството, избирателния закон. Те не могат да създават, отменят или допълват конституционни текстове. Така чл. 47 допуска правителството да встъпва във функциите на законодателна власт, но без да му дава право да върши повече от това, което прави законодателната власт, т.е. няма право да нарушава Конституцията[22].

Такива права обаче му дава чл. 76. Той предвижда: "Ако би се появили някои събития, които биха могли да нарушат обществената безопасност, то князът може да спре в цялото Княжество или в отделни места действието на чл. 73 и чл. 74, но задължава се да внася такива свои разпореждания за потвърждение в първото Народно събрание". Според членове 73 и 74 "Никой не може да бъде наказан без присъда от надлежний съд, която е вече добила законна сила" и "затвори (арести – б. м.) и претърсвания по къщята могат да стават само по правилата, които са изложени в законите"[23]. Това ще рече, че Конституцията допуска възможността при определени обстоятелства да бъде нарушавана индивидуалната неприкосновеност на личността – при задържане, съдене и наказание, както и неприкосновеността на жилището. Гражданите могат да бъдат арестувани и задържани повече от предвидения в закона 24-часов срок, което е едно наказание без присъда, да бъдат съдени от друг, освен "надлежния съд", но който също е законен и да бъдат налагани по-строги наказания. Но и в тези случаи остава в сила основното правило на правовата държава – не може да бъде наложено наказание за престъпление, непредвидено в закона. Допускат се и претърсвания по къщите, извън предвидения в закона ред, което ще рече през цялото денонощие[24]. Вedна-

---

[22] Киров, д-р С. Член 47 от Конституцията и суспендирането на някои членове от закона за чиновниците. С., 1903, с. 2–20; Критичен поглед върху текста на Българската конституция. С., 1903, с. 6–7; Баламезов, Ст. Конституционно право. Ч. I. С., 1993, с. 294–304.

[23] Конституция на Българското княжество, с. 18–19. Джумалиев неточно пише: „Нашата конституция, до изменението ѝ в 1911 г. чрез постановленията си в чл. 76, предоставяше на изпълнителната власт да спира действието на чл. чл. 73 и 74" – с. 130.

[24] Баламезов, Ст. Цит. съч. Част III, с. 257–280; Киров, д-р Ст. Правата на българските граждани. С., 1942, с. 75–101; Джумалиев, Г. Цит. съч., с. 127–128; Танкова, В. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885–септември 1887 г.). – Във: ВИС, № 6/1993, с. 60–63.

га щом стане възможно свикването на Народното събрание, правителството внася "за потвърждение", взетите от него мерки по временното спиране на чл. 73 и 74. Според проф. С. Киров смисълът и съдържанието на чл. 76 е именно прибягване до извънредния и по-строг режим на военното положение, "но всички тези разпоредби, като крайно важни, не само по отношение на обстоятелствата, които ги предизвикват, но и като случай за наложително и единствено отклонение от ненарушими и святи принципи, трябва да намерят колкото е възможно по-скоро одобрението на народното представителство"[25]. В Конституцията освен за граждански съдилища става дума и за военни съдилища. Според чл. 72 "По работи криминални военни лица се съдят от военни съдилища само тогава, когато се намират на действителна служба". Възможно ли е военните съдилища да разпростират своята юрисдикция и над граждански лица в извънредни ситуация? Именно това следва от конституционния текст, без да бъде изрично посочено.

Така според Търновската конституция е възможно въвеждането на извънредно или военно положение, същността на което е действието на военни съдилища и ограничаване на индивидуалните граждански, но не и политически права. Военните съдилища действат по правилата на военното съдопроизводство, което е по бързо, по-опростено и по-строго от гражданското.

Двата случая – на чл. 47 и 76 могат да се използват поотделно или заедно. И в двата случая се касае за събития, които биха могли да нарушат обществената безопасност. Но ако трябва да се степенуват и градират, то чл. 76 предхожда 47, защото в първия случай става дума за предстоящи събития и опасност, които все още не са настъпили и на които князът и правителството могат да противодействат с предпазни, административни мерки. Във втория случай става дума за вече настъпила опасност и то материална, физическа, а не морална или интелектуална, поради която Народното събрание не може да се свика и тогава правителството получава правото да взема извънредни мерки. Така в случай на външна или вътрешна опасност, на заплаха за обществения ред и сигурност правителството може да предприеме серия от мерки за тяхното отстраняване, които могат да бъдат степенувани по следния начин: 1. Поставя в действие целия си полицейски апарат; 2. Полицията прибягва до съдействието на войската; 3. Използва правомощията по чл. 76 от Конституцията и 4. Ако действащото законодателство не му дава достатъчно средства, то пристъпва към изменение, допълнение или отмяна на съществуващите закони или издава нови такива, но винаги санкционирани от Народното събрание. Така Конституцията предвижда и предписва един правен ред, който при извънредни обстоятелства да предпази властта и страната от анархията и диктатурата[26].

От конституционния текст могат да се направят следните изводи: 1. За разлика от други европейски конституции в Търновската липсва регламентация на

[25] Киров, С. Правата на българските граждани, с. 92.

[26] Баламезов, Ст. Цит. съч. Ч. I, с. 303–304.

възможността страната или част от нея да бъде обявена във военно положение; 2. Предвидено е князът, но с общото съгласие и отговорност на министрите, да издава извънредни наредби – закони и да преустановява конституционните гаранции, фиксирани в членове 73 и 74; 3. Това му действие трябва да бъде санкционирано от Народното събрание, но в един неопределен конкретно срок; 4. Князът може да се ползва от това право за широк диапазон от събития, тъй като конституционният текст не посочва конкретни такива – война, въоръжено въстание или други подобни. Нещо повече – той може да ограничи действието на Конституцията в случаи, в които дори не се нарушава директно обществения ред, а само има вероятност да бъде нарушен; 5. Конституцията допуска ограничаване на правата на личността в техния тесен смисъл или на индивидуалните свободи – неприкосновеността върху личността и жилището. Не се предвижда ограничаване на свободата на гражданина по отношение на мисълта, словото, печата, събранията и сдруженията; 6. Търновската конституция твърде свободно третира въпроса за въвеждане на извънредно положение, делегирайки широки правомощия на княза и на Министерския съвет и без да поставя нито срокове, нито условия за отмяната на тези извънредни мерки; 7. Освен че твърде формално е разработена процедурата за обявяване на извънредно положение, не е уредена и материалната му страна – какво представлява практически то, какви са правомощията на гражданските и военните власти след неговото обявяване, с какво се заменят "надлежните съдилища". Не е посочена необходимостта това да бъде регламентирано от специален закон, каквато практика е предвидена за редица други случаи. В парадоксалната българска законодателна практика ще бъдат приемани най-различни закони като "Закон за брането на смрадликата", но никога няма де бъде приет закон за военното положение; 8. Тези неясноти, неточности, некатегоричности дават възможност на управляващите за широко тълкуване, произволни действия и злоупотреби с гражданските и политически права, за безнаказано суспендиране не само на закони, но и на самата Конституция.

Възможността за въвеждане на "обсадно положение" е предвидена в Органическия устав на Източна Румелия, точно по френски образец. Според чл. 50 "Обсадно положение може да се прогласи от Главный Управител със съгласното мнение на Постояный Комитет на Областното събрание, било на едно място, било на повече места в областта: 1. Когато населението се противи на изпълнението на някой закон, на някой правилник или на някой законно издаден приказ, и когато след като се прикани на послушание, то постоянства да се опира. 2. Когато вътре в населението стане някое въоръжено движение или някои важни смущения, които мерят да нарушат публичното право на областта, а обикновените оръдия на властите са слаби да възстановят порядъка". Освен това Органическият устав изисква заповедта за обявяване на обсадно положение "да е мотивирана", да се съобщи на Високата порта и да се обнародва във всички общини, където трябва да се приложи. Без обнародване заповедта няма законна сила. Обсадното поло-

жение се вдига веднага щом отпадне предизвикалата го причина. Предвижда се специален закон да определи действията при обсадното положение[27].

Сравнението между предвиденото от Търновската конституция и това от Органическия устав по отношение на военното положение безспорно е в полза на устава. Следните аргументи могат да се изтъкнат в подкрепа на това твърдение: 1. Механизмът на обявяване е категоричен и ясен – това е право на Главния управител, но заедно с Постоянния комитет. Издаденият за целта указ трябва да бъде публичен и само след неговото обнародване той влиза в сила; 2. Причините за обявяване също са точно изброени – в случай на гражданско неподчинение или на въоръжено движение; 3. От съдържанието и духа на постановките за военното положение проличава, че то е крайна мярка, към която може да се пристъпи едва след опит за усмиряване на недоволството по мирен начин или след като нормалните средства се окажат недостатъчни; 4. Предвиденото вдигане на военното положение, след като предизвикалите го причини престанат да действат, не дава възможност за необоснованото му продължаване и злоупотреба с правата на гражданите; 5. Действията на властите в условията на военно положение се определят със закон, а не с правилник или друг подзаконов акт.

Ако Търновската конституция пряко не предвижда обявяване на военно положение, то такава възможност произтича от Военносъдебния устав и Войнския устав за наказанията, въведени по административен ред на 9 юни 1879 г. от княз Дондуков и представляващи превод с незначителни изменения на руския военносъдебен и военнонаказателен закон от 1867 и 1869 г.

Член 127 от Военносъдебния устав гласи: "Лица от гражданското ведомство, освен случаите по чл. 655, се предават на военен съд изключително в местностите, обявени във военно положение и само за тези престъпления, които са означени в издадения по случая княжески указ"[28]. Това постановление е развито в раздел IV на устава, който третира военното съдоустройство и съдопроизводство "във военно време". Основните принципи, развити в този отдел, са следните: изложените правила се разпростират върху войската и местностите, обявени във военно положение с особена заповед (повеление) на княза. По принцип се запазват правилата за военно съдоустройство и съдопроизводство в мирно време с някои изменения. Предвижда се при движение на армията извън границите да се учредява полеви военен съд по правилата, установени за военните съдилища при отделите, като към него военният министър командирова в качеството на полеви военен прокурор или един от военните прокурори или лице по негово усмотрение[29]. Ако неп-

---

[27] Органическый устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, с. 15–16.

[28] Уставъ военно-судебный. С., 1879, с. 21. Според чл. 655 граждански лица са подсъдни на военен съд и ако извършат престъпление, нарушаващо законите на дисциплината и военната служба, заедно с военни лица.

[29] Военносъдебният устав предвижда съществуването на дружинни съдилища, състоящи се от ротния командир като председател и двама младши офицери като членове.

риятелят прекъсне всички връзки на даден отряд с армията, а също в крепостите и градовете, намиращи се в обсадно положение, началникът на отряда или комендантът получават правото под лична отговорност да налагат на виновните всички установени от закона наказания. Във военно време подсъдността на дружинните съдове се разпространява и върху граждански лица, но за деяния, изискващи наказание не по-голямо от обикновен затвор. Те се предават на съд от военните началници. Разследването по дела за държавни престъпления се предоставя на главнокомандващия, който прави разпореждане или за прекратяване на делото, или за предаване обвиняемия на съд, уведомявайки княза, а по-важните дела се предоставят на негово усмотрение. След получаването на разследването военният началник е длъжен в течение на едно денонощие да го изпрати на полевия военен прокурор, а последният след не повече от два дни трябва да представи на съда обвинителния акт. Обвиняемият има срок от 24 часа да си избере защитник и да поиска промени в състава на съда или призоваване на свидетели. Присъдата трябва да бъде изготвена в течение на два дни. Във военно време главнокомандващият получава право да смекчава присъди и да помилва, но по ходатайство на самия полеви военен съд. Присъдата на полевия военен съд влиза в законна сила 24 часа след обявяването ѝ. Касационни жалби и протести във военно време не се допускат, но ако страните счетат присъдата на съда за неправилна, те имат право в 24 часа да направят заявление. При получаването на такова заявление полевият военен съд предава незабавно делото на полевия военен прокурор, който го докладва на главнокомандващия. Последният или потвърждава присъдата, или предписва делото да бъде преразгледано от друг състав на съда. Присъдите на съда, влезли в законна сила, в мирно време се предоставят на усмотрението на княза, а във военно – на главнокомандващия. На него се представят и всички смъртни присъди. Във военно време и в местностите, обявени във военно положение, изпълнението на смъртните наказания се извършва публично[30].

Назначават се от дружинния командир, но със санкцията на началника на отдела. Те разглеждат дела на нисшите чинове, предвиждащи наказания не по-големи от обикновен затвор, т.е. до 4 години. При всеки военен отдел се учредяват военни съдилища, с председател дружинен командир и двама членове, избирани от числото на командирите на роти, сотни и батареи. Назначават се от началника на военния отдел. Те съдят висшите офицери и нисши чинове за престъпления, предвиждащи по-тежки наказания. В качество на върховен касационен съд се учредява Главен военен съд. Председател на този съд е военният министър или назначено от него лице, а членове – висшите началници в армията. Прокурорският надзор се осъществява от Главен военен прокурор и военни прокурори под висшето наблюдение на военния министър, като всеки отдел в армията има военен прокурор. Дознанието се извършва от военните началници. В България обаче не е въведен руският "Правилник за наказанията" и едва през 1883 г. започва да се прилага Отоманският наказателен закон при определяне на наказания, извършени от военнослужещи, но несвързани с реда и дисциплината в армията.

[30] Уставъ военно-судебный, с. 105–109.

Раздел трети на Войнския устав за наказанията разглежда престъпленията и съответно наказанията "по време на война и в местности, обявени във военно положение." Принципното положение е, че всяко нарушение на служебните задължения, направено с намерение да се облагодетелства неприятеля във военни или други негови враждебни действия, се признава за държавна измяна и виновните се наказват със смърт чрез обесване и лишаване от войнска чест. Предпоследният 227 член от този устав постановява, че предвидените наказания за военнослужещите важат и за лицата от гражданското ведомство, "намиращи се в местата, обявени във военно положение за тези престъпления, които бъдат означени в княжески указ"[31].

Тези два документа, имащи за цел да регламентират правораздаването в армията, предвиждат възможността то да се прехвърли и върху граждански лица в два случая – във военно време и в местности, обявени във военно положение. Очевидно в юридически смисъл разлика между тези две понятия няма, защото важат едни и същи постановления. Военното време и военното положение се обявяват с княжески указ. Логиката и духът на тези два закона сочат, че мотивите за издаването на такъв указ трябва да бъдат или чуждо нападение, или заплаха от такова нападение, насочено срещу суверенитета и териториалната цялост на страната. С оглед на екстрената ситуация и необходимостта от гарантирането на дисциплината и морала в армията обезпечаване на нейния личен състав и материалната част, както и на реда и сигурността в тила или в освободените територии, се предвижда въвеждането на ускорено съдопроизводство чрез действието на полеви военни съдилища и максимализиране на наказанията – от началото на дадено дело до изпълнението на присъдата, която обикновено е смърт – срокът е не повече от една седмица. Тази процедура важи и за престъпления, извършени от граждански лица, но изрично указани в княжеския указ. Военните съдилища приемат по-административен характер, като се подчиняват във всяко отношение на главнокомандващия, който получава права, принадлежащи в мирно време на Главния военнокасационен съд или на княза.

Налице е обаче фактическо различие между военното време и военното положение. Възможно е във военно положение да бъде обявена само част от територията на страната, която е далеч от театъра на военните действия и или когато няма военни действия, но съществува заплаха от вътрешни врагове, т.е. допустима е възможността военно положение да бъде обявено не във военно време, но с цел усмиряване и потъпкване на вътрешни бунтове и размирици. Такава интерпретация се налага у нас и в теоретичен, и в практически план. Според Г. Агура военната част се намира в действителна военна обстановка, когато тя взема непосредствено участие във военни действия срещу външен неприятел и когато тя може и да не участва във военни операции, но се намира в местност, обявена във

[31] Войнскій устав о наказаніяхъ. С., 1879, с. 67–75.

военно положение. Според него военното положение е равносилно на военното време, "защото в последния случай има неприятел външкашен, който нарушава и изнасилва отечествените граници, а в първия – има неприятел вътрешен, който гложди сърцето на страната, т.е. обстоятелства, еднакво опасни за независимостта, самостоятелността, реда и тишината на господарството"[32].

Ярко личи разминаването и несъгласуваността между конституционния текст и този на военните закони, въвеждащи ограничения, които Конституцията не предвижда. Но и военните закони не изясняват ролята на войската по отношение на полицията и гражданската администрация, както и не конкретизират възможността от ограничаване или премахване на граждански и политически права. Впрочем това не може и да се очаква, тъй като в Русия, откъдето са взети тези закони, конституционни гаранции не съществуват.

Военносъдебните закони разглеждат и две отклонения от общите правила. Първото е свързано с възможността да бъдат уредени специални съдилища, когато военнослужещи извършват изключително тежки "държавни престъпления". Тези дела се разглеждат или от обикновен военен съд, съставен на общо основание, или от особен военен съд, състоящ се от председател, назначаван със съгласието на княза, от членове на Главния военен съд и от двама щабофицери, избрани от военния министър. След приключване разследването по такова дело то се предоставя на военния министър, който съгласува с княза дали то да бъде прекратено, предадено на обикновен или на особен съд. Всички присъди по тези престъпления се предават за мнение на княза преди да влязат в изпълнение. Ако военнослужещ е извършил държавно престъпление заедно с граждански лица, но то не се отнася до нарушаване на законите и дисциплината в армията, той може да бъде съден от граждански съд, но към състава на този съд по избор на княза се присъединява един от членовете на Главния военен съд[33].

Второто отклонение е свързано с възможността във военно време или при военно положение да бъдат вземани допълнителни изключителни мерки както срещу военните, така и срещу гражданските лица. Според чл. 100 от Войнския устав на наказанията "във военно време, когато някои престъпления чрезмерно се увеличават във войската или в местата, занимаеми от армията, или градовете, намиращи се във военно или обсадно положение, разрешава се на главнокомандуващий и на лицата, които се ползват с равна на него власт, а така също и на коменданта или началника на обсадната крепост, укрепление или град, да усилва временно строгостта на наказанията, наложени в закона, като обявява за това предварително за всеобщо знание". За своите действия и за причините, които са ги предизвикали, горните лица са задължени да докладват на княза. Следващият чл. 101 дава на същите лица и на същото основание право, "когато вследствие

---

[32] Агура, Г. Военно-углавно право. Ч. II. С., 1890, с. 157. Същото твърдение и у Петров, Н. Военно законоведение. С., 1913, с. 85.

[33] Уставъ военно-судебный, с. 110–112.

на военни обстоятелства или във време на смущения за общата безопасност, да вземат особни мерки за предосторожност, и да определят наказания за нарушаването им, като обявяват за това предварително за всеобщо знание"[34]. Това са мерки, съответстващи на предвидените в чл. 47 от Конституцията – при извънредни обстоятелства на главнокомандващия или на приравнените с него лица се дават извънредни права за запазване на реда и сигурността, като техните действия се санкционират единствено от княза.

Военнонаказателният закон разглежда два вида престъпления и наказания – свързани с военната служба и тези по време на война и в местностите, обявени във военно положение. Държавните престъпления, свързани с външната и вътрешната сигурност в мирно време, са разгледани в Отоманския наказателен закон, който остава в сила и след Освобождението. По отношение на външната сигурност такива са въоръжено действие в съдружие с неприятелите на държавата (чл. 48), подбуждане на чужда държава към неприятелски постъпки или война (чл. 49), подпомагането на чуждо военно нахлуване (чл. 50), предаване на тайни сведения и шпионство (чл. 51–53). Първите три престъпления се наказват със смърт. По отношение на вътрешната сигурност, т.е. престъпления, насочени срещу правителството и установения държавен ред, със смърт се наказва всеки, който подбужда към въстание с оръжие в ръка против правителството "било, че въстанието се е извършило напълно, било пък, че е имало едно начало на извършването" – чл. 55. Смъртно наказание се предвижда и в чл. 56 за този, който въоръжава жителите на държавата и ги подбужда към междуособна война, грабеж, обир, опустошение на градове и села или убийство, отново независимо дали смущенията са извършени или е имало само начало на извършването – чл. 56. Когато горните престъпления се извършат от чета разбойници (бунтовници), то техните главатари се наказват със смърт, а членовете с вечни окови или временни окови – чл. 57. При комплот с цел да се извършат престъпленията в чл. 55 и 56, ако са предприемат действия и мерки за приготвяне на средства за извършването му, дори ако смущението не се извърши, участвалите в заговора лица се наказват с вечни окови – чл. 58. Член 59–60 предвижда смъртно наказание или вечни окови за всяко военно или гражданско лице, което откаже да се подчини или възпрепятства изпълнението на правителствена заповед. Смъртно наказание е предвидено и за всеки, който умишлено запали или събори държавни здания или складове, както и за главатарите на въоръжени разбойнически чети, образувани с цел да грабят и обират правителствени имоти и пари или имотите на населението, или се противопоставят на правителствената войска. За участниците в такива чети, хванати на местопрестъплението – наказанието е временни или вечни окови според степента на разбойничеството. Обаче за тези от тях, които постоянно се занимават с разбойничество, които свирепо са мъчили или убивали жертвите си – наказанието е смърт. За организаторите и помагачите на разбой-

[34] Войнскій устав о наказаніяхъ, с. 31–32.

ническите чети се предвиждат временни окови (чл. 61–64). Не се предвиждат наказания освен полицейски надзор за лица, които доброволно се откажат от разбойничество или подготвян бунт и сътрудничат на властите (чл. 64–65). Подбудителите на престъпления срещу вътрешната сигурност на държавата се наказват като действителни дейци на престъплението, а ако няма последствие от техните подбуждания – на вечно заточение[35].

Това е основната нормативна база, на която трябва да стъпят княза и правителството при защитата на вътрешния ред и сигурността на новосъздадената държава. Тази база, особено при една млада държава и млада армия, далеч не е в състояние да предвиди всички възможни случаи, предизвикващи и налагащи намеса на войската. Началният етап на изграждане на административни, полицейски и съдебни институции, липсата на кадри, опит и практически механизми за прилагане на гражданските нормативни постановления ще наложи честото прибягване до услугите на армията и военното законодателство. Но в най-голяма степен необходимостта от намесата на армията ще се наложи, тъй като в Североизточна България се появява разбойничество, с което местните административни и полицейски органи не успяват да се справят.

2. АРМИЯТА И РАЗБОЙНИЧЕСТВОТО В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ СЛЕД РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА

Първото българско правителство начело с Тодор Бурмов е изправено пред решаването на огромни и трудни проблеми, свързани с практическото приложение на Търновската конституция, изграждането на функциониращи институции, на инфраструктура и пр.[36] Буквално от първия ден на своето конституиране то заедно с младия български княз ще се сблъска с необходимостта да намери решение на проблем, който застрашава сигурността и бъдещето на самата държава – разбойничеството в нейните североизточни райони. Още в първото си обръщение към народа правителството ще заяви, че ще предприеме необходимите мерки "за прекратяване на смутовете и охраната на реда и спокойствието в пределите на княжеството"[37].

Разбойничеството е явление, което не е непознато за Османската империя. Слабостта на централната власт, огромната, неразвита в комуникационно отношение територия, пресеченият планински терен и обширните гори създават възможност за разбойническите шайки лесно да се укриват от преследванията на

---

[35] Наказателний законникъ, поправенъ и обясненъ споредъ оригиналътъ отъ адвокатите Ф. Перецъ и Ив. Хр. Гешовъ и Законъ за печатътъ. Пловдив, 1881, с. 16–23.

[36] Вж: Петров, М., Ив. Стоянов. Политиката на първото българско правителство след Освобождението (юли – ноември 1879 г.). – В: Исторически преглед, № 2/1980, с. 22–42.

[37] Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879.

властите. Разбойничеството се явява и един не особено трудоемък начин за бързо забогатяване, което естествено изкушава. Наличието и противопоставянето между различните етнически и религиозни общности, населяващи империята, също се явяват фактор, подхранващ разбойничеството.

В хода на Руско-турската война се създава прекрасна хранителна почва на разбойничеството. То достига огромни размери, като в него се включват башибозуци, черкези, редовни войскови части[38]. Разбойнически действия се предприемат и от българи, които използват ситуацията за завладяване на имоти, лично обогатяване и пр.[39] След края на войната наличието на окупационни руски войски спира процеса, но остават редица латентни фактори, които способстват за неговото развитие. Сред тях са неустановените граници с Румъния, Турция и Източна Румелия, позволяващи почти безпрепятствено движение и които също способстват за развитие на разбойничеството. Друг фактор е запазването на компактно и преобладаващо турско население в Североизточна България. Там Турция държи своите гарнизони в крепостите Шумен и Варна до юли 1878 г., което естествено му дава кураж и прави изселническия процес не така масов[40]. Наличието на разбити части от турската войска дават допълнителни възможности в тази посока. Част от уволнените след края на войната турски войници, според официални сведения повече от 8 500 души, се завръщат именно в този район. Останали без работа и имоти и свикнали с насилието, те лесно се отдават на разбойничеството. Бедността на населението също е фактор, генериращ разбойничество. Скритото у жителите оръжие, както и раздаденото от руските власти такова, дава възможност на разбойническите шайки да се въоръжават.

Освен посочените традиционни и нови причини за разбойничеството трябва да се прибавят и нежеланието на част от турското население да се примири с положението на подчинение спрямо християните, стремежа за мъст и реванш, за дестабилизиране на българската власт и внасяне на обстановка на несигурност и страх сред българското население[41]. Тези действия са подстрекавани и от официалните турски власти, които изпращат специални емисари, ходжи, за да бунтуват мюсюлманското население. Разпространяват се слухове, че правителството на падишаха скоро ще възстанови властта си в тези райони, както е станало в Одринско и както ще стане в Източна Румелия. Целта е да бъде компрометирана българската власт

---

[38] Грънчаров, М. Изстъпленията срещу българите по време на Руско-турската война 1877–1878. – В: 120 години от освобождението на Плевен и Плевенската епопея. Враца, 1998, с. 38–59.

[39] Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958, с. 138.

[40] Освобождение Болгарии... Т. III, с. 165–166.

[41] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 208, л. 1–3; Паренсов, П. Из прошлого, с. 98–99.

пред Европа, страната да бъде представена като огнище на анархия и религиозни конфликти, неспособна да гарантира интересите на своите жители[42].

Проблемът с разбойничеството рязко се изостря с изтеглянето на руските войски и преминаването на управлението в ръцете на българските власти. Създаденият вакуум веднага се използва от турското население, основно в Североизточна България, което бързо се организира и започва да напада градове и села. Впрочем още през м. март 1879 г. руските власти разполагат със сведения, че в Шуменско се готви въстание сред мюсюлманската население и че е създаден таен комитет, който е във връзка с Цариград. Целта е да се завладее отначало Шуменско и проходите по направление към Айтос, като по този начин се предизвика бунт в "четириъгълника". Въстанието трябва да даде възможност за вмешателство на турското правителство, което да добие протекторат над мюсюлманското население в района или да изиска за него някакви особени права. Планът бил подкрепян и от английски дипломати. През април до Дондуков достигат сведения за съществуването на таен комитет в Цариград, целта на който е поддържането на постоянно враждебно състояние сред мюсюлманското население в България. Предвиждало се такива комитети да бъдат устроени и в самото княжество. Незабавно след оттеглянето на руските войски те трябвало да изпратят до великите сили меморандуми с жалби за мними притеснения и несправедливости, вършени от българите, които да послужат като оправдание и обяснение на бъдещото въстание. Крайната цел е или откъсване на тези краища от България или след като ги опожарят и опустошат, турците да се изселят в Цариград. В тази връзка Дондуков препоръчва създаването на селски караули, които да охраняват селищата от грабежи и разбойничества и да съдействат на полицията за преследването и залавянето на въоръжени злоумишленици. Той разрешава отпускането на 11 хиляди пушки за селската стража, чието обучение трябва да се извършва от военни началници[43]. За да се предотврати евентуално турско надигане, Дондуков предлага на военния министър Д. Милютин последна да бъде изтеглена 33-та дивизия, разположена в Шумен, и да се пристъпи към обезоръжаване на мюсюлманското население. За успокояване на духовете на мюсюлманите да се обяви, че военната повинност за тях се отлага с една година, като получат право, ако не искат да служат в българската войска, да се изселят в Азия. На 30 април той пише на външния министър Н. Гирс, че поведението на мюсюлманското население в този край е "крайно сдържано и носи очаквателен характер, предвид на готвещи се някакви събития"[44].

Събитията не закъсняват. В края на май и началото на юни 1879 г. в Североизточна България вече действат разбойнически шайки според официални сведения от по 100 и повече души, които водят сражения с полицейските части и с

[42] Радев, С. Строителите на съвременна България. Т. I. С., 1990, с. 174, 211.

[43] Освобождение Болгариии... Т. III, с. 541–542, 577–579.

[44] Документи за дейноста... с. 341–342, 354, 357.

войската. На 16 юни разбойническа банда нападна с. Омачкьой, Ескиджумайско (Ралица, Търговищко). На 27–28 юни 1879 г. разбойници нападат Осман пазар (Омуртаг). След двучасово сражение шайката е отбита. Разбойнически банди се появяват и в района на Ески Стамбул (Преслав), на Ески Джумая (Търговище) и в целия Тузлук. На 5 юли полицията и войската водят престрелки с бандите около селата Чаушкьой (Генерал Кантарджиево) и Теке (Оброчище), Ескиджумайско[45]. Според военния министър П. Паренсов тези действия представляват "въоръжено въстание, проявяващо се във формиране на напълно организирани шайки и нападение на българските села, с всичките атрибути на неудържимия мюсюлмански фанатизъм". Паренсов счита, че своята отговорност носят и "новите господари" – българите, които не бидейки ангели, използват ситуацията, за да си отмъстят за старите насилия[46]. Въстанието се разпространява с извънредна бързина и се проявява в нападения, грабежи, пожари и убийства.

Тези събития предизвикват силно безпокойство сред местното население, което кара тамошните власти да търсят съдействието на столицата София.

Централната власт, спазвайки дадената декларация, само пет дни след своето конституиране реагира незабавно и категорично. Инициативата е на военния министър ген. Паренсов, който в доклад до княза предлага да се прехвърлят войски от Западния в Източния отдел, като се съсредоточат в най-размирните райони и да се обяви в този край военно положение. Само по този начин според него може да се унищожи в зародиш разбойничеството, което започва да приема "хроничен характер"[47]. Предложените мерки от военния министър сочат, че в този момент държавата не може да разчита на полицията за опазване на обществения ред и сигурност в този край. Намираща се в първоначална фаза на своето организиране, без кадри и опит, полицията не е в състояние да се справи с обществената опасност от такъв размер. Дори според временния ѝ щат в Търновска губерния са предвидени 7 пристава и 376 жандарми, в Русенска – 11 пристава и 749 жандарми, а във Варненска – най-засегнатата от събитията – само 5 пристава и 213 жандарми[48].

Но не само полицията, но и войската в този район се оказва недостатъчна. Поради милиционната система частите в Североизточна България са по-малобройни (преобладава турското население, което на този етап не е викано на военна служба) и служат само в дадено окръжие, което ги прави трудно подвижни. Ето защо със заповед на княз Александър Батенберг от 10 юли 1879 г. в разбойническите райони са прехвърлени военни части от Западна България, където

[45] Държавен вестник, № 1, 28 юли 1879.

[46] Паренсов, П. Цит. съч., с. 99–100.

[47] ЦВА, Ф. 1, оп.V, а.е. 28, л. 1–4.

[48] Данните са по Симеонов, Ст. Създаване на жандармерията в България през 80-те години на XIX в. като полицейска сила с военна организация. – Във: Военноисторически сборник, 1994, № 6, с. 44.

обстановката е относително спокойна: а именно 6-та Видинска дружина, 15-та Свищовска и две роти от 16-та Плевенска дружина, като се подчинени на началника на Източния отдел[49].

Същият ден с Указ № 5, на основание чл. 47 и 76 от Конституцията, според доклад на военния министър и съгласувано с мнението на Министерския съвет, Варненска губерния, окръзите Разградски и Ескиджумайски (Търговищки) от Русенската губерния, Османпазарски (Омуртагски) и Еленски окръзи от Търновска губерния се обявяват във военно положение[50].

Посочените мотиви за тази крайна мярка са необходимостта да се спре безпорядъка в посочените места, да се подкрепят местните власти и да се успокои мирното население, "от каквато вяра и народност да е". Категорично се подчертава несъвместимостта на разбойнически действия с новите обстоятелства, когато князът и правителството са решени да гарантират "мирното преуспяване" на всички жители.

На практика въведеното военно положение се изразява в правото на началника на Източния военен отдел на основание чл. 127 от Военносъдебния устав и чл. 227 от Войнския устав за наказанията да предава на военен съд граждански лица и спрямо тях да се прилагат наказанията, предвидени за военните лица във военно време. Престъпленията, които ще бъдат разглеждани от военните съдилища и обявени в указа, са: явно въстание или нападение с оръжие на мирни жители или на длъжностните места, както на военното, така и на гражданското управление; умишлено убийство; разбойничество; подпалване на частно имущество; унищожаване на продоволствени и военни запаси или складове на казионно имущество. За тези престъпления Войнският устав за наказанията предвижда или смъртно наказание, или различни срокове затвор[51]. На началника на Източния отдел се предоставя правото да учреди в един от градовете, обявени във военно положение, полеви военен съд, и окончателно да утвърждава присъдите, без да ги придвижва по касационен ред. Последният се упълномощава, в случай на смущения на общата безопасност, да вземе особени мерки за сигурност и сам да определи наказание за нарушаването им, като се задължава предварително да обяви тези мерки публично[52].

---

[49] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 1; Държавен вестник, №1, 28 юли 1879. Това показва, че изграждането на войската на териториален принцип се оказва неефективно дори при изпълнението на нейните вътрешни функции. Още в края на 1879 г. военният министър ген. Паренсов предлага да се създаде бригадна организация на армията, която да я направи подвижна и гъвкава, но това става едва през 1883 г. В утвърденото на 17 декември 1879 г. "Привременно положение за българската войска" се премахва определението "земска" и войската започва да се изгражда като редовна, постоянна военна сила, а не като милиция.

[50] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 3, л. 16–17.

[51] Войнскій устав.. с. 67–75.

[52] Държавен вестник, №1, 28 юли 1879. Твърдението на В. Танкова, че конфирмацията на присъдите от военно лице "не почива на никакви законови основания", не от-

Този указ е и първи опит да се конкретизира военното положение като повод и ред за обявяване, както и неговото съдържание. Причините за обявяване на военно положение в част от страната са основателно мотивирани и съобразени с Конституцията. Очевидно князът и Министерският съвет са счели за твърде голяма опасността за държавата, след като въвеждат военно положение и си делегират правото да управляват с наредби – закони. Основание за това е и фактът, че все още не са проведени избори за Народно събрание. Извънредното положение е обявено с княжески указ, в съгласие с министрите. Практическата страна на военното положение се изразява във въвеждането на военнополеви съд, чиято юрисдикция се простира и върху гражданските лица за точно посочени в указа престъпления. Указът дава извънредни пълномощия на началника на Източния отдел, който получава правомощия на висша съдебна инстанция, както и правото сам да въвежда извънредни мерки за сигурност. Прави впечатление, че указът не разглежда въпроса за отношенията между гражданските и военните власти по отношение изпълнението на чл. 74 от Конституцията, както и не посочва срок за валидността на военното положение и начина за неговото вдигане. С този указ централната власт прехвърля върху войската правомощията за справяне с извънредната ситуация чрез военнополеви съд и извънредни мерки, без последните да бъдат посочени и конкретизирани.

В изпълнение на указа се създава не един, а няколко военнополеви съдилища – в Ески Джумая (Търговище), Шумен и Разград и временни, за конкретни случаи – в гр. Осман пазар (Омуртаг) и Шумен. Съставът на тези съдилища е като на военните съдилища в мирно време, а делата се разглеждат според правилата, изложени в дял IV от Военносъдебния устав. Очевидно войската добре се справя с новите задачи, защото още на 29 юли 1879 г. военнополевият съд в Разград осъжда на смърт Арап Якуб Юсуфов и Ахмед Мехмедов за организиране и участие в разбойническа банда и за убийство. На 1 август временният военнополеви съд в Ески Джумая издава смъртна присъда чрез обесване на Юмер Молла Османоглу за създаване на разбойническа шайка и извършване на разбойническо нападение. На 5 август Временният полеви съд в гр. Осман пазар издава още три присъди за разбойничество – една смъртна и две "строг тъмничен затвор с тежки работи, с окови на краката (букаи)" за 4 и 10 години. Постановява се след изтърпяване на наказанията престъпниците да бъдат въдворени в отдалечени от местоживеенето им места. На 20 август Временният военнополеви съд в Шумен осъжда на смърт Ахмед Арабоглу, обвинен в разбойничество[53].

говаря на истината, тъй като е съобразено с Военносъдебния устав. Вж. Свободата на печата... с. 63.

[53] Държавен вестник, № 5, 25 август 1879; № 7, 19 септември 1879; № 8, 22 септември 1879. Според Д. Мететелов. За периода до ноември 1879 г. са постъпили 14 разбойнически дела, от които разгледани 8. От хванатите и предадени на съд 38 турци, осъдени били 18. Вж: Мететелов, Д. История на Военно-съдебната част. С., 1929. Ръкопис. Воен-

Съдебните мерки са само част от общия комплекс действия на властите. Още на 15 септември 1879 г. с Указ № 210 жандармите във Варненска губерния се увеличават с 20 във всеки окръг, "додето се изтреби разбойничеството"[54].

В първата си тронна реч на 21 октомври 1879 г. княз Александър Батенберг не премълчава проблема с разбойничеството, както и факта, че въпреки мерките на правителството спокойствието в Източна България все още не е възстановено. Той обаче е уверен, че злото "в късо време ще изчезне съвършено"[55]. Поради краткото си съществуване това Народно събрание не разглежда и не обсъжда въвеждането на извънредните мерки. Но в отговора на тронното слово е записано: "Като не искаме да съдиме до колко е било необходимо да се въведе военно положение на някои части от отечеството ни, дето се било появило един вид разбойничество, ние би желали да се вземат необходимите и най-сгодни мерки за по-скорошното очистване на страната ни от тия разбойници, които угрожават личната безопасност на българските граждани и причиняват голяма вреда на развитието, търговията и промишлеността в тези места"[56]. Според К. Иречек в този абзац личал пръста на английския дипломатически представител У. Палгрейв, който е против извънредните мерки срещу турските разбойници и военното положение[57].

Очакванията на княза не се оправдават. Убийствата, грабежите, нападенията и кражбите в Североизточна България не намаляват. Сред причините за това са и несъгласуваните действия между гражданските и военните власти, малките команди, изпращани за преследване на разбойниците, както и тромавата процедура на действие на военнополевите съдилища[58]. Може би поради тези причини на 17 септември 1879 г. началникът на Източния отдел подполковник Куртьонов е уволнен за два месеца, формално в отпуск[59]. Още на 24 септември военният министър обръща внимание върху сериозните недоразумения с гражданските власти, които често отказват да изпълнят исканията на военните командири. Той предупреждава последните пък да ограничат исканията си в рамките на действително необходимото[60].

ноисторическа библиотека, с. 223. Тези данни опровергават твърденията на М. Петров и И. Стоянов (в цитираната статия, с. 31), че военните съдилища осъдили само трима *турци на смърт.*

[54] Държавен вестник, № 8, 22 септември 1879.

[55] Стенографски дневници на I ОНС, с. 5.

[56] Пак там, с. 223.

[57] Иречек, К. Български дневник. Т. 1, 1879–1881. С., 1995, с. 46.

[58] Първоначално полевите военни съдилища разглеждат делата според раздел IV от Военносъдебния устав. Макар и съкратена, процедурата изисква няколко дни за разглеждане на делата. Освен това при всеки съд трябва да има военен прокурор, който е принуден да ходи на заседание от съд на съд, което също забавя делата.

[59] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 116.

[60] Пак там, л. 128.

На 18 декември 1879 г. от името на новия Министерския съвет, начело с епископ Климент, и съгласувано с военния министър, Министерството на вътрешните работи издава специално Окръжно до губернаторите в местностите, обявени във военно положение. Като се подчертава положението, че при военно положение всички граждански власти са длъжни безусловно да се подчиняват на военните, "за да се изтреби съвършено и по-скоро разбойничеството", Окръжното изисква губернаторите и окръжните началници да дават на военните части, натоварени с преследване и унищожаване на разбойничеството, "на минутата и във всичката пълнота всяко съдействие и всяка помощ". В случай, че някой окръжен началник откаже съдействие или направи това не навреме и не в цялата искана пълнота, то по доклад на военното лице военният министър и министърът на вътрешните работи са длъжни да вземат необходимите мерки за оказване на съдействие и наказване на длъжностното лице. За по-нисшите чинове на полицията и жандармерията войсковите началници получават право в случай на отказ да изпълнят заповед директно да ги арестуват, като съобщават това на окръжния управител. Населението се задължава да посочва разбойниците и техните помагачи, да предава на военните власти заловените разбойници и да дава коне за преследването им. В нарушение на Конституцията се изисква имуществото на несемейните разбойници да се изземва от кметовете и да се съхранява до решението на съда[61].

Цитираното Окръжно на министерството на вътрешните работи детайлизира и конкретизира взаимоотношенията между гражданските и военните власти при военно положение, давайки големи правомощия в ръцете на последните, включително да искат уволняването на окръжни началници и да наказват полицейски чинове. Тази практика ще се запази като същностна черта на военното положение у нас. Изискванията към администрацията, полицията и местното население са завишени, а санкциите спрямо разбойниците се разпростират до отнемане на имущество.

И новите мерки не дават бързи и непосредствени резултати. Проявените себеотрицание и настойчивост на офицерите и войниците – като, например, подпоручиците Берковски и Черковски в Ескиджумайски и Силистренски окръзи, не успяват да прекършат разбойническата вълна[62]. Въпреки зимата броят на разбойниците и на техните нападения се увеличават. Нормалният живот в Североизточна България остава блокиран.

Началото на новата 1880 г. започва със серия от нападения и грабежи в Разградско. Нападнати и ограбени са пътници – турци и турски къщи. На 4 февруари е нападнато селото Султан (Невски, Поповско), а на 7 февруари четирима разбойници нападат къщи в село Калъчлари (Асеново, Търновско). На 8 февруари са ограбени две къщи в с. Сеид (Сеячи, Поповско). След четири дни седем разбойници нападат с. Паша кьой (Мирово, Търновско). На 13 февруари в с. Ка-

[61] Държавен вестник, № 18, 22 декември 1879.

[62] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 109, л. 220.

ра кьой е нападнат намиращият се там стражар, като 15-те разбойници действат заедно с кмета. През февруари 1880 г. Иречек ще запише в дневника си: "Разбойничеството расте"[63].

Тези събития заострят вниманието на управляващите. На 16 февруари 1880 г. министърът на вътрешните дела Тодор Икономов в Окръжно до губернаторите на Русе, Търново и Варна констатира, че в тези губернии числото на нарушителите на реда "от ден на ден става по-голямо". В някои райони на Османпазарско (Омуртагско), Разградско, Провадийско, разбойниците се разхождали "преспокойно", нападайки и убивайки християни и мюсюлмани. Вследствие на това "съвършено невъзможна" ставала безопасността на пътищата и дори живеенето в тези краища. Като основна причина за това явление министърът сочи нежеланието на голямата част от турското население да приеме новия ред и се отдаде на мирен живот и работа. Подстрекавано и отвън, то желаело да продължи и запази предишното си положение. Ето защо местното турско население оказвало пълна подкрепа на разбойническите шайки, като не само не съдействало, но и пречело на властите в борбата им с разбойничеството. Поради всичко това правителството решава да приложи "радикални средства" за изкореняване на това зло. Тези мерки директно са насочени към турското население и предвиждат:

1. В обявените във военно положение области да се опишат "точно и без пропуск домовете и жителите им". Да се съставят списъци на отсъстващите лица и се разследват причините за отсъствието им.

2. Жителите на турските села трябва да гарантират един за друг и да поемат отговорност за тези, които ще бъдат заловени като разбойници.

3. Всички подозрителни лица, известни с лошото си поведение, които нямат занятие и жилище, да се екстрадират в Турция.

4. Турското население се задължава да залавя или да помага в залавянето на разбойниците, а в случай, че ги укрива или им помага, на селището се налага парична глоба. Първият път тя е от 10 до 25 франка, вторият – от 25 до 50 франка, а третият – от 50 до 100 франка на къща. За четвърто провинение кметът и старейшините се предават на съд като съучастници на разбойниците.

5. При доказване, че в дадени къщи са пренощували разбойници, те "се събарят немедлено".

6. На мюсюлманите се дава срок от един месец "да се смирят, приберат и предадат на мирните си занятия".

В типичния за Тодор Икономов стил на балансираност и справедливост изпълнителите на тези мерки – окръжните началници, се предупреждават, че също подлежат на военен съд при злоупотреби или безсъвестни мерки, които нанасят вреда или засягат мирни и невинни жители. Християнското население се предупреждава, че "за най-малката обида, сторена на турците", ще се преследва и

[63] Иречек, К. Български дневник. Т. 1, с. 115.

наказва от военни съдилища. Изисква се да не се допуска свирепа жестокост, прибързани решения и наказания[64].

Тези мерки, голяма част от които противоречат на Конституцията и които по-скоро възпроизвеждат традиционното турско законодателство срещу разбойничеството, са твърде пожелателни, общи и трудно изпълними. След въвличането на войската, изясняване задълженията на администрацията и на полицията, вниманието се съсредоточава върху местното турско население. Чрез засилване на контрола върху него и въвеждане на финансови и материални санкции правителството цели да сплаши и респектира главно ятаците на движението и оттук да ограничи и се справи със самото разбойничество.

Предложенията на вътрешния министър са подкрепени и от военния. На 7 март 1880 г., като обявява във военното ведомство циркуляра на вътрешния министър, ген. Паренсов обръща внимание на офицерите и войниците да окажат на гражданските власти исканото съдействие за унищожаване на разбойничеството. "Само при дружното и съвкупно действие на всички фактори на властта, подчертава военният министър, нарушителите на реда могат да бъдат спрени и гражданите да се отдадат на мирните си занятия"[65].

И тези мерки не се оказват ефективни. С приближаването на пролетта разбойническите нападения и действия зачестяват, придобиват по-организиран и масов характер. Варненският губернатор Стоянов докладва на 21 февруари, че в Шуменско и Силистренско са се появили многобройни разбойнически чети[66]. На 24 февруари следва доклад за появата на нова разбойническа чета, преминала от Румъния, която нападнала две села. Губернаторът Стоянов търси съдействие от войската и от българското правителство, което според него трябва час по-скоро да се споразумее с Румъния за поставяне на гранични кордони и спиране на разбойниците. Окръжният началник на Варна, Иванов, също уведомява за две разбойнически банди – от 9 и от 30 души, вършещи грабежи и убийства в района. На 27 февруари в селището Реджеп махала (Арковна), Варненско, се разиграва истинска битка. По сигнал на кмета в селото са обградени разбойническите главатари Чобан Хасан, Дели Хасан и Муса. Разбойниците се опитват да пробият обсадата, но 9 от тях са убити. Само Чобан Хасан успява да се спаси. В селището са изгорени 15 къщи. В подкрепа на разбойниците от околните села пристигат 120 въоръжени турци и водят неколкочасови сражения, но са разпръснати. От българска страна е убит само един войник[67]. Това сражение, както и направените разкрития (заловено е послание от няколко турски кметове до убития Дели Хасан, в което го канят за предводител на готови 500 ратници, както и списък на 50 души от 23 турски села, очевидно готови за борба срещу българската власт), ка-

[64] Държавен вестник, № 27, 23 февруари 1880.

[65] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 54, л. 100.

[66] Държавен вестник, № 29, 1 март 1880.

[67] Пак там, № 30, 5 март 1880.

рат варненския губернатор да мисли, че се готви въстание. Според него то може да бъде предотвратено чрез изпращането на нови войскови части в района.

Събитията като че ли потвърждават тези опасения. В началото на март разбойнически части действат в Провадийско, Варненско, Силистренско, Тутраканско, Еленско, Османпазарско (Омуртагско). Местното население, чийто живот и имот са непрекъснато под заплаха, не може да се придвижва и спокойно да се труди, протестира срещу бездействието на властите и иска предприемането на най-строги мерки[68]. На 28 февруари шейсетчленна разбойническа чета пристига във Варна по море от Цариград, с цел да се прехвърли в Айтоския балкан. На румънска територия се съсредоточават нови турски разбойнически банди, готови да нападнат българските погранични села. На 10 март разбойниците преминават границата и веднага се сблъскват с една българска потеря. Изпратена е една рота войници и една сотня кавалерия, за да прикрият границите[69].

Възобновяването на разбойничеството в Североизточна България и опасната политическа тенденция, която то придобива, предизвиква реакцията на военното министерство. По заповед на ген. Паренсов от 5 март 1880 г. се усилват войските в този район и се създава специален Източен отряд. В него влизат частите от Източния военен отдел – Севлиевска № 14, Търновска № 17, Габровска № 18, Шуменска № 19, Варненска № 20, Еленска № 21, Разградска № 22, Русенска № 23, Силистренска № 24 дружини и конните сотни Търновска № 3 и Шуменска № 4. От Западния военен отдел в отряда се включват Ломпаланска № 7, Видинска № 10, Свищовска № 15, Плевенска № 16 дружини и Видинската № 2 конна сотня. Те образуват временно отделна бригада със самостоятелно командване. Назначава се командир на отряда, подполковник Бабарикин, който се ръководи директно от военния министър. Във военносъдебно отношение той се ползва с правата на главнокомандващ с ограничения, които са посочени в специална инструкция на военния министър. Началникът на отряда дава указания на военния прокурор. Нему е подчинен по отношение на мерките срещу разбойничеството и началникът на Източния военен отдел[70].

Така в началото на 1880 г. повече от половината българска армия е съсредоточена в източните краища за борба с разбойничеството. След като, макар и подсилен, Източният отдел не успява да се справи със ситуацията, сега се създава ново образувание – отряд, с по-голям числен състав и командване, ползващо се с още по-големи правомощия във военно и съдебно отношение.

Съсредоточаването на войската в източните райони на страната води до нарастване на интензивността на сблъскванията между военни и полицейски части и разбойническите банди. В силистренското село Армутлии (Крушари)

---

[68] Пак там, № 31, 8 март 1880.

[69] Пак там, № 33, 12 март 1880.

[70] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 54, л. 87–92.

са заловени 18 разбойници. На 20 март между селата Арабаджии (Возарци) и Караагач (Снягово), Добричко, се води сражение между войската и разбойниците, при което падат убити 4 войници и 8 разбойници. Четирийсет бандити са принудени от 100 войника и 50 жандарми да се разбягат в румънска Добруджа. В с. Дере кьой, Разградско, след като разбойници убиват един българин, изпратената потеря залавя 6 от тях. На 26 март при с. Кара дърлъ (Моравка), Добричко, жандармерийски отряд се сблъсква с разбойници, при което трима от жандармите са ранени. На помощ пристигат войскови части – един взвод, командван от подпоручик Попов и 21-а Еленска дружина. В завързалото се сражение е убит унтерофицер Крумов и двама войници, а осем са ранени. От разбойниците, които наброяват 40–50 души, само един е убит. Ранен е водачът им Дели Осман, който е заловен по-късно[71].

Неслучайно при втората си тронна реч от 23 март 1880 г. князът е значително обезпокоен и ясно декларира, че не може да премълчи "печалните събития" в източната половина на страната. Отново обаче той е обнадежден, че с действията на правителството "това зло скоро ще се прекрати". Депутатите също обсъждат въпроса с разбойничеството в източните части на страната и настояват да се вземат решителни мерки[72]. Тяхното безпокойство е предизвикано и от телеграмите, получени в края на март и в началото на април в Народното събрание, в които населението от Лудогорието иска да се вземат мерки срещу разбойничеството и най-вече да се изпрати още войска. В една от тях, изпратена от Осман пазар, са казва: "Турското върлуване от ден на ден взема големи размери. Малочисленото българско население е в голямо безпокойствие и опасност. Войската и жандармерията преследват разбойниците, но са недостатъчни." Това кара П. Славейков, който по това време е председател на II ОНС, лично да обещае на кмета на Ески Джумая, че войска ще бъде изпратена[73]. Разбойничеството в България става обект и на европейската преса и най-вече на виенските вестници[74].

През втората половина на април войската отбелязва един от тай-големите си успехи срещу върлуващите шайки. Плевенската дружина успява в село Саръкованлък (Медовец), близо до румънската граница, да екзекутира четирима разбойници "за агитация против правителството". Арестувани са 43, от които 20 са осъдени на строг тъмничен затвор и заточения. Това има отрезвително действие и върху турското население, което обещава да не скрива повече разбойниците и да се подчинява на властите, но разбойническите действия не престават[75].

---

[71] Държавен вестник, № 34, 19 март 1880; № 35, 23 март 1880; № 36, 29 март 1880; № 42, 10 май 1880.

[72] Пак там, № 35, 23 март 1880; Стенографски дневник на II ОНС, с. 168–171.

[73] ЦДА, Ф. 173, оп. I, а.е. 35, л. 32–35, 38–52, 65.

[74] Иречек, К. Български дневник. Т. I, с. 149.

[75] Държавен вестник, № 40, 26 април 1880.

На 30 април 1880 г. командващият войските на Източния отдел докладва във Военното министерство, че в сражение при с. Белибе Четели (Бяла река, Булаир), Варненско, са убити 7 разбойници, а войската дава 1 убит войник и 4 ранени. Цялото село е изгорено, защото почти всички жители вземат участие в нападението срещу войската[76]. Именно това сражение, описано от К. Иречек в неговите "Пътувания по България", и буквално преразказано от С. Радев в "Строителите на съвременна България", става "най-популярното" сражение на българската войска с разбойниците[77]. Според Иречек на 25 април, за да бъде обезоръжено, това село е било обсадено от една рота от Ломския полк, но войската намерила там само жени и старци. Мъжете били отишли в съседното село Ахлий (Страцин), Бургаско, тогава в Източна Румелия, където 18 имами се молели за дъжд, но, твърди Иречек, "турците от цялата околност се събирали там на въоръжено събрание ". През нощта на 26 април от околните села дошли башибузуци, които на сутринта обсадили ротата в селото. Турците били водени от Чобан Хасан. Завързало се сражение, а Чобан Хасан поискал чрез парламентьор майор Манаев да очисти селото. След шестчасов бой войската дала 1 убит и 5 ранени. Получила подкрепление от 700 въоръжени български селяни и две и половина роти редовна пехота, на сутринта войската започнала нападение, изгонила турците, а селото за наказание било запалено. Четирима пленници били обесени на клоните на едно голямо дърво с конски юзди в Реджеп махала. Чобан Хасан избягал, но скоро бил застрелян в сражение с румелийската милиция. Няколко дни след това командването на войските и района преминало в ръцете на новия военен министър Ернрот[78].

Тези събития имат обаче по-различен контекст, проявление и последици. Проблемът започва оттам, че границата между България и Източна Румелия в района на Айтос и Анхиало–Месемврия (Поморие – Несебър) не е маркирана и добре охранявана и често се преминава от грабителски разбойнически шайки. Правителствата на двете български части се споразумяват да сложат край на това положение. Още през месец март българските войски заемат няколко селища дотогава в Източна Румелия, но по Берлинския договор, принадлежащи на княжеството. На 24 април те окупират и Белибе. Действително повече от 600 от жителите на селото са в с. Ахлий, където със свои въоръжени хора присъства и Чобан Хасан. По обяд на 25 април 200 въоръжени и 200 невъоръжени турци под командването на Чобан Хасан и Балджиоглу обграждат селото и поставят ултиматум на капитан Маноев да го опразни. След като получават отказ, те започват престрелка, която трае до 4 часа следобед. Войската успява да отблъсне бунтов-

---

[76] Пак там, № 44, 24 май 1880.

[77] С. Радев неточно цитира "История на българите" вместо „Пътувания по България". Вж: "Строителите на съвременна България". Т. I, с. 211.

[78] Иречек, К. Пътувания по България. С., 1899, с. 257–258; Радев, С. Строителите..., Т. I, с. 211–212.

ниците. Освен Белибе са запалени и още две турски села, но не от войската, а от българите, които я придружават. Това предизвиква паника в цялата околност. Жителите на населените места ги напускат и търсят спасение или в планината, или в по-големите селища и градове. Техните имоти и покъщнина стават обект на грабежи и опожарявания, извършвани както от българи, така и от турци и гърци. За това на практика способства бездействието на полицейските и административни власти в Бургас, Анхиало и Месемврия. Тези факти са изяснени от специална анкетна комисия, която посещава района на 8 юли 1880 г. и изготвя съответен доклад. Комисията е категорична, че причина за случилото се е нежеланието на мюсюлманските села да бъдат подвластни на България, както и тяхното искане да останат под администрацията на Източна Румелия[79].

Събитията имат своята интерпретация и в мемоарите на Т. Икономов, която доказва изводите на анкетната комисия, а не на Иречек и Радев. Като сливенски префект в края на 1879 г. Т. Икономов се споразумява с Чобан Хасан да охранява реда по границата с България в Айтоския балкан срещу заплащане. От своя страна главатарят на разбойниците се задължава да спре нападенията срещу администрацията и населението и да изпълнява само заповедите на Икономов и неговите наместници. Според Икономов турците така едностранчиво и фанатично разбрали тази негова заповед, че през пролетта на 1880 г. отказали да се подчинят на българските власти и при Белибе се съпротивлявали с оръжие[80].

Цялостната обстановка, а не събитията по границата с Източна Румелия, е причината либерално правителство на Драган Цанков, поело управлението на страната на 24 март 1880 г., да начертае нова програма за борба с разбойничеството. На 21 април Министерският съвет обсъжда въпроса с положението в Североизточна България и отчита, че взетите мерки са недостатъчни. Решава се Народното събрание да препотвърди военното положение, а на военния министър да се дадат извънредни пълномощия за справяне със ситуацията. Всъщност това е качествено нов момент – включването на Народното събрание при регламентацията на военното положение. На 26 април министър-председателят Драган Цанков внася предложението в Народното събрание, мотивирайки го с необходимостта да бъде концентрирана цялата власт по справянето с разбойничеството в едно лице, което да действа на място и да има правомощия да взема и нови мерки според нуждата. След кратка дискусия Народното събрание приема предложе-

---

[79] Външната политика на България. Документи и материали, Т. 1, 1879–1886. С., 1978, с. 110–119. Тези събития по един твърде своеобразен начин са интерпретирани от Г. Ст. Генов – "Железният мъж" или принос към историята на финландеца К. Ернрот, участник в освобождението на България, неин военен министър и премиер (1877–1881 г.). – В: Исторически архив, № 6-7/1999, с. 16–18.

[80] Икономов, Т. Мемоари. С., 1973, с. 229–230; Вж. Назърска, Ж. Разбойничеството и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879–1885). – Във: Военно-исторически сборник, № 2/1997, с. 10–11.

ния от Министерския съвет закон, който постановява, че на военния министър генерал К. Ернрот се дават временно извънредни (чрезвичайни) пълномощия, като му се подчиняват всички военни и граждански власти в районите, обявени във военно положение, и му се предоставя правото да предава на военен съд жителите, обвинени, че имат отношение към разбойничеството. Той получава право да отстранява полицейските чинове до окръжен началник, включително и да назначава такива по свое усмотрение. Със закона се отменя циркулярното на вътрешния министър от 16 февруари 1880 г.[81]

Този пръв български закон, приет от Народното събрание, дава огромна военна, административна и съдебна власт в ръцете на военния министър с цел окончателно справяне с разбойничеството. Законът е в противоречие с конституционните норми, но очевидно целесъобразността взема връх над иначе гръмко пропагандираната от либералите вярност на Конституцията. Както пояснява Драган Цанков, пълномощията се изразяват и в правото на министъра сам, на място да преценява необходимостта от нови мерки и да ги въвежда. След като началникът на Източния отдел и началникът на Източния отряд се оказват в несъстояние да се справят с проблема, висшата законодателна власт упълномощава представител на изпълнителната власт да действа според необходимостта.

В изпълнение на закона на 1 май 1880 г. князът упълномощава ген. Ернрот да замине в Източния отряд, а за управляващ военното министерство назначава подполковник Каменицки. Ернрот изпълнява задачата "с голяма вещина". Той създава селска стража от местни жители и въоръжени с пушки от правителството, въвежда за селата обща отговорност за престъпленията, извършени в техните землища, безкомпромисно наказва заподозрените и заловени разбойници. Провинилите се села са подложени на "екзекуции"[82]. Очевидци свидетелстват, че по негова заповед цели села, обвинени в поддържане на разбойниците, се опожаряват, а жителите им се изселват другаде. Като премахва института на военните прокурори, Ернрот ускорява съдебната процедура. Разбойниците се осъждат от военнополевия съд и обесват в течение на двадесет и четири часа, като самият той потвърждава присъдите телеграфически[83].

В началото на месец май при с. Семерел (Семирци, Търговищко) 9 полицаи се сблъскват с 20 конни и 40 пеши разбойници. Полицаите са обградени и искат помощ. Началникът на Източния отдел изпраща 30 войници и 10 конни

---

[81] Стенографски дневници на II ОНС, с. 219–223; Държавен вестник, № 42, 10 май 1880.

[82] Иречек, К. Пътувания..., с. 258–59; Радев, С. Цт. съч., с. 212; Мосолов, А. България 1878–883. Спомени на адютанта на княз Батенберг. С., 1936, с. 65–8.

[83] Васильов, Т. Живот и спомени. С., 1938, с. 64, 276. Едва през 1883 г. военното съдоустройство е приведено в съответствие с изискванията на закона – създадени са окръжни военни съдилища и Главен военен съд с главен военен прокурор. Вж.: рхивите говорят..., с.144.

жандарми. На помощ пристигат и представители на местното население – около 30 души, въоръжени и невъоръжени, но разбойниците убиват един от полицаите, четирима изгарят и се оттеглят с населението на селото. На 4 юни 3-та рота от 10-та Видинска дружина влиза в сражение при с. Емир Гази (Кракра, Варненско). С помощта на полицията и местни жители разбойниците са обградени и са избити 10 души от шайката на хванатия по-рано Етем Оглу Шабан. На 5 юни при село Сюлейман кьой (Новогорци, Търновско) първа рота от Видинската 10-та дружина попада на разбойническа шайка. Двама от разбойниците са убити, двама са ранени, а от войниците един е убит и един ранен. Разбойниците успяват да се оттеглят в гората[84]. През юли обстановката се стабилизира и част от войските са върнати в предишните им местожителства.

Наличието на разбойнически банди в източната част на княжеството, проблемите с турските бежанци и техните имотите ще дадат повод на Турция и на представителите на великите сили да обвинят българското правителство, че притеснява турското население. На 7 юли 1880 г. министър-председателят и министър на външните работи – Д. Цанков, ще изпрати циркуляр до представителите на великите сили и Турция в София. В него той признава, че разбойничеството е "една от най-големите трудности при нашето вътрешно организиране", но правителството е взело извънредни мерки за неговото решаване и вече има резултати. Вината обаче лежи върху Високата порта, която вербувала скитащи лица и ги изпращала в България да разпалват разбойничеството, пренасяла ги с кораби и ги снабдявала с боеприпаси. Цанков уверява агентите, че събитията в с. Белибе са му били предсказани от нашето агентство десет дни по-рано, заедно с водачите на това въстание, което е твърдение постфактум и трудно доказуемо. Безнаказаното приемане на разбойниците на турска територия според Цанков е свидетелство, че турското правителство е заинтересовано да не допусне възстановяване на реда в княжеството[85].

Мерките на правителството и действията на войската и полицията под умелото ръководство на ген. Ернрот действително водят до ограничаване и временно прекратяване на разбойничеството в Североизточна България. То е потушено, но не и ликвидирано[86]. Благоприятни се оказват и други фактори. Самата Турция оттегля подкрепата си от разбойническото движение в България, тъй като затрудненията ѝ с Гърция и Черна гора ангажират изцяло вниманието ѝ. През септем-

---

[84] Държавен вестник, № 53, 21 юни 1880; № 54, 28 юни 1880.

[85] Външната политика на България... Т. 1, с. 98–99.

[86] Според С. Радев, Строителите... Т. 1, с. 212, разбойничеството е потушено. Т. Василев в "Живот и спомени" (С., 1938, с. 59) също пише, че "разбойничеството се прекрати", но и двамата не считат това за окончателно. В по-нови изследвания като например в "Българската армия 1877–1919" (С., 1989, с. 57) се твърди, че разбойничеството е ликвидирано през 1880 г. и по-нататък то не се разглежда като обект на действие от страна на войската.

ври в Източна Румелия е предаден и убит Чобан Хасан, един от най-известните главатари на разбойничеството.

За заслуги при потушаване на разбойничеството в Източните области князът със заповед от 30 август 1880 г. произвежда от майори в подполковници командирите на артилерийския полковник Леонов и на Видинската № 10 дружина – Масалов. От капитани в майори са произведени командирите на пешите дружини – Врачанска № 8 – Попов, Севлиевска № 14 – Кашталинский, Плевенската № 16 – Соколский. Петима офицери са произведени от поручици в капитани, а един от подпоручик в поручик[87]. По-късно на 5 ноември с Военен орден IV степен ще бъдат наградени и 18 нисши чинове за отличие при потушаване на разбойничеството[88].

На 15 октомври 1880 г. при откриването на втората сесия на Второто ОНС князът ще благодари на войската за положените усилия за слагане край на разбойничеството. "Считам го за моя длъжност, господа, обръща се той към народните представители, да спомена услугите, които войската е принесла и трудовете, които е претърпяла, за да положи край на разбойничеството във източната част на княжеството..."[89].

На 25 октомври в Народното събрание е внесен законопроект за прекратяване действието на закона от 26 април 1880 г. На 19 ноември народните представители с благодарности към военния министър, който употребил пълномощията "твърде уместно", приемат предложението[90]. На 20 ноември 1880 г. с указ князът утвърждава приетия от Народното събрание Закон за отменяне на Закона от 26 април и вдигане на военното положение от 30 ноември, "тъй като в този край всякъде е установено спокойствие"[91]. Като знак на умиротворение е и указът от 28 ноември, с който Александър Батенберг съкращава срока на тъмничното затваряне наполовина на всички, осъдени от военнополевите съдилища за разбойничество[92].

Така завършва един цикъл от първоначалната регламентация и практическо изпълнение на вътрешните функции на българската войска. Обстоятелствата принуждават централната власт да конкретизира съдържанието на военното положение и да делегира извънредни пълномощия на военния министър, непредвидени в самата Конституцията. Утвърждава се практиката князът да обявява военното положение с указ и с указ то да бъде вдигано. Първото действащо Народно събрание препотвърждава указа за военно положение и то взема решение за неговото спиране. Съдържанието на военното положение също се фиксира чрез указ.

С действията на Ернрот приключва първия етап от борбата на българската държава срещу разбойничеството, етап, в който то е поставено преди всичко на

---

[87] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 6, л. 47.

[88] Пак там, Ф. 1, оп. V, а.е. 736, л. 156–157.

[89] Държавен вестник, № 79, 15 октомври 1880.

[90] Стенографски дневници на II ОНС, ПРС, кн. 1, с. 874; кн. 2, с. 103–104

[91] ЦВА, Ф. 1, оп..V, а.е. 6, л. 100; Държавен вестник, № 87, 26 ноември 1880.

[92] Държавен вестник, № 88, 6 декември 1880.

национална основа и използвано като външно политическо средство за нейната дестабилизация и компрометиране. През този етап разбойничеството се осъществява основно от турското население, организирано в големи разбойнически шайки от 50, 100 и повече човека, подклаждано от верски фанатизъм и очакващо промяна на ситуацията. През зимата на 1879–1880 г. то има партизански характер, а през пролетта е направен опит за общо организиране и централизиране. Безкомпромисните мерки на българските власти и оттеглянето на подкрепата от страна на турската държава ще придаде нов характер и измерения на това явление, но то вече няма да се възприема като заплаха за националната и териториална сигурност на държавата. Макар и не съвсем юридически и конституционно издържани, действията на българската държава като цяло дават резултат и утвърждават авторитета ѝ в района.

Появата на разбойничеството в Североизточна България представлява сериозен тест за способностите и възможностите на младата българска армия и изиграва голяма роля за развитието ѝ. Освен че се показва неудачността на нейната милиционна организация, войската за първи път проявява своите "вътрешни функции" в защита на държавността, влиза във взаимодействие, като оказва съдействие на гражданските власти и се проявява като средство за налагане на държавната принуда. Издига се и нейният престиж сред българското и турско население. Както ще напише Иречек: "Младата българска войска се държа добре в тази партизанска война"[93].

Радикалните мерки от 1880 г. имат своето въздействие и през следващата 1881 г. Без да е окончателно изчезнало, разбойничеството значително намалява и се проявява по-слабо. Мирното и спокойно поведение на мюсюлманското население дава основание да се освободят част от осъдените от военнополевите съдилища, за да се върнат към нормалния живот и да се облекчи тежкото положение на техните семейства. По предложение на военния министър ген. Ернрот с указ на княза от 12 юни 1881 г. от затворите са освободени общо 47 души, от които 36 турци и 11 българи, осъдени от военнополевите съдилища във връзка с разбойничеството[94]. В края на годината със съдействието на местните жители турци е унищожена разбойническата шайка на Фета Оглу, действала в Ескиджумайско и Търновско. За да бъде стимулирано местното население да продължи съдействието на властите, князът определя парични награди на четирима местни турци, помогнали при справянето с разбойниците[95].

Една от първите стъпки на режима на пълномощията по реформиране на държавния организъм е свързана с преустройството на полицията. За разлика от намеренията на либералното правителство да превърне жандармерията от

---

[93] Иречек, К. Пътувания..., с. 259.

[94] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 210, л. 30; а.е. 81, л. 51; Държавен вестник, № 41, 17 юни 1881.

[95] Държавен вестник, № 29, 18 март 1882.

правителствена в земска или местна стража, подчинена на общинските власти, правителството на княза решава да я подчини на Военното министерство[96]. Мотивите са, че само това е начинът жандармерията да получи добра организация и устройство, здрава дисциплина и системен контрол, които ще ѝ позволят да изпълни своето назначение – да се превърне в държавна стража, която пази и гарантира обществения ред – главно в селата и по пътищата, което означава и намерение да поеме вместо войската борбата с разбойничеството. Общото виждане е под непосредствените грижи на военните власти да се намира личният състав, обучението, дисциплината, въоръжението, облеклото и икономическото управление. При изпълнение на своите задължения за опазване на общата безопасност, реда и тишината, жандармерията остава подчинена на гражданските власти[97]. Тези принципни начала са развити в изготвения от генерал Крилов, подполковник Ремлинген (назначен за временно управляващ министерството на вътрешните дела), подполковник Логвинов и д-р Иречек "Привременен устав за устройството на жандармерията". В устава ясно проличава противоречието между организационно-командното положение на жандармерията, подчинено на военния министър чрез началника на жандармерията, и функционалното, което е подчинено на окръжните управители, околийските началници и полицейските пристави. Според чл. 13 „военните, съдебните и гражданските власти могат да искат съдействието на жандармерията устно или писмено, според обстоятелствата, чрез административните власти"[98]. Уставът не изяснява въпроса как жандармерията ще иска съдействие от войската.

С указ на княза от 26 юли 1881 г. този устав влиза в сила.

Опирайки се на европейския и източнорумелийския опит, създателите на този проект се надяват жандармерията да се превърне в действащ орган на изпълнителната власт и да освободи армията от нейните вътрешни задължения. Тези намерения не се реализират.

В началото на пролетта на 1882 г. разбойничеството отново се активизира. Причините могат да се търсят в радикалните политически преобразования, промените в границите на окръзите и околиите, преминаването на селата от една в друга околия, промените в полицията. Това показва непостоянството и нестабилността на централната и местна власт, които събуждат разбойничеството. Разбойнически чети се появяват в Русенско, Разградско, Силистренско, Варненско, Провадийско. Същинското разбойническо огнище е в района между Ескиджумайско, Омуртагско и Кесарево, Търновско.

Още на 8 май проблемът е обсъден от назначеното от княза наместничество и от Министерския съвет, които решават да се приемат предложените още

---

[96] Пак там, № 4, 31 януари 1881.

[97] Пак там, № 53, 29 юли 1881.

[98] Правилникът е публикуван в Държавен вестник, № 53, 54, 55 от 20 юли, 1 и 5 август 1881.

през 1881 г. от няколко окръжни управители мерки[99]. На 18 май с.г. вътрешният министър Гр. Начович изготвя доклад, в който отбелязва, че разбойническите чети в източната част, "ако и да не представляват някоя опасност за общия ред в княжеството, все пак са извор на безпокойствие както за мирното население..., така и за властта". Това е принципно нова ситуация, когато разбойничеството се разглежда като опасност за обществения ред и сигурност в регионален, но не и в национален мащаб. Не се констатира и особено опасната и проявила се през 1879–1880 антибългарска политическа тенденция. Тази оценка определя и характера на предприетите мерки.

Начович се солидаризира с предложенията, направени от Разградския, Ескиджумайския и Шуменския окръжни управители. Те искат от централната власт да се отпуснат средства, с които да се наемат тайни полицейски агенти със задача да следят и донасят за всяко движение сред турското население, за появата на шайки, емисари и въобще на действия, насочени срещу реда и спокойствието в района. На второ място те предлагат да получат право да налагат глоби и наказания на селата, които не изпълняват караулните си задължения или укриват разбойници. Трето искане е полицията да задържа и екстрадира подозрителни лица без занятие, за които местното население не гарантира. Четвърто – ако тези мерки се окажат неефективни, да бъде разрешено на окръжните управители, в съгласие с военните власти, да се поставят в някои централни села военни постове, които да се издържат от населението на околността. Тези предложения са одобрени от Министерския съвет и от Държавния съвет, като последният препоръчва на Министерството на вътрешните дела да помисли върху подобрението на положението на жандармерията, като цел и задачи, и да се изработи проект за изменение на "временния правилник за жандармерията". Последното Държавният съвет разглежда като условие за ефикасното изпълнение на програмата. Тя е утвърдена с указ на княза от 26 май 1882 г.[100]

На практика тези мерки преповтарят предложенията на Т. Икономов за въвеждане на колективна отговорност на местното население и засилване правомощията на местната администрация. Нов момент тук се явява идеята за наказване на населението, подпомагащо разбойничеството, чрез настаняване на войски, известно като "екзекуция" – практика, използвана по време на кампанията през 1880 г.

В свое заседание от 14 юни 1882 г. Министерският съвет решава да се отпуснат от правителствените складове достатъчно количество оръжие и патрони, с които да се въоръжат караулите за борба с разбойничеството[101]. В изпълнение на препоръките на Държавния съвет на 3 юли 1882 г. жандармерията е разформи-

---

[99] НБКМ-БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 93; Иречек, К. Български дневник. Т. II, 1881–1884. С., 1995, с. 150–151.

[100] НБКМ-БИА, Ф. 271, оп.1, а.е. 12, л. 93; Държавен вестник, № 56, 29 май 1882; № 100, 3 септември 1882.

[101] НБКМ – БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 2, л. 100–101.

рована и е създаден Корпус на драгуните[102]. По замисъл той трябва да представлява конна част, която при мобилизация да допълва войската и покрай военната си подготовка да изпълнява и полицейски функции. Драгуните в столицата преминават на подчинение на софийския градоначалник, което ще рече, че излизат от състава на военното министерство. На част от корпуса, останал под военно командване, се възлага охраната на жп линията Русе–Варна[103]. Новосъздаденият Драгунски корпус действително активно се включва в борбата срещу разбойничеството, но и сам се превръща в символ на произвол и насилие.

Тези стъпки на Вътрешното министерство, както и отпуснатата сума от 40 000 лв. на окръжните управители в района, не успяват да предотвратят разбойничеството. То се разширява и по обхват, и по интензивност. Окръжните управители и околийски началници от Североизточна България непрекъснато докладват в София за разбойнически прояви. На 9 юли трима разбойници нападат джамията в с. Кюсе кьой (Кьосевци), Османпазарско, докато селяните са събрани на молитва, и ги ограбват. Същото, но от други 6 разбойници, водени от Дели Ахмед, е извършено на следния ден в с. Пунарлий (Изворник), Провадийско. На 15 юли дванайсет разбойници нападат край с. Кара Чулфалар (Кома Презвитер), Добричко, няколко пътници, между които и един руски капитан. Въпреки организирането преследване от полицията и местни хора те успяват да се измъкнат и продължат обирите[104]. Особено активни са разбойниците в Ескиджумайско, Шуменско и Кесаревската околия на Търновското окръжие. Там действат няколко шайки от 20–30 души, които нападат не само цивилното население, но и войската.

Всичко това кара новия министър-председател и министър на вътрешните работи генерал Л. Соболев в доклад до Министерския съвет от 19 юли 1882 г. с печал да констатира, че въпреки четиригодишните усилия "не минава ден да не стане някъде нападение, обир и дори убийство". Ето защо правителството решава окръзите Ескиджумайски, Шуменски и Кесаревската околия от Търновски окръг да бъдат обявени "привременно" във военно положение. На военния министър, заедно с този на вътрешните работи и правосъдието, се предоставя правото да вземат необходимите мерки за справяне с разбойничеството. Те предвиждат да се учредят в няколко пункта военни съдилища, на които да се предават делата, свързани с разбойничеството. На тези съдилища подлежат на съдене всички лица, независимо от кое ведомство са, ако са замесени с разбойничество. Наказанията, които ще бъдат налагани, ще бъдат същите както при престъпления във военно време. На 19 юли 1882 г. с княжески указ № 532 военното положение в посочените райони е въведено[105].

---

[102] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 12, л. 87.

[103] Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януарий 1901 г. Т. I, С., 1902, с. 8.

[104] Сведенията са от Държавен вестник – месец юли и август 1882 г.

[105] Държавен вестник, № 85, 7 август 1882.

Указът е съпроводен с "Привременни правила за унищожаване на разбойничеството в Източните области на Княжеството", издадени от военния министър ген. Каулбарс на 19 юли 1882 г. в Осман пазар (Омуртаг). Според тези правила местата, в които се е появило разбойничество, се разделят на четири района: 1. Еленски – с околиите Еленска, Кесаревска, Поповска и Търновска; 2. Ескиджумайски – включващ Ескиджумайска, Разградска и Османпазарска околии; 3. Шуменски район – с Преславска околия и Делиормана и 4. Варненски район – с Варненска и Провадийска околии.

Начело на всеки район се назначава военен началник, който се подчинява на главен районен началник. Последният има право да изменя разпределението на района и да включва нови места в него при поява на разбойничество. До второ нареждане четиримата военни началници се подчиняват на началника на Шуменския военен лагер, подполковник Поднелиюк. По-късно за главен районен началник е назначен полковник Редкин. В разпореждане на районните началници се дават следните войскови части: на майор Рудановский, началник на Еленския район – четири роти от Еленската дружина, две роти от Севлиевската дружина и една конна сотня; на майор Татаринов, началник на Ескиджумайския район – Габровската дружина от четири роти и една конна сотня; на майор Дикенлейн, началник на Шуменския район – войската, събрана в Шуменския лагер, която представлява и резерв на всички райони; на майор Аурениус, началник на Варненския район – Провадийската дружина от четири роти. На подчинение на районните началници са и служещите в Драгунския корпус. В случай на нужда те имат право да въоръжават и използват и местното население, както и да вземат от него на реквизиционни начала, но срещу заплащане, ездитни и товарни коне. Член 8 задължава всички местни административни органи да изпълняват "безотлагателно и безусловно" всички искания на районните началници, отнасящи се до разбойничеството. Възприета е и системата на "екзекуции". Според чл. 9: "Районните началници имат право в селата да провеждат военни екзекуции и населението е длъжно да храни на своя сметка войската". Последното се задължава да плаща щетите, направени от разбойниците. Освен това военните началници получават правото при неизпълнение на исканията на войската от населението да налагат глоби до 10 лв. на семейство и да изселват всяко лице, което дори косвено поощрява разбойничеството. Правилата предвиждат във всеки район да бъде учреден "Ускорений полевий военен съд", който да работи въз основа на особена инструкция[106]. Присъдите се утвърждават от районните началници, като само при смъртна присъда се докладва на главния районен началник. На районните началници и на войските, ангажирани с унищожаването на разбойничеството, се отпускат допълнителни средства[107].

[106] Тази инструкция остава непозната за изследователите.

[107] Държавен вестник, № 85, 7 август 1882.

Прави впечатление разминаването между указа за военното положение и привременните правила. Докато указът на княза се отнася само за два окръга и една околия, правилата се въвеждат практически за цяла Североизточна България. Те допускат създаване на военнополеви съдилища, без дадени райони да бъдат обявени във военно положение, което е в противоречие със съществуващите Военносъдебен устав и Войнския устав за наказанията. Техните изисквания са пренебрегнати и при регламентиране на дейността на военнополевите съдилища, тъй като са предвидени нови "особени" инструкции.

На 23 юли с указ № 533 във военно положение е обявено и Варненското окръжие, понеже, както е обяснено в доклада на Министерския съвет, и там се появили разбойници[108]. С указ № 534 отново от 23 юли 1882 г. се обявяват във военно положение Търновската и Еленската околия, Разградската, Поповската и Провадийската. В този указ князът предоставя на главния началник на военните райони "да разширява военното положение, според нуждите, и по други места, гдето би се появило разбойничество"[109].

Обявяването на военното положение е съпроводено със специална прокламация, публикувана в Държавен вестник от името на вътрешния министър Соболев. В нея той обосновава военното положение като крайна, но необходима мярка за справяне с разбойничеството. Населението се призовава да изпълнява задълженията, произтичащи от неговото въвеждане, а разбойниците се заплашват с най-строги наказания и бесилки[110].

Поставянето на Североизточна България отново във военно положение е доказателство за невъзможността административните и полицейски власти да се справят с положението. Ето защо държавата отново прехвърля отговорността върху армията. Делегирането на големи правомощия в ръцете на едно военно лице – главния районен началник, свидетелства за повторение на опита от 1880 г. с извънредните права на ген. Ернрот, както и на извънредните комисари от 1881 г. Този път в преследването на разбойниците не се прехвърлят допълнителни войскови части, а се използват разположените в района. За да се контролира по-добре обстановката, областта е разделена на отделни участъци с персонални военни началници, които носят отговорност пред главния районен началник. Прави впечатление каскадният принцип на обявяване на военно положение, което говори за недостатъчна обмисленост и липса на системност. Обстоятелствата едва ли са се променили толкова драстично, че в един ден да се налагат два указа на княза за военно положение. Конституцията, която и без това не е в сила, както и законите, флагрантно се нарушават, като князът отстъпва правата си по военното положение на един офицер. Очевидно стремежът за бързи и ефективни действия води до импровизиране по въпроси от изключителна важност не само за даден

[108] Пак там.

[109] Пак там, № 86, 10 август 1882.

[110] Пак там, № 80, 27 юли 1882.

район и проблем, но и като налагане на подходи и механизми за справяне на държавата с кризисни ситуации.

Въведеното военно положение само по себе си не успокоява обстановката в Североизточна България. На 20 юли двайсет разбойници нападат с. Войсил, Османпазарска околия. На 25 юли 1882 г. началникът на Еленския военен район майор Рудановский докладва за сражение с разбойническа чета от десет души. Същият ден в Силистренското окръжие се появяват 50 разбойници. Друга разбойническа банда от шест души ограбва с. Наследин, Добричка околия. На 28 юли десет разбойници нападат караулите и пътниците между селата Падърлар (Пъдарино) и Тича, Османпазарско. На 31 юли шайка разбойници се явява около с. Опер, Русенско. Същият ден е нападнато и ограбено с. Чауш махле, Тутраканска околия. На 1 август десет добре въоръжени разбойници нападат с. Айват кьой (Малък Звенимир), Силистренско, измъчват и ограбват селяните турци, включително и ходжата. Силистренският окръжен началник докладва за четири разбойнически шайки, появили се между 3 и 6 август от по двама до шест души в различни селища на района. На 7 август кметът и други двама турци от с. Ашиклари (Рани лист), Разградска околия, нападат драгунина Д. Андреев, който е на инспекция. Виновните са предадени на военен съд, а на селото е наложена глоба. На 8 август са обрани пътници в Добричко. Същото се повтаря и на 10 август. На 11 август пет въоръжени разбойници нападат къщата на Хасан Кадъров в с. Халачии (Дръндар), Варненска околия, като го раняват и ограбват. На 13 август седем разбойници се появяват в района на с. Новосел, Шуменско. Същият ден покрай с. Сърджилар (Подлес), Силистренско, потеря води сражение с разбойници. На 14 август голямо количество разбойници се появяват около с. Кара кашлъ (Зимница), Силистренско. На 16 август сравнително многобройна чета от петнайсет конни и осем пеши разбойници се появява в Силистренско. Същият ден петнайсет души турски разбойници нападат шосето Добрич–Силистра и ограбват шест души дюлгери. На 17, 18 и 19 август разбойници действат в Новопазарска околия, нападайки и убивайки местни жители. Грабежи осъществява и разбойническа банда от четиринайсет души в Кесаревската околия, Търновско. В края на август на два пъти са ограбвани пътници при с. Водица, Поповска околия. Дребни разбойнически прояви са ежедневие в силистренските села. В началото на септември разбойници продължават да върлуват по пътищата в Търновско, Разградско, Ескиджумайско, Варненско, Шуменско, нападайки, ограбвайки и убивайки дори войници. На 6 септември между Търново и Елена разбойници раняват един драгун. На 9 септември дванайсет разбойници, които ограбили пощата в Русенското окръжие, се явили в с. Осиково, Разградско. Местна потеря, както и такава, изпратена от Русе, влизат в престрелка с разбойниците, но последните се измъкват. На 11 септември десет души разбойници се появяват при с. Чобан кьой, Кесаревска околия. За преследването им са отправени части от Севлиевската и Търновските дружини и петнайсет–двайсет селяни, но разбойниците успяват да избягат, зарязвайки плячката си. Същия ден последователно

две разбойнически шайки от по пет души нападат с. Ковачевица, Поповска околия, ограбвайки местните селяни. И през следващите дни разбойници нападат различни села в околията. На 16 септември неизвестно число разбойници напада караула на с. Палазлар (Малоградец), Шуменско. Един от разбойниците е убит, а един ранен. На 17 септември пет разбойници са обградени от драгуни и потеря, около с. Айджи дере (Сладка вода), Провадийско. Трима от разбойниците са убити, един ранен, а един успява да избяга. На 18 септември пет разбойници нападат с. Козлу бик, Търновско. Виковете от зверските мъчения привличат селския караул, който вика на помощ командира на Еленската дружина, но разбойниците успяват да се скрият[111].

След 19 юли 1882 г. военните части и военните съдилища се превръщат в основно средство за преследване, залавяне и наказване на разбойниците. От седмичните доклади на районните началници е видно, че ежедневно войскови подразделения патрулират, организират засади и водят сражения с разбойнически шайки. Провеждат се и акции за залавяне на ятаци. На местното население, което не съдейства или дори не докладва за разбойници, се налагат парични глоби. Ускорените военнополеви съдилища осъждат десетки ятаци и разбойници. Провеждат се и екзекуции на цели села. Предприемат се и други мерки. На 13 октомври 1882 г. главният военен началник предлага на вътрешния министър, за да се отстрани възможността разбойниците да се ползват от услугите на семействата и роднините, последните да се изселят в други краища на страната. Соболев дава разрешение за подозрителните и скитащите се турци, но само за тези, които нямат поръчителството на съселяните си[112].

Освен с разбойническите набези и пасивното противодействие на местното турско население военните началници трябва да се справят и с още един тежък проблем – бездействието, незаинтересоваността и дори враждебното отношение на местната администрация към военните мерки. Докато поведението на кметовете турци е обяснимо, то това на българската администрация предизвиква недоволство и оплаквания от страна на военните. Конкретни обвинения има към шуменския окръжен управител Т. Икономов и плевенският – Славков. Особени проблеми създава Т. Икономов, който при обиколките си из окръга говори пред турското население, че то е подложено на угнетение и терор от военните, препоръчва им да се обръщат лично към него с оплакванията си и им обещава да ги взема под свое покровителство[113]. Проблеми има и с русенския окръжен началник Г. Анев, който със заповед на Соболев е наказан, защото си позволил "неприлични и неуместни изрази спрямо войнските началници"[114]. Това ще определи

---

[111] ЦВА, Ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 224–284; Държавен вестник, № 801, 27 юли 1882; № 111, 28 септември 1882.

[112] ЦВА, Ф. 42-п, оп. I, а.е. 18, л. 400, 513.

[113] Пак там, л. 307, 352–352, 575 а.

[114] Държавен вестник, № 125, 2 ноември 1882.

по-нататъшните му позиции срещу руското присъствие в управлението на страната, на драгуните и войската.

Несъгласуваността между военните и граждански власти при действията срещу разбойничеството се превръща в толкова характерно явление, колкото и самото разбойничество. За разлика от 1880 г. въвеждането на военно положение през 1882 г. не се възприема еднозначно и единодушно от окръжните управители, околийските началници и кметовете в засегнатите райони. За част от тях то е неуместно и несправедливо. Те виждат в него възможност руските военни, непознаващи добре миналото и неинтересуващи се от бъдещето на мирното турско население, чрез произвол, злоупотреби и несправедливости да прогонят завинаги тези труженици, да ги откъснат и противопоставят на българската държава. Те не могат да останат безразлични към съдбата именно на тази част от подчиненото им мюсюлманското население и към прекалено радикалните мерки на военните. Така, например, варненският окръжен началник протестира срещу отнемането на всички имущества на осъдените за разбойничество лица, което обрича семействата им на страдания и мизерия. Дори управляващият министерството на вътрешните дела Д. Агура ще признае, че тези действия противоречат на Конституцията и справедливостта[115]. Срещу действията на военните по един категоричен начин се обявява и Т. Икономов. За него военното положение е ненужна и съсипателна за хазната и гражданите мярка, а разбойничеството може да бъде преодоляно само чрез едно строго, но справедливо действие на гражданско законодателство, полицията и местната администрация[116].

Разнопосочните сигнали на централната и на местната власт създават едно ненормално положение, което не допринася за решаване на проблема. През юли военният началник на Ескиджумайския военен район майор Татаринов предлага да се проведат нови местни избори под контрола на военните власти, за да се даде възможност на населението да избере нови мухтари (кметове). Според него именно мухтарите, използвайки служебното си положение, карат местните жители да подпомагат разбойниците. Избори не са проведени, но на 2 септември 1882 г. Министерството на вътрешните дела изпраща инструкция до окръжните управители, че в интерес на делото по преследване на разбойниците, на районните началници по заповед на княза е дадено правото да сменят неблагонадеждните кметове и да назначават други в общините, обявени във военно положение. Заповядано им е и да изпълняват всички искания на военните съдилища[117].

Мащабите на разбойничеството налагат допълнителни мерки. На 9 август Министерският съвет взема решение, а на 2 септември се издава указ за учредяване на погранична стража по границата с Румъния[118]. Тази стъпка е крайно не-

---

[115] ЦВА, Ф. 42-п, оп. I, а.е.18, л. 476.

[116] Икономов, Т. Мемоари..., с. 334–340.

[117] ЦВА, Ф. 42-п, оп. I, а.е.18, л. 340, 391, 224

[118] НБКМ-БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 136; Държавен вестник, № 106, 16 септември 1882.

обходима предвид нарастващите претенции на Румъния, която разширява границите си в Добруджа за сметка на плодородните български земи и поради свободното движение на разбойниците от българска на румънска територия и обратно.

На 20 септември 1882 г. в "Държавен вестник" се появява съобщение, че съгласно "Привременните правила за унищожение на разбойничеството в Източната област на княжеството" и правата, дадени на главния районен началник и по причина на появата на нови разбойнически чети – "Горно Оряховската, Тревненската и Беленската околии са обявени на военно положение"[119]. Съобщението е подписано от управляващия министерството на вътрешните дела Д. Агура. Това е твърде показателно действие, свидетелстващо за деградацията на института на военното положение в страната и въобще на правовия ред в нея. След като князът преотстъпва самоволно конституционни права на едно произволно военно лице, сега един чиновник обявява военно положение съгласно временни правила. Това е твърде опасно явление с негативни последици за институционалното изграждане на младата държава.

Разбойническите нападения продължават и през втората половина на септември, през октомври и дори ноември. На 30 септември четири драгуни убиват един и хващат четирима разбойници. На 9 октомври девет души разбойници завардват пътя Добрич–Варна и започват да ограбват пътниците – повече от 50, а според други сведения 150 души, между които един войник, един горски стражар и един драгунин. Взети са мерки за преследването им, включително и с войска от Добрич, но те успяват да се измъкнат. На 18 октомври до с. Сазлъ (Тръстика), Разградска околия, осем души разбойници нападат 40 селяни, връщащи се от Разград и ги ограбват. На 4 ноември четирима разбойници нападат пътници по пътя Русе–Търново[120].

С настъпването на студовете разбойничеството постепенно замира. Още на 7 ноември 1882 г. началникът на всички военни райони като констатира стихване на разбойничеството, заповядва ни най-малко да не се отслабва надзорът върху местата и селата, където се появяват разбойници и да се обърне внимание върху самозащитата на населението чрез селските пеши и конни караули. На началниците на райони се препоръчва да ги разделят на отделни участъци, като назначат за техни отговорници офицери и подофицери, които да се грижат за окончателното справяне с разбойничеството.

На 9 декември 1882 г. Л. Соболев, в качеството си на вътрешен министър, докладва на княза, че според донесенията разбойничеството в Източната част на княжеството дотолкова е намаляло, че отделните случаи на кражби или обири могат да се причислят към обикновените явления, характерни и за останалата част на страната, както и за другите държави. Затова предлага да се вдигне воен-

---

[119] Държавен вестник, № 109, 23 септември 1882.

[120] ЦВА, Ф. 42-п, оп. 1, а.е. 18, л. 424–425, 448, 456-457, 505, 515, 552–554, 568, 579, 587; Държавен вестник, № 114, 5 октомври – № 128, 9 ноември 1882.

ното положение там. На същата дата е подписан и княжески указ № 857, с което военното положение е вдигнато[121].

Според статистката на военните власти през 1882 г. е имало 98 разбойнически нападения, от които в Шуменско – 19, в Търговищко – 32, Разградско – 2, Русенско – 9, Варненско – 15, Еленско и Търновско – 21. Липсват сведения за Силистренско. В сблъсквания с войската са убити осем разбойници, три са ранени, а 49 подозрителни са изселени. Селата са платили 44 046 лв. глоби за немарлива стражарска служба или ятаклък[122]. За периода на поредното военно положение под съд за разбойничество са дадени 188 турци, 20 българи и 1 грък, от които оправдани са трима българи и двайсет и двама турци, а останалите са осъдени[123]. Повечето от разгледаните престъпления и издадени присъди са за укривателство, за връзки с разбойниците и неблагонадеждност. Твърде малко са присъдите за участие в разбойнически шайки, грабежи, убийства. Основните водачи на банди и шайки не са заловени и предадени на съд, което е предпоставка за появата им отново през пролетта на 1883 г.

На 2 февруари 1883 г. княз Батенберг издава специален указ с благодарности и награди на военни чинове, взели участие в справянето с разбойничеството в Източната част на Княжеството. Освен на военния министър генерал-майор Каулбарс, под общите указания на когото се провежда преследването на разбойничеството, специално са изтъкнати заслугите на подп. Поднелиюк, който дал първоначалната организация на делото, както и на началника на Източния отдел полк. Редкин, на дейността на когото Източна България дължала в най-голяма степен избавлението от разбойничеството. С ордени и медали са наградени офицери, сержанти и войници, както и граждански лица[124]. Практиката на награждаване с материални и нематериални награди на проявили се при борбата с разбойничеството местни жители – турци и българи, както и на военни, полицаи и драгуни, ще продължи през цялата 1883 г.[125]

Разбойническото движение през 1882 г. взема твърде широки мащаби. След стреса от 1880 г. вътрешнополитическите борби в княжеството след 1881 г., честата смяна на правителства, заети основно с преустройството на държавния и политически механизъм, създават условия за ново надигане на разбойничеството. Това, което го характеризира, е отсъствието на политическа насоченост. Основната цел на разбойничеството е грабежът. Взема се всичко – от "хляба и цървулите" до домашните животни, коне, дрехи, оръжие, пари, часовници. Разбойниците по правило са организирани в шайки от трима до осем–десет човека.

---

[121] Държавен вестник, № 141, 11 декември 1882.

[122] Иречек, К. Княжество България. Ч. I. Българска държава. Пловдив, 1899, с. 331.

[123] Мететелов, Д. История на Военно-съдебната част, с. 217.

[124] ЦВА, Ф. I, оп. V, а.е. 16, л. 17–19; Държавен вестник, № 18, 17 февруари 1883.

[125] ЦВА, Ф. I, оп. V, а.е. 62, л. 54, 126, 128; а.е. 66, л. 66; а.е. 65, л. 185.

Рядко действат самостоятелно или по двойки. Често обаче бандите надвишават десет, дори двайсет души. Обикновено са пеши, но понякога са и конни. Сведенията са, че са облечени бедно, в стари турски военни униформи, което говори за социалния им произход и състав. Част от разбойниците през деня се занимават с обичайна селска работа, а извършват нападения само през нощта. Често те са престъпници, криещи се от закона, или дезертьори от армията. Мнозинството от разбойниците са турци, но не са изключение и българите. Въоръжението им е хладно и огнестрелно – главно пушки мартинки, но и всички други системи – бердани, шнайдер, крънки, както и револвери. Обект на нападение са както българите, така и турците: овчари, говедари, дървари, градинари – хора, които имат работа извън населените места. Но и самите населени места не са преграда пред разбойническите нападения. Честа жертва на разбойниците са пътниците. Използваните от разбойниците средства са насилие или заплаха от насилие, изнудвания, изтезания, отвличания и убийства. В един от докладите на местните власти може да се прочете: "...горили с дилаф слагали краката на стопанина в огън и го мушкали с нож, за да им каже къде са скрити парите". Побоят и рязането на уши също е обичайна практика. С редки изключения разбойниците действат от края до началото на зимата, когато условията им позволяват лесно да се крият и преживяват на открито. Затишието през зимата винаги поражда у властите убеждението, че са се справили с тази тежка язва, което по правило се оказва погрешно. Силно мобилни, със здрава мрежа от ятаци и помагачи, преследването на разбойниците се оказва твърде трудно.

Новата 1883 г. се оказва изключително тежка както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план. Това не измества проблемите, свързани с разбойничеството, които остават в центъра на вниманието на обществото и управляващите независимо от техните политически убеждения и възгледи.

С началото на годината властите решават да действат превантивно и да не чакат събитията да ги изпреварят. Още през януари по разпореждане на военното министерство при началника на Източния отдел и при бившите началници на военни райони се назначават комисии от военни и граждански лица за обсъждане на мерките, които трябва да се вземат за предотвратяване на разбойничеството през пролетта[126]. На 6 февруари 1883 г. в София се провежда съвещание с участието на министър-председателя и военния министър, представители на всички министерства, осем народни представители – четирима българи и четирима турци и "сведущи лица". То решава да се съставят смесени българо-турски комисии във всяка околия на Разградски, Силистренски, Видински, Русенски и Шуменски окръг и в някои от околиите на Търновски окръг. Комисиите трябва да изучават причините – вътрешни и външни – за разбойничеството, и да предложат мерки за предотвратяването му. До 10 март техните предложения трябва да бъдат предоставени на окръжния управител, който незабавно трябва да ги внесе

[126] Държавен вестник, № 9, 28 януари 1883.

за обсъждане в окръжния съвет. На това обсъждане трябва да присъстват бившите военни районни началници и прокурори. До 26 март приетите мерки трябва да бъдат представени в Министерството на вътрешните дела[127].

Не съществуват сведения каква е съдбата на този план и дали е направено нещо конкретно по него, но от името на Министерството на вътрешните дела са изработени две инструкции – "Инструкция за нощната стража" и "Инструкция за всеобщото поръчителство", които са приложени в размирните райони. С първата се създава нощна стража във всяко населено място, която трябва да следи движението от и към селището, да предотвратява снабдяването на разбойниците с храна и информация. Според втората благонадеждните жители на дадено село стават поръчители на неблагонадеждните. Ако последните не могат да получат препоръки, налагат им се наказания. Тези мерки имат добър ефект в Русенско, където разбойничество през пролетта на 1883 г. не се появява[128].

С цел успокояване на обстановката в размирните краища на 15 февруари 1883 г. министър Соболев заповядва окръжните управители да върнат по родните им места всички мюсюлмани, изселени по време на военното положение от миналата година по подозрение в разбойничество или подпомагане на разбойниците[129].

Взети са мерки за преустройството на драгунския корпус. Още от края на 1882 г. той е обект на критика от страна на народните представители поради противоречията между драгунските началници и администрацията и произволите и злоупотребите, вършени от драгуните спрямо населението. През януари 1883 г. те изработват и приемат "Устав за полицейската стража", която да не бъде подчинена на военните власти. Това поражда конфликт между българските представители и генерал Каулбарс, настояващ за запазването на драгунския корпус. Стига се до компромис, като драгунският корпус е запазен в намален състав, а на 1 април 1883 г. вътрешният министър предлага на княза да одобри изработения от Народното събрание "Устав за полицейската стража в Княжеството". Този устав трябва да бъде въведен като временен за шест месеца в Силистренски, Русенски, Разградски, Шуменски, Варненски и Търновски окръг, т.е. там, където има разбойници, като след този срок да бъде допълнен и усъвършенстван и приложен окончателно за цялата страна. Предвижда се от драгунския корпус да бъдат предадени на полицията 215 пеши и 400 конни драгуни[130].

Предприетите мерки свидетелстват, че управляващите се опитват да свалят от армията отговорността и тежестта за борба с разбойничеството и да я прехвърлят върху институцията, която по задължение трябва да решава тези проблеми – полицията. Възобновяват се и мерки, които на няколко пъти досега властите се

---

[127] Държавен вестник, № 20, 22 февруари 1883.

[128] Пак там, № 76, 16 юли 1883.

[129] Пак там.

[130] Държавен вестник, № 40, 12 април 1883.

опитват да приложат в размирните райони, главно свързани с организирането, контрола и самоконтрола на местното население.

Активността на властите не може да предотврати възобновяването на разбойничеството. Още през м. март се появяват тревожни съобщения за разбойнически акции. Разбойнически нападения, основно с цел грабеж, са извършени на 17, 24, 26 март основно в Поповска околия. Нападенията се увеличават през втората половина на април и началото на май, разширявайки и своя обхват в Османпазарско и Търновско[131].

Очакваната и надигаща се нова разбойническа вълна има и друг ефект. Ескиджумайският околийски началник докладва в началото на април, че местното турско население се готви да се изсели в Турция, по причина на страх от въвеждане отново на военно положение и свързаните с това ограничения и наказания[132].

В посока на вече очертаната тенденция инициативата за справяне със ситуацията се поема от гражданските власти. В края на април 1883 г. Министерският съвет обсъжда и приема мерки за отстраняване на това "хронично" зло – разбойничеството, докато не се е развило в по-големи размери. Като се констатира, че през тази година то не е така масово и се е проявило само в Кесаревската, Поповската и Османпазарска околия, министрите предлагат временно да се учреди един административен район, в който да влязат най-размирните села, с център с. Хоранлари (Божица), Добричко. За началник на района от 1 май да се назначи изпълняващият длъжността плевенски окръжен управител Славков. На негово подчинение се предават полицейските сили в района със задача да се действа само по унищожаване на разбойничеството. На 6 май 1883 г. князът издава указ с потвърждение на мерките, предложени от Министерския съвет. В тяхно изпълнение Министерството на вътрешните дела издава инструкция за началника на Хоранларийския район. В инструкцията се посочва, че освен с полицейските сили на съседните окръжия началникът на района "има право да се обръща за съдействие към най-ближните военни власти, които са обязани да му дават исканата помощ". В района незабавно трябва да се приложи "Инструкцията за нощната стража". При гоненето на разбойниците инструкцията препоръчва да се наемат и благонадеждни местни турци срещу заплащане и дори да се назначават в жандармерията[133].

Две неща правят впечатление в развитието на ситуацията с разбойничеството през 1883 г. – ограничената територия, върху която то се проявява и ангажирането само на полицията с неговото елиминиране. На войската вече се определя роля на съдействащ на гражданските власти фактор.

Но и през 1883 г. не се минава без намесата на войската, макар и не в типичната ѝ проява. В отсъствието на княза неговият наместник ген. Каулбарс издава

---

[131] Пак там, № 40, 12 април 1883; № 46, 3 май 1883; № 50, 14 май 1883.

[132] Пак там, № 42, 21 април 1883.

[133] Пак там, № 48, 7 май 1883; № 49, 10 май 1883.

на 31 май 1883 г. указ, чието изпълнение възлага на себе си в качеството на военен министър. Указът заповядва всички разбойници, уловени с оръжие в ръцете, а така също всички заподозрени в разбойничество или в укриване на разбойниците лица, да се предават на "ускорени военни съдилища". Такива съдилища трябва да се учредят в Разград и Търново[134].

Този указ е поредното свидетелство за административния произвол и хаос в държавата – учредяват се специални "ускорени" военни съдилища, без обявено военно положѐние и без решение на Министерския съвет, Държавния съвет или Народното събрание. Необходимостта от по-строги санкции и бързо правосъдие чрез военните съдилища, като възпираща мярка за разширяване на разбойничеството, вече е доказала своята ефективност и от тази гледна точка нейното въвеждане може и да е целесъобразно, но не и законно.

Кризата в управлението ще доведе до отстраняването на руските генерали, възстановяване на конституционното управление и съставяне на ново правителство от умерени либерали и консерватори, начело с Др. Цанков. Това правителство предприема серия от мерки, които трябва да върнат страната към конституционното управление, без да изпуска текущите задачи, много важна сред които е и борбата с разбойничеството.

Една от първите стъпки на новото правителство е насочена към реформирането на полицията. Още на 15 септември 1883 г. вече депутат, Г. Анев излиза с питане до министъра на вътрешните работи. В него той се обявява категорично против съществуващия драгунски корпус, който не изпълнявал своите задължения, включително и по преследване на разбойниците, и не се подчинявал на местните административни власти. Министър Цанков отговаря, че вече е постигнато споразумение с княза драгунският корпус да бъде унищожен и в цялата страна да се приложи изработеният и приет от Народното събрание Устав за полицейската стража[135]. На 17 септември 1883 г. с указ на Министерския съвет е отменен указа от 1 април 1883 г. за въвеждане на Устава за полицейската стража само в източните райони. Според новия указ този устав се въвежда в цялата страна. От 1 октомври драгунският корпус се унищожава, като нисшите чинове се причисляват към полицейската стража, а офицерите се отчисляват от служба, с препоръка да се зачислят във войската[136]. Тази мярка се разглежда като средство за укрепването на вътрешния ред в страната.

Постоянните разбойнически нападения по станциите на жп линията Русе–Варна и опасността тя да бъде прекъсната, кара министър Цанков набързо да предложи нова програма за борба с разбойниците. На 17 септември в Народното събрание от името на вътрешния министър е внесен за обсъждане законопроект

---

[134] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 213, л. 128; Държавен вестник, № 63, 16 юни 1883.

[135] Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, с. 58–59.

[136] Държавен вестник, № 100, 20 септември 1883; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 301, л. 69, 74.

"Временни мерки за прекратяване на разбойничеството в Източните окръжия на Княжеството". Междувременно е внесено и едно предложение от трийсет и двама народни представители за съставяне на контрашайки, които да се занимават изключително с преследване на разбойниците. Двата проекта съвпадат в основното – съставяне на отряди от местното население и подчинени на местната администрация, които да действат срещу разбойничеството. Депутатите стигат до съгласие, че тези мерки трябва да важат само за източните окръжия, защото въпреки че разбойници има и в Софийско, и в Кюстендилско – в източните райони то има "характер на въстание" и там трябва да се вземат извънредни мерки"[137].

След дълги дискусии на 22 септември 1883 г. Народното събрание приема предложените от Драган Цанков мерки. Те предвиждат във всяка околия на източните окръжия на Княжеството да се състави по една потеря за преследване на разбойниците. Потерите се назначават от околийските началници, от предложени от общините и околиите лица, без разлика на вероизповеданието и притежаващи необходимите качества. Потерите се свикват от околийските началници в случай на нужда, въоръжават се от правителството, което плаща и заплати за времето, когато се служи в потерята, и то с 40% повече от заплатата на полицейските стражари. Ако лице, което участва в потерята, осакатее или умре при изпълнение на задълженията си, на него или семейството му се отпуска пенсия. Предвиждат се и парични награди от държавното съкровище за всеки, който убие или залови жив главатар на разбойническа шайка. В двадесет околии със смесено население от Силистренски, Варненски, Шуменски, Разградски, Русенски и Търновски окръзи правителството предвижда да назначи при всеки околийски началник, отново срещу заплащане, по един помощник от мюсюлманското вероизповедание. Като запознат с условията на околията, той трябва да съдейства за прекратяване на разбойничеството, за отстраняване причините за изселване на мюсюлманското население и за удовлетворението на други негови нужди. Мерките предвиждат и унищожаване на полицейските участъци в малките населени места като безполезни и паразитни, като стражарите се съсредоточат в околийските центрове. Оттам околийският началник ги разпраща по местата, където трябва да изпълняват полицейските си задължения[138].

Новите мерки, съставени набързо и без сериозно обмисляне и като всичко временно, ще служат повече от четири години като ръководство в борбата с разбойничеството, а основните принципи ще се запазят и по-дълго. От този момент справянето с разбойничеството вече не е приоритет на войската, дори не и на полицията, която трябва да пази порядъка и обществената безопасност, а на околийските потери. Министър Цанков дори не приема предложенията на д-р Цачев да се запише, че полицията и войската отиват на помощ на потерята по искане на окръжния управител и избягва дори споменаването на войската като средство

[137] Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, с. 69–81, 109–13, 116–138.

[138] Пак там, с. 134–135; Държавен вестник, № 106, 4 октомври 1883.

за борба с разбойничеството. Мотивите за това са, че именно местните хора, потърпевши от разбойническия произвол, са силно мотивирани той да бъде унищожен. Познаването на района, възможността бързо да се съберат и започнат акция също се вземат предвид. Този подход е част от една цялостна политика на Цанков, насочена към отхвърляне на репресивните мерки срещу турското население, прилагани от руските военни министри, които водят не до омиротворяване, а до засилване на недоверието и противодействието на турското население към местните българските власти. Правителството се опитва да убеди турците, че те са равноправни граждани на държавата, за което превежда Конституцията на турски, започва издаването на "Държавен вестник" на турски, допуска мюсюлмани в съдилищата, решава да открие специално мюсюлманско духовно училище в Шумен. Съществуват обаче принципни въпроси, които се повдигат още тогава от народните представители и на които вносителят не дава отговор. Ще бъдат ли ефективни потерите, съставени от случайни хора, без военен опит и дисциплина, без надеждно ръководство и организация? При условие, че населението плаща данъци за поддържането на полиция и войска, които да гарантират неговия живот, имот и достойнство, защо то трябва да бъде товарено с нови задължения и организирано в антиразбойнически потери? Как ще се отрази върху тяхното материално положение откъсването им от обичайните занимания? Какви са гаранциите, че в тези потери няма да влязат авантюристи, хора без професия и прехрана и дали самите те няма да се превърнат в разбойнически шайки?

Въпросите са основателни, но и Цанков сигурно също има своите основателни аргументи. От характера на предложените мерки може да се съди, че разбойничеството вече не е от такъв мащаб, който да изисква използване на войската за неговото решаване. Слабата организация и възможности на полицията в момента я правят негодна да се справи с проблема. Тогава остава да се разчита на местното население и на мерки, които постепенно да премахнат условията за съществуване на разбойничеството.

Още на 7 октомври 1883 г. Др. Цанков изпраща доклад до княза, в който обосновава необходимостта от временните мерки за прекратяване на разбойничеството. Освен посочените в Народното събрание мотиви, той подчертава, че за да се постигнат набелязаните цели, е необходимо самите околийски началници да ръководят околиите както трябва. Ето защо той предлага отстраняването и преместването на околийски началници, които не са показали усърдие за прекратяване на разбойничеството, допуснали са немарливост или лошо отношение към населението. Така като допълнение към мерките се предлага да бъдат отстранени от длъжност околийските началници на Добрич, Тутракан, Берковица, Кесарево, Искрец, Враца, Белоградчик, Осиково. Цанков иска да се преместят 22 околийски началници от цялата страна и да се назначат 13 нови на вакантни места[139]. На 30 октомври министър Цанков издава заповед за отстраняване от

[139] Държавен вестник, № 109, 11 октомври 1883.

длъжност и предаване на съд на Русенския околийски началник К. Павлов за неизпълнение на задълженията си и укриване на разбойници, когато е бил изпълняващ длъжността околийски началник на Добрич[140]. Не е ясно доколко административните рокади целят действително справяне с разбойничеството или просто имат политически характер – създаване на нова, предана на управляващите администрация.

На 31 октомври Др. Цанков изпраща нота до дипломатическите представители в София, с която ги уведомява за мерките, взети за изкореняване на разбойничеството и за спиране изселването на турското население[141].

Правителството предприема и една съвсем нова инициатива. То решава да се наемат частни лица, които да се заемат с разбойничеството. Отначало се съставя една чета от черногорци, издържани от секретни суми. Самият министър-председател е скептичен относно тяхната полза и дори в Народното събрание изказва мнение, че "те по-много разбойничестват, отколкото самите разбойници"[142]. Въпреки това на 27 септември 1883 г. той изпраща доклад до княза, с който иска средства за тяхната издръжка. На 8 февруари 1884 г. князът одобрява отпускането на 2 700 лв. за заплащане на единайсет души черногорци[143].

Правителството изисква окръжните управители от източните части на държавата да осъществяват контрол върху използваното от населението оръжие чрез въвеждане на специални разрешителни билети за носене на оръжие[144].

Едва след целия този комплекс от антиразбойнически мерки, на 10 октомври 1883 г. е постановено да се разтурят ускорените военни съдилища. По доклад на временно изпълняващия длъжността военен министър от 31 октомври с указ № 203 от същата дата князът прекъсва привилегированата юрисдикция на военните съдилища по делата на разбойничеството. Всички дела по разбойничеството се предават на обикновените съдилища[145].

Едновременно с въвеждането на нови и премахването на стари мерки, свързани с ограничаване на разбойничеството, управляващите демонстрират великодушие към бивши разбойници и техни помагачи. След като на 20 септември 1883 г. князът предлага на Народното събрание да обсъди и приеме даване на пълна амнистия на лицата, осъдени или намиращи се под съдебно следствие за политически престъпления, но без тези, свързани с разбойничеството, на 21 септември 1883 г. той помилва съвършено или смекчава наказанията на лица, осъдени от военнополевите съдилища във връзка с разбойничеството. Това са общо

---

[140] Пак там, № 106, 4 октомври 1883.

[141] Пак там, № 121, 10 ноември 1883.

[142] Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия, с. 74–75.

[143] Държавен вестник, № 14, 11 февруари 1884.

[144] Пак там, № 115, 25 октомври 1883.

[145] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 301, л. 168, а.е. 48, л. 116; Държавен вестник, № 120, 8 ноември 1883.

четирийсет и трима души, от които петима българи – един разбойник и четирима укриватели. От тях само четири са осъдени през 1880 г., а останалите 39 през 1882 г.[146]. На 3 декември 1883 г. с нов княжески указ са помилвани шестнайсет турци и двама българи, осъдени основно през 1882 г. за грабежи, съобщество или укривателство на разбойници[147].

Разбойничеството не изчезва и през зимата и пролетта на 1883–1884 г., но вече е твърде спорадично. През месец ноември 1883 г. една разбойническа чета, предвождана от прочутия разбойник Алтъ-Пармак, който няколко години върлува в Източна България, при опит да се изтегли в Турция, е нападната в Новозагорско. Седем разбойници, включително и водачът им, са убити. На 19 декември от Източна Румелия в Княжеството се прехвърля разбойническата чета на Недо Марин, бивш опълченец от Тетевен. Макар и малко по-късно от обикновеното, разбойници се появяват и през пролетта на 1884 г, като този път те са не само в Източните, но и в Западните райони на Княжеството[148].

Правителството още на 26 март 1884 г. заповядва на окръжните управители да пристъпят веднага към събирането на потери в ония околии, където е необходимо и такива да се поставят в най-опасните разбойнически пунктове[149].

В началото на май Георги Иванов, македонец, живеещ в Златица, съставя разбойническа шайка от седем души. На 14 май те нападат и ограбват десет търговци, убивайки по особено жесток начин един от тях. Шайката действа в района на Етрополе, Златица, Тетевен, Белово. Златишкият околийски началник, разтревожен от появата и на други разбойнически шайки по границата с Източна Румелия, иска една рота войници за тяхното преследване. Софийският окръжен управител отказва да бъдат изпратени войски, но обещава допълнителни стражари. През месец юни шайката на Г. Иванов улавя евреина М. Биндер, служител на железопътната компания и иска откуп от 4 000 лири, като получава 2 000. След това тя се разпръсква, но властите успяват да я заловят. През май 1885 г. организаторът на бандата и неговият помощник Трифон Атанасов са осъдени на смърт, а останалите – на 20 и 15 години затвор в окови[150].

Няколко разбойнически шайки отново действат в Разградско. Те извършват нападения с цел грабеж и над войници, и над чиновници. На 28 май 1884 г. въоръжени разбойници, облечени в македонски дрехи, се появяват в района на с. Правешка Луковица, Орханийско. На 5 юни при с. Обретеник, Русенско, потеря води сражение с шайката на Чолак Пехливан, като той е убит, а двама разбойници ранени. Разбойници продължават да действат и в Търновско. Особено активна е седемчленната шайка на Хабил Молла Хасанов, действаща в Османпазарска

---

146 ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 47, л. 87; Държавен вестник, № 104, 29 септември 1883.

147 ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 47, л. 154–160.

148 Държавен вестник, №, 3, 12 януари 1884; № 47, 29 май 1884.

149 Пак там, № 30, 29 март 1884.

150 Пак там, № 108, 26 септември 1887.

околия. През месец май и април 1884 г. в Русенско действа шайка, оглавявана от Иляз Гора, извършваща обири и убийства, но властите успяват да заловят разбойниците и да ги предадат на съда[151].

По-спокойната обстановка дава повод на княза на няколко пъти да издава укази за помилване изцяло или намаляване срока на присъдите на лица, осъдени от военнополевите съдилища за разбойничество. Първият е от 19 февруари 1884 г., с който са помилвани 10 турци и 1 българин, вторият е от 24 март – за 21 турци и 6 българи, а третият от 30 август 1884 – за 19 турци и 1 българин[152]. По повод новата 1885 г. са помилвани 29 турци и един българин[153]. На 24 март 1885 г. е издаден нов указ за 8 души – 6 турци и 2 българи, а на 30 август отново са помилвани 18 турци и един българин[154].

Макар и все още активно през 1884 г. разбойничеството постепенно затихва и влиза в рамките на явление, което не изчезва от нашите земи, но не носи белезите на силно дестабилизиращ обществото и държавата фактор. Утвърждаването на българската държавност, укрепването на нейните институции, на финансите, данъците, поземлената собственост са все фактори, способстващи за това. Това ще доведе до отпадане на необходимостта от намесата на войската и възможността тя да се концентрира върху организационното и кадровото си развитие.

Най-общо проблемът с разбойничеството до Съединението преминава през три етапа. През първият етап 1879–1880 г. то е най-масово, мотивирано е политически на антибългарска основа и подкрепяно от Турция. Липсата на стабилна полиция, местна администрация и съдебна система предопределя ангажирането на младата българска армия чрез обявяването на военно положение, въвеждането на военнополеви съдилища и делегирането на извънредни пълномощия на военния министър. Тези категорични и решителни мерки, макар и не съвсем точно съобразени с Конституцията, съхраняват вътрешния ред и сигурността в държавата и прекършват политическия характер на явлението. Вторият етап е през 1882 г. Разбойническото движение, макар и мащабно по характер, е лишено от обща организация и политически цели и е мотивирано социално. Военното положение и военните съдилища отново са въведени, но са използвани по-малко военни части и прякото ръководство на действията срещу разбойниците е в ръцете на главния районен началник – висш офицер. Третият етап е след 1882 г. През този етап разбойничеството се "свива" в отделни региони и до действието на отделни разбойнически шайки. Дори местното население не се ангажира с неговата подкрепа. Разбойниците губят хранителната си почва и техните нападения започват да носят спорадичен характер. Борбата с тях преминава в ръцете на ад-

---

[151] Пак там, № 50, 7 юни 1884; № 53, 14 юни 1884; № 66, 24 юли 1884; № 80, 8 август 1884; № 126, 7 ноември 1887.

[152] Пак там, № 20, 28 февруари 1884; № 28, 24 март 1884; № 80, 8 септември 1884.

[153] Пак там, № 4, 10 януари 1885.

[154] Пак там, № 37, 16 април 1885; № 90, 3 септември 1885.

министрацията и потерите. Войската не се ангажира, с изключение на военните съдилища, и то за пет месеца през 1883 г.

Справянето с разбойничеството е заслуга не само на армията, която действа като изпълнителен държавен орган, но и на всички български правителства и на княза. Независимо от различните си, често пъти противоположни и непримири-ми виждания за устройството и бъдещето на държавата, всички управляващи са единни, че първото и най-важно условие е самото нейно съществуване. Ето защо на централно ниво няма колебание при въвеждането и използването на крайни мерки за запазване на държавата. Липсва обаче системност, последователност и приемственост в действията на различните правителства. Отсъствието на управленчески опит и традиции, на закони и институции, води до твърде свободно и дори произволно тълкуване и приложение на важни за цялото общество и държава мерки – каквито са военното положение, военните съдилища, извънредните пълномощия. Девалвацията на техния изключителен, извънреден и краен характер, на механизма за вземане на такива решения и безконтролното им приложение създава опасни прецеденти за бъдещето. Както във всеки нов и ненапаснат механизъм, така и в първоначалните действия на българската държава по отношение на разбойничество се проява тенденция на противопоставяне между местна и централна власт, между военни и граждански власти, поставяне на лични и политически амбиции над общодържавните интереси. Тези явления обаче, макар и да създават проблеми, не се оказват фатални за общото дело.

Глава трета

АРМИЯТА, КНЯЗЪТ И РУСИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ВОДОВЪРТЕЖ (1879–1885)

1. АРМИЯ И ИЗБОРИ. ПРАВИЛА И ЗАКОНИ

С постепенното институционално и законово изграждане на княжество България се регламентират и правата и задълженията на армията във вътрешнополитически план. Принципното им предназначение е да отграничат и предотвратят нейната намеса в политическия живот. Армията обаче не остава политическа девственица и отговорността за това носят различни фактори.

За да произвеждат сигурност, военните сили се нуждаят от вътрешно единство, осъществявано чрез дисциплина и йерархия. Политическите пристрастия са несъвместими с единството на армията. Ето защо още "Временните правила за избирането на представителите на първото обикновено Народно събрание", приети от Учредителното събрание през 1879 г., категорично забраняват военни да бъдат избирани за народни представители. Според чл. 23 "не могат да бъдат избираеми за народни представители военните лица, които се намират на действителна служба"[1]. Тези правила обаче никъде изрично не забраняват на военнослужещите да гласуват. Не съществуват конкретни сведения дали и по какъв начин е реализирано това право по време на изборите за I и II ОНС, но още при първите избори през септември 1879 г. войскови поделения са използвани за справяне с безредици в два български града[2].

В приетия на 17 декември 1880 г. първи цялостен избирателен закон категорично се забранява на лицата, които се намират на действителна военна служба, да избират и да бъдат избирани – членове 1 и 28. Законът, чл. 14, натоварва войската с нови вътрешни задължения. В случай на "големи безпорядъци при изборите" изборното бюро получава право на своя отговорност и чрез своя председател да се обръща за помощ "към административните и военните власти, които са длъжни да му оказват потребното съдействие". Законът изисква това искане да бъде мотивирано[3]. Така в българското избирателно право заляга възможността армията да бъде използвана като средство за гарантиране на обществения ред и сигурност в изборния ден наравно с полицията.

---

[1] Държавен вестник, № 4, 14 август 1879.

[2] Блек, С. Установяване на конституционно управление в България. С., 1996, с. 162.

[3] Стенографски дневници на II ОНС, с. 202–205.

По време на режима на пълномощията се преосмислят и задълженията на армията в избирателния ден. Ако в публикувания през септември 1881 г. Временен правилник за избиране на членове на Държавния съвет се дава право на изборните бюра при големи смущения и безредици да искат съдействие от войската, то с приетия на 14 август 1882 г. от вече сформирания Държавен съвет нов избирателен закон това право се отнема. Според чл. 50 от Закона за възстановяването на реда изборните бюра могат да викат само полиция. Законът потвърждава изключването от избирателните списъци на военните, които се намират на действителна служба, с мотивировката, че те дължат покорност на държавата и ако им се дадат избирателни права, това ще бъде в ущърб на дисциплината[4].

Тоталното изключване на армията от избирателния процес се оказва съвсем краткотрайно. С цел връщане към конституционните норми избирателният закон от 14 август 1882 г., който въвежда двустепенна избирателна система, имуществен и избирателен ценз, е отменен и се възстановяват принципите, залегнали в закона от 1880 г. С приетия през декември 1883 г. нов избирателен закон отново се допуска официалното използване на войската по време на избори "в случай на големи безпорядъци"[5].

Недопускането на военните до участие в избирателния процес е световна практика, която още с първия избирателен закон е приложена и у нас и ще се запази до 1945 г. Правото на Изборното бюро да вика войска само при две условия – наличието на "големи безпорядъци" и мотивировка, които естествено са резултат на субективна преценка, равнопоставеността между полицейските и военните сили и задължението да се дава безусловно исканото съдействие създават условия за неправомерни действия, за злоупотреба с войската и фактическото ѝ въвличане в политическия процес. При съществуващата изострена до краен предел партийно-политическа борба и липса на политическа традиция и култура, възможността от използване на войската в изборния ден, дава по-скоро още едно средство за натиск в ръцете на местните партизани, отколкото гаранция за запазване на обществения ред.

2. ГЕНЕРАЛ ПАРЕНСОВ И БИТКАТА МУ С КНЯЗА

Не са обаче изборите и местните партизани факторите, които превръщат армията в политически проблем. Тя става такъв в резултат на скритата борба между княза и Русия за контрол върху армията и оттам върху страната. Липсата на специален статут за военния министър и руските офицери на българска служба ще се превърне в "усложняващ фактор" в отношенията не само между княза и руските военни, но и между България и Русия.

---

[4] Държавен вестник, № 67, 16 септември 1881; № 103, 8 септември 1882.

[5] Пак там, № 137, 20 декември 1883.

След изтеглянето на руските окупационни войски от България официална Русия, освен на авторитета си на освободителка, разчита на няколко канала за контрол върху ситуацията и развитието на княжеството и утвърждаване на своето "господстващо влияние". Единият е по линията на руското министерството на външните работи чрез назначения в София руски дипломатически агент А. П. Давидов. Вторият е по линията на Военното министерство чрез военното аташе и военния министър. На тези постове са назначени съответно полковник А. Шепелев, който е и флигел адютант и политически съветник на княз Батенберг (а по определението на Паренсов, той трябвало да бъде и "дядькой князя и оком Государя Императора")[6] и генерал-майор Пьотър Паренсов. Чрез военното аташе, военния министър и руските офицери руското военно министерство фактически подчинява българската войска. Още от самото начало тези фактори излъчват разнопосочни сигнали, възпроизвеждайки несъгласуваната и неединна политика на двете министерства, проявяват лични пристрастия и самоинициатива, което поставя и българския княз, и българските политически фактори, в лицето на оформилите се две политически партии – консервативна и либерална, в доста затруднително положение. Външното министерство се стреми да наложи един по-консервативен модел на управление на България и подкрепя княза и консерваторите в стремежите им да променят Конституцията. То разчита на тях и за реализиране на своята политика за съобразяване с останалите велики сили и с решенията на Берлинския конгрес, поне докато Русия не бъде в състояние отново да играе по-активна роля. Военният министър Д. Милютин, славянофил и привърженик на конституционни реформи в Русия, се явява последователен защитник на Търновската конституция и на позициите на либералите, както и на една по-агресивна политика по отношение на следвоенното статукво. Според него именно либералите са в състояние да гарантират свободата на действие на Русия по отношение на армията и за построяването на стратегическата железопътна линия от Дунава до София[7]. И двете линии съвпадат относно необходимостта контролът върху армията да остане в руски ръце.

Поставянето на България в положение на фактически протекторат от страна на Русия не хармонира със стремежите и амбициите на младия български владетел. Неговата истинска признателност и привързаност към чичо му Александър II и към Русия не може да потисне желанието сам да определя насоките

---

[6] Паренсов, П. Из прошлого. Воспоминанія офицера генеральнаго штаба, Часть 4-я, Въ Болгаріи, Часть 5-я, Черезъ 30-ть летъ. С.-Петербургъ, 1908, с. 70. Тук е интересен контекстът на руската дума дядька. В разговорния език тя означава чичко, но в армията с нея се назовава старшият войник или унтер-офицер, който обучава новобранци. Коментарът е излишен.

[7] Косик, В. И. Русская политика в Болгарии 1879–1886. М., 1991, с. 18–19. Блек, С. Цит. съч., с. 140–146. Началото на тези процеси могат да се проследят още при обсъждането на проекта на С. Лукиянов за конституция.

на българската политика и да влезе в действителните си правомощия по отношение на войската. Батенберг си дава ясна сметка както за необходимостта и неизбежността на руското военно присъствие в България, така и за факта, че без контрола върху армията той не може да укрепи личното си положение, да промени Конституцията, която от самото начало смята за "абсурдно либерална" и да пристъпи към съединението между Княжеството и Източна Румелия – цели, с които той пристига в България.

Конфликтите не закъсняват. Първият военен министър – генерал-майор П. Паренсов, убеден славянофил и антизападняк, великорус и дребнав по характер, последовател на Игнатиев и Дондуков, априорно вижда в лицето на българския княз проводник на австро-унгарските и немски интереси и използва всяка възможност, за да му противодейства[8]. Бидейки чужденец в едно българско правителство, той не се задоволява с конкретните задачи на армията, а се намесва при решаването на най-различни вътрешно и външнополитически въпроси. Единствен от министрите Паренсов възразява и не допуска да бъде прието искането от княза титулуване "височество" вместо предвидената в Конституцията титла "светлост". Той вижда в това прецедент, насочен към промяна на Конституцията. По внушение на Давидов Паренсов се съгласява в лични разговори и в преписката да се обръща към княза с титлата "височество", но в документите по войската остава титлата "светлост"[9].Тази му позиция подхранва и вътрешнополитическите страсти и дава храна на нападките на либералите срещу княза и консерваторите.

Що се отнася до войската, Паренсов стриктно се придържа към очертаната още в предишния период от руските власти политика за недопускане на чужди офицери, освен руски, в българската армия. Въпреки многобройните настоявания на княза за назначаване на австрийски и пруски офицери от постъпилите 509 заявления Паренсов одобрява само две молби. Аргументите на княза са, че по въпросите на военната дисциплина и тактика пруските офицери превъзхождат руските и ще подпомогнат бързото изграждане на българската армия, като естествено биха закрепили и неговия собствен авторитет. Контрааргументите на Паренсов, че назначаването на чужденци е в противоречие с Конституцията, че трябва да се назначат преводачи за всеки един от тях и пр., са само формално изражение на същинския мотив – монополът върху управлението и командването на българската армия трябва да остане в руски ръце, а не в ръцете на княза и него-

[8] В историографията А. Ганчев посвещава специална статия на дейността на Паренсов още през 30-те години на XX в. – Българската войска при първия военен министър генерал П. Паренсов. – Във: Военноисторически сборник, № 30/1937, с. 14-38. През 70-те години на миналия век Г. Вълков пише няколко апологетични статии и книги, посветени на Паренсов: Не е ли задължена нашата историография към един голям приятел на България? – В: Исторически преглед, № 4/1970, с. 97–104; Диалогът Паренсов-Батенберг. С., 1971; Руските учители на българското войнство. С., 1977, с. 137–145, 150–154.

[9] Паренсов, П. Цит. съч., с. 77–81.

вите сънародници[10]. Той, изхождайки отново от военностратегическите интереси на Русия, категорично застава зад проекта на строителство на железопътната линия Свищов–София[11].

Организацията и изграждането на войската и нейните действия за унищожаване на разбойничеството се оказват тесни за Паренсов. В началото на септември 1879 г. той заминава за Русия, за да "изясни на Господаря Императора и Руското императорско правителство действителното състояние на нещата в България" и за да разубеди императора, че управляващото консервативно министерство представлява опора на реда, на процъфтяването на страната и на трайното княжеско управление, че не съществува опасност, ако властта се поеме от либералите и за да докаже необходимостта князът да бъде удържан от намеренията му да извърши държавен преврат и временно да спре действието на Конституцията[12]. Доколко основателни, демократични и конституционни са тези виждания на Паренсов, е въпрос, заслужаващ отделен коментар, но присвояването на правото военният министър да определя политическото бъдеще на чужда страната и да води самостоятелна политика, несъгласувана и в противовес на княза, на българските си колеги и дори на част от руските представители в България, едва ли може да се приеме за нормално, дори и за ситуацията, в която България се намира непосредствено след Освобождението.

Посещението в Ливадия е крайно интересно. Възгледите на Паренсов получават подкрепата на военния министър Д. Милютин, включително и за титлата на княза, но не и на външния министър Н. Гирс, който заявява, че щом това доставя удоволствие на българския княз, то защо да не бъде назоваван "височество". Паренсов остава с впечатлението, че император Александър II подкрепя позицията на Милютин и решава да продължава да действа в същия дух. Ключово е посланието на императора по отношение на руските офицери на българска служба: за тях пред него отговаря Паренсов[13].

Позицията на императора едва ли е новина за Паренсов, но тя му дава увереност и самочувствие – князът няма специални права над руските офицери и армията. Връщайки се в България, Паренсов докладва на Батенберг, че именно военният министър носи отговорността за руските офицери Техните оставки от руската армия са само фиктивни и продължават да се ползват с изключение на заплащането, от всички преимущества на руската действителна служба. Князът няма право да се занимава с оценката на службата на ротните и дружинни командири, защото те не са негови поданици, а са отговорни пред императора и императорското правителство. Според Паренсов само той носи двойна отговорност – пред българския княз и пред руския император. Всичко това оставя у българ-

[10] Пак там, с. 126–127, 168.

[11] Пак там, с. 169–171.

[12] Пак там, с. 136.

[13] Пак там, с. 154–160.

ския княз "най-неблагоприятно впечатление". Изводът му е логичен. Обръщайки се към Паренсов, Батенберг заявява: "Следователно, Вие командвате армията, а не аз". Разривът между княза и "неговия" военен министър е неизбежен[14].

Предстоящите първи парламентарни избори нажежават политическите страсти и активизират намесата на руските представители, които са търсени за подкрепа и съдействие както от княза, така и от политическите дейци. В спомените си Паренсов пише, че в навечерието на свикването на първото ОНС през октомври 1879 г. министрите Гр. Начович и Д. Греков му предложили, имайки войската в ръцете си, да извърши преврат, като Конституцията временно бъде изоставена и властта да се предаде на княза. Паренсов категорично отказал, тъй като според него властта не бива да се съсредоточава в ръцете на млад и неопитен княз с явно изразени немски тенденции и намиращ се под влиянието на австрийския дипломатически представител Кевенхюлер. Това според него ще бъде гибелно за младата славянска държава[15].

Така шест месеца след приемането на Конституцията и четири след съставянето на първото българско правителство се обсъжда възможността армията да бъде използвана като инструмент за политическо действие, насочено срещу съществуващия обществен ред и сигурност и то от министри, отговорни за тяхното спазване.

В разгара на кризата през ноември 1879 г. около работата на първото Народно събрание и съставянето на нов кабинет противоречията между двете линии на руската политика се проявяват в един категоричен и изчистен вид. Докато руският дипломатически агент в София А. Давидов съветва княза да бъде съставено коалиционно правителство от либерали и консерватори или да бъде разпуснато Народното събрание, то Паренсов и Шепелев търсят подкрепата на Милютин за оказване на натиска и съставяне на чисто либерално правителство. Те са и против разпускане на събранието, в което либералите имат мнозинство. За разпускане на събранието князът е съветван и от германския дипломатически агент Тилау, който пряко му посочва, че това може да стане, ако той държи армията[16].

Очакваните обществени сътресения ще насочат политическото внимание отново към армията, но този път като гаранция за обществения ред. Още на 23 ноември Шепелев докладва на Милютин, че се вземат военни мерки поради очакваните вълнения, а на 24 ноември вечерта князът изпраща записка до Паренсов, в която го моли предвид на това, че е разпуснал Народното събрание, да вземе "секретни мерки, за да не бъде нарушен обществения порядък"[17].

Такива мерки не са предприети, но решението за разпускането на Народното събрание и назначаването на ново правителство отново от средите на консер-

---

[14] Пак там, с. 164–165.

[15] Пак там, с. 190–193.

[16] Дневник Д.А. Милютина. Т.3, 1878–1880. М., 1950, с. 179–180, 189–190; Паренсов, П. Цит. съч., с. 221–222; Стоилов, Д-р К. Дневник. Ч. I. С., 1996, с. 46, 49, 64, 70.

[17] Паренсов, П. Цит. съч., с. 228–229.

ваторите са взети без знанието на Паренсов, което свидетелства за недоверието между него и княза.

Войска обаче е изпратена срещу разбунтувалите се села във Видинско. Там князът командирова своя адютант Г. Агура и е заповядано на командира на Видинската дружина да му оказва всякакво съдействие. До употреба на войската не се стига, защото Ново село, което е център на движението, доброволно се подчинява на властите[18].

Недоволен и крайно раздразнен от опитите на Батенберг да въвежда германски порядки в българската армия, от политическите му възгледи и намерения, Паренсов докладва на Милютин, че е готов да напусне поста си и прави опит отново да замине в Петербург на личен доклад. Пътуването му е възпрепятствано от княза със съгласието на руския император[19].

Конфликтът между Паренсов и Батенберг има и други измерения. Едното е по отношение на правата на заместника на военния министър. Паренсов счита, че военният министър в България е не само административно, но и командно лице по отношение на армията. По тази логика и неговият заместник – "другар на военния министър", длъжност, която той въвежда в армията, трябва да има командни задължения и дисциплинарни права. Князът отказва да утвърди този проект, опирайки се на германския опит. Всъщност той има свои виждания, според които командните и административни длъжности в армията трябва да бъдат разделени, като "другаря на военния министър" поеме последните и не се меси в командването, обучението и възпитанието на армията[20]. Другото измерение е чисто политическо и е свързано с опасенията на Паренсов, че в обстановката, създадена след разпускането на Народното събрание, е възможно да възникнат безпорядки и да се наложи намеса на войската. Разгорещената политическа агитация, която се очертава да продължи до изборите през февруари – март 1880 г. и до свикване на ново Народно събрание, чийто състав едва ли ще е различен от предишния, безпокоят военния министър, който очаква нов натиск от страна на княза и министрите консерватори. Ето защо той настоява пред Милютин за инструкции от страна на руското правителство и програма за организацията на войската, на която да се опира при докладите си пред княза[21].

Тези действия на военния министър ясно показват, че и като чисто военна, и като полицейска сила българската армия е в зависимост в решителна степен от руските, а не от българските власти.

В последните дни на ноември 1879 г. за пореден път Паренсов отказва на княза да назначи един немски офицер в армията и да изработи правилник за приемането на чужди офицери в нея. Това ескалира напрежението и Паренсов твърдо

---

[18] Стоилов, К. Цит. съч., с. 68, 94–95, 105.

[19] Паренсов, П. Цит. съч., с. 198–208, 232–233.

[20] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 19, л. 19–20.

[21] Паренсов, П. Цит. съч., с. 235–239.

заявява на Батенберг, че няма да изпълни заповедта, без да получи инструкции от Милютин, комуто незабавно изпраща писмо. В него Паренсов описва ситуацията като опит на българския княз да отстрани руските офицери от армията и снема от себе си отговорността за здравината на княжеския престол. Това е явна демонстрация на силата и увереността на руския генерал, че властта на българския княз е в пълна зависимост от армията, командвана от него и руските офицери и че без тях той не може да се задържи в България. Тази позиция е съгласувана и с Давидов, който докладва на Гирс. Опасявайки се от начина, по който конфликтът ще бъде докладван на императора, българският княз решава да направи това лично. С посредничеството на Давидов той предлага на Паренсов компромис. Князът поема принципен ангажимент да не настоява за нови назначения на чужди офицери в армията, с изключение на двама, за които е поел лична отговорност, при условие докладите на Паренсов и Давидов да не бъдат представяни на императора. Спечелил в главното – запазването на армията от чужди неруски офицери, Паренсов приема исканията на княза[22].

На 1 декември 1879 г. Милютин изпраща на Паренсов "забележителен отговор" на неговите донесения, приети като лични и непредставени на императора. Под формата на частно мнение руският военен министър обявява за "желателно" от българската армия да бъдат отстранени чужденците, освен руските, но отказва официални инструкции на генерала, защото, бидейки министър на българския княз, последният е отговорен за конституционния порядък. Официалният отказ на Милютин за вмешателство във вътрешните работи на княжеството фактически означава пълна подкрепа за действията на Паренсов и именно такова е неговото тълкование[23]. Генералът е крайно доволен, но очевидно не схваща действителните замисли на българския княз.

В края на януари 1880 г. Батенберг заминава за Русия за официалните чествания по повод 25-годишнината от възкачването на престола на Александър II. Визитата на българския княз си поставя няколко задачи. Първата и основната е да се получи информация от първоизточника по отношение съдбата на Конституцията. Втората е да се договорят правила за статута на военния министър и руските офицери в България. Третата е да се поиска отзоваването на Паренсов. И трите задачи са свързани и имат отношение към контрола върху армията и възможността тя да бъде подчинена на княза и използвана във вътрешнополитически план.

Преди заминаването на Александър I се разиграва един театър. А. Давидов предлага на Паренсов да бъде наместник на княза за времето на пребиваването му в Русия. За да приеме, военният министър иска санкцията на руското правителство и руския император. Нещата са предварително подготвени чрез Гирс и на Паренсов е предоставено полученото вече по линията на външното министер-

---

[22] Пак там, с. 240–249; Стоилов, К. Цит. съч., с. 76–77, 79.

[23] Паренсов, П. Цит. съч., с. 249–250.

ство съгласие на императора. Паренсов е крайно доволен. "Макар че България е по-малка от някои руски провинции, отбелязва той, но все пак е интересно, на 36 години и с чин генерал-майор, да бъда временно начело на княжеството." Ентусиазмът му да поуправлява България спада от условието, което Давидов му поставя от името на княза. Тъй като последният бил решил да приключи с Конституцията, ще изпрати от Петербург на името на Паренсов ултиматум с искане за нейното преустановяване за седем години и преминаване на цялата власт в ръцете на монарха. Този ултиматум Паренсов трябва да обяви на народа, а ако той се противи, да използва войската. Паренсов приема да изпълни и тази мисия, но ако това е волята на руския император. В противен случай той декларира готовност да използва армията против всеки, който замисли такова дело без одобрението на императора[24]. Давидов скрива от Паренсов нещо съществено, а именно, че този план е негов, а не на българския княз. В своя дневник от 11 декември 1879 г., след разговор с Шепелев, Милютин записва следното: "...по внушението на Давидов, той (князът – б.м., В. Я.) замислил да извърши истински coup d'état ... Може ли да се измисли нещо по-нелепо, особено от страна на руски дипломат[25].

Това е може би едно от най-ярките доказателства за ролята на руския фактор в България, за съперничеството между двете тенденции на руската политика, за които новопоявилата се държава се явява експериментално поле. Заложници в тази борба ще бъдат както българският княз, така и българските политически сили и българската армия.

Князът оставя за свой наместник епископ Климент и причина за това едва ли е нежеланието на Паренсов да осъществи неговите планове. Позициите на генерала са публични и Батенберг няма илюзии относно тях. Предложенията на Давидов, вероятно съгласувани с княза, по-скоро пробват почвата в търсене на нови аргументи за оставката на военния министър. Това проличава и от разговора на Александър I с новия дипломатически представител на Русия А. Кумани, с когото се срещат в Русе. Пред него Батенберг споделя намеренията си да измени държавното устройство на страната с помощта на армията. Князът обаче е категоричен, че докато Паренсов е начело на въоръжените сили, на тях не може да се разчита. Ето защо той ще поиска отзоваването му в Петербург[26].

Опитите на руското външно министерство и княза за промяна на Конституцията с помощта на армията са предмет на обсъждане на специално съвещание в Петербург, проведено на 11 декември 1879 г. Отново се сблъскват мненията на Гирс, склонен да подкрепи намеренията за държавен преврат и насилствени мерки, и на Милютин, който остава привърженик на легалните действия. Мнението на Милютин се споделя и от императора. Взема се решение да се изготви писмо до българския княз с препоръка, ако изменението на Конституцията е

[24] Пак там, с. 260–262.

[25] Милютин, Д. Цит. съч., с. 190.

[26] Паренсов, П. Цит. съч., с. 266.

действително необходимо, то да бъде проведено по законен път чрез Народното събрание. Това предопределя и съдбата на Давидов, за когото е решено да бъде отзован от София и заменен с Кумани[27].

В навечерието на пристигането на Батенберг в Петербург, на 2 февруари, отново се провеждат съвещания по българския въпрос между Гирс, Милютин и Дондуков. Последните двама защитават тезата, че един държавен преврат в София би обслужил австрийските, а не руските интереси. Милютин обаче забелязва силните настроения на императора против Паренсов. На 5 февруари се провежда второ заседание, което решава Гирс да разговоря с Александър I относно неговите действителни въпроси, предложения и желания, с които е дошъл в руската столица. В разговора българският владетел отрича, че е имал приписваните му намерения за насилствен преврат и за назначаването на немски офицери в българската войска и уверява министъра в пълната си преданост към Русия[28]. На 10 февруари Александър I се среща с Милютин и поставя два въпроса – за своята титла и за генерал Паренсов и радикалната партия в България. С доза съмнение Милютин е принуден да признае, че князът има право, а Паренсов е човек "във висша степен нетактичен и пристрастен"[29].

Българските дела са обсъдени и на най-високо ниво – от императора, канцлера Горчаков, Милютин и Гирс. Решено е да се възприеме титлата "височество" спрямо Батенберг, да бъде отзован Паренсов и назначен на негово място генерал-лейтенант Казимир Ернрот – финландец на руска служба, участник в Руско-турската война. На тези съвещания са разгледани и другите според определенията на Милютин "детински", "неуместни", дори "неприлични" претенции на българския владетел към бъдещия военен министър. Батенберг иска руския генерал, облечен със званието на български военен министър, да не бъде нищо повече от безпрекословен изпълнител на заповедите на княза и всяко негово неподчинение да се счита за равносилно на неподчинение на руския император. Освен това той е против българския военен министър да продължава да получава инструкции и разрешения от Русия. Тоест Батенберг открито иска императорът да делегира върху него правата върху армията, като само изпълнителната власт е на военния министър – руснак. Милютин остро реагира на претенциите на Батенберг да контролира армията и той е принуден радикално да коригира исканията си, конкретното съдържание на които остава неизвестно[30].

Основният въпрос, центърът на всички срещи и разговори е бъдещето на Конституцията. Стремежите на княза и неговия баща са да получат ясни указания за развитието на страната. И Гирс, и Милютин съветват за умереност и търпение. Опитът на Батенберг директно да постави пред Ернрот искането воен-

[27] Милютин, Д. Цит. съч., с. 190–191.

[28] Пак там, с. 209–216.

[29] Пак там, с. 220, 229.

[30] Милютин, Д. Цит. съч., с. 229–231.

ният министър да се задължи безпрекословно да изпълнява заповедите му, даже ако се стигне и до насилствен преврат, срещат категорично противодействие. Не е положителна и интервенцията му пред императора. Приемайки Ернрот, последният нито възразява, нито одобрява възможните "екстралегални решения на княза", но подчертава, че подобно решение не може да бъде взето, без да бъдат получени специални указания от императора. В крайна сметка се стига до общото становище да се препоръча на българския княз да не предприема нищо, без специалните указания на императора – инструкция, която е предадена и на руския дипломатически представител в София Кумани[31].

Резултатите от мисията на Батенберг не са еднозначни. Той разбира, че промените в държавното устройство не са на дневен ред и ще зависят от волята на Русия. Не успява и в намеренията си да получи правото директно да ръководи войската. Князът обаче успява да отстрани Паренсов, което официално става на 20 март 1880 г. Заедно с него е отзован и полк. Шепелев. С. Радев ще даде една перфектна оценка за първия български военен министър – поставяйки ударението върху несъразмерността "между способностите му на обикновен офицер от генералния щаб с неговата претенция да играе голяма историческа роля в новата държава..."[32].

3. ГЕНЕРАЛ ЕРНРОТ, АРМИЯТА И УСТАНОВЯВАНЕТО НА РЕЖИМА НА ПЪЛНОМОЩИЯТА

В практически план, след завръщането в България, Александър I е принуден да се съобрази с позицията на официална Русия и резултатите от вторите парламентарни избори и да назначи правителство от средите на Либералната партия, начело с Драган Цанков – 24 март 1880 г. Князът отлага своите реформаторски намерения. Той не може да разчита на подкрепата на новия руски дипломатически представител Кумани, симпатизиращ на Конституцията и либералите[33].

По интересен начин се развиват неговите отношения с новия военен министър – генерал-лейтенант Казимир Ернрот[34].

В заповедта за назначаването му от 14 март 1880 г. Милютин препоръчва на Ернрот да постави своята дейност "извън всякакви политически или консти-

---

[31] Пак там, с. 228–229, 231–232; Стоилов, К. Цит. съч., с. 125.

[32] Радев, С. Строителите... Т. I, с. 173.

[33] Милютин, Д. Цит. съч., с. 276–277.

[34] Относно възгледите и ролята на новия военен министър в политическия живот на България крайно негативна оценка дава Г. Вълков в "Руските учители на българското войнство", с. 132–133, а крайно положителна Г. Ст. Генов в студията "Железният мъж", или принос към биографията на финландеца К. Ернрот – участник в освобождението на България, неин военен министър и премиер (1877–1881)" – В: Исторически архив, 1999, кн. 6-7, с. 2–55.

туционни стълкновения" и с личния си такт и влияние да се огради от всичко, несъответстващо на поста му и на качеството му на руски генерал[35].

Препоръките на Милютин са прозрачни – военният министър и войската не бива да се намесват във вътрешните политически борби и най-вече да бъдат използвани от княза за промяна на Конституцията. Ернрот не ще изпълни нито първата, нито втората препоръка. Той ще се съобрази с дадените му официални указания, но още в Петербург ще заяви пред Стоилов, че е противник на либерализма и конституционното управление[36]. Първоначално той действително ще се опита да не се меси в политиката и да се посвети на организацията и обучението на армията, но това не ще трае дълго. Стоенето "встрани" ще се окаже невъзможно дори поради факта, че след отзоваването на Шепелев руските генерали – военни министри на Княжество България, са оторизирани и като военни представители на Русия[37]. Така още повече се демонстрира директната подчиненост и зависимост на военния министър от руското правителство и следваната от него политика. С други думи, просто няма шанс представителят на руската политика в България да бъде вън от политиката на княжеството. От март 1881 г. Ернрот официално ще изпълнява функциите на министър на външните работи, но още на 22 януари Иречек ще отбележи в дневника си: "Ернрот, може би по заповед от Петроград, много се бърка във външните работи"[38]. Но и като военен министър той не остава незамесен и неангажиран от вътрешните дела, както и от борбите между политическите партии.

Според бившия вече военен министър – генерал Паренсов, професионалното и политическо кредо на Ернрот е в противоречие със следваната от него и Русия политика, защото той просто не е славянин. Ернрот бил убеден, че господството на Балканите е историческо призвание на Австрия, а противодействието на Русия срещу това е абсурдно. Тя не трябвало да се ангажира със славянството, а със своите вътрешни дела. Ернрот станал изпълнител на княжеската воля и стремеж да опрусачи българската армия и да промени конституционното управление, водел самостоятелна политика, дистанцирайки се от указанията, инструкциите и заповедите на Петербург[39].

Твърденията на Паренсов са далеч от истината и добре характеризират собствените му позиции и характер. И Ернрот продължава системно да се отчита в Петербург, води редовна кореспонденция с Милютин, а неговата антиавстрийска политика е вън от всяко съмнение. Безспорен факт са обаче значително по-гладките отношения между българския княз и новия военен министър.

---

[35] НБКМ–БИА, Ф. 758, а.е. 2, л. 1–2.

[36] Стоилов, К. Цит. съч., с. 134, 36.

[37] Вълков, Г. Цит. съч., с. 35. Ако нещата се погледнат от малко по-различен ъгъл, ще се окаже, че руският военен аташе в България е и началник на българската армия.

[38] Иречек, К. Български дневник. Т. I, с. 303.

[39] Паренсов, П. Цит. съч., с. 304–306.

С встъпването си в длъжност Ернрот, в изпълнение на взетото в Петербург решение, издава заповед по военното ведомство за титулуването на княза с титлата "височество"[40]. Извънредните пълномощия, които получава, както и успешното справяне с разбойничеството, му създават солидни позиции в българското общество и го сближават с княза. През май 1880 г. князът ще похвали Ернрот пред военния министър Милютин, а пред народните представители ще изтъкне, че в случая с разбойничеството "моят министър на войната, чрез своята енергия и чрез своите мъдри мерки, си е придобил едно право на нашата признателност"[41].

Въпреки "напълно удовлетворителните си отношения" с княза и новият министър ревниво се отнася към неговите опити и стремежи да си "присвоява" права по отношение на армията. Една заповед на княза за преквартируване на военни части в средата на октомври 1880 г. става повод Ернрот да напомни на княза и на военните началници, че според Конституцията всички разпоредби по отношение на армията се издават с негово съгласие. Намеренията на Батенберг да управлява по пруски маниер – да издава непосредствени заповеди на армията и да я командва пряко, са парирани от Ернрот, който изтъква принципа на министерската отговорност – никое княжеско разпореждане не е задължително без подписа на отговорния министър. Тези свои разбирания Ернрот веднага докладва на Милютин в Петербург[42].

Случаят повдига отново основния въпрос за контрола върху армията, за правото и възможността на княза да я използва като инструмент за преустройство на държавния механизъм и формата на управление. Именно през октомври 1880 г. княз Александър I открито заявява на военния министър, че очаква поредната министерска криза, което доказва невъзможността да се продължи управлението, съблюдавайки действащата Конституция. Това според него прави наложително насилственото ѝ изменение. Ернрот официално отказва да подкрепи намеренията на княза, но в доклада си до Милютин той напълно откровено ще напише, "че по мое окончателно убеждение и мнение скоро временното преустановяване на действието (suspension) на настоящата Конституция би било желателно. Навсякъде цари пълна политическа и гражданска незрялост, не само в средите на народните представители, но и в самите министри, не изключвайки даже премиера. Хора, способни да направят промени в конституцията, в смисъл за разширяване правата на короната, по друг, освен насилствен път, днес няма в наличност". Що се отнася до самия преврат Ернрот е убеден, че неговото изпълнение няма да срещне никаква въоръжена съпротива. Той обаче отказва да се ангажира с това дело и настоява, ако се стигне до такова решение от страна на Русия, да бъде отзован[43].

---

[40] Държавен вестник, № 40, 26 април 1880.

[41] Милютин, Д. Цит. съч., с. 255; Държавен вестник, № 79, 15 октомври 1880.

[42] НБКМ–БИА, Ф. 758, а.е. 1, л. 1, 6–8.

[43] Пак там.

Така още през есента на 1880 г. позициите на княза и военния министър съвпадат в констатациите им относно нивото и кризата на политическата класа и управление, както и в необходимостта от промяна чрез изменение в Конституцията и разширяване правомощията на княза. И двамата отчитат, че това може да стане единствено по насилствен път. Ернрот обаче не иска да поеме отговорност в такова начинание, тъй като няма официална санкция от Петербург.

Друг мотив на Ернрот за разочарование и искане за напускане на поста е конфликтът му с Народното събрание по отношение на народното опълчение, в чиято организация той вижда възможност за повторение на парижката комуна[44]. Проблемът има дълга история. Във връзка с подготвяното съединение между княжество България и Източна Румелия през пролетта на 1880 г. на най-високо равнище и по инициатива на К. Стоилов е взето решение да се създаде народно опълчение, което като една допълнителна военна сила да подпомогне армията в случай на война с Турция. Предвидено е за тази цел Народното събрание да гласува специален закон. Основната тежест обаче се възлага на армията, чрез която и представителите на двете български части, и самият княз се надяват да стигнат до целта[45]. За тази цел Ернрот изработва записка, която предоставя на председателя на Народното събрание. Приетият на 3 юни 1880 г. закон не споменава княза като върховен главнокомандващ не защото е насочен срещу него, а защото вносителите считат, че това се подразбира от чл. 2, който постановява, че опълчението се свиква с "Княжески Указ от Княза, който е и глава на народното опълчение". Законът действително предвижда то да се изгражда на неефективния от военна гледна точка демократичен принцип, а ръководството му да се осъществява от двама висши офицери – председател и подпредседател, назначени от княза и от Централен комитет от шест члена, избрани от народните представители. Депутатите гласуват поправка, според която избраните членове на Централния комитет се утвърждават от княза[46]. Стамболов настоява тези членове да се изберат веднага, но Др. Цанков е против, преди законът да е одобрен от княза. Мнението на министър-председателя надделява. Тази двойственост на ръководството на опълчението е в нарушение на конституционните прерогативи на княза и е в противоречие с първоначалния замисъл опълчението да е подчинено на Министерския съвет, респективно на военния министър. Поради това и князът отказва да утвърди закона. Въпреки това по решение на Министерския съвет започва практическа работа по неговото изпълнение. Мотивите са чисто патриотични – дългът към съединението. Това предизвиква остра вътрешна и външна реакция и поставяне на проблема отново в Народното събрание. Князът по съвет на Ернрот, който е убеден, че законът е толкова детински и глупав, че не

[44] Иречек, К. Цит. съч., с. 212.

[45] Архив на възраждането. Т. II. Документи по съединението под редакцията на д-р Д. Т. Страшимиров. С., 1908, с. 4; Стоилов, К. Цит. съч., с. 140–143.

[46] Стенографски дневници на II ОНС, I РС, с. 744–751.

може да се приложи на практика, решава да го приеме, но със съответните поправки. В Народното събрание практически се внася нов законопроект, който е приет, а на 3 декември 1880 г. утвърден и от княза. Основната промяна се състои в това, че се премахва Централният комитет като висша ръководна инстанция на опълчението. Според чл. 9 на закона най-висока инстанция по делата на опълчението е Министерският съвет, който решава по доклад на подлежащия министър във важните случаи всичките спорни въпроси. Организацията на опълчението е оставена в ръцете на Министерския съвет, но всички чисто военни дела се предоставят на военното министерство, което има правото да назначи началник на опълчението или отделно управление – чл. 11[47].

Сагата със закона за опълчението конфронтират княза и военния министър с управляващото мнозинство. Допълнителен фактор в това отношение се оказва и използването на войската за опазване на обществения ред.

В началото на юни 1880 г. в Оряхово избухват безредици на пазара. Изпратените стражари за овладяване на ситуацията са бити и ранени, което налага изпращането на войска[48]. Събитията в Свищов от 9 февруари 1881 г. са поредният клин в отношенията между княза и военния министър, от една страна, и управляващите – от друга. На този ден около 1500 души се събират на протест с искане да бъде свален общинският съвет, който наложил нови данъци и задържал оплакването на населението до княза. Телеграфирано е на вътрешния министър в София – П. Славейков, но не последва никакъв отговор. След обяд множество-

[47] Пак там, II РС, кн. 1, с. 880–885, кн. 2, с. 189–198, с. 203; Държавен вестник, № 90, 10 декември 1880. Вж и Вълков, Г. Създаване, развитие и роля на народното опълчение в България (1880–1891). – В: Исторически преглед, № 2/1974, с. 35–61. Едва ли има друг закон от първоначалната българска история, обект на толкова многобройни и противоположни интерпретации. Според Ф. Головин, К. Иречек и С. Радев създаването на опълчението е в нарушение на Конституцията и е насочено срещу княза и войската. След 1944 г. се налага друга тенденция – в опълчението да се вижда въоръжена сила, способна да се противопостави на всеки опит за преврат и да бъде щит на народа срещу домогванията на монарха да използва войската за накърняване на народните права и свободи, за запазване на Конституцията. Според трето мнение опълчението е както средство за противопоставяне на деспотичните стремежи на княза, така и опора на либералите в борбата им за държавната власт и постигане на техните класово-политически цели. Логиката и фактите не доказват нито едно от тези твърдения. Опълчението нито е насочено пряко срещу княза и войската, нито играе някаква роля в политическите борби на либералите, нито в събитията през 1881 г. и при режима на пълномощията. Като замисъл и организация то се проваля през Сръбско-българската война. При оценката на проблема с опълчението се пропуска един важен момент – безупречният маньовър на Александър Батенберг, който предава ръководството на опълчението на Министерския съвет и на военното министерство, възглавявано от руски генерал. Така на практика подготовката и използването на опълчението зависи от позициите на Русия, която очевидно не е заинтересована от него.

[48] Иречек, К. Цит. съч., с. 198.

то е разпръснато с войска, при което има ранени. Неправомерното използване на войската срещу гражданите се посреща с възмущение както от княза, така и от военния министър, които обвиняват Славейков и Каравелов, че рушат авторитета на армията. И двамата категорично се противопоставят на искането на министър-председателя в Свищов да бъде обявено военно положение. Иречек записва в дневника си: "Първото стълкновение на войската с народа. Опасни симптоми"[49]. Според свидетелства от това време правителството прибягва до войската и за събиране на данъците[50].

Генерал Ернрот не изпитва никакво доверие нито към Цанков, нито към заменилия го на министър-председателския пост Каравелов. Той открито пише в Петербург, че те дискредитират княза и страната и се стремят да установят контрол над монарха[51]. Това сближава още повече двамата, както и общото убеждение, че страната се развива все по-зле, че причина за това е политиката на либералното правителство и най-вече несъвършената Конституция. Ернрот, убеден в необходимостта от нейната промяна, започва да мисли, че оставането му ще бъде от полза за княза, за България и за Русия. Чрез войската той би могъл да подкрепи княза в неговите намерения да промени управлението и Конституцията. Ето защо в края на ноември 1880 г. генералът решава да остане на своя пост в България, за което уведомява руското военно министерство. Милютин докладва на императора, на когото било "доста приятно", да узнае за това. Императорът оценява решението на Ернрот като готовност да се служи лично на него. От свое име Милютин изразява желанието си "при установилите се Ваши отлични отношения с Княза, и при сегашното положение в страната, Вашата полезна деятелност на настоящия Ви пост да бъде колкото може по-продължителна"[52].

В това писмо поне два момента заслужават внимание. Първият е свързан с доверието на императора и военния министър към Ернрот, чиято дейност те одобряват и подкрепят. Вторият говори за очертаваща се промяна на акцентите и приоритетите на руската официална политика. Служенето на княза, а не на Конституцията, е поставено на предно място. Нейната промяна все още не се разглежда като непосредствена задача, а и Петербург и Ернрот считат, че това трябва да стане без насилнически действия.

Колебанията на Ернрот за оставане в България обаче продължават и през новата година. В първите дни на януари 1881 г. адютантът на княза поручик Ползиков пристига в Петербург. Той носи писмо до императора с исканията на българския владетел за разрешение за промяна на Конституцията. Ползиков се среща и

---

[49] Пак там, с. 309–310, 315; Стоилов, К. Цит. съч., с. 201, 203; Радев, С. Цит. съч., с. 248–249.

[50] Стоилов, К. Цит. съч., с. 219.

[51] Косик, В. Цит. съч., с. 36; Радев, С. Цит. съч., с. 261–262; Иречек, К. Цит. съч., с. 214; Стоилов, К. Цит. съч., с. 163, 165–166.

[52] НБКМ–БИА, Ф. 758, а.е.2, л. 3–4; Генов, Г. Цит.съч., с. 32–33.

с Милютин. От разговора с него руският военен министър остава с убеждението, че положението в България не е розово, че Александър I не се е отказал от намерението за държавен преврат и че това намерение се поддържа от австроунгарския дипломатически представител Кевенхюлер. Според Милютин последното е и причината Ернрот да не желае да остане български министър[53].

Убийството на Александър II на 1 март 1881 г. и възкачването на Александър III на руския престол е събитие, изиграло важна роля не само в руската, но и в българската история. Със смъртта на Александър II умира и надеждата Русия да тръгне по пътя на конституционализма. Въпреки че при посещението си в Русия Александър I не получава пряка подкрепа на намеренията си за промяна на конституцията, обстановката за действие в тази насока става много по-благоприятна. В разговор с Милютин князът поставя въпроса за бъдещето на ген. Ернрот, ако той реши окончателно да се откаже от поста военен министър. Той изказва своето желание Ернрот да бъде назначен на мястото на Кумани или да остане като негов съветник. Същите въпроси са обсъдени и заедно с външния министър Гирс[54].

Намеренията на Александър I за промяна на държавното устройство са насърчени при посещенията му във Виена и Берлин, страхуващи се, че Княжеството ще се превърне в разсадник на либерализма и целящи усложняване на руско-българските отношения. Но едва след като получава категоричен импулс и подкрепа от страна на ген. Ернрот, князът се решава да действа[55].

След завръщането си в България, на 18 април княз Александър I се среща с Ернрот и му предлага в случай, че не желае повече да бъде военен министър, да остане при него в качеството на генерал адютант или на руско военно аташе и съветник, какъвто е бил Шепелев. Основното в този разговор все пак не е съдбата на Ернрот, а съдбата на княжеството и Конституцията. Военният министър съветва княза да постави въпроса ребром – да свика Велико Народно събрание и ако не получи необходимите пълномощия за пет или седем години, за да приготви тукашната почва за нови конституционни учреждения, незабавно да абдикира.

---

[53] Дневник Д. А. Милютина. Т. IV. М., 1950, с. 16.

[54] Пак там, с. 38–39.

[55] По последвалите събития виж: Димитров, И. Князът, Конституцията и народът. С., 2001, с. 35–72, според когото главната отговорност е на княза; Тодорова, Цв. Отново за "превратa " през 1881 г. и режима на пълномощията. – В: Известия на Българското историческо дружество, № 35/1983, с. 83–123, според която действията на княза са напълно законни и санкционирани от Русия; Тодоров, Г. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881–1883). С., 1991, с. 20–37. Авторът определя случилото се като военна диктатура, осъществявана от чужденци; Стоянов, И. Либералната партия в княжество България 1879–1886. С., 1989, с. 70–86, според когото превратът е извършен с непосредствената и решаваща намеса на руските представители в България, като основна роля играе военният министър К. Ернрот, без обаче да посочва конкретни доказателства.

Същия ден той пише в този дух на своя приятел М. Домонтович[56]. На 19 април Ернрот докладва за разговора си с княза на Милютин. По отношение на личните си проблеми той оценява първата възможност като несъответстваща на неговия чин и положение, следователно не особено ласкателна, а втората – като финансово изгодна, но политически нежелана. По втората част на разговора Ернрот е красноречив: в интерес на руското правителство би било по-удобно да изпрати друго лице, "повече от мен проникнато от благоволение пред мъдростта на българската конституция". "Кризата тук е неизбежна – пише генералът: предстои едно от двете – отричане на княза или временно, примерно за 5 години, ограничаване на Конституцията, последното, разбира се не иначе, а по законен път, тъй като за никакъв coup d'état не трябва да става дума, в крайна сметка докато аз имам власт над войската"[57]. Милютин не взема позиция относно намеренията на Ернрот за българска служба, пояснявайки, че решението зависи от самия него и от българския княз[58].

На 19 април по съвет на княза с военния министър се среща политическият му секретар К. Стоилов. Обсъден е целият план и най-вече въпросът може ли да се свика ВНС без решение на обикновено Народно събрание. Според Стоилов това е възможно, "защото не се иска едно изменение на Конституцията, а извънредна власт за княза." Този план е подкрепен и от германския дипломатически агент Тилау и френския Шефер[59].

Очевидно след 1 март Ернрот напуска "наблюдателната" си позиция и подтиква княза към решителни действия, без обаче самият той да подеме инициативата. Може би поради презастраховка или очакване на санкция от Петербург.

На 22 април 1881 г. ген. Ернрот систематизира тези си съвети и под формата на меморандум ги представя на княза. В меморандума той сочи, че досегашният опит е показал неприспособимостта на основния закон към реалните условия, че и консерваторите, и либералите са демонстрирали липса на способности, а последните и "нечувана злонамереност" спрямо княза. Ето защо генералът предлага създаването на Държавен съвет като институция, предназначена да решава спорните въпроси и конфликти между властите и която да работи за усъвършенстването и преустройството на съда и администрацията. Като отхвърля възможността реформите да се проведат от съществуващото Народно събрание, доминирано от либералите, Ернрот предлага временно преустановяване действието на Конституцията и свикване на Велико народно събрание. Генералът е разработил и програма за управление, която трябва да бъде одобрена от ВНС. Тя предвижда на княза да се предоставят извънредни пълномощия за учредяване на Държавен съвет и за промени в правосъдието и администрацията. Той трябва да управлява

[56] Стоилов, К. Цит. съч., с. 219–220, Косик, В. Цит. съч., с. 36–37.

[57] НБКМ–БИА, Ф. 758, а.е. 1, л. 10–12.

[58] Пак там, Ф. 758, а.е. 2, л. 5.

[59] Стоилов, К. Цит. съч., с. 219–223.

в продължение на седем години с декрети, имащи силата на закони, но без да се засягат основните положения на Конституцията. Предвижда се отпускането на ежегоден кредит от 700 000 франка за тази цел, отлагане на редовната сесия на Народното събрание и оставяне в сила на бюджета, гласуван за 1881 г. и за 1882 г. Князът изцяло одобрява предложенията на Ернрот, прибавяйки още една точка. Според нея той до изтичането на седемгодишния срок трябва да свика Велико народно събрание, което да преразгледа сегашната конституция в дух, отговарящ на нуждите на страната и в съответствие с придобития опит. Копие от този план е изпратен в Петербург[60].

След два дни временно управляващият руското дипломатическо агентство в София след отзоваването на Кумани – К. Лишин, докладва в Министерството на външните работи, че Александър I е приел изложения от Ернрот план за действие, който не се отклонява от законното право на княза да се обръща към народа[61].

С плана е запознат и английският дипломатически представител в София – Ф. Ласелс. Той не остава тайна и за управляващите либерали, които веднага търсят неговия съвет и съдействие. Очертава се и централният въпрос в случая – има ли право и законни ли са предстоящите действия на княза и военния министър. И Батенберг, и Ернрот са убедени, че действат в рамките на законността и дори на самата Конституция. Според тях князът е получил властта си от Велико народно събрание и именно то трябва да реши дали да му даде право да промени Конституцията или чрез недоверието си да го принуди да абдикира. С други думи проектираната акция се разглежда като плебисцит на народа към княза. Те се позовават на чл. 141 от Конституцията, който дава право на княза да свиква Велико народно събрание, "за да измени или прегледа конституцията", допълвайки, че свиканото ВНС няма да разглежда Конституцията, а ще се изкаже за или против оставането на княза на престола при условията, които той ще предложи. Това виждане напълно се споделя от английския дипломат. Пред Ласелс Др. Цанков развива противоположната теза, отново позовавайки се на конституционен текст – чл. 168, според който промени в Конституцията могат да се извършват, след като две трети от членовете на обикновеното Народно събрание гласуват за тях и те бъдат внесени във Велико народно събрание. Въпросът остава висящ, но друг от водачите на либералите – П. Славейков, точно ще забележи, че независимо от конституционните текстове "князът не би се опитал да направи стъпката, върху която се е решил, ако да не беше уверен за поддръжката на руските офицери в армията"[62].

---

[60] Косик, В. Цит. съч, с. 36–38. Същото и в: Още за държавния преврат в княжество България през 1881 г. – В: Исторически преглед. №7/1988, с. 41–42.

[61] Косик, В. Русская политика..., с. 38.

[62] Виж докладите на Ласелс до Гренвил от май 1881 г. – В: Алманах на българската конституция. Пловдив, 1911, с. 392–411.

Планът не остава тайна и за секретаря на австро-унгарското дипломатическо агентство в София – Стефан Буриан. На 23 април той изпраща доклад до министъра на външните работи Хаймерле, в който описва очакваните в България политически промени. Според него те са инициирани от Ернрат, който е принудил княза да действа решително, заплашвайки го, че в противен случай ще напусне своя пост. Буриан е убеден обаче, че няма да се пристъпи към действие, докато не се получи санкция от Русия. "И князът, и неговият министър на войната не бяха изпуснали предвид, че една промяна на политическото положение на България, в която армията, командвана от руски офицери, може би ще бъде призована да вземе участие, не може да бъде извършена без предварителното съгласие на Русия"[63].

Така на практика се изгражда съюзът между Батенберг и Ернрот, подкрепян непряко от дипломатическите представители на Русия, Германия, Англия, Франция[64]. Установява се съвпадение между стремежите на княза и представителите на Русия в България, единодушие относно необходимостта от промяна на досегашното управление и на Конституцията. Съвпадение има и относно методите на действие, разглеждани като законни и недопускащи използването на насилие. Подкрепата на руските офицери и военния министър се отчита като достатъчна гаранция и поради това не се предвижда прякото ангажиране на армията, въвеждане на военно положение и репресии срещу евентуалните противници на начинанието. Изрично съгласие от Петербург не е искано, но и князът, и Ернрот са убедени, че техните действия не ще срещнат противодействие поради ясното отрицателно отношение на бившия император към "тази глупашка конституция", както той самият я определя, поради абсолютистичните настроения на новия владетел и поради факта, че тези стъпки са в рамките на законността и очертания още през 1880 г. план. Разчетите им се оказват верни[65].

На 27 април 1881 г. князът излиза с прокламация към народа в духа на меморандума на ген. Ернрот, обявява разпускането на II ОНС и на правителството на П. Каравелов и назначава ново правителство с министър-председател досегашния военен министър ген. Казимир Ернрот. Последният, освен министър-председател и военен министър, поема постовете на вътрешен и на външен министър[66]. Новото правителство по своя състав трябва да създаде впечатление за надпартийност и да изпълни една основна задача – подготовката и провеждането

---

[63] България в Австро-унгарските дипломатически документи 1879–1885. Т. I. С., 1993, с. 133–136.

[64] Стоилов, К. Цит съч., с. 219–220

[65] Петров, М. Българо-руски политически отношения в навечерието и по време на пълномощията (1879–1883). Исторически преглед, №6/1981, с. 25–35; Косик, В. Цит. съч., с. 42–43; Тодорова, Ц. Отново за "преврата"... с. 93–94; Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1879–1911. С., 2001, с. 44–47.

[66] Държавен вестник, № 26, 29 април 1881.

в обстановка на "пълна свобода и безпристрастие на изборите" за Велико народно събрание. Поверяването на управлението в ръцете на руския генерал е ясен сигнал за ролята на Русия и на армията в това дело и гаранция за неговото безпрепятствено реализиране. Съществени размирици не се очакват, а както ще отбележи Стоилов, дори и да има, "войската е в наши ръце"[67]. Още същия ден князът се среща с руските и българските офицери във военния клуб и доволен констатира, че може да се облегне на тях[68]. Авторитетът на Русия и подкрепата на армията действително предотвратяват противодействие от страна на либералите.

Още на 27 април е изготвено секретно окръжно на ген. Ернрот в качеството му на вътрешен министър. В него той изтъква, че основната му цел на този пост ще бъде да гарантира спокойствието на страната и безпристрастие в предстоящата изборна борба. Ето защо предложил на княза страната да бъде разделена на области и да бъдат назначени извънредни комисари "за висше наблюдение за запазването на законността и справедливостта от всички правителствени органи". Комисарите ще получат право да отстраняват длъжностни лица от ведомството на вътрешното министерство; да искат съдействие от полицията за съхранение на обществения ред и спокойствие", а в случай на крайности, ако "злонамерени агитации предизвикат крупни безпорядки" – и военно съдействие. Комисарите се задължават да уважават свободата на събранията и пресата, но да преследват всякакви действия, насочени към нарушаване на общественото спокойствие и възбуждане на съпротива срещу властите или метеж[69].

На следния ден секретно циркулярно е изпратено и до военните началници. Като ги известява за княжеската прокламация и назначаването на извънредни комисари, ген. Ернрот ги задължава да изпълняват техните искания за военно съдействие. Предупреждава и за възможността от поява на агитатори сред войската, което трябва да бъде предотвратено. "Военните чинове, нарежда министърът, не трябва де се намесват в борбите на партиите и да вземат участие в събрания и срещи с политически характер, а трябва да се държат съвършено встрани от това"[70].

На 1 май 1881 г. пет висши офицери официално са назначени за княжески чрезвичайни комисари в пет области на страната: в Югозападната област, включваща Кюстендилски, Трънски и Орханийски окръзи – подполковник Котелников; в Горнодунавската: Видински, Ломски, Оряховски, Врачански и Берковски окръзи – подполковник Ремлинген; в Централната: Плевенски, Ловешки, Севлиевски и Търновски окръзи – майор Кашталински; в Долнодунавската: Свищовски, Русенски, Разградски и Силистренски окръзи – подполковник Логвенов; в Източната: Варненски, Провадийски и Ескиджумайски окръзи – полковник Боборикин.

---

[67] Иречек, К. Цит. съч., с. 360.

[68] Пак там, с. 365.

[69] НБКМ–БИА, Ф. 11, а.е. 39, л. 1.

[70] Пак там, л. 3.

Те действат като органи на председателя на Министерския съвет на основание на специално дадени им постановления. Комисарите получават правото да искат съдействието на всички органи и лица, подведомствени на Министерството на вътрешните дела и да отстраняват от длъжност лица, злоупотребяващи с власт, като докладват на председателя на Министерския съвет[71]. В техните правомощия влиза контролът върху гражданските власти, като по този начин се цели администрацията да бъде лишена от възможност за политическо въздействие и да се избегне необходимостта от незабавното ѝ прочистване[72]. Тези мерки съвсем не са безпристрастни. Те насочват силовите институции – войската и полицията, както и администрацията, към действия в подкрепа на замислените реформи[73].

На 2 май със заповед по военното ведомство ген. Ернорт известява за назначаването на чрезвичайните комисари и изисква от всички военни началници да им указват "пълно съдействие"[74]. По-късно на 19 май за чрезвичаен комисар в Софийското окръжие, без Софийска градска околия, се назначава майор Рудановски[75].

Съдържанието на тази мярка свидетелства за водещата роля на руските военни при практическото осъществяване на изработения от Ернрот план. Намеренията на Стоилов и консерваторите, които още на 24 април обсъждат въвеждането на военни губернатори, но подчинени на неофициални цивилни съветници, не се реализират[76]. Но целта е една – чрез тях да се осигури победата на изборите за ВНС. Комисарите получават инструкции да арестуват и предават на прокурор всички агитатори против княза и Русия, да подтикват селското население и турците да вземат масово участие в изборите, като им се обяснява, че техният глас трябва да бъде за или против княза, да контролират действията на жандармерията[77].

На 11 май са публикувани княжеските искания, идентични с точките, залегнали в меморандума на Ернрот, без да се споменава за кредита от 700 000 франка, необходим за реорганизацията на управлението.

Предприетите от княза и правителството мерки се оказват недостатъчни, за да осигурят безпроблемното утвърждаване на новата власт. Агитацията на либералите срещу княза се засилва. Съставена главно от техни привърженици, администрацията и полицията продължават да участват в действия срещу управ-

---

[71] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 10, л. 33–34.

[72] Държавен вестник, № 27, 2 май 1881; Алманах на Българската конституция. Пловдив, 1911, с. 488–489.

[73] Според С. Радев извънредните комисари получават права, характерни за сатрапите в азиатските провинции. Радев, С. Цит. съч., с. 274.

[74] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 10, л. 57.

[75] Държавен вестник, № 33, 23 май 1881.

[76] Стоилов, К. Цит. съч, с. 223.

[77] НБКМ–БИА, Ф. 11, а.е.39, л. 7, 9.

ляващите и да подбуждат населението към съпротива. Това кара ген. Ернрот да търси изход в нови извънредни мерки. Пред Иречек той споделя, че предвижда да въведе военно положение в цялата страна, както е било през 1880 г. срещу разбойниците, да назначи за началници на полицията и жандармерията офицери и въведе военни съдилища[78]. На 23 май генералът предлага на княза да бъдат заменени съществуващите редовни съдилища, които поради състава и прилагането на старото турско законодателство не могат да се справят със ситуацията и да бъдат заменени със специални военни съдилища. Те трябва да се състоят от един председател, дружинен командир, назначаван лично от ген. Ернрот и двама членове, ротни капитани, назначени от извънредните комисари. Заседанията им трябва да са публични, при гласност на процедурата и свобода на защитата. На тях военните комисари трябва да предават "ония чиновници на изпълнителните и полицейските административни власти, които биха си позволили действия, имащи характер на възбуждане на метежи (размирици) и неподчинение на законните власти". Специалните съдилища трябва да произнасят присъдите си на основание на Военния устав за наказанията само за престъпления, имащи характер на подстрекателства срещу правителството, а във всички други престъпления делата ще се препращат на председателя на Военния съд при Министерството на вътрешните дела. Предвидени са два вида наказания – смъртна присъда и затвор до един месец. Смъртните присъди се утвърждават от военния министър и в двайсет и четири часа се привеждат в изпълнение чрез разстрел[79].

На основата на този доклад на 24 май 1881 г. князът издава указ № 404, с който "на основание 47 и 76 член на Конституцията" се учредяват при всеки от чрезвичайните комисари специални военни съдилища. Предприети са и мерки и за ограничаване свободата на печата, като се възстановява действието на отоманския закон за печата, поради факта, че липсва нов такъв, а официално неговото действие след 1878 г. не е преустановено[80].

Характерът на посочените мерки е чисто политически. Никаква сериозна външна или вътрешна опасност за държавата не съществува, за да бъдат необходими извънредни мерки, предвидени от членове 47 и 76 от Конституцията. Военните съдилища се въвеждат, без страната да е обявена във военно положение. Целта е очевидна – парализиране на политическите противници чрез заплаха с извънредни съдилища и тежки присъди. Трябва изрично да се подчертаят две обстоятелства, които традиционно се пропускат при описанието на тези мерки. Става дума за репресии, насочени не срещу цялото население, а само срещу гражданската и полицейска администрация и само при условие, че тя "възбужда" към метеж и неподчинение на установеното след 27 април управление. Нещо повече

[78] Иречек, К. Цит. съч., с. 408–410.

[79] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 10, л. 162; НБКМ–БИА, Ф. 290, а.е. 165, л. 159, 165, 170; Държавен вестник, № 34, 25 май 1881.

[80] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 8; Държавен вестник, № 34, 25 май 1881.

– ген. Ернрот предлага тези мерки само срещу полицейската екзекутивна власт, но при превода Д. Греков включва цялата екзекутива. Второто обстоятелство е свързано с предварителната гаранция на министър-председателя и пред министрите, и пред чуждите дипломати да не бъде прилагано смъртно наказание за политически престъпления. Той действително удържа на обещанието си и не е издадена нито една смъртна присъда вследствие на въведените мерки[81].

Мярката може да се определи и като парадоксална, тъй като е в нарушение на основно гражданско право: равенство на всички пред закона. За едно и също провинение като агитация срещу правителството или подбуждане към бунт граждани, които не са на държавна служба, попадат под юрисдикцията на обикновените съдилища, а държавните чиновници се съдят от извънреден военен съд. Друг е въпросът дали агитацията срещу едно правителство може да бъде заплаха за сигурността на държавата, т.е. да налага изключителни мерки.

Мерките упражняват бързо въздействие. Опозицията е парализирана, а масата е обхваната от "здравословен страх"[82]. Тези стъпки на Ернрот водят до пропукване в единодушната до този момент подкрепа както от страна на великите сили, така и от страна най-вече на Русия и на пристигналия в България нов дипломатически представител Михаил Хитрово.

Официална Русия е изненадана от "неочаквания преврат" и от факта, че той е внушен от "нашия руски генерал – от Ернрот". Милютин оценява събитието като даващо възможност Австро-Унгария да засили своето влияние в княжеството. На такова мнение е и Шепелев, по това време резидиращ във Виена, който е убеден, че в България се е установила диктатура с помощта на руските офицери, която ще доведе докрай руското влияние. Но и ревностният привърженик на конституционното управление Милютин признава, че "макар преврата в България да е замислен и изпълнен без знанието и съгласието на руското правителство и даже въпреки нашите съвети, при все това не бива да се отрича, че самия господар, както и много от окръжаващите го, в душата си одобряват решимостта на българския княз и ще съчувстват на свалянето на ненавистната им българска конституция". Въпреки всичко той ще се опита да предупреди императора за евентуалните неблагоприятни последици от действията на княза и Ернрот, но те ще бъдат отхвърлени като твърде мрачни. Мнението на императора и на Гирс е, че Русия категорично трябва да застане зад княза и това е направено чрез редица демонстративни стъпки, най-важната от които е публикуваната в Държавен вестник официална позиция на руското правителство, категорично подкрепяща княза и осъждаща действията на либералите[83].

---

[81] Иречек, К. Цит. съч., с. 409–410; Стоилов, К. Цит. съч., с. 240.

[82] България в австро-унгарските дипломатически документи, с. 159.

[83] Милютин, Д. Цит. съч., т. IV, с. 66; Косик, В. Цит. съч., с. 42; Държавен вестник № 36, 30 май 1881 г.

И Гирс, и Милютин, който вече си е подал оставката, решават да дадат наставления на "предприемчивия княз и неговия главен съветник Ернрот" да укротят наклонностите си към насилствени мерки[84]. Тази линия е защитавана и от М. Хитрово. Английското правителство "с голямо съжаление" приема мерките на Ернрот за въвеждане на военни съдилища и контрол върху печата[85]. И на княза, и на министър-председателя ще се наложи да обясняват, "че няма ни най-малка вероятност дето военните съдилища да бъдат предизвикани да действуват", че тази мярка се налага поради необходимостта от контрол върху чиновниците, за да не злоупотребяват със своето официално положение. Според Ернрот това е действително драконовска мярка, но тя е предназначена да запази обществения ред и че тя може да бъде избегната, като чиновникът подаде оставката си. Макар и съвсем малко такива случаи действително има[86].

Въвеждането на извънредни мерки продължава с наближаването на изборите за Велико народно събрание. На 29 май Министерският съвет приема, а на 2 юни 1881 г. е публикуван указ № 468 на княза, според който във всяка избирателна околия се назначава по един подкомисар, висш офицер от най-близката военна част, подчинен на чрезвичайния комисар, "който ще има право и ще бъде задължен да наблюдава за правилността на действията при изборите". Подкомисарят трябва да следи как гласуват неграмотните и турците и да предотвратява измами. Той има право да арестува, да слага свой печат на избирателната кутия, да подписва изборния дневник, да допуска отстъпления от избирателния закон, ако те имат формален характер, да подписва свидетелствата, давани на избраните представители[87]. В предварителна инструкция от 25 май ген. Ернрот разрешава за подкомисари да се назначават дори и български офицери. Това са огромни правомощия, които дават възможност директно не само да се следят, но и да се определят резултатите от изборния процес. Мярката, предложена от Ернрот, не е приета с въодушевление нито от княза, нито от Хитрово[88].

Руските офицери в ролята си на извънредни комисари и подкомисари, както и командваните от тях военни части, изиграват важна роля в проведените през месец юни 1881 г. избори за Велико народно събрание, което трябва да даде исканите от княза извънредни пълномощия за управление на страната в продължение на седем години. Освен че уволняват префекти, околийски началници и жандарми, които проявяват симпатии към Конституцията и либералите, те използват и армията, най-вече в дните на изборите, както за гарантиране на реда, така и за сплашване на противниците на извършената промяна. Както ще напише С. Радев, "изборите се проведоха от руските офицери, като една тактическа зада-

---

[84] Милютин, Д. Цит. съч., с. 76.

[85] Алманах..., с. 435–440.

[86] Пак там, с. 465–466, 468.

[87] НБКМ-БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 10; Държавен вестник, № 38, 6 юни 1881.

[88] Иречек, К. Цит. съч., с. 427.

ча"[89]. В деня преди изборите в столицата е изпратена една рота и четирийсет кавалеристи, а военни караули патрулират по улиците. Първият тур, проведен на 14 юни 1881 г., като цяло е в духа на очакванията на управляващите, но не липсват изненади. В Никопол, по думите на самия ген. Ернрот, градът бил превзет от опозицията и властите били принудени да бягат през Дунава, тъй като там не е имало военна сила да опази реда. Нападение срещу властите е имало и в Оряхово. Там изборите са анулирани, тъй като резултатите са в полза на либералите. Войската и полицията извършили арести, което довело до нападение на общинското управление, пощата и затвора. От намиращата се там военна част, състояща се от един подкомисар и дванайсет войници, девет души са ранени с камъни, но организаторите на бунта са арестувани от пристигналия от Лом заедно с една рота войници полковник Ремлинген. Изпратена е и една рота от Свищов. В Кутларица (вероятно Кутлувица, дн. Монтана) са нападнати няколко жандарми. Две роти войска са изпратени и в Орхание (Ботевград), където също стават безредици. Тамошният кмет заради псувни по адрес на княза е арестуван, но освободен от съгражданите си. Дошлите да гласуват селяни, привърженици на княза, започнали бой с гражданите. Военните се намесват, за да възстановят спокойствието в Плевен, където е нападнат затвора – има ранени и убити[90]. Имат свидетелства за изпратена рота войници по време на изборите и в Габрово[91].

След тези "значителни смутове" Министерският съвет счита за "неотлагаема нужда" да се обяви във военно положение целият Плевенски окръг и Оряховската околия. На тази основа се предлага там да не се провеждат избори, за да се избегне повторението на смутовете и за да се гарантира спокойствието в страната. В доклада до княза се предлага: "Да се упълномощи военният министър да отмени военното положение в горните местности, щом той счете, че спокойствието се е достатъчно въдворило и че горната мярка става безполезна"[92].

С указ на княза № 500 от 18 юни 1881 г. военното положение в Плевенски окръг и Оряховската околия е въведено.

Резултатите от изборите са в полза на княза. Само в Търново са избрани четирима бивши министри либерали, но те не вземат участие в работата на Великото народно събрание, което единодушно одобрява исканите от княза пълномощия. В навечерието на неговото свикване и в деня на откриването на Второто Велико народно събрание в Свищов е съсредоточена значителна военна сила – три пехотни дружини, две сотни кавалерия и една артилерийска батарея, която трябва да гарантира обществения ред, сигурността на княза и депутатите. Мерките са и поради разпространяваните слухове за очаквано нападение на привърженици на либералите, взривяване на сградата и др.[93]

---

[89] Радев, С. Цит.съч, с. 290.

[90] Алманах..., с. 499; Иречек, К. Цит. съч., с. 439–443.

[91] Димитров, И. Князът, конституцията и народът, с. 69

[92] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 12, л. 16; Държавен вестник, № 42, 20 юни 1881.

[93] Гешева, Й. Цит. съч., с. 64.

Това е последният ден от политическата дейност на К. Ернрот в България. Той подава оставка от заеманите постове и напуска страната. Мотивите му едва ли са загубата на престиж и липсата на опора сред народа[94]. Генералът е с чувство на човек, изпълнил своята мисия, която от самото начало възприема като временна и заради дълг към императора, а не за слава и пари. Неговата цел е продължаване на кариерата в Русия и затова иска лично да докладва за своето поведение, което без съмнение не е приемано еднозначно. Но фактът, че той е награден и получава поста заместник-държавен секретар по въпросите на Финландия, говори, че официална Русия оценява извършеното от него в България. Оставката му е определена загуба за делото, чийто главен двигател бе той. В негово лице князът губи съратник, който публично ще определи като "най-добрия изпълнител на моите предначертания" и просветен съветник във всички сериозни въпроси от военен и общодържавен характер[95].

Събитията от април–юли 1881 г. показват огромната роля на армията във вътрешнодържавен план. Именно на нея разчитат и князът, и ген. Ернрот за осъществяването на своя план и неговият успех в голяма степен се дължи освен на харизмата на княза и на подкрепата на официална Русия и на безусловната преданост на офицерството и редовия състав. Това се разбира от опозицията, която се опитва да дезорганизира армията, да вбие клин между българските и руските офицери.

4. ХИТРОВО И КОНТРОЛЪТ ВЪРХУ КНЯЗА, АРМИЯТА И КНЯЖЕСТВОТО

След 1 юли 1881 г. настъпва време за реализация на княжеските намерения. Сформирано е правителство, пряко ръководено от княз Александър Батенберг. По предложение на ген. Ернрот и със съгласието на княза и Петербург за военен министър е назначен ген. Владимир Крилов – добросъвестен строеви офицер, който остава на този пост до 12 май 1882 г. За установяването на новия ред князът и руският дипломатически представител Михаил Хитрово продължават да разчитат на армията и на извънредните комисари, чиито отговорности по управлението не са премахнати и не са ограничени. Постановява се, че институцията на чрезвичайните комисари ще се запази, "докато се въведе напълно успешний ход на административните реформи". Дори се създава още една – шеста, Среднодунавска област от Оряховски, Плевенски и Врачански окръзи, с чрезвичаен комисар подполковник Мосолов. Комисарите получават права да назначават за свои подкомисари окръжните войнски началници или офицери от частите на войската, разположени в техните области[96]. Те имат пълен контрол

[94] Вълков, Г. Руските учители, с. 158; Тодоров, Г. Цит. съч, с. 37.

[95] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 42, л. 43.

[96] ЦВА, Ф. 1, оп.V, а.е. 10, л. 178; Държавен вестник, № 48, 11 юли 1881. Това Г. Тодоров нарича легализиране и разширяване на военната диктатура, цит. съч., с. 38.

над администрацията – назначават на каквото и да е служба, на тяхно усмотрение се предоставя определянето на начина за събиране на десятъка – в паричен налог или в натура и пр.[97]

Втора стъпка по отношение на контрола върху ситуацията и обществото е назначаването на един от извънредните комисари – подполковник А. Ремлинген, за управляващ министерството на вътрешните дела. Поемането и на вътрешното министерство от руски офицер е ход, еднакво изгоден и за княза, и за Хитрово. Първият вижда в това руска гаранция за реализацията на реформените си планове, а Хитрово – възможност за контрол върху ситуацията и осъществяване на интересите си по железопътния въпрос, тъй като административно за него отговаря именно това министерство.

Намеренията и действията на княза са насочени обаче към постепенното отпадане на извънредните мерки. На 1 август 1881 г., с негов указ № 44, а не със заповед на военния министър, е вдигнато военното положение в Плевенски окръг и Оряховска околия, тъй като там спокойствието било напълно възстановено[98]. След месец е премахнат и институтът на извънредните комисари. На 1 септември 1881 г. отново с княжески указ те са освободени от длъжност[99]. Обявена е и пълна амнистия за лицата, попаднали под извънредното законодателство през периода май–юни 1881[100].

Това са свидетелства за успокояване на обстановката и оттегляне на армията от директното ангажиране с управлението на страната. Стремежът и на Александър I, и на военния министър ген. Крилов е да върнат офицерите към строго професионалните им задължения. И след септември 1881 г. се предприемат мерки, които трябва да дистанцират армията от текущата политика. Военният министър ген. Крилов в специална заповед от 24 октомври 1881 г. заповядва военните чинове да не вземат никакво участие в партийните събрания и агитации и да не изразяват със слово или дело съчувствие, към която и да е партия. Само в определените от закона случаи и по искане на гражданските власти те са длъжни да им оказват съдействие при прекратяване на безредици. Същото се изисква и от представителите на жандармерията. "В случай на нужда, постановява министърът, на жандармските чинове се дава право да се обръщат за съдействие към строевите войски"[101]. По този начин с министерска заповед се дописва устава на жандармерията и то по един прекалено общ и разтеглив начин. Без да се посочват конкретни обстоятелства, условия и механизми, жандармските чинове получават право да искат съдействие от войската, докато последната няма това право непосредствено, а само чрез гражданските власти.

---

[97] Държавен вестник, № 47, 10 юли 1881; № 52, 25 юли 1881.

[98] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 210, л. 51, а.е. 8, л. 83; Държавен вестник, № 41, 8 август 1881.

[99] Държавен вестник, № 63, 2 септември 1881.

[100] Пак там.

[101] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 10, л. 275.

Четири месеца управлението на цялата страна е в ръцете на военните. Извършените радикални политически промени и парализирането на политическата опозиция в голяма степен е дело и на армията. Нейното използване в това направление едва ли би било възможно без категоричната и безусловна подкрепа на официалните руски власти. Формално войската не излиза от своите задължения да защитава княза и Отечеството "от врагове външни и вътрешни". Всички нейни действия остават формално законни. Те са резултат от заповеди на върховната държавна власт в лицето на княза и военния министър. Без армията, която дисциплинирано, лоялно и енергично изпълнява възложените ѝ вътрешнополитически задачи, успехът на извършената промяна едва ли би бил толкова безпроблемен. Такава е и констатацията на чуждите дипломати[102]. Ангажирането на войската във вътрешнополитическите проблеми има обаче дългосрочни негативни последици. Първо, защото офицерството е поставено в ситуация да избира между княза и Конституцията, чиито привърженици не са малко. Второ, защото за част от политиците и обществото войската престава да се приема като общонационална институция. Един от активните политически дейци през този период – Т. Икономов, ще окачествi извършените промени като налагане на "омразен военен режим" и доказателство за неспособността на военните да разбират конституционния ред и да почитат народните права[103]. Създава се опасен прецедент, който изкушава и други фактори, външни и вътрешни, да се опрат на силата на армията за осъществяването на своите политически цели. Опозицията ще се стреми да противопостави българските на руските офицери и на княза и да привлече първите на своя страна. Единомислието и единодействието на княза и Русия относно посоката на политическото развитие на страната ще се окаже временно и нетрайно. Всеки от тези два фактора ще се опита да използва отново войската за налагане на своите виждания и позиции, което ще доведе до напрежение и конфликти и влошаване отношенията между двете държави.

Политическите преобразования, стопанските и стратегическите интереси отново сблъскват "вътрешните" и "външните" фактори. За разлика от Ремлинген, който следва линия на поддръжка на консерваторите и елиминиране на либералите, Хитрово постепенно се дистанцира от княза и консерваторите и се стреми да наложи своите виждания за създаване на едно смесено консервативно-либерално управление, като най-добра гаранция за дългосрочните руски позиции в България. Противоречията и разминаванията с княза по отношение състава на Държавния съвет, железопътният въпрос, отстраняването на Ремлинген в края на 1881 г. и назначаването на консерватора Гр. Начович на негово място допълнително натягат обстановката. Вмешателството на Хитрово във вътрешните работи на Княжеството, заповедите, които той си позволява по отношение на княза във връзка със състава на правителството за назначаване на нов руски офицер

[102] България в австро..., с. 173–176.

[103] Икономов, Т. Мемоари, с. 245.

като министър на вътрешните работи по железопътния въпрос, не са санкционирани и от официален Петербург. Всичко това кара българския владетел в началото на януари 1882 г. да се обърне към своя братовчед с писмо, в което се оплаква от действията на руския дипломат. Александър III изцяло застава зад Батенберг както относно намеренията му да управлява само с консерваторите, така и по отношение на железопътния въпрос. Той предписва на Хитрово да не се намесва в борбите на политическите течения[104].

Дори императорската дума не отказва амбициозния дипломат нито от идеите му, нито от намеренията да убеди Петербург, че князът и консерваторите водят политика, противна на руските интереси. Особени опасения у него предизвиква и сближението и доверието, с което князът се ползва сред руските офицери, заемащи важни служби и постове както в княжеския двор, така и във военното министерство. Страхуващ се, че Александър I може да си послужи с армията за цели, неотговарящи на руската политика, от своеобразно преторианство на българска почва, руският дипломатически представител се заема да скъса връзките на руското офицерство с княза и да ги настрои против него. На 5 март 1882 г. той свиква първенците на руската колония и руските офицери и им предава заповедта на руското правителство да не се намесват във вътрешнополитическите борби[105]. Тези му наставления действително могат да се тълкуват като изпълнение на получените инструкции, но те очевидно имат друг контекст и той проличава малко по-късно. В навечерието на годишнината от 27 април секретарят на руското агентство в София Клопенбург събира офицерите във Военното училище. Пред тях той обявява, че се очаква да избухне революция на либералите за възстановяване на конституцията. Един от офицерите му отговаря, че ако либералите си позволят такава глупост, ще си имат работа с армията. Дипломатът обаче е на друго мнение. Според него в такъв случай руските офицери не трябва да се подчиняват на заповедите на княза, а да "изпълняват само това, което им се заповяда от агенцията на Русия"[106].

Случаят е фрапантен. Зад слуховете за нови вълнения и зад действията на Клопенбург стои Хитрово, чиято цел е смяната на правителството и назначаване на ново, покорно на неговите намерения и интереси. За изпълнението на тези си планове той директно се обръща към руските офицери и армията, присвоявайки си правомощия, които не му принадлежат. Ударът, насочен срещу княза, цели неговата изолация от армията, разделянето ѝ на два лагера и дезорганизацията на последната. Стоилов записва в дневника си, че дори е имало заповед офицерите да не вземат никакво участие, когато гражданските власти поискат тяхното

---

[104] България в австро..., с. 212–214, 216; Стоилов, К. Цит. съч., с. 265; Косик, В. Цит. съч., с. 56.

[105] България в австро..., с. 234–235.

[106] Пак там, с. 244; Мосолов, А. България 1878–1883. Спомени на адютанта на княз Батенберг. С., 1936, с. 70–72.

съдействие[107]. По това време се развива и един друг конфликт, главно действащо лице в който отново е Хитрово и отново е свързан с армията. За да защити своето протеже, заместникът на военния министър полк. П. Попов, който поради непристойното си поведение и решение на офицерския съд трябва да си подаде оставката, Хитрово свиква руските офицери от София и близките части и иска от тях да направят демонстрация пред княза и да го заплашат, че ще напуснат българската армия, ако той приеме тази оставка. Офицерите отказват да участват в замислената демонстрация и да се ангажират с политически действия, забранени от закона и противни на военния морал. Тогава Хитрово решава да даде прощален обяд на Попов, на който трябва да присъстват и офицерите от столицата. Те обаче се оплакват на княза и искат да забрани даването на обеди и поднасянето на скъпи подаръци, за които отива голяма част от заплатата им. Князът натоварва военния министър да изготви заповед в този смисъл, но последният отказва да направи това, без да се посъветва предварително с Хитрово. След среща с дипломатическия представител ген. Крилов отказва да издаде такава заповед. Намесата на Хитрово в чисто военни дела и отказът на Крилов да изпълни заповед на Главнокомандващия по Конституция, кара Батенберг да поиска неговата оставка[108]. Генерал Крилов я подава официално по здравословни причини. За временно управляващ на 12 април 1882 г. князът назначава Иван Лесовой, лично предан нему руски офицер, с което демонстрира нежеланието си да получава и да изпълнява заповедите на руския дипломатически представител[109].

Тези събития трудно биха могли да бъдат тълкувани като "акт на независимост спрямо Русия" или като на липса на подкрепа от страна на Русия и армията към правителството и княза[110]. Свидетелство за това е мисията на княз Александър в Русия, която той предприема на 15 април, за да обясни лично на Александър III действията на Хитрово и освобождаването на военния министър и да поиска връщането на Ернрот в България.

5. ГЕНЕРАЛСКОТО УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Поредната мисия на Александър I ще доведе в България не Ернрот, а други двама руски генерали, единият от които – Леонид Соболев, който ще поеме министърпредседателския пост и поста на вътрешен министър, а другият – Александър Каулбарс – поста на военен министър. В съставеното на 23 юни 1883 г. ново правителство останалите министри са от средите на Консервативната партия.

---

[107] Стоилов, К. Цит. съч., с. 266.

[108] Головин, А. Ф. Князь Александръ I Болгарский (1879–1885). В., 1897, с. 220–223; Мосолов, А. Цит. съч., с. 121–124; Кох, А. Княз Александър Батенберг. Истината за царуването му. С., б.г., с. 124.

[109] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 11, л. 86, 94.

[110] Радев, С. Цит. съч., с. 330; Димитров, И. Цит. съч., с. 95.

В Петербург князът ще успее да убеди императора да отзове Хитрово, което е направено още на 7 май 1882 г., и да получи височайшето разрешение за първия по рода си документ, който урежда въпроса за статута на руските офицери в българската армия.

В началото на юни 1882 г. управляващият Военното министерство Лесовой получава писмо от името на руския император относно отношението на руските офицери към руската и българската армия и техните служебни задължения по време на престоя им в България. В писмото поведението на Хитрово остро се осъжда и определя като "фалшиво" и предизвикало "прискърбно недоразумение" сред офицерството. Императорът, решен "веднъж завинаги" да изясни въпроса и за да се избегнат всякакви бъдещи недоразумения, заповядва: 1. Постъпвайки в българската войска, руските офицери се отказват от званието си на руски офицери и стават офицери от българската армия. До връщането си в Русия те не носят отговорност за изпълнението на заповедите, получавани от началството на българската войска. 2. Служебният дълг към императора "всецяло се пренася на особата на Негово Височество Княза" и се пази така свято и ненарушимо по времето на пребиваването в българската войска, както биха служили в Русия. 3. На княза се дава правото ежегодно да представя списък на офицерите, заслужили награда. Тези, заслужаващи съдебно наказание, също биват представяни от княза за изключване от руските войски. 4. Руският императорски дипломатически агент и Генералният консул в България "нямат никакво право да се месят в делата на българската войска, още повече да дават съвети или да правят указания" от името на императора и руското правителство на офицерите, били те и руски поданици. Ако на императора е благоугодно да даде своите заповеди на руските офицери в българската армия, то те ще бъдат давани само чрез княза, определен като единствен върховен вожд на войските на българското княжество и заедно с това на всички офицери руски поданици, намиращи се на служба в българската войска[111].

Тези правила на практика изпълняват желанието на Александър Батенберг, заявено още през 1881 г., да му бъдат делегирани права по отношение на руските офицери и армията. С благоволението на руския император българският княз се превръща в посредник между него и руските офицери. Руските дипломатически представители получават забрана да се бъркат в работите на войската. Безспорно това е важна стъпка по пътя на отвоюването на армията от Батенберг, но тя далеч не е толкова значителна, колкото изглежда. Правилата регламентират статута на офицерите, но не и на военния министър – руски офицер, който запазва командните си функции и оттам – контрола върху армията. Макар и посочен като представител и изразител на волята на руския император по отношение на

[111] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 21, л. 54, л.154–155. Според Головин това писмо е съставено от Александър I и одобрено от Александър III – цит. съч., с. 231–232. Така твърди и Кох, А. Цит. съч., с. 86–87.

войската, истинската опора на руските интереси и реализатор на императорските намерения едва ли би бил един чужденец, а не оторизираният руски военен представител. В крайна сметка князът получава право да предлага офицери за награждаване и наказание, но върховната санкция зависи отново от императора, а не от него, което намалява ефективността на тази мярка и възможността за пряко въздействие върху руските офицери.

Позицията на княза относно армията и руските офицери е двойствена. От една страна, той си дава сметка, че без последните тя би се разпаднала, но храни амбицията да ограничи ролята на руския военен министър до тази на "войник, който пази спокойствието и реда"[112]. От друга страна, той все повече залага на авансирането на българските офицери, на тяхното нарастващо недоволство от задържането им в служебното израстване, от разликите в заплащането, от не винаги коректното отношение на руските им началници. Заповедта на Каулбарс в началото на октомври 1882 г. да бъдат изпратени български офицери на двегодишна служба в руски полкове, едва след което те да получат правото да командват роти, уволнението на някои офицери, лично предани на княза, невъзможността да се приложи на практика императорското предписание, влошават отношенията между княза и новия военнен министър.

Батенберг е решен да направи втора стъпка по отношение на армията, като ограничи правомощията на военния министър. На 20 октомври 1882 г. той директно се обръща към ген. Каулбарс, за да го запознае с възгледите си за организацията и обучението на армията. Още първите редове на писмото демонстрират едно отношение на превъзходство и върховенство. Батенберг използва изразите "моите възгледи" и "моята армия" и представя тези възгледи като окончателни в главното, допускайки възражения само относно подробностите.

Основната идея на Батенберг е да се даде на висшите командни длъжности на армията онази стабилна форма, която да държи армията далеч от политиката и да ѝ позволи да остане колкото се може по-малко засегната от неизбежните правителствени промени. А това според него ще бъде трудно, защото след изтичането на пълномощията страната ще се върне към конституционно управление чрез отговорни министерства и военният министър ще идва и си отива заедно с кабинетите независимо от своите качества. Ето защо князът счита, че у нас трябва да се възприеме немският модел, при който военният министър изпълнява административни функции, главно свързани със съставянето и разпределението на бюджета, а нейното командване е в ръцете на генерал, който е олицетворение на стабилността в армията. Този генерал (очевидно руски) се грижи за обучението на армията и нейната военна подготовка и трябва да стои над политическите дребнавости, подчинявайки се единствено на княза. В случай на война князът поема командването на армията, командващият генерал става началник щаб, а министърът на войната остава в София и се занимава с тила. Тази реорганиза-

[112] Стоилов, К. Цит. съч, с. 271, 276–277.

ция трябва да приключи до 1 юли 1888 г. Князът дори определя бъдещия министър на войната, който ще приеме титлата "Държавен секретар на военното министерство" и това е подполковник Редигер. Още няколко момента в плана на Батенберг заслужават внимание. На опълчението той отделя главната роля за поддържането на безопасността в страната след мобилизацията на армията и затова предвижда промени в закона, като се премахне изборният принцип. На второ място той предвижда едно бъдещо изравняване между руските и българските офицери, както по отношение на заплащането (въпрос, който поражда недоволство и напрежение), така и по отношение на командните функции. Без да бъде намаляван броят на руските офицери в България, Батенберг предвижда във всяка дружина да бъдат създадени две нови роти, чието командване да бъде поето от българи – около 48 души[113].

Тази програма, споделяна и от консерваторите, има стратегическо значение както за княза, така и за българската армия[114]. Тя свидетелства, че князът не се стреми към увековечаване на режима на пълномощията, а към връщане на едно модифицирано конституционно управление. Съзнавайки, че контролът върху армията минава през контрола върху военния министър, чийто избор и действия зависят от Петербург, той решава да ограничи неговите командни длъжности и да ги сведе до чисто административни, контролирани от Народното събрание. Командните функции трябва да се прехвърлят върху офицер, подчинен пряко на княза, а не на руското военно министерство. Очевидно князът разчита и залага на увеличаването на дела и ролята на българските офицери в армията.

Планът звучи примамливо, но и наивно, даже само поради факта, че съдбата на българската армия все още се решава не в българската, а в руската столица и в много малка степен зависи от българския княз и от военния министър. Този план не влиза в сила поради противодействието на Каулбарс и противоречията на генералите с княза и министрите консерватори.

Новият управленчески екип не успява да се сработи и да води единна политика. Двамата генерали, имайки в ръцете си върховната изпълнителна власт и контролирайки войската и полицията, получават възможност да налагат виждания и разбиранията си относно бъдещото държавно-политическо и стопанско развитие на Княжеството. Диктаторските маниери на Соболев и Каулбарс не се вписват нито в разбиранията на княза, нито на министрите консерватори. Последните са неудовлетворени, че руските представители не се задоволяват с ролята на изпълнители на техните идеи и на "стражари" на спокойствието в страната[115]. Стълкновенията по драгунския въпрос, по железопътния, случаят с митрополит Милетий, водят до управленческа криза и напускането на консерваторите. Те ще издигнат лозунга "България за българите' и ще търсят единодействие с умерени-

---

[113] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп.1, а.е. 21, л. 59–73.

[114] Пак там, Ф. 290, а.е. 165, л. 47–49.

[115] Стоилов, К. Цит. съч., с. 297.

те либерали на Др. Цанков. При тази ситуация, за да се спаси страната от русофикация, а князът – от изгонване, консерваторите се насочват към съюз с умерените либерали и настояват за уволнението на руските генерали. Обстановката отново поставя въпроса за поведението и позицията на армията при евентуалните промени. Соболев, както преди това Хитрово, подхваща рефрена за проавстрийската насоченост на княза и консерваторите и също ще потърси сближение с либералите[116]. И двете страни виждат в съкращаването на срока на пълномощията и възстановяването на конституцията изход от кризата.

Князът се опитва да я преодолее по познатия начин – посещение в Петербург и спечелване на императора. През май 1883 г. той действително е в руската столица с молба в страната да бъде върнат Ернрот. Този път обаче механизмът не сработва. Руският император сваля доверието си от Батенберг и изпраща в България като свой специален пратеник Александър Йонин, който да урегулира нещата. Той получава извънредни пълномощия – до правото да отзове всички руски офицери[117].

Завръщайки се в България, князът влиза в открит конфликт с ген. Каулбарс, който е изпълнявал функциите на негов наместник. По време на отсъствието на монарха той открито си позволява да агитира сред офицерите за една насилствена детронация. Каулбарс заплашва в лицето и самия княз, че ще изтегли руските офицери и това ще го доведе до абдикация[118]. По съвет на Гр.Начович и Д. Греков Батенберг влиза в споразумение с членовете на Държавния съвет. На 15 юли те изпращат доклад до княза "по повод честите нарушения на действащите в Княжеството закони от господа министрите". Атаката много остро и публично демонстрира разрива в отношенията с руските генерали, както и тенденциите, които князът се опитва да прокара. Освен протест срещу произволните действия на Соболев в центъра на недоволството е военният министър Каулбарс. Наред с другите закононарушения е посочен и указът му от 31 май 1883 г. за ускорените военни съдилища. Но основният протест е срещу политиката по отношение на армията, срещу безразборното назначаване на нови руски офицери със съмнителни войнски и морални качества и задържането на растежа на техните български колеги. Държавният съвет се обявява за спиране на непрестанното "принадване и назначение на руски офицери в българската войска, по усмотрение само на военния министър и без указана нужда". Гвоздеят на целия доклад е искането

---

[116] Даже най-върлият славянофил и негов приятел Иван Аксаков е убеден, че опасение за проавстрийско поведение на княза е немислимо както поради цялостната му зависимост от Русия, така и поради факта, че "ни българската армия, която една част е руска, нито Русия никога не ще допуснат такова предателство". Съветите на Аксаков към Соболев са да прояви такт и умение и да управлява княза, но без самият той да почувства това. Алманах..., с. 416–418.

[117] Архивите говорят..., с. 145.

[118] България в австро..., с. 375.

за съставяне на отговорно министерство само от поданици на княза. Позицията на Държавния съвет не е единна. Трима от неговите членове – Г. Тишев, В. Стоянов и П. Ковачев възразяват срещу точката за руските офицери като необоснована, противна на чувствата на българите към Русия и необективна, тъй като още дълго време според тях няма да има българин, способен да управлява военното министерство. Не приемат и искането за ново министерство, тъй като и досегашните били отговорни. Ю. Тодоров е съгласен с всички претенции на Държавния съвет, без точката за руските офицери[119].

Докладът на Държавния съвет е началото на открита война срещу руските генерали в България.

В тази обстановка в София пристига новият дипломатически агент А. Йонин. На 18 август 1883 г. той ултимативно поставя на Княза две условия – да съхрани генералите в правителството и да възстанови Конституцията. Като средство за натиск отново се използва армията или по-скоро заплахата, че ако князът не се подчини, руските офицери ще бъдат изтеглени от България. Князът разчита на постигнатото още на 8 август споразумение между консерваторите и либералите на Цанков за съставяне на чисто българско правителство и отстраняване на руските генерали. Притиснат и изоставен от европейските представители в София, Александър I е принуден да отстъпи и да обяви на 30 август комисия за преработка на Търновската конституция и свикване на Велико народно събрание и да обещае запазване на генералското управление. В този момент, когато А. Йонин открито се съюзява с либералите и се очертава скъсване на съюза им с консерваторите, несъгласуваните и импровизирани действия на Соболев и Каулбарс ще променят и ускорят хода на събитията. Те се опитват по насилствен начин и с помощта на армията да отстранят Батенберг от българския престол. Техните действия не срещат единодушната подкрепа на руските офицери и се натъкват на противодействие от страна на българските офицери и войници. Те не са подкрепени и от Петербург[120].

Опитите за преврат като средство за сплашване на княза не успяват, но това дава повод на Батенберг да поиска оставката на Соболев и да получи отговор, че е назначен от императора, а не от него. Това е една от причините, довели в крайна сметка до обединяване на консерваторите и умерените либерали, които в свиканото на извънредна сесия Народно събрание започват атака срещу руските представители в България. На 6 септември народните представители връчват

---

[119] Държавен вестник, № 81, 28 юли 1883.

[120] Кох, А. Цит. съч., с. 121; Головин, А Цит. съч., с. 279–281, 283–284; Мосолов, А. Цит. съч., с. 121–124; Стоилов, К. Цит. съч., с. 323; Радев, С. Цит. съч., с. 388–391; Косик, В. Цит. съч., с. 71–76. Съществува и мнението, че няма практически стъпки за детронация, а само подготовка, сондажи и опити за привличане на либерали. Димитров, И. Цит. съч, с. 144–146. Посочените обаче многобройни автори свидетелстват, че опити има, но те се провалят.

на княза адрес с искане за възстановяване на Конституцията. Същият ден князът подписва указ за възстановяване на Конституцията, при условие че тя ще бъде променена. Това автоматично води до отстраняването на двамата руски генерали. Настояването на Соболев да бъде запазен от Батенберг поне Каулбарс не е прието. Така за втори път военен министър напуска поста си по волята на българската страна, но това вече е същинско предизвикателство към императора, който е предупредил Батенберг да не отстранява генералите чрез Народното събрание[121].

6. ВОЕННИЯТ ВЪПРОС – ОТ КОНФРОНТАЦИЯ КЪМ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ

На 7 септември 1883 г. князът назначава ново правителството, начело с Драган Цанков, състоящо се от умерени либерали и консерватори. Руските генерали, които до този момент безконтролно управляват страната, напускат. Всичко това задълбочава кризата в отношенията между княза и Русия. Важно място в нея, наред с всички други аспекти, заема военният въпрос. Русия, принудена да преглътне отстраняването на генералите, не е склонна да се откаже и от контрола върху външната политика и армията на България. След последните събития Александър I още по-добре осъзнава, че докато армията е в руски ръце, тя ще бъде постоянна заплаха за неговия престол и за общата сигурност на страната. Той се опитва да използва ситуацията и поеме контрола над нея. Като първа стъпка Александър I не назначава титуляр на военното министерство, а временно управляващ – полковник А. Редигер[122].

Още на 11 септември 1883 г. българският владетел уведомява руския цар за намерението си да назначи своя приближен генерал-майор И. Лесовой, негов генерал-адютант и началник на българската артилерия, за военен министър. В руските дипломатически среди се знае, че князът разчита Лесовой да приеме българско гражданство и да се превърне в отговорен по Конституцията военен министър[123]. С активната намеса на Йонин царят отказва. Обяснението, което самият руски дипломат дава, е, че Русия не може да има доверие на лице, приятел на княза[124]. Според версията на Кох Йонин заявил: "Императорът никога няма да позволи армията да бъде в ръцете на човек, който ще бъде по-послушен на вас, отколкото на нас"[125].

Отказът на Петербург да се съобрази с искането дава още едно основание на княз Батенберг да действа радикално и да приложи на практика плана си от

---

[121] НБКМ–БИА, Ф. 271, оп. 1, а.е. 22, л. 91.

[122] Държавен вестник, № 96, 8 септември 1883.

[123] Документи изъ секретните архиви на руското правителство. С., 1893, с. 104.

[124] България в австро..., с. 392–393.

[125] Кох, А. Цит. съч, с. 127.

1882 г. Той решава да внесе в Народното събрание предложение военното министерство да се раздели на две части. Едната, "чисто военна част", да се ръководи от един инспектор или началник-щаб. Втората – "административната част", да се поеме от военния министър – руски генерал, който ще се занимава с домакинските проблеми и военния бюджет. Така фактически войската ще мине под непосредственото му ръководство и ще бъдат стеснени неограничените правомощия на Русия и руските офицери и елиминирани опитите им да използват армията за отстраняването му[126].

В своите намерения князът действително може да се опре на Народното събрание, настроено към ликвидация на наследството на руските генерали. По предложение на депутата Д. Анев се повдига искането за организиране на военното ведомство на конституционни принципи. Мотивите му са, че до този момент Военното министерство, в разрез с чл.153 от Конституцията, не е било контролирано и отговорно пред княза и депутатите, наравно с другите министерства[127]. Ето защо той предлага князът, в съгласие с чл. 11 на Конституцията, да раздели Военното министерство и поеме командните функции над армията, а военният министър да поеме отговорността за военния бюджет и военната администрация и наравно с другите министри да отговаря пред народното представителство, споделяйки съдбата на цялото министерство. Предложението е повече от прозрачно и то още по-ясно ще бъде формулирано от министър Г. Начович. Той пояснява, че досега върховен началник на войската е бил военният министър, съчетаващ в себе си военното командване и военната администрация, а отсега нататък князът, в съответствие с конституцията, трябва да влезе в ролята си на главнокомандващ, а военният министър да запази само административните си права. Това твърдо и решително намерение, което очевидно ще доведе до конфликт с Русия, плаши няколко депутати – Н. Сукнаров, д-р К. Помянов, д-р Г. Геров, които се опитват да прехвърлят отговорността върху монарха. Според тях княжеските правомощия са фиксирани в Конституцията и няма нужда да се прегласуват от Народното събрание. Искането на Д. Анев обаче е подкрепено от 38 депутати от присъстващите 46, т.е. три четвърти от народните представители застават зад княжеското искане контролът върху армията да премине в български ръце[128].

Денят 19 септември 1883 г. е онзи Рубикон, който изкарва руско-българските военни отношения от задкулисния свят и ги превръща в реален публичен проблем. Тъй като армията не може да бъде слуга на двама господари, единият трябва да отстъпи. Надеждите на Батенберг са, че при единодушната подкрепа на правителството и на парламента Русия ще се откаже от монополните си права. Оптимизмът му в този случай е по-силен от реализма.

---

[126] България в австро..., с. 394.

[127] Според чл. 153 министрите съвкупно и поотделно са отговорни пред княза и Народното събрание за своите действия по управлението.

[128] Стенографски дневници на III ОНС. Втора сесия, с. 90–95.

Още на следния ден от името на правителството Др. Цанков прочита декларация в Народното събрание, че е взето решение да бъде излъчена комисия под председателството на временно управляващия военното министерство полковник Редигер, която да проучи предложението, гласувано от Народното събрание. След като комисията изработи становище, този въпрос ще бъде поставен отново за обсъждане на депутатите. Правителството, декларира Цанков сред ръкопляскания на народните представители, е за контрол и отговорност на военното министерство[129].

По този начин правителството хем се солидаризира с намеренията на княза и решението на Народното събрание, хем отваря вратичка за отлагане решаването на проблема. Фактически въпросът за разделянето на военното министерство отпада, а остава този за статута на военния министър и контрола на Народното събрание.

Позицията на Министерския съвет сигурно се дължи на острата реакция на Йонин, който категорично се противопоставя на замислената реформа и незабавно докладва в Петербург. Йонин вижда в този акт стремеж на княза да установи диктатура в армията, да унищожи влиянието на императора върху командването на войската, която е била и е "гаранция против самоуправството на княжеската клика"[130]. Той възприема ситуацията като обявяване от страна на Батенберг на морална война на Русия. Оценявайки армията като средство за борба срещу княза и инструмент на дългосрочните стратегически интереси на Петербург, Йонин започва решителна борба с Александър I. С писмена заповед той забранява на Редигер да изпълнява нарежданията на княза, свързани с военната реформа, а с тайно разпореждане по армията обявява правилата от 1882 г. за невалидни[131]. Така Йонин влиза отново в ролята на Хитрово. Това ще амбицира още повече Батенберг окончателно да реши военния въпрос.

На 24 септември 1883 г. пристига телеграма от императора да се запази статуквото в армията, докато не пристигне специален негов пратеник, който да води преговори за положението на военния министър и руските офицери в България. Князът приема условието и отлага публикуването на указ за разделянето на военното министерство, за което уведомява Александър III със специално писмо от 27 септември 1883 г. В писмото българският владетел е пределно ясен и категоричен и без увъртания формулира проблема. Той обосновава предлаганите промени в армията с постановленията на Търновската конституция – чл. 11 и чл. 153. Според него до този момент военното министерство, "ползващо се с пълни военни и политически права, създаваше това неудобство, че неговите титуляри, които разполагаха със секретните инструкции и получаваха заповедите си направо от Русия, се смятаха призвани да играят важна политическа роля в Европа...

---

[129] Пак там, с. 96.

[130] Цит. по Косик, В. Русская политика в Болгарии, с. 78.

[131] Головин, А. Цит. съч., с. 298; България в австро..., с. 397–398, 400–401.

Смятайки се за олицетворение на Русия, те се опитваха да се поставят над мен, харесваше им да търсят всякакви средства за заобикаляне на заповедите ми или открито им се противопоставяха". Този ненормален дуализъм води до поставянето на офицерите в конфликт при изпълнение на дълга им и до деморализация на войската. Ето защо целта на промяната е командването на войската да стане напълно независимо от политиката и подчинявайки го на себе си, да се уточни положението на офицерите и да им даде възможност да се занимават само с армията. Като обвинява предишните руски министри за въвличането на офицерите в политиката, Батенберг еднозначно отхвърля съмнението, че поемайки властта над тях, ще насочи войската против интересите на Русия, но е категоричен, че не може да допусне в армията да има офицери, които не са му напълно подчинени. Според него с решението Народното събрание е пожелало да види на поста военен министър, цивилен и българин, но той счита, че този пост трябва да бъде зает от висш руски офицер, който обаче да бъде контролиран от княза и Народното събрание и да не се занимава с политика[132].

Александър I изпраща писмото чрез своя адютант ген. Лесовой, на когото разчита да защити неговите виждания и намерения пред руските управляващи. При отказ от отговор или ако императорът даде право на своя дипломатически представител, Батенберг е решен да се обърне към великите сили[133].

Намеренията на Батенберг и народните представители поставят пред алтернатива руските офицери, които трябва да избират между руския император и княза. Ако бъдат колективно отзовани, това би поставило българския княз в крайно затруднително положение, защото не може да задържи дори преданите нему офицери. Няма и единодушна позиция на чуждите дипломати. Английският дипломатически представител Ласелс съветва княза да не отстъпва и в случай на колективна оставка, до която рано или късно ще се стигне, да я приеме. Австро-унгарският представител Бигелебен счита действията и на Народното събрание, и на княза за прибързани. Официалната австроунгарска позиция е да не се насърчава княза в противопоставянето му на Русия, на добрите отношения, с която двуединната монархия държи много повече, отколкото на княза[134].

На 29 септември 1883 г. Министерският съвет се събира, за да обсъди предложенията на Йонин за процедурата по назначаване на военен министър. От името на императорското руско правителство Йонин изисква да се запази съществуващото положение, т.е. военният министър трябва да бъде назначаван не иначе, а "със съизволението на Господаря Императора." По-нататък Йонин разяснява: "Тъй като българската армия се намира под командването на руски офицери, то

---

[132] Външната политика на България. Документи и материали, Т. I, 1879–1886. С., 1978, с. 471–476; Кох, А. Цит. съч., с. 128–133; Мосолов, А. Цит. съч., с. 137–141; Головин, А. Цит. съч., с. 296–299.

[133] България в австро..., с. 398.

[134] Пак там, с. 404.

и редът на командването не може да бъде изменян с еднолично решение на княза или събранието, без съизволението на руския император, а в настояще време редът на командването, т.е. властта и задълженията на военния министър трябва останат в предишния им вид до идването на новия министър". Без негово съдействие и съгласие Йонин отказва правото на княза, Министерският съвет и Народното събрание да правят, каквито и да е изменения в командването на армията. Той обаче допуска военният министър да се съобразява с бюджета и дава отчет за направените разходи, да дава мнение и участва в работата на кабинета по всички въпроси, отнасящи се до армията и да избягва отговорности по други въпроси[135]. Тази официална руска позиция определя на българската армия своеобразен статут на екстериториалност. Армията се издържа от българския бюджет, но нейното командване и организация се определя единствено и само от Русия. Българските министри решават да се срещнат с Йонин и да предложат свой вариант, съдържащ две корекции на руския: първо – военният министър да се назначава от княза със съгласието на императора и второ – тъй като в българската армия се намира голямо количество руски офицери инструктори, то коренни промени в нейното командване да не стават без взаимното съгласие между княза и императора. Целта на тези предложения е допускането и на българската страна в определяне на военния министър и на командването на армията, като приоритетът се запази за Русия. Това е поредната втора крачка на отстъпление на българския кабинет пред натиска на Йонин и Русия. На 30 септември 1883 г. целият кабинет и председателят на Народното събрание се срещат с Йонин и водят преговори по военния въпрос. Постига се компромис. Йонин обещава да не се меси повече във военните дела, а министрите се съгласяват да се отложи разделянето на министерството до назначаването на титуляр, което да се извърши по взаимно съгласие между императора и княза. Акцията на министрите е проведена, без да е съгласувана с княза, който е недоволен от втората точка, защото поддържа мнението, че от съществено значение е тъкмо преди назначаването на повикания от Русия министър да се установят точно границите на неговите прерогативи. Самият Батенберг също приема да се отложи реорганизацията на армията. Той се надява на реципрочна стъпка от страна на руския император, т.е. след като се е отказал от назначаването на Лесовой, то и императорът да не настоява за кандидатура, неприемлива за него. Пред Бигелебен Батенберг споделя, че е решен да приеме дори съкращаване на армията с две трети, отколкото да я остави на едно враждебно командване[136].

Йонин далеч не спазва поетия ангажимент. Той продължава да бомбардира Петербург с произволни обвинения срещу княза и настойчиви искания за решителни руски действия. Според него единствената сила, на която князът и консерваторите се надяват, за да преобърнат събитията в своя полза и да управляват отно-

[135] ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е. 190, л. 1–2.

[136] България в австро..., с. 402 404.

во без конституция, е армията, затова незабавно трябва да се отстранят лоялните на княза руски офицери. При противодействие на Батенберг той предлага два варианта. Първият предвижда отзоваване на всички руски офицери от българската армия и скъсване на дипломатическите отношения, а вторият – насилствено отстраняване на Батенберг от престола с участието на самата армия. Йонин проектира дори временна руска окупация. Тези радикални действия обаче не са подкрепени в Петербург. Гирс и военното министерство, обработени и от пристигналите в руската столица Л. Соболев и А. Каулбарс, решават на първо време да стреснат Батенберг и да го принудят сам да се откаже от своите намерения[137].

След като на 4 октомври 1883 г. пристига втора телеграма от императора да се изчака изпратеният от него специален представител, на 7 октомври правителството изпраща в Петербург министър М. Балабанов. Официално той трябва да връчи приетата от Народното събрание конвенция за изплащане на руския окупационен дълг, но неофициално Цанков го натоварва да преговаря и по военния въпрос. От своя страна князът го помолва да се въздържа от изказвания на тази тема, по която трябва да говори Лесовой. Разминаването между правителството и княза ще даде на Русия по-голяма свобода на действие.

Въпреки отстъпките на княза и постигната договореност на 12 октомври 1883 г. руското военно министерство заповядва от България да бъдат незабавно отзовани ген. Лесовой и флигел-адютанта на княза А. Ползиков. Отзоваването на най-близките на княза руски офицери е и вследствие на обвиненията на Соболев и Каулбарс, че именно те са им попречили да извършат преврата в края на август, предупреждавайки Батенберг. Ето как Редигер обяснява мотивите на руската страна за това решение: "На българската войска ние винаги сме гледали като на част от нашата армия, като на наш авангард на Балканите; междувременно се появиха големи съмнения в предаността на княза към Русия, а ако руските офицери действително ще считат, че клетвата, дадена от тях на Господаря, се принася и на Княза и че нищо не ги свързва с Русия, то и цялата армия се изплъзва от ръцете на Русия. За да се предотврати това и се даде урок на руските офицери, беше решено да са отзоват двамата най-ярки привърженици на княза"[138]. Така с един куршум Русия се опитва да убие два заека – да покаже и на българския княз, и на своите офицери кой е истинският им господар.

По нареждане на Йонин Редигер бързо изпълнява заповедта относно Ползиков, защото Лесовой вече е в Русия. Нито руското военно министерство, нито Йонин, нито Редигер считат за нужно да уведомяват княза за своите действия. Така се демонстрира пълно пренебрежение към него като военен началник. Това означава и отказ за водене на преговори с Лесовой и запазване на предишното положение при назначаването и уволнението на военни министри и офицери.

---

[137] Jelavich, Ch. Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian influence in the internal affaires of Bulgaria and Serbia.1879–1886, University of California Press, 1962, p. 146, 147.

[138] Архивите говорят..., с. 147.

За княз Батенберг тези действия на руската страна са проява на безцеремонност. Почти сигурен, че решението му ще доведе до скъсване на отношенията с Русия, този път той е решен да не отстъпва. Князът е подкрепен и от Министерския съвет, който решава да бъдат уволнени всички руснаци, членове на княжеската свита, да бъдат откомандировани българските офицери в руската армия и да бъде освободен временно управляващият военното министерство Редигер. На 14 октомври 1883 г. князът уволнява полк. Редигер, отчислява го от служба в българската армия и назначава на негово място подп. Котелников. Според А. Кох Редигер отказва да напусне поста без заповед на императора, което кара Батенберг да го заплаши с арест[139]. Самият Редигер свидетелства, че князът е поискал неговата оставка и той се съгласил да я подаде, но след като измоли разрешение на императора, тъй като именно по негова заповед управлява министерството. Батенберг поискал и писмено заявление, че Редигер действително има императорска заповед да управлява "неговото" Военно министерство. Редигер отишъл да съгласува въпроса с Йонин, когато се появил Котелников, за да съобщи, че князът му е предложил да поеме Военното министерство. Срещу промяната възразява Йонин, тъй като постът не е вакантен. Това предизвиква един въпрос на Котелников, който представлява квинтесенция на българо-руския военен въпрос: "Нима Князът не е Княз в своето Княжество – пита развълнуваният Котелников, че той да не може да назначи, когото иска поради това, че господин Редигер... не иска да сдаде длъжноста?" Котелников също така съобщил, че князът е решен на пълен разрив с Русия, като официалният мотив ще бъде отказът на Редигер да напусне поста. Тогава Редигер сам помолил Йонин да го пусне с мир. Йонин, очевидно опасявайки се от очертаващата се катастрофална за отношенията между двете държави перспектива, се съгласява Редигер да подаде оставка, а на Котелников дава разрешение да приеме предложението на княза[140].

Това не променя решението на княз Батенберг. В телеграма до Александър III той се отказва от поетите ангажименти относно статуквото на армията. Същият ден князът "предвид повикването без мое съгласие и даже без мое знание" на генерал адютант Лесовой и флигел-адютант Ползников изключва от свитата си полк. Логвенов, ротмистър Мосолов и лейб медика Грим. С друга заповед нарежда намиращите се на стаж в руската армия 36 български офицери да се завърнат в страната[141]. Тези укази са препубликувани в следващия брой на Държавен вестник, преподписани от Котелников, т.е. придаден им е конституционен характер.

Напрежението между двете страни достига своята кулминация. За първи път България отговаря на руско предизвикателство с предизвикателство, което става предмет на европейската дипломация и преса. Въпреки че подкрепя дей-

[139] Кох, А. Цит. съч., с. 133–134.

[140] Архивите говорят..., с. 147–149.

[141] Държавен вестник, № 111, 15 октомври 1883; ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е. 202, л. 1.

ствията на княза, правителството не желае нещата да стигат до крайности и разчита това послание да бъде предадено от Балабанов и прието от руската страна. Отзоваването на Лесовой предопределя съдбата на неговата мисия. Лесовой не е приет от императора, а само от външния министър Гирс, комуто предава княжеските писма. Пратеникът на правителството Балабанов се среща и с императора, и с Гирс. И у двамата проличава крайно недоволство от поведението на Батенберг, от неговите опити да повдига въпроса за съединението, да изпраща Стоилов в Петербург, без предварително разрешение на Русия, от намеренията да се съкрати армията. Александър III е категоричен, че вината е само у българския княз и че Русия не може да се дезинтересира от съдбата на руските офицери в България и да ги остави без никакъв надзор. Посланието и на двамата е да се изчака пристигането на пратеника и да не се предприемат прибързани действия[142].

На 29 октомври 1883 г. в България пристига полк. Н. Каулбарс, руски военен аташе във Виена, натоварен от императора със задача да води преговори за уреждане на военния въпрос.

Каулбарс демонстрира тактичност и примирителност. Той представя на княза проект за военна конвенция от осем точки. Тя се отнася обаче само за руските офицери и покрай тях и за военния министър, без той да бъде обект на особена регламентация. Като "удостоени с одобрението" на императора, тези правила се представят като свършен факт. Те предвиждат руските офицери да служат единствено в българската армия и флот, без жандармерията и полицията, само с разрешение от руското правителство и за срок от три години. Според точка 4 по време на службата си те се подчиняват на българските военни закони и са отговорни във всички служебни дела пред българското правителство, но "под никакъв предлог и под никаква форма" не трябва да се намесват във вътрешните политическите дела на княжеството, да участват в политически партии, в явни или тайни дружества. Според точка 5 от проекта служещите в България руски офицери и чиновници "по всички дела, задължения и искания, произтичащи от тяхното отношение към руската военна власт, се подчиняват на назначения със съгласието на Н. В. Императора военен министър, а като руски поданици те са подчинени на акредитирания представител на руското правителство в България съгласно общите закони на империята. Всички заповеди и разпореждания, които се дават на руските чиновници и офицери от руското правителство, им се обявяват и предават чрез военния министър". Той отговаря за атестациите им пред руското правителство. Според чл. 7: "В тези случаи, когато някой от споменатите руски офицери или чиновници се отклони от точното изпълнение на настоящите правила или се държи несъответстващо на достойнството на офицер, на представителя на руската военна власт, т.е. на министъра на княжеството, се предоставя правото да прави нужните внушения и предупреждения на такъв офицер или чиновник, а ко-

[142] Балабанов, М. Български министър при руския цар Александър III. С., 1907, с. 11, 24; Jelavich, Ch. Ibidem, p. 148.

гато тези мерки са безуспешни – да му предложи незабавното напускане на българската служба. Ако той доброволно се съгласи, запазва офицерските си права в Русия. Ако откаже да напусне българската служба, представителят на Руската военна власт докладва на княза, на руското правителство и на дипломатическия руски представител, за постъпване с упоменатия офицер като с руски поданик, останал на чужда служба или живеещ зад граница без разрешение на правителството". В този случай се вземат мерки съгласно имперските закони.

Каулбарс предлага правила, които анулират договореното през 1882 г. и запазват съществуващото статукво от края на Руско-турската война. Практическото командване на българската войска остава в ръцете на руския военен министър, назначаван по волята на руския император. Той контролира изцяло руските офицери в командно и дисциплинарно отношение. Като поданици те пък са в подчинение на руския дипломатически представител, на когото се препотвърждава забраната да се намесва по военни въпроси. Руските офицери се задължават да спазват българските военни закони, които практически са руски, и да не се месят във вътрешната политика. Само веднъж се споменава българският княз и то като лице, което трябва да бъде информирано за простъпките на руските офицери.

След като се запознава на 31 октомври с руските правила, Министерският съвет натоварва К. Стоилов да изработи български проект, като има предвид съществуващите досега споразумения. Проектът на Стоилов цели да постави армията, руските офицери и военния министър в съответствие с изискванията на Конституцията, като ги подчини на княза и ограничи възможностите на Русия за намеса във вътрешните работи. Не случайно те са озаглавени "Правила върху положението на Военния министър и на руските офицери в България". Руските и българските виждания са обсъдени на специално заседание на Министерския съвет с участието на Каулбарс, проведено на 1 ноември 1883 г. Още първият член от проекта на правителството гласи, че съгласно чл. 152 от Конституцията военният министър се назначава от княза със съизволението (благоволението) на императора. Вторият член изисква военният министър и руските офицери да се подчиняват на Конституцията и на местните закони, като са изброени тринайсет нейни члена, отнасящи се до правомощията на държавния глава и на Народното събрание спрямо министрите. Член 3 предвижда всички въпроси, свързани със състава, попълването и организацията на войската, както и издаването на военни закони, като вътрешни проблеми да се решават съобразно местните закони. Министрите особено настояват в правилата да се запише чл. 4, според който военният министър като съветник на княза по военните въпроси е изпълнител на неговите заповеди и дължи почит, уважение и покорност на българския княз наравно с руския император. Тази необходимост те доказват с печалните конфликти между княза и предишните военни министри с изключение на Ернрот. Каулбарс счита, че това се разбира от само себе си и е излишно да се вписва. Императорският пратеник обаче възразява срещу чл. 6 на българския проект, целящ да елиминира военния министър като посредник между руския император

и руските офицери в България. Той предвижда всички заповеди на императора и руското правителство да се предават чрез княза според чл. 17 от Конституцията или по дипломатически ред. Това означава, че руските офицери стават единствено подчинени на княза като български офицери[143].

На следващия ден обсъждането продължава, но без присъствието на Каулбарс. Там се повдига принципният въпрос дали забраната на офицерите да участват в политиката означава те да не съдействат за възстановяването на реда в случай на граждански безредици. Според Цанков "бунтовете и безредиците не са политика, а войската е длъжна да пази реда в страната". Никой военен не може да откаже своето съдействие за възстановяване на спокойствието, още повече, че правилата изискват руските офицери да се подчиняват на местните закони. Цанков съобщава на министрите, че при лична среща с Каулбарс и Йонин се е договорил да се измени чл. 4 от руските предложения, като се добави, че руските офицери отговарят пред правителството и пред княза, а в чл. 5 на същите да се добави, че само тези заповеди на руското правителство, които не засягат българската служба и закони, се предават от военния министър. Освен тези изменения Цанков се договаря към руските осем правила да бъдат включени още четири български, отнасящи се до положението на военния министър. Но от първоначалния правителствен проект отпада чл. 4 и се заменя с нов. Според него военният министър е отговорен пред княза и Народното събрание по отношение делата на военното ведомство и военния бюджет, но по възможност не взема участие във всичките други въпроси по вътрешната политика и по такива въпроси неговата солидарност с министерството се прекратява. Това предложение като съдържание и последици значително превъзхожда предишното и на практика преповтаря предложението на Йонин от 29 септември. Само К. Стоилов настоява, че българските предложения в членове 5 и 6 са по-ясни, по-логични и по-съобразени с нашите закони, но надделяват предложенията на Цанков[144].

На 5 ноември 1883 г. преговорите по военния въпрос са публикувани в Държавен вестник, а на 10 ноември са одобрени от княза и с указ доведени до знанието на руските офицери. В указа изрично са посочени всички членове на конституцията, отнасящи се до правата на княза и Народното събрание и на които руските офицери трябва да се подчиняват в своята служба. Тези правила са одобрени и от Александър III и публикувани в изданието на Генералния щаб на руската армия "Руски инвалид" и "Правителствен вестник"[145].

Липсва единна оценка на подписаната военна конвенция както от съвременниците, така и от изследователите. За едни тази конвенция поставя началото на

---

[143] ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е 209, л. 1–7; а.е. 210, л. 1–2; а.е. 211, л. 1–8; 212, л. 1–14; Държавен вестник, № 119, 5 ноември 1883.

[144] Пак там.

[145] ЦВА, Ф. 1, оп. I, а.е. 47, л. 123–125; Държавен вестник, № 126, 22 ноември 1883; № 136, 17 декември 1883.

фактическата власт над армията от страна на българските власти начало на нейното самостоятелно съществуване[146]. Според други конвенцията не оправя нещата в армията, а още повече ги обърква, поставя страната и войската в пълна зависимост от Русия и ѝ дава възможност за нови вмешателства[147]. Като цяло обаче след подписването на конвенцията напрежението в българо-руските отношения намалява и това дава основание и на двете страни да се чувстват победителки[148]. Факт е, че Русия запазва ключовите си позиции по отношение на армията, а Батенберг не успява да реализира намеренията си пряко да я ръководи. Такава е и оценката на Йонин. В донесение до руското външно министерство от 6 ноември 1883 г. той, наблягайки върху факта, че конвенцията запазва съществуващия до този момент ред по отношение на поста на военния министър в България и нещо повече – предишният ред, който съществувал на основата на мълчаливото съгласие и зависел от случайности, капризите на княза или борбите на политическите партии, сега бил поставен на трайни основи[149]. Роля за този резултат изиграва и колебливото поведение на Министерския съвет и липсата на единство между министрите либерали и консерватори. Но дори и пълното единодушие и единодействие на българските фактори едва ли биха повлияли на Русия да се откаже от правото си да определя военния министър и да изпусне от ръце българската армия при ясно очертания конфликт с княза. Определянето на руските офицери само като инструктори с точен срок на пребиваване, забраната за намеса в политическия живот и ограничаване правомощията на военния министър само по отношение на армията безспорно са стъпки, увеличаващи българския суверенитет. Радикална промяна обаче едва ли е възможна и това добре се осъзнава и от княза, и от министрите. Остава все пак възможност българската армия да се превърне в национална институция, като се издигнат български офицери на командни постове. Именно на това ще заложи и Батенберг.

Противно на твърденията на Йонин князът и консерваторите вече не залагат на армията като на средство за конституционна промяна. Тя е осъществена чрез гласувания на 5 декември 1883 г. Закон за изменение на Конституцията, който действително разширява княжеските правомощия, но трябва да влезе в сила след три години, когато бъде одобрен от Велико народно събрание – факт, който не става реалност[150]. Както бе посочено, подписаната военна конвенция не

---

[146] История на Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925, с. 53; Жеков, Н. Българското войнство 1878–1928. С., 1928, с. 21; Радев, С. Цит. съч., с. 406.

[147] Кох, А. Цит. съч., с. 144; Икономов, Т. Цит. съч., с. 353.

[148] Jelavich, Ch. Op.cit., p. 149–150.

[149] Косик, В. Цит. съч., с. 80.

[150] Мнението на Йонин се преповтаря и от Г. Вълков, който също така счита, че чрез военната конвенция благодарение на либералите и техния реалистичен подход укрепва суверенитетът на младото княжество, а отношенията с Русия са поставени на по-здрави основи. Цит. съч., с. 187.

третира един важен въпрос – за необходимостта от постепенната замяна на руските офицери с български. Този въпрос излиза на сцената не само поради амбициите на княза да заложи и да се опре на българските кадри, но и поради факта на увеличения техен брой, на необходимостта от закономерно професионално издигане и не на последно място – от чисто финансови съображения, тъй като те излизат по-евтино на хазната, отколкото командированите им руски колеги. Тези въпроси стават обект на обсъждане в Министерския съвет и в Народното събрание във връзка с приемането на бюджета за 1884 г. Още на 21 ноември 1883 г. Министерският съвет взема решение българските офицери, намиращи се в руските военни академии да останат, докато завършат курса на обучението си. Същото се приема и за следващите в офицерските школи. Това на практика отменя решението от октомври за отзоваването на българските офицери и е един акт както на помирение, така и на държавническа мъдрост с оглед на перспективите пред тези офицери и българската армия[151]. На 2 декември Министерският съвет на закрито заседание обсъжда военния бюджет. Оформят се две становища – за съкращаване на армията по финансови причини и за запазване на нейния състав както от гледна точка на сигурността на държавата, така и за да не се произведе лошо впечатление в Русия. Последното мнение е защитавано от Т. Икономов, който се обява против даването на преднина на българските офицери. Д. Греков счита, че е достатъчно трийсет българи да поемат командването на роти[152]. На 8 декември военният бюджет е обсъден заедно с княза. Той се изказва за един по-висок бюджет, за да се запази организацията на армията и заплатите на руските офицери, докато министрите са категорични в намеренията си да съкратят военните разходи и намалят офицерските заплати[153].

На 24 декември 1883 г. Народното събрание обсъжда бюджета на Военното министерство. Той е докладван от депутата Анев, който предлага да се запази бюджета от миналата година – 11 млн. лв., при условие, че князът, Министерският съвет и бъдещият военен министър направят промени в организацията на армията с цел съкращаване на средства. Самият той предлага такива мерки, две от които предвиждат длъжностите на окръжни войнски началници, които се грижат за отчета на новобранците, да бъдат закрити или заменени с български офицери и да бъдат назначени във всяка дружина по двама ротни офицери българи – най-малко 48 души. Тези предложения веднага са парирани от изпълняващия длъжността военен министър полковник Котелников, който обяснява, че длъжността на окръжния войнски началник трябва да се запази и да се заема от висш офицер, т.е. руснак, а с оглед на военната подготовка и развръщане на армията допустимото число на ротни командири българи би могло да бъде 24. Тази позиция предизвиква остра реакция от страна на българските представители. Д. Греков,

[151] ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е. 222, л. 1.

[152] Пак там, а.е. 226, л. 1–2; Стоилов, К. Цит. съч., с. 327.

[153] ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е. 227, л. 1–6.

като признава необходимостта и заслугите на руските офицери, определя като недопустимо само две–три роти да са командвани от българи, които вече имат и нужния стаж, и нужното българско и руско военно образование. Той не приема разчетите на Котелников, според които едва след двайсет години всички ротни командири ще бъдат българи. Греков счита, че трябва да се насърчават българските офицери, за да "имаме една самостоятелна българска войска". Тъй като българските офицери получават от една трета до една втора по-малки заплати от руските си колеги, това ще доведе до 400 000 лв. икономии, които могат да се използват за други нужди на войската. Чуват се и изказвания за спиране на приижданото на нови руски офицери. В крайна сметка в един доста по-категоричен начин народните представители гласуват окръжните войнски началници или да се съкратят, или на тяхно място да се назначат български офицери, както и "да се повери незабавно командването на 48 роти на български офицери..."[154]

Този втори удар на доминираното от консерваторите Народно събрание срещу руските позиции в армията предизвиква неприкритата остра реакция на Йонин, който се обявява против каквито и да са съкращения на руски офицери и против оставането на министрите консерватори в кабинета на Цанков. Нещо повече – Йонин заплашва Цанков, че ако не извади консерваторите от правителството, военният министър няма да приеме поста си. Тази намеса ще бъде една от причините за оставката на министрите консерватори и съставяне на самостоятелно правителство на умерените либерали начело отново с Драган Цанков на 31 декември 1883 г. Опитите на княза да запази коалиционното правителство до окончателното решаване на военния въпрос пропадат[155].

Заплахите на Йонин не са безпочвени. Новият военен министър генерал Михаил Кантакузин е назначен от императора през декември 1883 г., без обаче да се спази подписаната военна конвенция. Българският княз просто е уведомен, но назначението не е съгласувано с него[156]. На 29 януари 1884 г. князът го назначава формално, след като правителственият въпрос отдавна е приключил.

Първоначално Кантакузин се проявява като тактичен и лоялен към княза и не се ангажира с вътрешнополитическите борби. Той се заема да изпълни приетото още на 27 януари 1884 г. решение на Министерския съвет за приемането в българската армия само на руски офицери, които имат по-висок от капитански чин. На 10 февруари 1884 г. по негов доклад правителството взема решение за постепенното връщане в Русия на руските офицери, които имат по-нисък от капитански чин и за назначаването на български офицери за ротни командири. Решено е и всички чужди цивилни служители във Военното министерство да се заменят с български поданици[157]. Заедно с княза военният министър прави

[154] Стенографски дневници на III ОНС, Втора сесия. С., 1884, с. 224–234.

[155] Стоилов, К. Цит. съч., с. 333–334.

[156] Тодоров, Г. Цит. съч., с. 228

[157] ЦДА, Ф. 284, оп. 1, а.е. 251, л. 1–2; а.е. 259, л. 1.

необходимото, за да се освободят 48 места за ротни командири и за окръжни войнски началници – българи, без съществено да се намалява ефективният брой на руските офицери[158]. С това поне за година напред са удовлетворени и руските, и българските искания. През есента на 1885 г. обаче предстои ново авансиране на около 50 български офицери. Това вече предизвиква безпокойство от руска страна, която се чувства заплашена от ограничаване на доминиращата ѝ позиция. Поради тази причина още в края на януари 1885 г. Кантакузин заминава за Петербург, за да се срещне с императора, като не уведомява Батенберг за целта на мисията си. Това ще влоши отношенията между двамата и ще породи недоверие[159]. Действията на Кантакузин ще предизвикат отново мрачни настроения у българския княз. През април той ще сподели с Бигелебен опасенията си, че в случай на нова руско-турска война или ще бъде задържан и изведен от страната, или ще бъде натоварен с главното командване, но номинално, с руски настойник, който ще бъде фактически главнокомандващ, при което Македония ще отиде за Австрия[160]. Въпреки противодействието на Кантакузин през юни 1885 г. са произведени шест българи в капитански чин, но без да им се даде командване на роти. Истинският конфликт се очаква в края на август, когато предстои произвеждането на нови 56 български офицери в капитански чин, на които трябва да се дадат и роти. Князът е с твърдото намерение да го направи въпреки съпротивата на официална Русия и на Кантакузин, тъй като по този начин реалното командване на армията ще премине в български ръце, а руснаците ще останат на щабофицерски длъжности. Новият министър-председател П. Каравелов и председателят на Народното събрание Ст. Стамболов лично се задължават чрез таен протокол да подкрепят действията на княза и той подписва съответния указ[161]. На заплахите на военния министър, че ще подаде оставка, П. Каравелов отговаря, че макар и претрупан с работа, може в края на краищата да вземе и портфейла на военното министерство[162]. На 30 август 1885 г. князът действително издава заповед за повишаване на 79 български офицери от поручик в капитан, като на строевите офицери е поверено командването на роти[163].

Всичко това говори за една целенасочена и съгласувана дейност на княза и правителствата и на Цанков, и на Каравелов по отношение на утвърждаването на българския характер на армията.

---

[158] Държавен вестник, № 10, 2 февруари 1884.

[159] България в австро..., с. 478–479.

[160] Пак там, с. 486.

[161] Пак там, с. 504, 507; Стоилов, К. Цит. съч., с. 429.

[162] България в австро..., с. 508; НБКМ–БИА, Ф. 271, а.е. 37, л. 4. Каравелов обаче в разрез с Военната конвенция отново допуска руският военен министър да участва при решаването на чисто вътрешни проблеми. Виж Методиев, В. Министерският съвет в България. Началото 1879–1886. С., 1999, с. 231.

[163] Държавен вестник, № 90, 3 септември 1885.

Кантакузин стриктно се придържа към клаузата на военната конвенция, забраняваща намеса на офицерите в политическия живот на страната. На 4 юни 1884 г. по негов доклад князът издава заповед, с която забранява на военните служители, намиращи се на действителна служба, да печатат статии, "от каквото и да било съдържание", без предварително разрешение на началството си. На второ място – "безусловно да се запрети да изричат публично слова или да разсъждават за въпроси с политическо съдържание". Виновните за неизпълнение на горната заповед се привличат под отговорност[164]. Тази заповед очевидно е повлияна и от току-що проведените избори за IV Обикновено народно събрание.

През пролетта на 1884 г. в София пристига новият дипломатически представител на Русия А. Кояндер, който замества прочулия се Йонин. Очакваното успокояване на отношенията между княза и Русия не настъпва. Кояндер идва с конкретна задача – да компрометира и отстрани от престола Батенберг, считан за корена на всички беди в българо-руските отношения, с помощта на самите българи. Първоначално армията се изключва като средство за постигане на тази цел. Вътрешнополитическите проблеми в началото на 1885 г., свързани с кризата в правителството на Каравелов, разривът на консерваторите с цанковистите, заели открити антикняжески позиции, дават възможност на Кояндер да активизира своите действия. Той не може да разчита на консерваторите поради прокняжеските им пристрастия. През април 1885 г. Стоилов ще напише на Начович, че "врагушките" и "Кояндер (Лаяндер)" трябва да разберат, че князът е хванал корен в страната, който те трудно ще изкъртят. Той обаче е песимист по отношение на руската "военна диктатура, която има за цел да направи от България една военна колония, един вид Militärgrenze (военна граница) за Русия"[165].

Ето защо през май 1885 г. Кояндер полага усилия да спечели и сдобри Цанков с Каравелов, внушавайки им, че руското правителство е загубило доверие на Батенберг и няма да пречи на неговото отстраняване, както и че Русия няма да одобри евентуално съединение под скиптъра на толкова враждебен на нея княз. Но поради взаимно недоверие и страх от конкретни отговорности и компрометиране двамата бивши съмишленици не поемат отговорността да се заемат със свалянето на българския владетел. Убедил се, че не може да се разчита на българите, Кояндер пише на директора на Азиатския департамент А. Зиновиев за необходимостта от вземане на радикални мерки, без които "ние все едно рискуваме да загубим България в съвсем близко бъдеще". От контекста на писмото проличава, че тези мерки трябва да дойдат като следствие от изтеглянето на руските офицери, "които гарантират вътрешния ред в страната". Без тях би настъпила анархия и българите сами биха се обърнали към Русия за намеса[166]. Впрочем

---

[164] Пак там, № 59, 3 юли 1884.

[165] Стоилов, К. Цит. съч., с. 395

[166] П. Павлович. Авантюрите на руския царизъм в България. С., 1991, с. 30–33; Стателова, Е. Дипломацията на княжество България 1879–1886. С., 1979, с. 210–211; Косик, В. Цит. съч., с. 98–100.

Кояндер активно работи за спечелването на руските и на част от българските офицери за своите планове, сред които е и О. Панов[167]. През юли 1885 г. Кояндер ще докладва за наличието на заговор между княза и Каравелов, насочен към отстраняване на руските офицери от българската армия. Той предлага на руското правителство или да оттегли своите офицери, или да потърси споразумение и гаранции в княза. Руското правителство отказва да се търси помирение с княза, както и да отзове руските офицери[168].

В първите дни на август Батенберг решава да предложи на Русия сделка чрез военния министър Кантакузин. Убеден, че в България има две сили – Русия и той, и че тези сили трябва да действат в съгласие, князът предлага или пряко споразумение, което да елиминира политическите партии и техните водачи, които експлоатират взаимното недоверие и неприязнените отношения между него и императора, или да напусне престола. Такива разговори той води още в края на юли във Виена с австроунгарския император Франц Йосиф, с външния министър Калноки и с руския посланик там княз Лобанов[169].

Така парадоксално изводите на Александър I и Кояндер относно невъзможността да се продължи съществуващото положение съвпадат. Но докато българският княз търси изход в един нов съюз между монарсите или в доброволен отказ от короната, Кояндер предлага на помощника на външния министър А. Влангали четири възможни изхода: 1."Най-добрият изход би бил окупация на страната и назначаване на руски генерал-губернатор с въвеждане на нашите закони в България"; 2. "Вторият изход би бил отстраняването на княз Александър I и неговата замяна с напълно предан на Русия човек..."; 3. "Третият изход е помирението с настоящия княз при известни условия, например, съставянето на руско правителство, начело с Кантакузин, спирането на действието на Конституцията и т.н."; 4. Този изход е любимият на Кояндер – "да се отзоват агентите и офицерите в случай, че самите българи не изпълнят това, което ние считаме за необходимо за тяхно благо, т.е. ограничаване на изборните "свободи", унищожаване на различните "права", които дава Конституцията, като оставим на народа само контрола над финансите". Това изтегляне ще доведе до анархия, а тя до окупация – чужда или руска[170]. Макар да изтъква третия изход като най-лесен, но и най-рискован за Русия, фактически Кояндер предлага тя да се откаже от политиката на външна безучастност и да приеме такава на пряко вмешателство с използване на военна сила за постигане на своите цели. Такова е и мнението на руския император, който върху доклада на Кояндер собственоръчно написва: "Няма съмнение, че е настъпил моментът решително да действаме в България и да приключим с всички тези въпроси"[171].

---

[167] Стоилов, К. Цит.съч., с. 372.

[168] Стателова, Е. Цит. съч., с. 212.

[169] Косик, В. Цит. съч., с. 103–104; Стателова, Е. Цит. съч., с. 213.

[170] Павлович, П. Авантюрите..., с. 33–36.

[171] Пак там.

На създаването на българска армия Русия гледа като преимущество, полагащо ѝ се в следствие от самата война с Турция и признато от останалите велики сили. На българския корпус, пряко контролиран от руски офицери, тя разчита както за постигане на далечни военностратегически цели, така и за гарантиране на "текущите" си интереси в новото княжество. Официална Русия и нейните представители – дипломатически и военни, по различен начин формулират и отстояват тези интереси, но от първия момент ангажират войската като средство за тяхното налагане. От самото начало те разглеждат армията като инструмент за ограничаване властта и действията на българския княз, съмнявайки се в неговата искрена лоялност към Русия и обвинявайки го в прозападни пристрастия. От своя страна Батенберг отказва да приеме определената му роля на ограничен суверенитет и особено пристрастно се ангажира с армията, последователно и целенасочено се опитва да влезе в конституционните си правомощия. От встъпването си на българския престол той има своя програма, която цели да го превърне първоначално в посредник между руския император и руския военен министър в България, а по-късно да поеме действителното командване на армията, подчинявайки руския военен министър. Тази обречена кауза, въпреки частичните княжески успехи, ще породи неизбежен и ескалиращ конфликт, който ще му коства короната. Превръщането на армията в чисто българска национална институция ще бъде кауза, която постепенно ще приемат и политическите сили в страната – отначало консерваторите, а след това и либералите на Цанков и Каравелов, въпреки колебанията и липсата на последователност. Това автоматично ще предизвика недоволството на официална Русия, която ще потърси радикални средства за запазване на своите интереси в България и контрола върху българската армия.

Обявяването на Съединението променя ситуацията както по отношение на руско-българските отношения, така и по отношение на съдбата на Батенберг и на армията.

Глава четвърта

АРМИЯТА – НОСИТЕЛ И РУШИТЕЛ НА РЕД И СИГУРНОСТ (1885–1887)

1. АРМИЯТА И ВЪТРЕШНИЯТ РЕД ПО ВРЕМЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО

Първата най-ярка и категорична проява на армията в изпълнение на нейните националнообединителни функции е участието ѝ в акцията на Съединението и неговата военна защита.

Още в хода на подготовката на това събитие са привлечени голяма част от българските офицери в източнорумелийската милиция. С участието на войската се съобразява и окончателният план за осъществяване на акцията. На 5 срещу 6 септември 1885 г. майор Д. Николаев застава начело на "народната войска", съставена от редовни части, запасняци и доброволчески чети, която провъзгласява Съединението. Дни след това войската на княжество България тържествено влиза в Пловдив, с което се санкционира акта на съединение на двете български области и фактически се обединяват армиите на север и на юг от Балкана. Съединената българска армия се превръща в гарант за запазване на реда и спокойствието и за защита на съединисткото дело[1].

Една от първите заповеди на създаденото Временно правителство в Пловдив, начело с д-р Странски, е да обяви Източна Румелия във военно положение "в интереса на реда и тишината". Постановява се създаването на военни съдилища, които ще съдят всички лица, "които би нарушили тишината"[2]. В Централния военен архив е запазена и заповед на главнокомандващия майор Д. Николаев от 7 септември 1885 г., с която градът Пловдив се обявява във военно положение[3]. Същият ден е издадена и втора заповед за обявяване на Пловдивски и Бургаски департаменти във военно положение, като всички престъпления стават подсъдни на Пловдивския военен съд[4]. Тези заповеди, макар и да изглеждат несъгласувани, на практика конкретизират заповедта от 6 септември, без да са съобразени с изискванията на Органическия устав и без да посочват престъпленията, за които населението ще бъде съдено от военни съдилища.

---

[1] По-подробно виж: Митев, Й. Съединението 1885. С., 1980; Стателова, Е., А. Пантев. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. С., 1985; Димитров, И. Преди 100 години. Съединението. С., 1985.

[2] Съединението 1885. Сборник документи 1878–1886. С., 1985, с. 389.

[3] ЦВА, Ф. 22, оп. III, а.е. 20, л. 314.

[4] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 643, л. 10.

Основното предназначение на обявеното военно положение е запазването на обществения ред и тишината, за което настоява и княз Батенберг в първата си телеграма до Временното правителство, изпратена от Варна на 6 септември. Според него е наложително да се гарантират имуществото, живота и честта на турското население, за да се избегнат сблъсъци и кланета, за да се подчертае пред великите сили, че съединисткото дело не е насочено срещу Турция и турското население. По този начин той разчита да спечели тяхната подкрепа за признаване на извършения съединистки акт[5]. Същия ден князът приема да оглави Съединението, заповядва мобилизация на войската и свикване на Народното събрание. След пристигането си в Пловдив на 9 септември с указ № 3 той препотвърждава заповедта на Временното правителство от 6 септември, като обявява "Южна България" във военно положение[6]. С указ на княза в Пловдив се учредява военен съд по образец на тези от княжеството и действащ на същите основания. Това означава, че първо във военносъдебно отношение двете части на страната се уеднаквяват[7].

Веднага след обявяването на Съединението се поставя въпросът за гарантиране на обществения ред и сигурността и в княжеството. Шуменските власти на 8 септември 1885 г. предлагат да бъде изпратена една редовна дружина в Шуменски окръг, която да се справи с появилата се в района на Котел разбойническа шайка и да предотврати евентуалните размирици сред мюсюлманското население в окръга. Освен това те считат, че е наложително обявяването на военно положение[8].

На 9 септември с приказ № 4 на княза, издаден в Пловдив, "цялата страна се обявява на военно положение"[9]. Официалният княжески указ № 15 е от 10 септември 1885 г. С него се обявява "цялото Българско Княжество на военно положение". Указът се издава на основание чл. 47 и 76 от Конституцията. Още на следния ден тези мерки са одобрени от свиканите на извънредна сесия народни представители от IV Обикновено народно събрание[10]. Така жителите на Северна и Южна България се оказват с общ княз, войска и, макар и извънреден, правен статут. Първите крачки на фактическото съединение на българите от двете части на Балкана са извършени.

На 12 септември на основание указа от 10 септември и съгласно чл. 608 от Военносъдебния устав князът заповядва действията на военните съдилища да се

---

[5] Съединението 1885. Сборник от документи, с. 392, 395, 426; Външната политика на България, т. 1, с. 567, 568.

[6] НБКМ–БИА, Ф. 271, а.е. 25, л. 30.

[7] Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство от 1877/1878 г. до 1-й януари 1891 г., Т. I, с. 50.

[8] ЦВА, Ф. 22, оп. III, а.е. 41, л. 4.

[9] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 643, л. 15; Държавен вестник, № 113, 7 декември 1885.

[10] Държавен вестник, № 97, 24 септември 1885; Стенографски дневници на IV ОНС. III ИС, с. 2.

разпространят и върху гражданските лица, обвинени в следните престъпни деяния: явно въстание, към което се приравнява и нападението с оръжие в ръце на мирните жители и на длъжностни лица както от военното, така и от гражданското ведомство; умишлено убийство; разбойничество, изнасилване; подпалване; мародерство; изтребление продоволствените и военните запаси, а също и складовете на казионно имущество. За тези престъпления на гражданските лица ще се налагат наказания, които са установени за военнослужещите във военно време. Виновните се предават на военен съд от полковите командири и от лица, които се ползват с равна или по-висока власт от тях, а също и от комендантите. Присъдите се утвърждават от княза[11].

На 18 октомври указът от 12 септември е допълнен с още едно престъпление, за което гражданските лица ще се наказват от военни съдилища – "за злодеянията и престъпленията, които нарушават вънкашната сигурност на държавата"[12].

Така първоначално в Източна Румелия, а след дни и в цялата страна е обявено военно положение. Това е първи случай в краткото следосвобожденско съществуване, в който военно положение се обявява не само за запазване на вътрешния ред и сигурност, но с оглед на опасност от външно нахлуване. Стриктно погледнато князът и правителството нямат основание да се възползват от чл. 47, тъй като макар и съществуващата външна опасност да е реална, нищо не пречи на свикването и функционирането на Народното събрание, което, след като одобрява указа на княза, може да приеме и други закони, които да гарантират сигурността на страната. Но самите депутати без обсъждания прехвърлят собствената си отговорност върху княза и правителството. На армията и на военните съдилища ляга задължението за гарантиране на обществения ред и държавната сигурност, респектирането на онези елементи, които биха се възползвали от събитията за незаконни действия, за разбойничество, или за подбуждане на турското население към съпротива. Гарантирането на реда, зачитането на правата на турското население, предотвратяването на всякакви ексцесии и насилия, както вече бе подчертано, е основен елемент от стратегията на българската страна за недопускане на външна намеса и постигане признаването на Съединението и в това отношение армията има своя голям принос.

В конкретен план това се изразява в изпращането на военни части в места, където се очакват вълнения и провеждане на акции по обезоръжаване на турското население. След събитията в Чирпан на 4 септември, където се стига до сблъсък между войската и населението, там са разположени нови военни части, които трябва да предотвратят евентуални безредици. На 15 септември князът издава специална заповед за запазване на реда и спокойствието в страната, която веднага е предадена и на дипломатическите представители в София. В нея кня-

[11] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 19, л. 46; Държавен вестник, № 97, 24 септември 1885.
[12] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е 19, л. 55; Държавен вестник, № 107, 26 октомври 1885.

зът нарежда на всички началници на редовната войска и милицията, както на командирите на доброволчески чети, да вземат мерки, за да не допуснат нападения на къщи, посегателства върху имота, честта и живота на гражданите, въоръжено преминаване на границата с Турция и въобще всичко, което би предизвикало неодобрението на великите сили и би попречило на "святото дело". На началниците се дава право да задържат като разбойници и предатели на отечеството всички нарушители и да ги предават на военен съд. На 22 септември по заповед на изпълняващия длъжността военен министър капитан Константин Никифоров в Елена е изпратена една рота, която трябва да държи в подчинение турското население в Тузлука[13]. Военното положение се прилага и по отношение на свободата на словото, без да има законно основание за това. Спрян е издаденият от З. Стоянов вестник "Самозащита" заради ярката си антируска позиция[14]. Но както ще отбележи С. Радев, тежестта на военното положение не се чувства, защото цялата страна е прегърнала единодушно Съединението и няма нужда от давление върху населението[15].

За сигурността на страната и за успеха на Съединението неговите организатори, князът, правителството разчитат и се уповават на Русия и естествено на руските офицери в българската армия. Последните се отнасят съчувствено към българските стремежи за обединение и подпомагат първите мерки на властите за организиране на отбраната на страната. Въпреки съюза между тримата императори от 1881 г., предвиждащ подкрепата на Германия, Австро-Унгария и Русия при евентуално съединение на Северна и Южна България, Русия не се стреми към нарушаване на Берлинския договор. Тя разглежда българското съединение като евентуално следствие от поредна война за турското наследство, за която далеч не е готова. Ето защо Русия настоява и получава от Батенберг уверения, че този въпрос няма да се повдига от българска страна. Князът обаче не е в състояние нито да предотврати, нито да отложи Съединението – факт, който не може да му послужи като оправдание пред руската страна. Одобрявайки и възглавявайки Съединението, Батенберг веднага търси руското покровителство, но върху него се стоварва цялата ярост на руския император, който оценява пловдивските събития като поредна проява на самостоятелност на своя братовчед и незачитане волята и интересите на Русия. Убеден, че Съединението ще укрепи положението на бъл-

---

[13] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 19, л. 60–61; а.е. 22, л. 96; а.е. 41, л. 28; а.е. 38, л. 185; Външната политика на България. Т. 1, с. 571, 582–583.

[14] Именно в него Д. Ризов ще напише, че ако от Съединението оставаше само тази печалба – заминаването на руските офицери, то тя би била достатъчна. По-подробно виж: Танкова, В. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885–септември 1887). – Във: ВИС, № 6/1993, с. 65–68; Цензурата върху периодичния печат в княжество България. Възгледи и практики (1879–1894). – В: Политическата цензура в България. Варна, 2003, с. 45–46.

[15] Радев, С. Цит. съч., с. 527.

гарския княз и засили чуждото влияние в страната, руският император определя отношението си към Съединението, изхождайки от отрицателното си отношение към българския княз. Следват и репресивни мерки, които трябва да покажат от кого зависи съдбата и бъдещето на България. На 9 септември 1885 г. управляващият Азиатския департамент А. Влангали, съгласува с императора и външния министър и изпраща телеграма до София, с която нарежда на княз Кантакузин да напусне поста на военен министър, а руските офицери да не се намесват в румелийските работи. По-късно се получава и заповед те да напуснат страната[16]. Руският император не отговаря нито на телеграмата на българския княз, в която Батенберг му предлага сам да се откаже от трона, ако това ще го удовлетвори и ще вземе под свое покровителство делото на Съединението, нито на молбата на Народното събрание да остави руските офицери в Българската армия[17]. Тази стъпка на руската страна, освен че демонстрира пред българите и пред света неангажираността на Русия с акта на Съединението и отказа от неговата защита, не може да бъде разглеждана изолирано и несвързано с препоръчваните и обсъждани до този момент мерки за отстраняване на Ал. Батенберг. Оттеглянето на руските офицери и обезглавяването на българската войска в момент, когато страната е изправена пред опасност от чужда агресия, дава неочакван, но перфектен повод Русия да насочи цялото недоволство на българите срещу собствения им княз, да предизвика анархия в страната, която да принуди Батенберг да напусне престола и отвори възможност за руска "спасителна" намеса. Така отстраняването на княза се явява цената, която руският император поисква за признаването и подкрепата на съединена България.

Тези очаквания се оказват напразни. На 9 септември Александър I обявява на офицерите, унтерофицерите и войниците, че взема "командата на войските на моя народ", а на 10 септември съгласно чл. 152 на Конституцията издава указ за назначаването на капитан Константин Никифоров за управляващ на Министерството на войната[18]. Това е първият българин военен министър, който поема ръководството на армията. Продължилата седемгодишна борба за контрол на княза върху военните дела изглежда спечелена, но при толкова тежки и непредвидими обстоятелства това едва ли му дава повод за удовлетворение. Назначаването на Никифоров за управляващ на военното ведомство е и един сигнал за възможност за споразумение с руската страна[19]. Но за такова изгледи няма. Тъй като нито сред войската, нито сред населението, с изключение на платените русофили, не проличават настроения, камо ли опити за сваляне на българския владетел, рус-

---

[16] Татищев, С. Изъ прошлаго русской дипломатіі. С.-Петербургъ, 1890, с. 416; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 364, л. 2; Ф. 22, оп. III, а.е. 20, л. 63.

[17] Външната политика на България. Т. 1, с. 604.

[18] Държавен вестник, № 113, 7 декември 1885; № 93, 10 септември 1885.

[19] Едва на 22 ноември 1885 г. князът издава указ за утвърждаване на К. Никифоров в длъжност военен министър. Държавен вестник, № 111, 23 ноември 1885.

ката страна ще предяви исканията си в прав текст. Това ще направи руският император пред българската делегация, срещнала се с него на 21 септември 1885 г. във Фреденсборг, Дания. Там императорът двукратно ще заяви, че докато начело на България е настоящото правителство, тя не може да разчита на поддръжка от Русия. Гирс недвусмислено пояснява, че под правителство трябва да се разбира княза. Същото е потвърдено и от Кояндер в София[20].

Антикняжеската и антисъединистката позиция на Русия ще даде основания на Англия да застане зад Съединението и зад личността на княза и да потърси решение на въпроса под формата на лична уния, т.е. княз Александър да бъде назначен за главен управител на Източна Румелия[21]. Последва нова демонстративна стъпка на руската страна. Вследствие на недоказано изказване на княза срещу руските офицери на 22 октомври в руския "Правителствен вестник" се появява съобщение за изключване на Александър I от списъците на руската армия и лишаването му от шефство над 13-и стрелкови армейски корпус[22].

Великите сили успяват да възпрат Турция от използването на военна сила, за да върне позициите си в Източна Румелия. Те обаче не спират Сърбия, която на 2 ноември 1885 г. обявява и започва война с България. За Русия поражението на България във войната би означавало сигурен край за Александър Батенберг. За изненада на всички българската армия, командвана от княза и от току-що произведени капитани, успява да спре, разгроми и изтласка агресора и да започне успешно настъпление на собствената му територия. По този начин са реализирани основните задачи на армията – защитата от външни врагове и постигане на историческите стремежи на българското общество. Чрез своите успешни действия армията се превръща в изключително авторитетен публичен фактор, на който българското общество с все по-голяма увереност залага своето бъдеще[23]. Нейните успехи естествено се свързват с личността на княз Александър Батенберг, което предизвиква още по-голямо раздразнение у Александър III. Опитите на Н. Каулбарс и Лобанов-Ростовски от Виена да повлияят върху пагубната политика на императора, като издействат награждаване на Батенберг и лично да поискат от Батенберг да издаде заповед по войската, в която да благодари на императора и руските офицери за извоюваната победа, пропадат. През декември Каулбарс се среща с императора и му предава писмо от Батенберг с молба за помирение. Според руския владетел това едва ли е необходимо, след като "няма да минат

---

[20] Външната политика на България, Т. 1, с. 586–589; Пешев, П. Исторически събития и деятели. От навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. С., 1993, с. 195–196; Косик, В. Цит. съч., с. 114.

[21] Пантев, А. Англия срещу Русия..., с. 89–105.

[22] Головин, А.Ф. Княз Александър I Български, с. 376; Татищев, С. Из прощлого..., с. 422.

[23] Най-подробно тези събития са изложени в История на Сръбско-българската война 1885 г. С., 1925.

шест месеци и него ще го изгонят"[24]. Сметката му се оказва погрешна, но само с един месец.

След края на войната със Сърбия между България и Турция започват преки преговори. Бъдещият статут на българската армия се превръща в ключов проблем не само за двете страни, но най-вече за съперничещите си Англия и Русия. Българското правителство отхвърля турските предложения цялата българска войска да се влее в турската и султанът да бъде върховен главнокомандващ на двете армии по време на мир и война. С посредничеството на Англия на 20 януари 1886 г. е постигнато споразумение. Два пункта от този документ не се вписват в руската концепция – назначаването от султана на Александър I за генерал-губернатор на Източна Румелия с петгодишен мандат и допускането на взаимна военна помощ между България и Турция. Член първи от споразумението предвижда, че "докато поменатият княз бъде верен на императора, пази реда и безопасността в провинцията и служи за благосъстоянието на населението ѝ", той ще бъде утвърждаван на всеки пет години с подновяване на султанския ферман. Според чл. 5, ако България бъде нападната, Турция изпраща свои войски, които ще се намират под командването на княза, а в случай на нападение на Европейска Турция, България изпраща войски, които ще бъдат под командата на турски генерали[25]. Тези клаузи, внушени от Англия, напълно удовлетворяват както собствените ѝ, така и турските интереси за елиминиране на руското политическо и военно влияние и присъствие в България. Русия не само разбира това, но и не може да допусне и затвори възможността за намеса в българските дела и политика. Ето защо тя настоява да отпаднат клаузата за българо-турски военен съюз, както и да бъде махнато името на Александър I. Това е пряка демонстрация на волята на Русия за отстраняване на Батенберг и въпреки неговите протести тези клаузи залягат в подписания на 24 март Топханенски акт, с който на практика се признава Съединението между Княжеството и Източна Румелия.

След подписването на мира със Сърбия на 19 февруари 1886 г. и на Топханенския акт отпадат основанията за продължаване на военното положение в страната. С княжески указ № 1 от 29 март същата година военното положение е вдигнато[26]. На 1 април е разпоредено прекратяването на привилегированата юрисдикция на военните съдилища по делата на гражданските лица и преустановяването действието на раздел IV от Военно съдебния устав и раздел III от Войнския устав за наказанията[27]. На 8 юли отново с княжески указ се постановява неразгледаните дела от военните съдилища по престъпления, извършени по време на военното положение, да се разгледат по реда, установен във Военносъдебния устав за мирно време[28].

---

[24] Радев С. Цит. съч., с. 702–704.

[25] Външната политика на България..., Т. I, с. 718–721.

[26] Държавен вестник, № 28, 29 март 1886.

[27] Пак там, № 32, 8 април 1886.

[28] Пак там, № 71, 24 юли 1886.

В съдбоносни за бъдещето на нацията дни българската армия по един забележителен начин оправдава очакванията, материалните и финансовите жертви, направени за нейното създаване и укрепване. И като вътрешен, и като външен фактор тя доказва своите възможности и потенциал, за което безспорна заслуга имат нейните руски учители. Но със Съединението Русия губи командването на българска армия и тя престава да бъде "руски фактор" в българската политика – факт, който на този етап руските управляващи среди не искат да приемат и преглътнат. Изгонването на Батенберг и връщането на руските офицери в българската армия ще се превърне в стратегическа задача на руската външна политика по отношение на България и Балканите.

2. ВРЕМЕ НА "ПОЛИТИЧЕСКИ ЗАБЕЖКИ"

А. Превратът и контрапревратът

Международното санкциониране на Съединението, демобилизацията на войската и прекратяването на военното положение не довеждат до успокояване на вътрешнополитическите страсти, до настъпване на обществено спокойствие и установяване на вътрешна и външна сигурност. Напротив – страстите достигат точката на кипене. Основна причина за това са споровете за отношенията с Русия, за личността на княза, за условията на признаването на Съединението.

Стреснати, управляващите ще продължат да прибягват до войската, с повод и без повод. По време на проведените на 11 май 1886 г. избори за народни представители от бившата Източна Румелия предварително се вземат военни мерки за запазване на реда и спокойствието. Въпреки това се стига до сблъсъци между гражданите и до убийството на един офицер в Нова Загора. Там е изпратена войска и ситуацията е овладяна. Преувеличена и неточна информация е изпратена до министър-председателя П. Каравелов. Разбрал, че има убийство на офицер в Стара Загора, той нарежда на министрите на вътрешните дела и войната да обявят старозагорски окръг във военно положение. Военното положение в Стара Загора идва като гръм от ясно небе и трае почти толкова. След два часа, когато случаят е изяснен, военното положение е отменено. Това е факт, показателен за начина на мислене и отношение на властта към института на военното положение. Флагрантно са нарушени изискванията на Конституцията, чиито най-ярки защитници са Каравелов и неговите последователи. Когато Минко Минев, старозагорски народен представител, пита министър-председателя защо военното положение не е обявено от княза и въобще с какви мотиви това е сторено, Каравелов избягва конкретни отговори и цели да омаловажи случая. Според него нищо особено не се е случило, след като никой не е пострадал и това не е повлияно на изборите. "Обявихме военно положение в града, заявява Каравелов, защото ня-

ма да оставим да се трепят хората"[29]. Нито дума за процедурата, конституцията и пр. Това е принизяване както на ролята на военното положение, така и на самата войска, които се свеждат до ежедневна полицейска практика.

Успехът на Съединението издига позициите и авторитета на българския княз, което силно накърнява имперските чувства на Русия. Тя губи контрол върху българската армия, престиж сред част от българското общество, стратегически позиции на Балканите. Далеч от идеята да преосмисли и преразгледа политиката си по отношение на освободеното от самата нея княжество, Русия персонализира вината за своите собствени неуспехи в лицето на българския княз.

Тези нейни позиции са споделяни от умерените либерали, начело с Др. Цанков и южнобългарските "лъжесъединисти". Организаторите и извършителите на Съединението – около З. Стоянов, Д. Петков, Д. Ризов, южнобългарските либерали, част от управляващите около д-р В.Радославов, не приемат руската позиция по отношение на княза и Съединението и плътно защитават "героя от Сливница", определян като символ на националното единство и суверенитет. Министър-председателят Каравелов, добре осъзнавайки отговорностите на управлението и необходимостта от запазването на вътрешния ред и сигурността на държавата, е както против изгонването на Батенберг, така и против влошаването на и без това недобрите отношенията с Русия. Предприетите от него и от председателя на Народното събрание Ст. Стамболов стъпки за урегулиране на българо-руските отношения не дават резултат, тъй като не включват основното искане на Петербург – детронацията на княза. На 23 юни 1886 г. посланикът на Русия в Цариград Нелидов изпраща записка до Петербург, "безусловно" одобрена от руския император като програма за действие. Тя предвижда сваляне на Батенберг чрез вътрешен преврат и отказ на Русия от подкрепа на българските стремежи към Македония, която Русия да превърне в разменна монета за засилване на позициите си в Сърбия и Гърция[30]. И в краткосрочен, и в дългосрочен план Русия плътно ще се придържа към този план, който ще се окаже трагичен за отношенията между двете държави.

За сваляне на Батенберг от престола и замяната му с угодна марионетка руските представители в София залагат не толкова на политическите сили, не толкова и на армията като цяло, колкото на част от офицерството, убедено, че България няма бъдеще без Русия. Разпространените слухове за предстояща нова война със Сърбия, стопанските проблеми, неудовлетворените лични амбиции, опозиционната агитация и ловката манипулация на руския военен аташе в София В. Сахаров карат тези офицери да замислят и организират държавен преврат. В заговора участват началникът на Военното училище майор П. Груев, капитан А. Бендерев – помощник на военния министър, капитан Р. Димитриев – началник на строевото и инспекторското отделение на министерството, капи-

[29] Стенографски дневници на IV ОНС, IV ИС, с. 156, 529.

[30] Авантюрите на руския царизъм..., с. 44–47.

таните Г. Вазов и Хр. Паков. Те привличат юнкерите от Военното училище, офицерите от втори пехотен Струмски полк, както и офицери от разположените в София първи артилерийски полк, първи конен полк и от първи пехотен полк. Цялата подготовка се извършва със знанието на военния министър Никифоров и на министър-председателя, които не оценяват сериозността на намесата на армията в политическия живот и не предприемат никакви контрамерки.

На 27 и 29 юли 1886 г. руският дипломатически агент в София Богданов изпраща в Петербург подробния план на заговорниците, посочвайки частите, които ще бъдат използвани, начина за отстраняването на княза и намерението веднага да бъде помолено руското правителство да изпрати в България руски комисар и да бъдат върнати руските офицери в армията[31]. На 30 юли Богданов съобщава, че се е ангажирал с подкрепа на предстоящия преврат и моли за спешен отговор, ако руското правителство неодобрява неговото решение. Неодобрение не последва. Гирс само предупреждава Богданов и военното аташе В.Сахаров да се държат настрана и при всеки случай да искат указания[32].

Заговорниците успяват в намеренията си по отношение на княза, който на 8 срещу 9 август е принуден да абдикира и напусне страната. Обясненията, че организаторите на превратa не действат като преки проводници на проруската политика, не осъзнават последиците от извършеното от тях дело, че налагат решение, желано от мнозинството от обществото, че остават политически пасивни и готови да дадат властта в ръцете на политиците, на които смятат, че са разчистили пътя, че не се стремят към военна диктатура, се приемат за аксиоматични, но трудно се потвърждават от конкретните факти[33].

В изпълнение на предварителния план една от първите стъпки на превратаджиите е да се обърнат към руското дипломатическо агентство с молба за руско покровителство над България и за командироване на военен министър руснак, на бригадни и полкови командири и на още няколко висши офицери, които да заемат най-важните длъжности в армията[34]. Връщането на армията под руски контрол очевидно се разглежда като второ по важност условие след отстраняването на княза за спечелване благоволението на императора. Те действително правят опит да съставят правителство от представители на всички политически течения, както очевидно ги съветват руските представители, но се провалят и отново се съобразяват със светкавичната препоръка на руското Външно министерство за съставянето на правителство от "благонамерени" лица, начело с митрополит

---

[31] Пак там, с. 47–48.

[32] Косик, В. Цит. съч., с. 133–134.

[33] Грънчаров, Ст. Офицерството и политическият живот в България през периода 1886–1894 г. – В: ИИВиВИНД. Т. 31–32. С., 1982, с. 83–84. Същото и в: Политическите сили и монархическият институт в България. С., 1984, с. 45–46; Попов, Р. България на кръстопът. Регентството 1886–1887. С., 1991, с. 18–19.

[34] Косик, В. Цит. съч., с. 139–140.

Климент. От телеграмата на Богданов до Гирс от 9 август проличава, че новото ярко русофилско правителство няма никаква програма освен предаването на страната изцяло в ръцете на руския император. Те молят Русия да приеме под свое покровителство българския народ, охраната на границите, да им окаже финансова помощ и да им даде "съвети и указания по въпроса за осъществяване на пълното съединяване на двете България"[35]. Богданов финансира действията на заговорниците с 55 000 франка, а руското правителство решава да отпусне на българския кабинет 800 000 франка от Окупационния фонд[36]. Така въвличането на войската в действия, взривяващи обществения ред и държавната сигурност, е замислено, съгласувано, осъществено и финансирано с прякото участие на руските дипломатически представители в България и на руското правителство. Изпълнители на тяхната воля, съзнателно или не, се явява част от българското офицерство и командваните от тях военни части. Руската страна обаче не поема никакъв ангажимент за изпращане на военен министър и офицери в България. Очевидно такава стъпка се смята за преждевременна до укрепването на правителство, а и не би се приела еднозначно в Европа. Както ще напише руският историк В. Косик: "Фактически инспирирайки свалянето на Батенберг, Александър III "изми ръце", заемайки позиция на наблюдател"[37]. Твърде неустойчивата ситуация в България кара царят да не се ангажира с конкретни стъпки, което се потвърждава и от твърде неутралната телеграма, изпратена от името на руското правителство до правителството на Климент[38].

Военните, въпреки липсата на намерение за установяване на военна диктатура и наличието на действително желание да предадат властта на политиците, са нейните фактически носители от 9 до 12 август. Властта на министър-председателя и на останалите цивилни министри е твърде фиктивна, а действителното управление е в ръцете на майор Груев, самопровъзгласил се за главнокомандващ[39]. Именно той, а не митрополит Климент и политиците, играе главната роля в събитията. Още на 9 август П. Груев изпраща няколко нареждания. Първото е до окръжните управители за провеждане на митинги в подкрепа на детронацията. Второто, освен до окръжните управители, е до военните началници и командирите на полкове. С това нареждане цяла България се обявява във военно положение, като гражданските власти трябва да се подчиняват на старшите военни началници, които са и коменданти. Третото нареждане е до полковите командири в Русе, Шумен и Варна, с което Груев заповядва войската да положи

---

[35] Авантюрите..., с. 49–51; Косик, В. Цит. съч., с. 139–141.

[36] Петков, П. Ст. Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. В. Търново, 2000, с. 238.

[37] Косик, В. Цит. съч., с. 141.

[38] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 29, л. 150; НБКМ–БИА, Ф. 11, а.е. 42, л. 1–2.

[39] Според С. Радев след превратa се установява "диктатурата на Груев", цит. съч. Т. II, С., 1990, с. 9. Р. Попов е категоричен, че "няма никакви основания да се говори за диктатура на Груев под каквато и да е форма.", цит. съч., с. 19.

клетва пред временното правителство поради свалянето на Батенберг[40]. Следват забрани да се напуска страната, да се приемат и раздават телеграми със съдържание против временното правителство, все издадени от П. Груев[41]. Той заедно с Климент написва прокламацията на правителството към българския народ, в която се декларира, че ще бъдат гарантирани живота, имота и честта на българските и чужди граждани, от които се очаква да съдействат за запазването на вътрешния ред и тишина[42]. Но в телеграма до околийския началник на Орхание (Ботевград) И. Груев нарежда, ако се появят смутители на спокойствието, да бъдат арестувани и предавани на военен съд[43].

Вътрешният ред не може да бъде запазен без подчиняването на цялата войска на временното правителство и именно това става основна грижа на новия главнокомандващ. Разчитайки на дисциплината и на заплахи за лична отговорност, арести и военен съд, той и Бендерев, обявен за "другар " на несъществуващия военен министър, бързат с полагането на клетвата от военните части, което ще им даде практическа възможност за тяхното контролиране[44]. На полковите командири от Шумен, Русе, Варна, Сливен, Пловдив, Търново, Видин и Плевен Груев нарежда незабавно да тръгнат за София[45]. От войнските началници той изисква да вземат мерки за запазване на реда и спокойствието, като се увеличат патрулите и устроят затвори в центъра на градовете[46]. Заповядано е военните да подкрепят и съдействат на всякакви митинги в полза на свалянето на княза[47].

Тези стъпки свидетелстват, че организаторите и извършителите на преврата не се оттеглят и не предават властта на политически лица, че не са политически пасивни, а нарушавайки Конституцията и всякакви закони, се опитват да си осигурят подкрепата на населението и на останалата част от войската, в която явно се съмняват. Заблудите, лъжите, фалшификациите стават част от техния политически арсенал.

Първоначалните сведения за клетвата на военните части във Видин, Шумен, Сливен са обнадеждаващи и това вдъхва увереност на детронаторите, че ще задържат властта и ще укрепят позициите си[48]. Успокоението бързо се изпарява

---

[40] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 28, л. 356–357; а.е. 29, л. 144; Документи по превратът на деветий август. С предисловие от З. Стоянов. С., 1887, с. 11–30; НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 2–8; Р. Попов неточно твърди, че с обявяването на първото правителство военното положение е отменено, цит. съч., с. 18.

[41] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 28, л. 383, 409.

[42] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 28, л. 126; Радев, С. Цит. съч. Т. II, с. 21–22.

[43] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 28, л. 370.

[44] Стамболов, Ст. Личен архив, Т. X. С., 2001, с. 307–308, 340; Т. XI. С., 2002, с. 54, 58, 59, 62.

[45] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 28, л. 374–385, 388.

[46] Пак там, Ф. 1930, оп. II, а.е. 29, л. 189–190.

[47] Стамболов, Ст. Личен архив, Т. XI, с 63.

[48] Пак там, с. 43–44, 74, 76, 80, 90, 101, 105; Головин, А. Ф. Цит. съч., с. 487–490.

с пристигането на първите съобщения за части, които отказват да положат клетва за вярност пред едно несъществуващо правителство и да престъпят клетвата си пред княза. Безпокойство за съдбата на преврата поражда и практическата невъзможност от София да се предприемат силови действия, които да наложат волята на извършителите на преврата. Военните командири са изненадани и объркани от станалото. Те търсят допълнителна информация, очакват инструкции и ясни разпореждания, които не пристигат. Още на 10 август става ясно, че Приморският полк във Варна се е разбунтувал, както и част от Плевенския полк, разположен в Ловеч, който отказва да се подчини на временното правителство. Понеже нареждането за полагане на клетва е изпратено не до бригадните командири, а до полковите и до офицери, съчувстващи на идеята за сваляне на Батенберг, с което са нарушени войнските устави, бригадните командири в Русе – подполковник Д. Филов и в Пловдив – подполковник С. Муткуров, не подвеждат подчинените им части под клетва. В Пловдив категорично против преврата се обявява дружинният командир капитан В. Велчев. Позицията на пловдивските офицери батенбергисти е подкрепена от английския консул Х. М. Джоунс, който е изразител на официалната английска политика за подкрепа на Батенберг като средство за ограничаване на безконтролната намеса на Русия в българските дела. Вечерта на 10 август войската в Пловдив завзема пощата, телеграфа и железопътната гара, с което започва контрапревратът срещу софийското правителство. Действията на пловдивския гарнизон са подкрепени и от трета дружина от девети полк в Пазарджик, Родопския полк, разположен в Хасково, Балканския полк в Ст. Загора, който се отказва от клетвата към временното правителство. В движение се ражда и планът за действие – съсредоточаване на верните на княза военни части в Пловдив и предприемане на настъпление към София с цел сваляне на "самозваното правителство" и връщане на Батенберг[49].

Във вътрешнополитически план също липсва въодушевление и еднозначна подкрепа за преврата. Отказът на представителите на различни политически сили да влязат в предлаганото от Груев коалиционно правителство ясно доказва това. В страната избухват митинги против преврата, един от първите сред които е в Севлиево[50]. В Търново председателят на Народното събрание Ст. Стамболов, който се явява единственият законен представител на държавната власт, още сутринта на 9 август изпраща телеграма до окръжните управители, командирите на полковете и бригадите в Русе, Варна, Плевен, Шумен, Ловеч, Пловдив, Стара Загора, Сливен и Хасково, с която ги известява, че не е приел да бъде член на временното правителство, което той определя като мистификация[51]. Както

[49] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 11, 13; Радев, С. Цит. съч., с. 36–62.

[50] Стамболов, Ст. Личен архив, Т. XI, с. 88; Пешев, П. Историческите събития и деятели... С., 1993, с. 220–221.

[51] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, С., 1997, с. 24. Още през 1893 г. Гр. Начович ще развие тезата, че само от надуто честолюбие Стамболов се е обявил против изгонването

ще напише С. Радев: "Стамболов бе твърде прозорлив, за да не знае, че срещу един преврат, извършен от военни, той можеше да се противопостави само с войска"[52]. Ето защо още същия ден той се обръща към Д. Филов и И. Блъсков, командири на бригадата и полка в Русе и към началника на Пловдивския гарнизон С. Муткуров с призива и надеждата, че офицерството ще спаси честта и интересите на отечеството. Филов обаче отклонява предложението му за сътрудничество, а телеграмата до Муткуров е спряна от временното правителство. На 10 август Стамболов успява да привлече две дружини от Търновския полк за делото на контрапреврата и разбира, че може да разчита на още две дружини от Плевенския полк в Ловеч, начело с кап. Маринов. Тези сили обаче са крайно недостатъчни, за да се предприемат действия срещу София. На 11 август рано сутринта Стамболов е уведомен за събитията в Пловдив и готовността на военните части от Южна България да му се подчинят. Шансовете на контрапреврата нарастват. От името на Народното събрание той провъзгласява Муткуров за главнокомандващ войските на двете Българии и му нарежда да обяви военно положение в цялата страна и да даде ултиматум на "узурпаторското правителство" в срок от двайсет и четири часа и под страх от смъртно наказание да се откаже от управлението[53]. Опрян на значителна военна сила, същия ден Стамболов излиза с "Прокламация към български народ". В нея той обявява за изменническо и вън от закона превратаджийското правителство на Климент и заплашва, че всеки, който слуша неговите заповеди, ще бъде съден и наказван по военните закони. Председателят на Народното събрание изисква гражданските и военни власти да изпълняват безпрекословно заповедите на назначения главнокомандващ Муткуров[54].

Муткуров изпраща в горния дух ултиматуми до Климент и Груев, а Стамболов се опитва да спечели Шуменския гарнизон. Шуменският гарнизон, най-големият в страната, категорично стои зад детронаторите и обявява Стамболов

на Александър I, че в действията му няма патриотизъм и фактически няма заслуги за контрапреврата. Вж: Из дневниците, с. 188–190. След век същата теза за кариеризма като единствен движещ мотив на Стамболов ще бъде защитена от Р. Попов, цит. съч., с. 28–30, 34, 66, 68. Впрочем за Стамболов свалянето на Батенберг едва ли е голяма изненада. Още на 24 юли 1885 г. той има сведения за готвен преврат срещу княза от Кояндер и Цанков. Това, което го интересува тогава, е: "Готови ли са българските офицери да противостоят на руските в случай на държавен удар". ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1005, с. 1–2. Едва ли след година той си е задал друг въпрос, освен готови ли са българските офицери да се противопоставят на своите колеги, извършили превратa. След 9 август неговите основни усилия ще се насочат към спечелването на войската и връщането на княза не само от кариеризъм, но и от убеждението, че само така може да се възстанови законният ред, да се спаси честта и свободата на България. Вж. Личен архив, т. I, с. 157–268.

[52] Радев, С. Цит. съч., с. 67.

[53] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. X, С., 2001, с. 139–140.

[54] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 29, л. 105–106; Головин, А. Цит. съч., с. 506–507; Радев, С. Цит. съч., Т. II, с. 78.

за изменник. Шуменските офицери се опитват да координират действията си главно с гарнизоните на Русе и Сливен, като предлагат войската да въведе ред в страната, различен от този, предлаган от София и Търново, след което да се свика ВНС, което да реши въпроса с княза[55].

Прокламацията на Стамболов оказва силно въздействие върху офицерството и армията. Видинският гарнизон се отказва от клетвата си към временното правителство, въпреки че не преминава на страната на контрапреврата[56]. Д. Филов се опитва да играе самостоятелна роля, издигайки идеята за военна диктатура, но приема начело на войската да стои Муткуров. А. Гуджев, началник на Сливенския гарнизон, подкрепил подготовката и извършването на преврата, остава генерал без армия и е арестуван[57]. След като е арестуван и командирът на Търновския полк – кап. Бонев, целият му състав застава зад Стамболов. В негова подкрепа се обявяват и редица градове и селища в страната.

Още на 11 август Стамболов води преговори с Груев, а не с Климент, с цел да го накара да предаде властта на незамесения в преврата и негов личен приятел майор Олимпи Панов. Това би предотвратило ескалацията на напрежението, намесата на войската и гражданската война. Груев е готов да се оттегли от властта, но при условие да се гарантира амнистия на замесените в преврата офицери и Батенберг да не се връща в страната. Фактически това означава пълен успех за детронаторите. Първоначално Стамболов обещава амнистия, но крие истинските си намерения за съдбата на Батенберг. На практика той активно работи за връщането на княза, с което да обезсили детронаторите и да парира напора на пловдивските военни за силово решаване съдбата на софийското правителство[58].

На 12 август столицата е изправена пред реална опасност от сблъсък между частите, извършили преврата – Струмския и Артилерийския полкове, от една страна, и две от дружините на Софийския полк, изпратени от заговорниците в навечерието на преврата в Сливница. Командирът на полка, майор Хр. Попов, фанатичен привърженик на Батенберг, е арестуван на 9 август, но успява да се свърже с подчинените си и да ги доведе в столицата. Конфликтът е избегнат с намесата на военния министър, но на практика прокняжеските части овладяват столицата[59]. Опасността от сблъсък с войските, извършили преврата, разположени в околностите на София, остава.

---

[55] Стамболов, Ст. Личен архив, Т. X, с. 420–425.

[56] Пак там. Т. XI, с. 143.

[57] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 26; Стамболов, Ст. Личен архив, Т. X, с. 194–195; Т. XI, с. 152; Радев, С. Цит. съч., с. 85–100.

[58] Стамболов, Ст. Личен архив, Т. XI, с. 120–126; НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 13, 16, 18, 20–23. На Стамболов Груев заявява: "Безусловно, неизбежно, веднъж прието сваляването на княза тутакси се оттеглювам, като издам заповед за разтуряне (на) назначения от мене привременен кабинет под председат.[елството] на Климента. "

[59] Превратът на деветий (9) август 1886. Русе, 1886, с. 17–20; Радев, С. Цит. съч., с. 118–125

Така на 12 август властта и армията в България е категорично разделена на две. Едната част е съсредоточена в София, а другата в Търново и Пловдив. Опасността от избухване на гражданска война и кръвопролития е реална. Докато ресурсите на столичния център са твърде ограничени и стапящи се, то тези на провинциалния непрекъснато нарастват. Извършителите на преврата са изправени пред трудно преодолими препятствия, които не предвиждат и въобще не очакват – непоемането от страна на Русия на каквито и да е твърди гаранции, липсата на солидна политическа и военна подкрепа. В тази ситуация те просто нямат друг избор, освен да се оттеглят и да оставят на други да сърбат забърканата от тях каша. Тяхното "благоразумие" не е въпреки силата, която притежават в столицата и провинцията[60], а в следствие на осъзнато безсилие.

На 12 август с намесата на Богданов, който обещава, че Русия ще гарантира външната безопасност на страната и подкрепата на останалите дипломатически представители на великите сили в София, е съставено ново правителство, начело с Петко Каравелов. Постът на военен министър е поверен на Ол. Панов.

В съответствие с фактическото положение на нещата митрополит Климент и министрите подават оставка на майор Груев, който я връчва на Каравелов заедно със собствената си оставка като главнокомандващ на армията. Както е съобщено в Държавен вестник, министрите Климент, Цанков, Бурмов, Стоянов, "предвид на съобщението, което им е било направено от страна на Главнокомандващия на армията, за нуждата да се оттеглят от длъжностите си, те подадоха формално оставка в ръцете на майора Груева, който заедно със своята си оставка я приподнесе на председателя на правителството г-на П. Каравелова"[61]. Същият ден Груев, Бендерев и Димитриев избягват в провинцията, където първите двама са арестувани, а Димитриев преминава границата.

Бившият настоящ министър-председател търси изход от патовата ситуация в решение, което изключва от бъдещото управление както Батенберг, така и замесените в неговото сваляне – позиция, споделяна и от военния министър О. Панов. Тези си намерения Каравелов може да реализира, ако разчита на руската подкрепа, на Стамболов и на армията. Ето защо той обявява съставянето на Регентство, състоящо се от него самия, Стамболов и майор Никифоров. В прокламация, с която се обявява новото правителство, Каравелов на два пъти подчертава, че целта му ще бъде запазването на реда и тишината в страната, но фактически той не разполага с реална военна сила, освен извършилите преврата и страхуващи се от възмездие Струмски и Артилерийски полкове и Видинският гарнизон, обявил се в негова подкрепа[62]. Стамболов и военните в Пловдив се обявяват против такова решение. Каравелов е готов на компромис, предвиждащ само временно завръщане на Батенберг, т.е. до окончателно решаване на династическия въпрос. Но дори

[60] Грънчаров, Ст. Политическите сили..., с. 46.

[61] Държавен вестник, № 78, 14 август 1886.

[62] Ст. Стамболов. Личен архив. Т. X, с. 54, 57.

и тази мярка не се приема от Богданов, който е категоричен, че Русия ще обезпечи границите на България и ще ѝ окаже пълно съдействие само при условие, че князът не се завърне. В противен случай "руските войски ще завземат България и първият обесен ще бъде Стамболов"[63]. Така призракът на руската окупация се появява като демонстрация на безсилието на Русия да наложи собствените си виждания в България. Стамболов води дълги преговори с Каравелов и предлага съставянето на наместничество и смесено правителство начело с Каравелов до завръщането на княза, но Каравелов отказва поради страха от Русия и руска окупация.

В обстановка на преговори между София и Търново все по-ярко се очертава реалната власт на военния съвет, в който заседават всички военни началници, намиращи се в Пловдив, и на Муткуров като главнокомандващ. Като настояват категорично за връщането на княза, пловдивските военни се съгласяват със Стамболов върху необходимостта да се състави наместничество, но те залагат на силовите действия и се обявяват против компромиси с Каравелов. Военните се обявяват и против предложението на Стамболов в наместничеството да бъде включен Никифоров, за когото имат съмнения за съпричастност в превратa, както и за военен министър да бъде назначен О. Панов, комуто също не се доверяват или Хр. Попов. Тази позиция е проява на избуяващото противопоставяне между "северните" и "южните" офицери и на стремежа на последните да си запазят повече позиции в бъдещото управление на страната. На 13 август военният съвет заповядва придвижването на военните части на контрапреврата към София, като на 15 август авангардът им трябва да достигне Вакарел. Той включва 12-и Балкански полк, една батарея от 3-и артилерийски полк, три ескадрона от 3-и конен полк и е под началството на кап. Н. Петров. Главните сили, които трябва да се съсредоточат в Ихтиман, се състоят от 9-и Пловдивски полк, 10-и Родопски, 11-и Сливенски, 4-и Плевенски, 8-и Приморски полк и три батареи от 3-и артилерийски полк. Те се командват от кап. В. Велчев [64].

Това решение е подкрепено и от Стамболов. След като се договаря с Пловдив за назначаването на полковник Д. Николаев за военен министър и се осведомява, че войските на контрапреврата са вече при Вакарел, на 16 август Стамболов изпраща до всички окръжни управители и комендanти на градовете и до софийското правителство нова "Прокламация до българския народ". На основание чл. 19 от Конституцията председателят на Народното събрание възлага управлението на страната на Наместничество, състоящо се от самия него, П. Славейков и д-р Странски. Подполковник С. Муткуров, началник на Пловдивския гарнизон,

---

[63] Косик, В. Русская Телеграма на Богданов до Външно министерство от 14 август 1886 г., с. 143.

[64] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 27. С. Радев пише, че авангардът на настъпващите войски се състои от 9-и Пловдивски, 3-ти артилерийски и 3-ти конен полк, командвани от кап. Велчев, което не съвпада с откритите архивни документи, цит. съч., с. 137.

е обявен за "главнокомандващ на всички български войски", а за министър-председател е назначен В. Радославов. Длъжността министър на войната се поверява на полковник Д. Николаев. Според прокламацията усилията на наместничеството и правителството ще бъдат употребени "за запазване реда и тишината, и за въдворение законний ред и порядък"[65]. С указ № 158 от същата дата Наместничеството обявява страната във военно положение въз основа чл. 47 и 76 от Конституцията, като изпълнението е възложено на министъра на вътрешните работи В. Радославов[66]. В същия ден Стамболов телеграфира на Муткуров до 17 август вечерта да завземе София. На 16 август вечерта Муткуров заповядва армията да проведе настъпление към София с всички предохранителни мерки за военно време. Авангардът да се придвижи до искърския мост, където да чака неговото пристигане, като Пловдивският, Родопският и Сливенският полкове и две батареи от главните сили да нощуват в Нови хан. Две дружини от Приморския полк да останат в Пловдив, а една в Пазарджик до втора заповед. Плевенският полк да се придвижи към Ихтиман, където ще бъде разположена и главната квартира[67].

След като на 15 август Струмският и артилерийският полкове напускат София и се отправят към Кюстендил, редът в града остава в ръцете на майор Хр. Попов, поел поста на комендант. Той разполага с първи пехотен Софийски полк, кавалерийския полк и конвоя на княза. Когато на 16 август в столицата се получава прокламацията на Стамболов, Попов се поставя в разпореждане на новото министерство и оказва натиск върху Каравелов и неговите министри да напуснат властта, което те и правят. Попов влиза във връзка и с Муткуров, от когото иска допълнителна военна помощ. Муткуров изпраща една батарея и един ескадрон, а на 17 август вечерта войските на контрапреврата влизат в София. Муткуров заповядва арестуването на активните участници в преврата и последвалите го правителства и изпраща един сборен отряд, за да преследва и разбие оттеглящите се войски на преврата[68].

Сутринта на 17 август княз Батенберг се завръща в Русе, но категоричният отказ на руския цар да подкрепи неговото оставане на престола води до решението му за окончателна абдикация. Предателството на част от офицерството и липсата на категорична външна подкрепа – също повлияват за неговото решение. В новите обстоятелства и князът, и политическите представители са принудени да

---

[65] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, с. 25–26.

[66] Държавен вестник, № 79, 19 август 1886.

[67] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 297.

[68] Караманов, Вл. Разформирането на Струмския полк, изгарянето на знамето му и разпръскването на войниците му по други полкове. – Във: ВИС, № 36/1938, с. 92–97. Същия ден войската извършва наказателна акция срещу с. Черногорово, Пазарджишко, което отказва да даде коли за придвижването на войските на контрапреврата. Стига се до сражение, в което има един убит войник и един от селяните, много от които са арестувани. ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 616, л. 305–307; НБКМ–БИА, Ф. 263, оп. I, а.е. 7, л. 14.

отчитат и да се съобразяват с позициите на офицерството, застанало категорично зад искането за оставането на Батенберг начело на българската държава и войска. Военачалниците участват заедно с представителите на различните политически течения в специалния съвет, свикан от княза на 23 август, за да се обсъди неговото отричане от престола и назначаването на регентство. Майор Хр. Попов и капитан В. Велчев са против абдикацията на княза и демонстрират решителност да го задържат дори и насила. Капитан К. Паница излиза с предложение да не се назначава регентство, а да се установи военна диктатура, начело с Д. Николаев – решение, отхвърлено и от военните, и от цивилните. И едните, и другите приемат окончателното напускане на Батенберг при условие, че Русия даде гаранции, че ще съблюдава независимостта на княжеството и ще му оказва съдействие. Още на следващия ден пристига отговорът на руското правителство, в който такива гаранции не съществуват, но гаранции за лоялност се искат от бъдещото временно правителство. То трябва да представя интересите не на отделни партии, а да се ръководи от общото благо на страната, означаващо прекратяване на разприте, успокояване на страстите, възстановяването на реда и спокойствието[69]. В контекста на донесенията на руските представители и изявленията на Гирс това означава да не се посяга на детронаторите и да се следват безусловно исканията на Петербург[70]. В тази обстановка единствено офицерите продължават да настояват за оставането на Батенберг, който обаче не приема такъв вариант. Преди да напусне страната, Батенберг назначава Регентство, в което, отчитайки волята на военните, включва подполковник С. Муткуров. Останалите двама регенти са Ст. Стамболов и П. Каравелов. Министърпредседателският пост се запазва от В. Радославов, както и поста военен министър от Д. Николаев.

Събитията от август 1886 г. за втори път ангажират войската във вътрешнополитическите борби, но за първи път в своята кратка история тя е категорично разделена по политически причини и готова със силата на оръжието да отстоява определени политически каузи. Антиконституционните, безотговорните и неоправдани действия на извършителите на преврата изправят страната пред мащабна държавнополитическа криза, пред вътрешни и външни усложнения[71].

---

[69] Радев, С. Цит. съч., с. 217–218; Косик, В. Цит. съч., с. 149–150.

[70] Обратното твърди Попов, Р. Цит. съч., с. 96–97.

[71] Още в хода на събитията руските представители защитават тезата, че само тези офицери са патриоти, че са безкористни, "прекрасни хора", професионалисти, а Стамболов и подкрепилите го офицери са служебогонци, кариеристи, интересуващи се само от властта и стремящи се да запазят положението си. Вж: Авантюрите..., с. 50–52. Тези твърдения са възприети и развити от Р. Попов – цит. съч., с. 26, 28, 29, 32, 34, 64, 66, 68, 92, 504–505. Кариеризмът, честолюбието и липсата на професионални качества не са "привилегия" само на привържениците на Батенберг и регентството, но и сред техните противници – Вж. Жеков, Н. Влиянието на политиката и партийнополитическите борби върху развитието и подготовката на армията до Балканската война 1912–1913. Ръкопис, ЦВА, № 3495, л. 11–12.

Заплашен е не просто редът, а външната безопасност и вътрешната сигурност на държавата. Перспективата от гражданска война, в която армията би играла основна роля, е съвсем реална. И самите детронатори, и Каравелов, и Стамболов са принудени да се съобразяват с това, да отчитат и вземат под внимание позициите на армията. Самото офицерство се прониква от политически дух, започва да мисли и решава чисто политически въпроси. Появява се и алтернативата на военната диктатура. Разделянето на офицерите на привърженици и противници на преврата заплашва единството на армията и на цялото общество. От гарант на националната сигурност и вътрешния ред армията се превръща в причинител и носител на политическа нестабилност, провокирана и обслужваща чужди интереси. Едновременно с това армията е тази, която възстановява обществения и държавен ред, превръщайки се в основен политически фактор.

В резултат на августовските събития българската държава и войска губят своя първи княз и върховен главнокомандващ. За своето кратко управление той се опитва да води самостоятелна национална политика, да превърне българската армия в дееспособна и самостоятелна сила, служеща на интересите на българската държава. Въвличането ѝ в политическите борби от самия княз, макар и следвайки чужди внушения, и използването ѝ като политически инструмент, като бумеранг ще се върне върху него. Факт, показателен не само за съдбата на самия монарх и на неговия наследник, но за цялата политическа класа в България. Батенберг напуска страната с наивната заблуда, че така ще се възстановят добрите отношения с освободителката Русия и че тя ще зачита независимостта, свободата и правата на България и няма да се бърка във вътрешните ѝ работи. Първият следосвобожденски владетел оставя един завет – България да стане "велика, силна, щастлива, целокупна и независима" и едно конкретно послание до българските граждани – да се подчиняват на Регентството и правителството, да пазят мира и тишината, за да не се утежни и без това трудното положение на Отечеството[72].

Б. За и против регентството

В тронната реч при откриването на петата извънредна сесия на IV ОНС на 1 септември 1886 г. Стамболов обявява програмата на новото управление – запазване на реда, тишината и вътрешната безопасност и излизане на държавата "цяла и неповредена от настоящата криза"[73]. В конкретни стъпки това означава омиротворяване на страната като средство за предотвратяване на чужда намеса, урегулиране на отношенията с Русия, свикване на Велико народно събрание и избор на нов княз.

---

[72] Държавен вестник, № 80, 26 август 1886.

[73] Пак там, № 82, 19 септември 1886.

Осъществяването на тази програма се оказва изключително трудно. Разделението на "русофили" и "русофоби", на привърженици и противници на превратa генерира непрекъснато напрежение и конфликти. За да се успокои обстановката и наложат своите позиции, регентите се нуждаят от продължаване на военното положение и пълен контрол върху армията. Свиканата извънредна сесия на Народното събрание приема да се изпрати помирителна телеграма до руския цар и да се насрочат избори за Велико народно събрание, което да избере нов български княз. Сред първите обсъдени въпроси е и този за военното положение.

Председателят на Министерския съвет Радославов иска събранието да потвърди обявеното от Наместничеството на 16 август военно положение, което е било одобрено и с княжеска прокламация от същия месец. Очакванията, че тази точка ще мине безпроблемно, не се оправдават. В пленарната зала започва дискусия относно дефинирането на същността и практическото приложение на военното положение. Всички изказали се са единодушни, че е крайно време да бъде приет правилник или закон, който да регламентира тази материя. Атаките срещу правителственото предложение са по няколко пункта – за това, че няма подробен указ както през 1885 г. за обявяване на военно положение, че вече няма необходимост от военно положение и че не са определени срокове за неговата продължителност. Това са обаче въпроси на момента, свързани с определен, конкретен случай. Основният дискусионен въпрос е за правомощията на изпълнителната власт при военно положение, за това какви граждански и политически права се ограничават с неговото въвеждане и какви са гаранциите срещу евентуалните злоупотреби. Според част от депутатите (Хр. Грънчаров) правителството спазва изискванията на конституцията и чл. 47, който постановява извънредните мерки да се одобрят от първото свикано Народно събрание. Не може да става и дума за тълкуване на военното положение, защото неговото съдържание е фиксирано в чл. 76, т.е. изпълнителната власт получава право да затваря хора без присъди и да прави претърсвания по домовете. Народният представител Кр. Мирски отива по-нататък. Той признава правото на Министерския съвет да издава по чл. 47 наредби – закони, които излизат извън рамките на чл. 76, но те не трябва да имат антиконституционен характер и да ограничават свободата на словото. Според него Министерският съвет има право само да посочи кои престъпления ще бъдат съдени от военните съдилища и по военните закони. Д. Тончев повдига още един въпрос. След като военното положение означава замяна на гражданските съдилища и съдопроизводство с военни такива, кое военно съдопроизводство ще се упражнява – това за военно или за мирно време. Във военно време военният съд е първа и последна инстанция и гражданите нямат възможност да се оправдават. Военното съдопроизводство в мирно време, макар и по-строго от гражданското, дава възможност на гражданските лица да се оправдават. Поставя се въпросът за необходимостта да се прави разлика между военно време и военно положение. Според Г. Орошаков военното положение дава възможност на правителството за административен произвол – спиране на вестници, забрана на събрания, прес-

ледване на граждани – неща, които не са предвидени в конституцията. Д. Ризов защитава тезата, че военното положение допуска само временна отмяна, суспендиране на точно определени права. Ив. Славейков от името на опозицията и на Каравелов разглежда военното положение като възможност на правителството да действа по-бързо и ефикасно за предотвратяване на обществените злини, но той е убеден, че главната криза е отминала и че ако все пак военно положение е нужно, то трябва, както в Англия, да се определи срок и този срок да бъде продължаван само с решение на Народното събрание. Според д-р Д. Вачев английският пример е добър, но в Англия няма хора, които свалят монарха си, следователно трябва да се дадат на правителството широки правомощия за справяне с такъв тип престъпници. Министър Радославов обосновава обявяването на военно положение на 16 август с необходимостта да се избегнат стълкновенията между гражданите и войската. Той е на мнение, че опасността за държавата не е преминала и затова военното положение трябва да бъде продължено. Първият министър обещава на депутатите да внесе специално разпореждане за дефиницията на военното положение, което да се одобри от тях. Това убеждава народните представители и всички одобряват исканото потвърждение на военното положение[74].

Проведената дискусия в Народното събрание свидетелства, освен за високата правна култура на народните представители, за изключителната важност на въпроса за военното положение като краен защитен държавен механизъм с отражение и последици върху цялото общество. Тя е показателна за осъзнатата необходимост от регламентация на тази мярка, от създаване на правила, които да прецизират същността на военното положение и да отстранят изкушението на управляващите да нарушават гражданските и политически права, оправдавайки се с извънредността на ситуацията. За съжаление събитията ще тръгнат в друга посока, отговорност за което носят и самите народни представители, които решават да се доверят на изпълнителната власт.

Радославов удържа на думата си наполовина. На 5 септември 1886 г. той внася в Народното събрание доклад и указ № 190 от 4 септември за юрисдикцията на военните съдилища през времето на военното положение, но само "за сведение"[75].

Указът е почти буквално копие на този от 1885 г. с тази разлика, че на първо място сред подсъдните деяния на гражданските лица, които ще се разглеждат от военните съдилища и наказват с наказанията, установени за военнослужещите във военно време, се поставят "злодеянията и престъпленията, които нарушават външната сигурност на държавата". Следват въоръженото въстание и нападение с оръжие в ръка на мирните жители и на лица от гражданското и военното ведомство, умишлено убийство, разбойничество, изнасилване, мародерство, уни-

[74] Стенографски дневници на IV ОНС, V ИС, с. 9–17.

[75] Пак там, с. 36; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 21, л. 33–35.

щожаване на продоволствени и военни запаси. Това е много показателно, защото говори за разбиранията на регентството и правителството за главната опасност пред държавата.

Указът предвижда, освен постоянните военни съдилища в София, Русе и Пловдив, да се открият и временни такива в Търново, Видин и Сливен. Присъдите на тези съдилища ще се утвърждават от регентството. Във времето на военното положение окръжните граждански прокурори по посочените в указа престъпления, извършвани от граждански лица, се подчиняват на главния военен прокурор, а гражданските съдебни следователи – на него и на надлежните военни прокурори, като си остават в пределите на своите съдебните окръзи и участъци. На заповедите на главния и на окръжните военни прокурори се подчиняват комендантите, военните началници и полицейските чинове. За нарушение на караулната и конвойна служба и за превишаване на правата си те също се съдят по военните закони. Изпълнението на указа се възлага на министрите на войната, вътрешните дела и правосъдието[76].

Интересното в случая е, че този указ за първи път е съпроводен с указания на министъра на вътрешните дела и на военния министър до гражданските и военните началници с разяснения на техните права и задължения по време на военното положение. Министрите посочват, че същността на военното положение се състои само в три неща – в правото на правителството да издава наредби със силата на закони, в спиране силата на чл. 73 и 74 от Конституцията и предаването на военни съдилища на граждански лица за престъпления, посочени в указа. На полицейските власти се заповядва незабавно да изпращат всички граждански лица, които подлежат на съдене на военния съд, дознанията и следствията да се извършват с най-голяма бързина, за да не стоят затворени невинни граждани. Във връзка с постъпили оплаквания за произволни арести и грубо отношение на граждански и военни власти министрите изказват своето неодобрение и обръщат внимание, че ако по време на военното положение властите могат да затварят гражданите без съдебно решение, това не означава неограничено право да се затваря, бие или оскърбява всеки. Само при извършено престъпление или при нужда да се запази обществения ред и спокойствие затварянето е оправдано, а оскърбления и биене "не бива да се допуща под никакъв вид" като забранено от Конституцията. Виновните в подобни действия длъжностни лица се заплашват да бъдат наказвани с цялата строгост на закона. Министрите разясняват, че по време на военно положение гражданските административни и полицейски власти са длъжни да изпълняват законните искания на военната власт, но в границите на законността и разпорежданията на правителството, "без обаче да им бъдат безусловно подчинени". Висшите представители на администрацията и на военното ведомство в окръжията – окръжните управители, бригадните и полковите командири и комен-

[76] Държавен вестник, № 84, 9 септември 1886.

дантите, "трябва да разрешават по взаимно съгласие всички въпроси, възникнали от самото естество на военното положение". При несъгласие те трябва да се отнасят писмено до Министерствата на вътрешните работи и войната. Припомня се, че затваряния и претърсвания полицейските власти могат да извършват само със заповед на окръжния управител или околийския началник[77].

Въпреки по-задълбоченото изложение на същността на военното положение както в указа, така и в министерското окръжно, с цел да бъдат преодолени противоречията и търканията между военните и граждански съдебни органи, "Обяснителна инструкция" изготвя и главният военен прокурор Г. Агура. Той разяснява, че военната юрисдикция и властта на военния началник се разпростира при военно положение не само върху военните, но и върху гражданските лица, но само по ония престъпления, посочени в указ № 190. По тези престъпления военното началство има в подчинение полицията и действа съобразно съществуващите закони по разкриване на престъпленията и разследване на делата. За всяко произшествие то е длъжно да докладва на военния прокурор, който по поменатите престъпления получава правата и на граждански прокурор и има на подчинение гражданските съдебни следователи. Той прави разпореждане да се проведе следствие от тях, по възможност под негово наблюдение. Всички други престъпления и простъпки на гражданските лица остават под ведомството на гражданските съдебни власти и полицията, които действат самостоятелно, без намесата на военното началство. Никакви дисциплинарни наказания, произтичащи от Дисциплинарния устав, не могат да се налагат на граждански лица. Военното началство няма правото да сменя и назначава граждански чиновници без разрешението на военния министър. За арестуваните за явно престъпление чиновници военното началство е длъжно да съобщава на съответния министър. За всяко произшествие военното началство, военно-прокурорският надзор, полицейските власти са длъжни да докладват на главния военен прокурор, за да се вземат мерки относно някои повтарящи се престъпления[78].

Указът от 4 септември 1886 г. е първият съпроводен с толкова подробни и пълни указания за практическото приложение на военното положение. Той е съобразен с конституционните изисквания и действащите закони и законови положения. Неговото безусловно изпълнение би създало, макар и при едни извънредни обстоятелства, чувство за законност, справедливост и ред. Въпросът обаче е в практическото изпълнение на този указ, в конкретните действия на централните и местни административни и военни власти. Размиването на отговорностите между тях, липсата на категорична постановка за предимството на военните власти в условията на военно положение, острастените до краен предел политически борби ще превърнат и този указ в поредното формално разпореждане.

---

[77] Държавен вестник, № 86, 13 септември 1886.

[78] Пак там, № 85, 12 септември 1886.

Действията на регентите и правителството за изход от кризата не срещат подкрепа и разбиране в Русия. Там са недоволни от техния състав, в който не преобладават праволинейни русофили, от готвещия се процес срещу детронаторите, който би компрометирал нейния престиж и позиции, от евентуалното връщане на Батенберг. За урегулиране и контрол над ситуацията в България Петербург изпраща свой дипломатически представител с особени пълномощия – генерал Н. Каулбарс. В нота от името на руското правителство той обявява, че не може да бъде признато за законно свикването на ВНС, а неговите решенията не биха имали "никакво значение". Затова Каулбарс ултимативно иска отсрочване на изборите, "незабавно" снемане на военното положение и освобождаване от ареста на всички затворени по повод събитията от 9 август[79]. Мотивите на Русия са ясни – да се даде възможност на проруски настроената опозиция да се окопити и организира и вземе властта в страната.

На 15 септември Министерският съвет взема решение във връзка с предстоящите избори за ВНС да бъде отменено военното положение, което е обявено с указ № 17 на регентите от 16 септември 1886 г.[80] На 30 септември се прекъсва и юрисдикцията на военните съдилища по делата на гражданските лица[81].

Регентите и правителството са готови на отстъпки и по останалите искания на Петербург, но доколкото те не влизат в противоречие с Конституцията и законите, за което Начович уведомява Каулбарс на 20 септември. Изненадан от дипломатичната, но себеуважителна позиция, Каулбарс поставя срок до следващия ден да му се дадат по-точни и определени заявления. Начович отново го парира, обръщайки внимание, че първоначалната му нотата съдържа съвети, а не заповеди. На 22 септември Каулбарс е вън от кожата си. Той настоятелно повтаря, че императорското правителство иска "незабавното освобождаване на всички затворени офицери и отсрочване на изборите до ноември", като заплашва, че отговорността за неизпълнението на желанията на императорското правителство ще паднат върху българското правителство[82]. Обявявайки правителството и регентството за незаконно, въпреки, че е акредитиран при тях, ангажирайки се с

---

[79] Държавен вестник, № 90, 23 септември 1886; Авантюрите..., с. 56. Съществува разминаване между исканията и претенциите на Каулбарс, директно подчинен и изпълняващ волята на императора и руското външно министерство, което в много по-голяма степен трябва да се съобразява с позицията на Европа. Конкретно по съдбата на детронаторите Гирс иска само гаранции срещу прибързаното им осъждане, а Каулбарс – безусловното им освобождаване, но дори и той дава да се разбере, че няма да се противопостави на уволнението им от армията, тъй като престъплението им с погазването на клетвата не може да се оправдае.

[80] Държавен вестник, № 88, 18 септември 1886.

[81] Систематически сборник на законите..., 1877–1901, Т. II, с. 2656; Държавен вестник, № 95, 7 октомври 1886.

[82] Държавен вестник, № 90, 23 септември 1886.

подкрепата на един военен заговор и на цанковистите, които са само част от българските политически сили, Каулбарс по един недопустим и неприемлив начин се опитва да наложи своите и на руския император възгледи за бъдещето на България и българо-руските отношения. Неприемането само на едно от неговите искания, което впрочем е без всякакво значение за бъдещите руски позиции в България, веднага води до неприкрита заплаха за военна окупация [83].

Освен чрез пряка военна намеса руската страна разчита и на един вече изпитан, макар и оказал се неудачен вариант – използването на опозиционно настроени офицери за сваляне на правителството и регентите. Ето защо въпросът за отношението към офицерите, участвали и замесени в превратa, придобива особена важност, тъй като от това зависят както контрола на управляващите върху армията, така и отношенията с Русия.

Непосредствено след успеха на контрапреврата военният министър полковник Д. Николаев определя основните цели на своята кадрова политика, която трябва до доведе до стабилизиране на армията. Това трябва да се постига чрез отстраняване, съдене и наказване на взелите пряко участие в детронирането офицери, уволнение или наказване чрез разместване на замесените под една или друга форма или на заподозрените в съчувствие[84]. Още от 15 август под арест и следствие са майорите П. Груев, П. Стоянов, А. Гуджев, А. Блъсков, К. Никифоров, капитаните А. Бендерев, Р. Димитриев, Б. Вазов, заедно с още петдесет и трима офицери[85]. Следствието се води от специална Военна комисия, начело с главния военен прокурор майор Агура, майор Паница и военните прокурори в София, Русе и Пловдив, назначена на 27 август 1886 г. Много офицери са следствени само по подозрение и част от тях ще бъдат освободени след края на следствието. На 18 септември комисията обявява, че съдбата на бившия военен министър майор Никифоров, допуснал държавно престъпление на 6 август, ще бъде решена от Народното събрание според закона за съдене на министрите от декември 1880 г., но и той е арестуван[86]. С указ на княза още от 24 август 1886 г. са разформировани Военното училище, Струмският и артилерийски полкове и унищожени знамената на Военното училище и Струмския полк, като главни участници в превратa, а офицерите от тези полкове са отстранени от заеманите длъжности[87]. Със заповед на регентите от 5 септември 1886 г. дванайсет офицери, участници в превратa и избягали извън страната, са изключени от служба[88]. На 9 септември от заеманите длъжности са отчислени офицери от бившите 1-ви артилерийски и 2-ри Струмски полкове заради участието им в превратa на 9 ав-

[83] Татищев, С. Из прошлага..., с 460–468, 78–482

[84] Калчев, К. Генерал Д. Николаев. С., 1995, с. 89.

[85] НБКМ–БИА, Ф. 271, а.е. 27, л. 37.

[86] ЦВА, Ф. 1, ап. V, а.е. 80, л. 2, 15.

[87] ЦВА, Ф. 1521, оп. I, а.е. 21, л. 350; Ф. I, оп. V, а.е. 78, л. 71.

[88] ЦВА, Ф. I, оп. V, а.е. 78, л. 68.

густ[89]. На 22 септември със заповед на военния министър с един месец затвор и обход при първото производство за поведението си при превратa са наказани четири поручици от Военното училище. Същото е и наказанието за двама поручици, пет подпоручици и един портупей юнкер от 2-ри пеши Струмски полк, за двама капитани, двама поручици и двама подпоручици от бившия 1-ви артилерийски полк, както и за софийския военен прокурор капитан Янков. С арест от един месец са наказани капитаните Златанов от 1-ви пеши Софийски полк, Евстатиев от 2-ри пеши Струмски полк, Селяновский от бившия 1-ви артилерийски полк и Рибаров от 5-и пеши Дунавски полк. Още на 20 септември 41 юнкери, взели активно участие в превратa, са разжалвани и разпределени по полковете, с право след една година, при условие че се поправят, да бъдат приети отново във Военното училище[90].

Тези действия говорят за твърдата решимост армията да се прочисти от команден състав, ангажирал се в антикняжеските действия и на чиято безусловна вярност и преданост новите управляващи не могат да разчитат. Демонстрираната безкомпромисност и суровост цели да предотврати възможността армията отново да се превърне в генератор на обществени катаклизми.

Мерките на военното министерство не успяват да пречупят изведнъж инерцията на политически прояви на офицерството. Страхът от репресии и загуба на постове и работа, гузността от клетвопрестъпничеството, несъгласието с насоките на вътрешната и външна политика на управляващите, убеденото русофилство подтикват част от тях към нови политически прояви. На 20 септември 1886 г. тримата полкови командири от Шумен – капитаните Козаров, Диков и Людсканов изпращат телеграма до управляващите, в която настояват да се изпълнят исканията на Каулбарс, заплашвайки в противен случай да действат както намерят за добре[91]. Специален техен пратеник – поручик Москов, се среща в Русе с консула Шатохин и иска финансова подкрепа, за да се вдигне шуменският гарнизон и свали правителството и регентството. Шатохин докладва на Каулбарс, който възторжено съобщава в Петербург[92]. Петербург веднага изразява готовност да отпусне 50 000 франка[93]. Предприетата от Каулбарс безпрецедентна за дипломатически

---

[89] Пак там, л. 71.

[90] ЦВА,Ф. 1, оп.V, а.е. 80, л. 18; Ф. 1521, оп. I, а.е. 21, л. 322–323; Държавен вестник, № 91, 25 септември 1886.

[91] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 382–383.

[92] Радев, С. Цит. съч., с. 313–321. Р. Попов "категорично" опровергава тезата на С. Радев, че целта на пътуването на Каулбарс е да подготви въстание, което да свали регентите и да го обяви за диктатор в името на Русия, цит. съч., с 139. Действително липсват сведения, че руският дипломат се стреми да поеме управлението на страната, но активно работи за сваляне на регентството с всички възможни позволени и непозволени средства, включително и чрез въстание – факт, който след няколко страници признава и Р. Попов – с. 147.

[93] Косик В. Цит. съч., с. 159.

представител обиколка из страната също има за цел да подтикне офицерите към противодействие на властта. Последната не остава безучастна и изпраща двама емисари – народния представител З. Градинаров и майор Р. Петров, да предотвратят това. Рачо Петров лично е натоварен да запознае офицерите с положението на нещата и да им даде указания за тяхното поведение. На 22 септември сам военният министър Николаев предупреждава военните командири, че Каулбарс заминава на обиколка из страната и възнамерява да се срещне с офицерите и най-вече с полковите командири. На последните той препоръчва или да не се явяват на тези срещи, или ако това е невъзможно, да покажат на руския представител, че те са преди всичко войници, които си имат началство, а не дипломати. Военният министър внушава на подчинените си, че не бива да се намесват и да допускат разговори по въпроси, които са от компетенцията на политиците. "При това поведение, заключава Николаев, той ще удари на камък и не ще може да сполучи в мисията си"[94]. В крайно напрегната обстановка управляващите са въздържат от незабавни санкции срещу политиканстващите командири, но вземат мерки за елиминиране на опасността от страна на Шуменския гарнизон. Там голяма част от младшите офицери сами не подкрепят политическите амбиции на своите началници[95]. Офицерите от Плевен, Свищов, Русе, с изключение на бригадния командир Д. Филов, отказват да се срещнат с Каулбарс. В Шумен при него отиват само тримата полкови командири. И в Шумен, и във Варна се налага да се използват военни части, за да се предотвратят сблъсъци между противниците и привържениците на Каулбарс и Русия.

Провалът на мисията на Каулбарс, разчитаща на директен призив към населението и военните за борба срещу регентите, го кара да настоява пред Петербург за радикални мерки – смесена руско-турска окупация. С оглед на международната ситуация и противодействието на Външното министерство тези препоръки на Каулбарс не са приети, но крайните славянофили и император Александър III не се отказват и от идеята за военен преврат като средство за промяна на ситуацията. На 4 октомври 1886 г. Александър III и Гирс са информирани за намеренията на група български офицери-емигранти – Димитриев, Тянков, Гиргинов, Паков и Кавалов, да вдигнат войската в Русе, Шумен и Видин срещу правителството. С тяхната санкция на конспираторите са издадени руски паспорти, а на Каулбарс са изпратени инструкции да им оказва съдействие, включително и финансово[96].

Изборите за III ВНС са своеобразен тест за позициите на управляващите и на Русия в страната. В тяхното навечерие Военното министерство предписва на началниците на военните части "да указват най-голямо съдействие на админис-

---

[94] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 41–42.

[95] Стоянова Хр., И. Близнаков. Ролята на Шуменския гарнизон в политическите събития в България – м. VIII–IX, 1886 г. (по нови документи от фондовете на Националния военноисторически музей). – В: Бунтът на русофилите. Русе, 1989, с. 67–75.

[96] Косик, В. Цит. съч., с. 161–162; Авантюрите..., с. 59

трацията за съхранението на порядъка и тишината". Даже в случай, че администрацията не е в състояние сама да поиска помощ, на военните коменданти "се предоставя право да вземат сами мерки за съхраняването на порядъка, но да бъдат умерени и въздържани"[97]. Тези инструкции, в нарушение и на избирателния закон и на Правилника за съдействие на гражданските власти, развързват ръцете на военните за пряка намеса по време на изборите. Запазената документация на кап. Н. Петров, по това време командир на 12-и пеши Балкански полк в Ст. Загора, свидетелства, че изборите са проведени изцяло под контрола на военните власти, които вземат предварителни мерки за предотвратяване на евентуални безредици, предизвикани от опозицията. Нейни представители са предупредени, че в такъв случай веднага ще бъдат арестувани, а някои са поставени и под надзор. В самия ден на изборите военните коменданти и околийските началници периодично докладват за хода на избирателния процес и за успехите на проправителствените кандидати[98]. Агитациите на Каулбарс и активното подстрекателство на руските консули и крайните русофили ще доведе до сблъсъци в София и провинцията, като особено трагични ще бъдат събитията в Дупница, където се стига до жертви от страна на привържениците на управляващите. За овладяване на ситуацията е използвана войска. С огромно мнозинство изборите са спечелени от управляващите, не без съдействието на войската.

След успеха на изборите регентите и правителството вземат нови мерки по отношение на войската. На 1 октомври от постовете им са отстранени командирите на Русенската и Шуменската бригади – Д. Филов и П. Шиваров, заради русофилските си позиции и съмнения, че готвят нови вълнения. Арестуван е и поредният пратеник на Шуменския гарнизон капитан Кожухаров, който отново се опитва да се споразумее с Русе и Видин за общи действия срещу регентството и правителството. Понеже става ясно, че той действа от името на тримата шуменски полкови командири – Диков, Козаров и Людсканов, те ще предпочетат да си подадат сами оставките от армията[99]. Във връзка със сведенията за готвен заговор от ломския окръжен войнски началник кап. Тодоров с цел да се възпрепятства свикването на ВНС, последният е арестуван и интерниран[100]. На 13 октомври 1886 г. регентите, считано от 11 август, отчисляват от армията майорите Груев и Стоянов, капитаните Генев, Нишков, Евров, Евстатиев, Златарски, Стоянов, Пеляновски, Гребенаров, Мететелов, Карджиев, Караборов, Дуков, За-

[97] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 39.

[98] Пак там, с. 43, 45, 47–55. Тези факти след време ще бъдат признати от Д. Петков, който ще заяви, че от тях е тръгнала практиката изборите да бъдат контролирани от войската. Стенографически дневници на X ОНС, ИС, с. 1950.

[99] Р. Попов пише, че "най-масови уволнения били извършени в Шуменския гарнизон", посочвайки имената на тримата полкови командири и на кап. Москов, но пропускайки да отбележи защо, цит. съч., с. 124.

[100] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 162–168, 175-179, 191, 453

фиров и Златанов, осем поручици и осем подпоручици, организирали и взели най-активно участие в преврата[101]. На 14 октомври лично военният министър пристига в Шумен, за да сложи край на колебанието сред офицерството и да въведе в длъжност новите дружинен и полкови командири, предани на правителството – капитаните Лудогоров, Кърджиев, Рясков. За комендант на града е назначен кап. Велчев[102]. За "съмнително поведение" е преместен и командирът на Търновския полк кап. Н. Бонев.

Напрегнатата политическа обстановка в страната предизвиква натиск от страна на местната администрация правителството да обяви военно положение в отделни окръзи, за да се запази реда и тишината. Първоначално министър-председателят се противопоставя срещу използването на такава радикална мярка и препоръчва да се търси само съдействие от войската[103]. Но на 9 октомври 1886 г. Министерският съвет взема принципно решение за поетапно възстановяване на военното положение. Разрешава се на министъра на войната и на министъра на вътрешните работи да обявят военно положение, ако е нужно в цялото княжество или само в част от него[104]. След време министър Стоилов ще обясни в Народното събрание, че това е станало след мъчителни колебания, но и с ясното съзнание за отговорността пред държавата.

След провала на изборите Каулбарс иска от Петербург пряка демонстрация на сила. На 13 и на 17 октомври 1886 г. във Варненското пристанище акостират два руски военни кораба. Това вдъхва самочувствие на руския представител, който на 14 октомври предупреждава правителството, че ако офицерите, участвали в преврата на 9 август бъдат наказани, това ще се възприеме като предизвикателство към Русия, което ще я освободи да прибегне до най-крайни мерки. След два дни, на 16 октомври, ултимативно той иска тяхното освобождаване. За да не дадат повод за директна руска окупация и отказвайки се от законното право за съдене и наказване на детронаторите, управляващите на 17 октомври ги освобождават. Тази стъпка, макар и предприета под очевиден натиск, предизвиква недоволство сред част от офицерството, участвало в контрапреврата. От друга страна, тя дава увереност на детронаторите и русофилите, че няма да бъдат наказани дори и за най-тежко държавно престъпление. Това ги окуражава да продължат заговорническите си действия. Отстъпката на българските власти по отношение на едно от основните руски искания – освобождаването на офицерите, извършители на преврата, не предизвикват съответна реакция от руска страна. Последват нови ултиматуми от страна на Каулбарс и заплахи, че ще напусне страната. Съмненията, че това се прави, за да се стигне до скъсване на отношенията и до военна намеса, не са безпочвени.

---

[101] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 80, л. 49–50; Държавен вестник, № 101, 21 октомври 1886.

[102] ЦВА, Ф. 1027, оп. IV, а.е. 22, л. 43; Радев, С. Цит. съч., с. 354–356.

[103] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. X, с. 236–237.

[104] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 33.

Военното предизвикателство на Русия кара Стамболов заедно с Муткуров и Радославов да предприемат мерки, които да избягнат конфронтацията и пряката руска намеса. Те издават заповед до варненския окръжен управител в случай на руски десант войската да не оказва съпротива, а да се оттегли към Шумен. Стамболов замисля евентуален решителен отпор да се даде във Видин, но се надява русите да не дебаркират[105]. От своя страна още на 14 октомври кап. Ст. Паприков изпраща телеграма до кап. Велчев в Шумен с препоръка да се предаде на офицерите да не се безпокоят и да не обръщат внимание на руските агитации и на пристигналия военен параход. На това обстоятелство според него "не трябва да се предава никакво значение". На варненския комендант той разяснява, че руски десант няма да има и че това е демонстрация. Паприков заповядва да се вземат мерки за запазване на реда в казармите и града, като не се допускат срещи между български и руски офицери и войници. В случай на някакво вълнение комендантът незабавно да телеграфира, за да се обяви града във военно положение[106]. Допълнително той нарежда, за да се избягват скандалите, кръчмите да се затварят рано, а денонощно по улиците да ходят усилени военни патрули. Тези мерки на българските власти предизвикват яростна реакция на варненския руския консул, който иска от коменданта и от окръжния войнски началник освен изпълнението на условията на Каулбарс, да се вдигнат патрулите, да се допуснат руските моряци да слязат на брега и да не му се пречи да се среща с хората от окръга. Ако не се изпълнят исканията му, консулът заплашва, че ще нареди бомбардирането на Варна. "Военните параходи, заявява той, няма да се махнат, докато Русия не възстанови своите права в България, които признават и другите велики сили". След съвещание с министър-председателя Радославов се взема решение Варненски окръг да се обяви във военно положение, да се поискат писмено условията на руския консул, а от Шумен да се изпратят допълнителни войски във Варна[107].

На 15 октомври 1886 г. и Софийски окръг е обявен във военно положение заради съмнения за готвени вълнения от русофилите, което веднага предизвиква протестите на Каулбарс[108].

По това време група русофили – Никола Гатев, Никола Гичев и Митю Гичев, изработват план да вдигнат родопските села и да се превземе Пловдив. На 19 срещу 20 октомври 1886 г. те организират демонстрации в с. Яворово и в Перущица, но околните селища отказват да ги подкрепят. Веднага са изпратени военни части, които възстановяват реда в двете селища и залавят бунтовниците, без да има сблъсквания, ранени и убити[109].

---

[105] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, с. 104, 157–158.

[106] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 376, 385–386.

[107] Пак там, л. 401–402, 403–406.

[108] Стамболов, Личен архив. Т. I, с. 164.

[109] ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1942, л. 151–153, 163, 170–175, 179–181.

Русофилски вълнения има и в Карлово, което ще даде повод на пловдивския окръжен управител да поиска от вътрешния министър да изпрати един ескадрон войска[110]. Едновременно на Паприков докладват и за готвен бунт в Пещера и Брацигово, инспириран от цариградските емигранти с цел да бъде възстановена Източна Румелия. Макар че няма сигурни данни, в района е изпратен един ескадрон кавалерия и две роти войници. В случая интересни са инструкциите на кап. Паприков, който, въпреки че не вярва във вдигането на едно въстание, нарежда и при най-малката демонстрация да се употребява оръжие. "Ако се яви тълпа, нарежда помощникът на военния министър, няколко добри залпове в тълпата ще са достатъчни да отбият ищаха на всякого да прави въстание ". За неупотребата на оръжие ще се държат отговорни ротните и ескадронни командири. "За няколко души няма да се жертва всичко постигнато"[111].

Заповедите на Паприков излизат извън всякакви законови и войнски норми и правила. Следствие на една извънредна политическа ситуация те натоварват войската с извънредни полицейски функции, допускат произвол и безотговорност.

Тези събития дават повод и на гражданските власти, и на военните – в лицето на капитан Савов, комендант на Пловдив, да искат в Пазарджишки и Пловдивски окръзи да бъде обявено военно положение[112]. На 22 октомври 1886 г. с указ № 187 във военно положение е обявен Пловдивски окръг[113].

Неуспехът с Шуменския гарнизон не отказва Каулбарс от намерението да провокира нов заговор във войската, тъй като там остават офицери, готови да действат срещу правителството. За наличието на такива на 22 октомври му докладва пловдивският консул Игелстром. Такива има и в други гарнизони на Южна България. Безрезервно може да се разчита и на освободените офицери детронатори, които тръгват из страната и влизат в контакт със свои колеги и съмишленици, останали на служба. По това време според С. Радев се ражда нов план, който предвижда да се действа не в центъра, а в периферията на страната – в пристанищата и по турската граница, за да се даде възможност на матросите от пристигналите военни кораби да слязат на сушата, а на Турция до влезе в Тракия[114].

Дали съществува точно такъв план е трудно да се докаже, но някаква съгласуваност от страна на руските дипломатически представители в България, на уволнените офицери–емигранти и освободени от затвора, както и на русофилски настроените офицери в южните гарнизони, е налице.

На 22 срещу 23 октомври 1886 г. в Бургаския гарнизон избухва русофилски бунт. Той е организиран от бившия руски офицер на българска служба Н. Набоков, който още през месец май 1886 г. прави опит за покушение срещу Ба-

---

[110] Пак там, л.151–153.

[111] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 439–440, 442, 450.

[112] Пак там, л. 428–430; ЦДА, Ф. 313, оп. I, а. 1942, 164, 165, 177.

[113] Държавен вестник, № 103, 25 октомври 1886.

[114] Радев, С. Цит. съч., с. 400.

тенберг. В заговора той привлича уволнения от българска служба поручик Залевски, братята Кишелски, единия от които – Иван, е околийски началник в Бургас, а другият Никола е офицер, както и цивилни лица, сред които и черногорци. Според доклад на френския генерален консул Флеш на 21 октомври се провежда събрание на заговорниците, на което е четена телеграма от ген. Каулбарс, в която се казва, че цялата българска армия и населението са готови за бунт срещу правителството. Конкретният план предвижда да се арестува дружинният командир Караиванов, трима ротни командири и останалите офицери, които биха се противопоставили на бунта. След като завземат града, заговорниците трябвало да мобилизират запасняците и да ги поведат към Пловдив, откъдето да разпространят бунта в цяла Южна България[115]. Поручик Н. Кишелски в качеството си на дежурен по рота успява да приведе плана в действие – вечерта на 22 срещу 23 октомври арестува част от офицерите, девета рота от бургаската дружина, която отказала да вземе участие в бунта, както и няколко цивилни лица, сред които и окръжният управител. Войниците са заклети в името на руския цар. Съставя се и временен административен съвет, който обявил бургаски окръг за румелийска страна. Заповядано е на кметовете на околните селища да свикат резервистите и да ги докарат в Бургас. С тази цел Набоков заминава за Анхиало (Поморие). По искане на руския консул от Варна е изпратен един от военните кораби за охрана на консулството и като "важна правителствена подкрепа"[116].

Дружинният командир кап. Караиванов успява да се изплъзне и пристига в Айтос, за да иска подкрепа. За случилото се е докладвано в София. Още на 23 октомври военният министър заповядва всички гарнизони по левия бряг на река Марица – Сливен, Айтос, Бургас, Казанлък, да се подчинят на командира на 12-и пеши Балкански полк в Ст. Загора – капитан Н. Петров. Целта на тази мярка е да се прекрати бунтът в Бургас и да не се допуснат нови такива. На кап. Петров се дава свобода на действие за справяне със ситуацията. Освен това му се съобщава, че Бургаски окръг е обявен във военно положение и че е направено разпореждане в Бургас да се изпратят две дружини от Сливенския полк с две оръдия и взвод кавалерия от Пловдив. За началник на този отряд е назначен майор К. Паница, който на 24 октомври трябва да пристигне в Айтос. С него кап. Петров трябва да съгласува всички свои действия. На комендантите на гореспоменатите гарнизони е заповядано да следят за спазването на реда и тишината, "за да бъде

---

[115] Лечева, М. Френската политика по време на бунтовете на офицерите-русофили, отразена в дипломатическата кореспонденция на френските консули в България. – В: Бунтът на русофилите. Русе, 1889, с. 110–112. Според доклад на френския консул в Пловдив Боайсе сред документите на кап. Кишелски е намерена разшифрована телеграма от Игелстром, в която се съобщава, че гарнизонът в Пловдив е готов за бунт, пак там, с. 112.

[116] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 274–279; ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1941, л. 22, с. 30–32, 43; Авантюрите..., с. 65.

запазена България", да арестуват всички, които пропагандират срещу правителството и Народното събрание и които се стремят да предизвикат безредици във войската. В този дух са и разпорежданията до окръжните началници на Сливен, Бургас и Ст. Загора[117].

След получаването на горните заповеди кап. Петров дава необходимите разпореждания. Заповядано е към Бургас да тръгне и една дружина от Ямбол. Капитан Караиванов с две роти от Айтос още на 25 октомври се връща в Бургас и без да срещне съпротива подчинява гарнизона и града. Главните организатори – поручиците Кишелски, Пенчев, Николов, цивилните А. Горанов и И. Кишелски избягват и се укриват на руския клипер във Варна, но останалите военни и цивилни участници са арестувани. Арестуван е и Набоков, който се опитва да събере резервистите и предприеме поход срещу Пловдив[118].

На 25 октомври 1886 г. Бургаски окръг е обявен във военно положение, а на окръжните и околийски началници е заповядано да се ръководят от наставленията за действие на властите във военно положение и да вземат най-строги мерки за запазването на реда[119]. Капитан Паприков заповядва да не се допускат никакви контакти на уволнените офицери с техните колеги и долните чинове[120]. След като ситуацията в Бургас е овладяна, на 26 октомври Другарят на военния министър изпраща телеграма по гарнизоните, в която отбелязва, че само трима офицери са участвали в бунта, който "не трябва да стряска никого, защото няма никакво значение"[121].

Едва на 26 октомври кап. Паница и изпратените от вътрешността войски пристигат в Бургас. Той веднага иска разрешение от военното министерство публично да разстреля участвалите в бунта трима офицери, един фелдфебел и един войник – за запазване на дисциплината и порядъка[122]. Паница със заповед до населението нарежда под страх от смъртно наказание да се предаде скритото оръжие и укритите бунтовници, взема мерки за преследване на появили се в околностите на Бургас чети, разполага караули по крайбрежието като следствие от обявеното военно положение и не допуска моряците от изпратения клипер да слязат на Бургаското пристанище[123].

С една екстрена процедура на 27 октомври специален военнополеви съд в Бургас осъжда един фелдфебел, един старши унтер офицер (старши сержант) и един войник на по петнайсет години строг тъмничен затвор с окови[124]. На 31 ок-

---

[117] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 2, л. 3, 5, 15, а.е. 4, л. 70–71.

[118] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 271–273; ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1941, л. 44.

[119] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 3, л. 7; ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1944, л. 308.

[120] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 90.

[121] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 224–225.

[122] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 302.

[123] Пак там, л. 346.

[124] Пак там, л. 315–317.

томври на смърт е осъден капитан Набоков, но като чужд гражданин е предаден на руския консул[125].

Незаглъхналите събития в Бургас са на път да се повторят и в Сливен. Връщайки си от Русия, Р. Димитриев, Тянков, Хр. Паков основават в Букурещ таен революционен комитет. Към тях се присъединяват както цивилни, така и нови военни, сред които и кап. М. Енчевич, наскоро уволнен от армията заради откритите си русофилски прояви[126]. Те замислят голям бунт в Северна и Южна България. След като не успяват да спечелят за идеята дори бившите шуменски полкови командири, Паков и Енчевич заминават за Сливен. На 24 октомври те се срещат с братя Белови, единият от които Христо Белов е полкови командир в Сливен[127], другият Стефан е уволнен от армията и е член на Букурещкия комитет, а третият Юрдан е домакин на срещата. Присъстват кап. Вълнаров, поручик Кавалджиев, подпоручиците Топузов, Дерменджиев, Симидчиев и други млади офицери. Аргументите на Паков относно необходимостта войската да се вдигне и да свали регентството и да даде исканото от Русия правителство са, че Русия не иска да завладее България, но има нужда от нея, за да вземе Цариград. Обаче ако не се приемат условията на Каулбарс и не се събори регентството, тя ще се принуди да окупира страната. Представяйки се за спасители на България от руска окупация, Паков и неговите съмишленици скриват истината, че и в двата случая – след свалянето на сегашното управление или след руска окупация, която фактически е невъзможна, резултатът ще бъде един и същ – пълно подчинение на българската войска и на българската външна политика от Русия. Паков очертава един голям заговор, в който участие ще вземат войските на Шуменския, Русенския и Варненския гарнизони, подкрепени от Видин, Пловдив и Бургас, където се водела агитация. Въстанието трябва да започне в Сливен и се прехвърли в Шумен. Част от присъстващите офицери не са въодушевени от перспективата за втори път да участват в междуособни политически борби и докладват на дружинния командир кап. К. Данев. На следния ден се провеждат две паралелни

---

[125] ЦВА, Ф. 724, оп. 2, а.е. 1, л. 309–310; Ф. 1, оп. V, а.е. 80, л. 67–68; За бургаския бунт вж. и: Външната политика на България. Документи 1886–1887. С., 1995, с. 163–164, Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, с. 175–176, 179–180; Тънгълов, Д. Бунтът на русофилите в Бургас през 1886 година. – Във: ВИС, № 4/1987, с. 163–176, както и статията му под същото заглавие във: Бунтът на русофилите. Р., 1989, с. 233–239, където има редица пресилени и неточни изводи като този, че бунтът е потушен от превъзхождащите сили на отряда на кап. Паница.

[126] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. X, с. 199.

[127] На 20 октомври 1886 г. кап. Хр. Белов поставя пред министъра на войната въпроса за преместването на командира на Бургаската дружина кап. Караиванов под предлог, че е русофил, което свидетелства, че е в течение на подготовката на бунта в Бургас и че съществува координация между военните в двата града. ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 257.

съвещания. На едното заговорниците решават на 26 октомври населението да се вдигне на въстание с призив на камбаните, а кап. Хр. Белов разпределя задачите сред верните му офицери, които трябва да овладеят казармата и телеграфната станция. Успоредно офицерите националисти обсъждат и вземат контрамерки срещу евентуални размирици – установяват постоянно дежурство в казармите, уведомяват окръжния управител, който изпраща патрули по улиците на града. На 26, след като църквите пускат миряните, Ю. Белов започва да държи реч на площада за сваляне на правителството и да уверява, че войската ще ги подкрепи. Овладяно е Окръжното управление, но след като войска не идва, част от присъстващите, по различни сведения от 40–50 до 300–400 души, потеглят към казармите, където викат "Да живее руският император" и "Долу правителството". Те искат войската да се присъедини към тях, да им се дадат пушки. Капитаните К. Данев и П. Галунски извеждат една рота и я построяват срещу множеството с насочено оръжие. Това е достатъчно то да се разбяга, а заговорниците да се скрият. В града е изпратена рота войници, за да усили караулите. Те овладяват телеграфната станция и окръжното управление и възстановяват реда. На следния ден в Сливен пристигат войски от Ямбол и Нова Загора[128].

Още на 26 октомври със заповед на военния министър кап. Хр.Белов е уволнен и арестуван заедно с останалите офицери участвали в бунта[129]. Откритият военнополеви съд осъжда кап. Хр. Белов и още трима от тях на вечно заточение. След жалби и преразглеждане на делото кап. Белов е осъден на шест години строг тъмничен затвор, един от офицерите на четири години, а друг на шест месеца[130]. Този случай е показателен, че правото, макар и принизено, продължава да е норма в българското общество.

За втори път в продължение на по-малко от три месеца част от българските офицери – бивши и настоящи, се опитват да наложат собствените си политически виждания, използвайки възможностите, които чинопочитанието и оръжието им дават, инспирирани от чужди фактори и водени от чувство за признателност и общо бъдеще с Русия. Октомврийските военни заговори имат ограничен размер и подкрепа, остават изолирани и смазани вътре в самите гарнизони. Те само допълнително нагнетяват обстановката, засилват истерията и предизвикват репресии, ненужни на никого. Обективно те способстват за укрепване на управлението, засилват неговата твърдост и безкомпромисност в борбата му с политическите опоненти, давайки му възможност да оправдава своите не винаги законни действия с опасността за самостоятелността и независимостта на българската държава.

---

[128] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 36, л. 113–125; Ф. 1, оп. V, а.е. 80, л. 79, 169; НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 3, л. 11–12, а.е. 4, л. 96, 108, 111, 116; Вж. Маринов, И. Бунтът на русофилите в Сливен през 1886 г. – Във: ВИС, № 2/1982, с. 170–178.

[129] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 112, 118.

[130] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 36, л. 7, 113.

Събитията в Бургас и Сливен са причина за указа на регентите – № 228 от 27 октомври 1886 г., който постановява, че в онези места от страната, в които е обявено военно положение, влиза в пълната си сила указ № 190 от 4 септември 1886 г.[131] На същата дата кап. Паприков иска от Николаев да предложи на регентите в местата, обявени във военно положение, да бъдат открити ускорени военни съдилища, за да се ускори съдопроизводството и за да може своевременно да се наказват престъпниците[132]. Невъзможността на трите редовни военни съдилища в София, Пловдив и Русе да се справят с потока от увеличаващи се дела също дава основание за такава мярка. На 30 октомври последва указ № 232, с който военните съдилища в местата, обявени във военно положение, се преименуват в полеви военни съдилища. Откриването на тези съдилища трябва да става според "надобността" (необходимостта)[133]. Тези укази не са подписани от П. Каравелов, който е несъгласен и неодобрява действията на останалите двама регенти.

Въвеждането на военно положение в страната този път става по един, меко казано, своеобразен начин. В Софийско, Варненско, Бургаско това става с решение на Министерския съвет, без указ на регентите, което е в разрез с установената вече практика. В Пловдивско обаче това става с указ, публикуван в Държавен вестник. "Натрупването" на случаи на обявено военно положение в окръзите предизвиква указ, който на практика легитимира вече съществуващо състояние.

След събитията в Бургас и Сливен и в навечерието на избирането на нов княз от ВНС на 29 октомври 1886 г. военният министър издава заповед, в която благодари на офицерите за тяхното благоразумие и патриотизъм, проявени при запазването на реда и тишината в страната и ги предупреждава да не изказват никакви мнения относно лицето, което ще бъде избрано, както и да не се ръководят от лични симпатии и антипатии, а от дълга към родината[134]. Това е ясен сигнал към останалите верни на Батенберг офицери и предупреждение за компетенциите и отговорностите на военните, които не трябва да се изкушават от намеса в политиката. Самият военен министър обаче не успява да устои на това изкушение.

След като опитите на Каулбарс за промяна на политическото статукво чрез военен заговор претърпяват провал, той се обръща с предложение към царя за временно завземане на Варна, но поради страх от международни усложнения това не е прието. Характерно за начина на мислене и позициите на руския представител в България е неговото писмо до царя от 30 октомври 1886 г., ден след избирането на Валдемар Датски за български владетел. Неговото идване в България, дори избран от "законно", т.е. русофилско събрание, според Каулбарс трябва да бъде свързано с приемането на редица условия. Освен радикална промяна на Търновската конституция и формирането на русофилски кабинет и админис-

131 Държавен вестник, № 103, 25 октомври 1886.

132 ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е 36, л. 308.

133 Държавен вестник, № 106, 1 ноември 1886.

134 НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 132–133.

трация той трябва да установи власт и дисциплина в армията при помощта на командировани в страната руски офицери и да предаде поста на военен министър в ръцете на руски генерал. Това действително би превърнало страната в "задунайская губерния"[135]. Именно перспективата войската отново да попадне в руски ръце, не се приема нито от Стамболов, нито от Муткуров, нито от голяма част от българските офицери.

Инцидентът с гавазина на руското консулство в Пловдив на 29 октомври, оказал съпротива на патрула, който на основание военното положение и забраната да се излиза нощем го спира за проверка и набива, дава повод на Каулбарс на 3 ноември да изпрати поредния ултиматум до външния министър Начович. В него той иска да се уволнят бригадният командир и комендантът на Пловдив, да се накажат преките виновници и да се отдаде чест на руското знаме пред консулството в срок от три дни. В противен случай Каулбарс заплашва, че ще напусне страната заедно с всички консули. Тези искания предизвикват разногласия сред управляващите, тъй като става дума за наказването на един от регентите – Муткуров, който е пловдивски бригаден командир, както и за поредно посегателство върху честта на войската, извършено под руски натиск. Докато външният министър е склонен да се изпълнят исканията на Каулбарс, без първото, то военният министър и Стамболов са против. Но дори съобразяването с поредния ултиматум едва ли би предотвратил развръзката: скъсването на дипломатическите отношения между двете страни и напускането на Каулбарс – трагична стъпка, която ще се отрази крайно негативно върху отношенията между двата народа и държави.

Оттеглянето на Каулбарс не успокоява автоматично обстановката в страната. Заговорите, действителни и мними, се превръщат в своеобразна мода в края на 1886 г. и началото на 1887 г. с главен герой българското офицерство – действащо, уволнено, че даже и запасно. На 1 ноември 1886 г. във Военното министерство се получава телеграма, според която в Свищов се организира заговор от запасните офицери – подпоручиците Константинов и Бръчкав. Те били изготвили антиправителствени възвания, под влияние на пребиваващите в града П. Груев, А. Бендерев и А. Гуджев, подписани и от запасни войници. Незабавно е наредено да се вземат мерки и да започне следствие за дейността на свищовския комитет на запасните офицери и войници[136]. След няколко дни, на 10 ноември 1886 г., военният министър, считайки, че тези действия уронват престижа на войската и развращават военните чинове, предупреждава запасните офицери и войници да спрат да се подписват под разни политически възвания с военните си чинове. Той предупреждава, че Военното министерство подготвя законопроект за допълнение на военносъдебния устав, според който всеки запасен офицер или войник, който си позволи такова действие, ще бъде съден от военните съдилища[137]. Това

[135] Косик, В. Цит. съч., с. 170–171.

[136] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 54–56.

[137] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 80, л. 87.

е по-скоро блъфиране, тъй като Николаев е наясно, че щом напуснат армията, войниците и офицерите са пълноправни граждани, които не могат да се наказват за престъпления, несвързани с войската.

Показателен в това отношение е разкритият "заговор" във Военното училище. Участието на ръководството и юнкерите от Военното училище в превратa съсредоточава вниманието на регентите и правителството върху него. Назначеното ново ръководство, начело с кап. Хр. Хесапчиев, се стреми да пресече в зародиш всяка проява на недоволство или политически пристрастия. Още на 27 септември 1886 г във връзка с достигналите сведения, че курсанти продължават да се занимават с обсъждане на политически въпроси, той ги приканва да се откажат от това недостойно занимание, за да не са стига до по-строги мерки[138]. Един донос до Стамболов за ново съзаклятие става повод за репресивни мерки срещу офицерите и курсантите в училището. На 11 ноември юнкерът Близнаков измолва среща със Стамболов, за да му съобщи, че в училището се готви нов заговор, който на 13 ноември трябва да свали правителството. Това му било съобщено от юнкерите В. Стоянов и Д. Добрилов, които искали да го включат в начинанието. Последните имали подкрепата на инспектора на училището кап. Тепавичаров. Били си осигурили и подкрепата на Русия, като юнкерът Д. Добрев чрез поручик Вецел предал писмо до служителя в руското консулство Хитрово. Въпреки прозрачната абсурдност и недоказаност на сведенията очевидно по заповед на Стамболов на 12 ноември Военното училище е обезоръжено и започва следствие[139]. Съзнавайки ненадеждността на информацията, следствените органи предлагат офицерите Тепавичаров и поручик Вецел да се освободят от отговорност, а само юнкерите Добрилов и Стоянов да се предадат на съд. В хода на следствието като обвиняем е привлечен и кап. Македонски[140]. Дори главният военен прокурор Г. Агура в доклад до военния министър от 22 ноември 1886 г. обяснява, че юнкерите Добрилов и Стоянов подстрекавали не към бунт, а към "смут в училището." Вината на кап. Тепавичаров според него била, че си позволява свободно да изразява противоправителствени възгледи, а тази на поручик Вецел – че е посредник между "един юнкер" и Хитрото, комуто предавал писма "с неизвестно, но съмнително съдържание". Единственото "престъпление" на поручик Македонски се състояло в това, че си позволил да каже, че юнкерите не се държат здраво от техните началници. Всички тези действия според самия главен прокурор не са подкрепени от категорични доказателства[141]. Въпреки това със заповед на военното ведомство на 8 декември 1886 г. капитаните Тепавичаров и Македонски, юнкерите В. Стоянов, Д. Добрилов и Д. Добрев са предадени на военен съд. Изготвеният обвинителен акт е образец за документ, подчинен не на правото и истината, а на политическата целесъобразност. Дори в него се констатира, че

138 ЦВА, Ф. 1521, оп. I, а.е. 21, л. 330.

139 ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 18, л. 28–33.

140 ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 18, л. 13–15.

141 Пак там, л. 16.

фактът на съзаклятие не може да се докаже "с никакви обективни данни", но "щателното" разследване открило действия, "които са дали повод за такова печално последствие"[142]. Така за мнимо участие в мним заговор срещу правителството кап. Македонски и инспекторът на Военното училище кап. Тепавичаров са осъдени на три месеца гауптвахта (затвор), а юнкерите Добрев и Добрилов от Военното училище – на две години тъмничен затвор[143]. Събитията дават повод за освобождаването на кап. Хесапчиев като началник на Военното училище и за нови арести и разместванията сред офицерите.

На 7 декември неуредени парични отношения между търновчанина К. Карагьозов и вече известния Константинов в Свищов води до намеса на полицията, която арестува Константинов и има намерение да го екстернира. Негови приятели, сред които и Бръчков, успяват да го освободят от жандармите и протестират срещу правителствената политика. По искане на окръжния управител пристига войска, предвождана от дружинния командир Мандажиев. Офицерът, без да използва сила, допуска събралите се да се разотидат и не взема мерки срещу част от тях, която остава на площада. Действията на Мандажиев предизвикват недоволството на военния министър Николаев, който иска от войската в такива случаи да не се церемони, а да действа решително. Той настоява размирниците Константинов и Бръчков да бъдат арестувани и заповядва да се изпратят в града две роти от Търново и да бъде обявено военно положение. Тези мерки на централната власт срещат противодействие от страна на Мандажиев, който счита станалото за "глупаво произшествие" и отрича необходимостта от войски и военно положение, както и от арести, които ще изострят обстановката. Капитан Белинов от Търново практически отказва да изпълни министерската заповед, иска допълнителни сведения кому, защо и с каква цел да изпрати исканите роти, оправдава се, че няма свободни военни части. Снизходителността на местния дружинен командир и колебанията на полковия командир в Търново ще обезпокои правителството в много по-голяма степен, отколкото самата случка в Свищов и то ще въведе военно положение и в Свищовското окръжие. Това става с указ на регентите № 224 от 8 декември 1886 г.[144]

Последното използване на армията през 1886 г. за запазване на вътрешния ред е в самия край на декември 1886 г., когато войскови части са изпратени за потушаване на антиправителствени вълнения в с. Курт Бунар (Винарово), Чирпанско[145].

---

[142] Пак там, л. 28.

[143] Пак там, л. 49; Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 20–21; Държавен вестник, № 17, 12 февруари 1887. Като действителен заговорът е възприет от Ст.Стамболов: Личен архив. Т. I, с. 188, и оттам от С. Радев. Цит. съч. с. 464–465 и Д. Маринов – Стефан Стамболов и новейшата ни история. С., 1992, с. 54–56. Съмнения изказва Р. Попов, но той не ползва документацията на ЦВА. В. Търново, цит. съч., с. 199.

[144] ЦВА, ф. 1930, оп. II, а.е. 21, л. 66–75; Държавен вестник, № 122, 11 декември 1886.

[145] НБКМ-БИА, Ф. 740, а.е. 3, л. 19, 21, 23-24; а.е. 4, л.174-177.

Паралелно с вълната от репресивни действия регентите и правителството започват постепенна реабилитация на обвинените и наказани военни чинове във връзка с преврата от 9 август. Логично началото е поставено с обикновените войници и низшия команден състав.

На 24 октомври 1886 г. се опрощава вината на долните чинове от бившите 2-ри пеши Струмски полк и 1-ви артилерийски полк за участието им в метежа, предвид техните заслуги в Сръбско-българската война. Със заповед от същата дата се опрощава и вината на юнкерите от Военното училище и те обратно се зачисляват в него. Връщат се и званията на разжалваните унтерофицери от 2-ри Струмски и 1-ви артилерийски полк[146]. По този повод Стамболов записва в дневника си: "Правителството взе тая мерка; защото не е право да се наказват солдатите, когато офицерите–бунтовници са пущат и освобождават от всеко наказание. Каулбарс нищо не направи за бедните мужици, а са стара само да са освободят офицерите, за да може чрез тех пак да бунтува страната"[147]. На 30 октомври военният министър издава заповед да се ограничат арестите на офицери и да се дават на съд само онези, които са хванати в явно престъпление[148]. Очевидно не само чрез строгостта на наказанията, но и чрез проявената снизходителност и стремеж към опрощаване регентите желаят да успокоят духовете и да стабилизират положението си в армията. Тези мерки ще се окажат далеч недостатъчни. Причина за това е, че нито опозицията, нито Русия се отказват от стремежа да противопоставят и съборят регентството с помощта на войската.

В първите дни на януари 1887 г. в Цариград с посредничеството на Портата продължават водените още през есента на 1886 г. преговори с опозицията, представена от Д. Цанков, за да се намери изход от кризата и се урегулират отношенията с Русия. Претенциите на Цанков са безмерни – премахване на регентството и съставяне на правителство, в което министър-председателят, външният и вътрешният министър да бъдат поверени на неговата партия, а военното министерство да се поеме от някой от бившите министри – Каулбарс или Кантакузин. Освен това той иска да се върнат на служба всички офицери, замесени в преврата, да не се свиква поредният набор и да се разпуснат онези войници, които са навършили срока на службата. Цанков настоява за избиране на ново Велико народно събрание, което да приеме посочената от Русия и отхвърлена от съществуващото ВНС кандидатура на Н. Мингрели, както и политическа амнистия[149]. Справедливо С. Радев отбелязва, че това означава политическата и военна власт в България да премине пряко или чрез Цанков в руски ръце[150]. Особено впечатле-

---

[146] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 21, л. 81, а.е. 80, л. 63, 70; Държавен вестник, № 106, 1 ноември 1886; № 107, 4 ноември 186.

[147] Стамболов. Ст. Личен архив. Т. I, с. 176.

[148] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 135.

[149] Външната политика на България. Документи. 1886–1887. Т. II. С., 1995, с. 280.

[150] Радев, С. Цит. съч., с. 526–527.

ние прави стремежът да се обезсили и върне под руски контрол армията, което е условие и гаранция за успеха на политическата програма на опозицията. Този пункт среща решителното противодействие дори на турската страна и, разбира се, на регентството, както и най-вече на военните в управлението, което ще доведе и до провала на преговорите.

През втората половина на януари 1887 г. регентът Г. Живков, заменил Каравелов, обикаля страната и се среща с военните и граждански власти, за да проучи на място отношенията и позициите на армията и народа. На 1 февруари пред регентите и министрите той излиза с предложения за разместванията на офицери в гарнизоните в Северна България и уволнения на окръжни управители и околийски началници. Николаев се почувства засегнат от намесата на регента във военните дела и гарантира, че няма да има повече смутове във войската, но не се оказва прав[151].

Напуснали страната, емигрантите–офицери замислят нови планове за насилственото сваляне на регентите и правителството с помощта на войската и удовлетворяване исканията на Русия. Тези планове Груев и Бендерев споделят с руските славянофили, които дори успяват с помощта на военния министър ген. Вановски да уредят Груев да връчи в двореца молба за отпускане на 300 000 рубли и 2000 пушки, за да се организира въстание за събарянето на регентството. Със санкцията на императора Вановски дава нареждане молбата да бъде удовлетворена[152]. Непосредствено след това външният министър изпраща строго секретни инструкции на руския посланик в Букурещ М. Хитрово. Според инструкциите на него се възлага да наблюдава и ръководи действията на българските офицери, като не допуска замесването на Русия в авантюри, които не са добре подготвени и нямат шансове за успех. Предоставено му е правото да финансира действията на заговорниците, както и отпускането на предоставените 2000 пушки от руското правителство[153]. Очевидно такива подобни инструкции получава и руският посланик в Цариград Т. С. Нелидов. С активната подкрепа на руските представители в Цариград и Букурещ и най-вече благодарение на щедрата им финансова помощ емигрантите започват да създават мрежа от комитети, които да подготвят нов преврат, извършен от армията, да печелят привърженици и издават печатни прокламации и вестници[154]. Тяхната политическа програма се препокрива с исканията на крайното русофилско крило в лицето на Др. Цанков, който се визира

---

[151] Маринов, Д. Стефан Стамболов..., Т. II, с. 96–98.

[152] Митев, Т. За външните фактори, свързани с подготовката на русенския бунт от 19 февруари 1887 година. – В: Бунтът на русофилите, с. 93–95. Подготовката за нов военен преврат и благословията на императора веднага става известна на регентите. Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, с. 243–246.

[153] Авантюрите..., с. 72–74.

[154] Пак там, с. 74–77; Ралев, М. Предвестници на бъдещи бури. Бунтове на офицерите русофили от българската войска през 1886–1887. С., 1975, с. 60–63.

като бъдещ министър-председател, поставяне на войската под командването на руски военен министър, провеждане на нови избори за ВНС, което да избере за княз лицето, посочено от Русия. В личен план те искат амнистия за всички участвали на 9 август и връщането им в армията[155]. Създават се два ръководни центъра: за Северна България – в Букурещ, а за южна – в Одрин. В Букурещ се намират бившите офицери Димитриев, Груев, Бендерев, Паков, Енчевич, Златарски, Дерманчев. В Одрин – Вазов, Тянков, Стоянов, Дуков, Ножаров.

Най-усилена подготовка се извършва в Русе, където още от декември 1886 г. комитет създава Тома Кърджиев, а след екстрадирането му в Румъния той се оглавява от майор Атанас Узунов. Привлечени са офицери от пионерния и от 5-и пехотен Дунавски полк. Комитети се създават и в гарнизоните в Силистра, Шумен, Свищов.

Букурещкият комитет, който играе ролята на централен, в началото на февруари изпраща няколко писма до началника на силистренския гарнизон – капитан Христо Кръстев, съдържащи указания за подготовката на бунт в Силистра за сваляне на правителството. Властите в Силистра на 15 февруари ги залавят, научават за готвения бунт и уведомяват София. Военният министър Д. Николаев отчислява от Силистра подозрителния командир и нарежда да се яви в София[156]. По заповед на Радославов към Силистра заминават русенският околийски началник с 25 стражари и управляващият делата на русенската бригада кап. Хр. Драндаревски. След като се запознават със съдържанието на писмата, окръжният управител Н. Обретенов и войнският началник кап. Тепавски вземат мерки за блокирането на града, но техните действия са безсилни пред войската. Кръстев се обръща за инструкции към А. Бендерев, а той към Хитрово. Както става ясно от доклада му до Гирс от 16 февруари, Хитрово е на мнение, че движението трябва да започне, като се предупредят единомишлениците в Цариград и София и се предизвика повсеместно въстание. Очакванията са, че след като към Силистра се изпрати предана на регентството войска от Русе, там може да се вдигне посветения в заговора сапьорен полк. На оригинала на тази телеграма Александър III лично написва: "Дай, Боже, на добър час"[157]. Едва ли Кръстев научава за руската благословия, но той решава да започне бунт срещу властите. На 16 февруари към 10.30 ч. подчиненият му офицер Арнаудов с една рота войници обгражда телеграфната станция и окръжното управление и завзема целия град. По-късно е арестуван и окръжният управител. Кръстев изпраща телеграми до руския император и Букурещкия комитет. В града пристигат емигрантите от Румъния – офицерите В. Диков, Н. Кишелски, Р. Димитриев, Ц. Кавалов. Действията на войската са подкрепени от околийския началник, жандарми и цивилни лица. Кръстев обявява военно положение в целия окръг, разполага войски по околните хълмове и

---

[155] ЦВА, Ф. 991-з, оп. 1, а.е. 1, л. 110; Девети август, № 1, 29 януари 1887.

[156] ЦВА, Ф. 991-з, оп. 1, а.е.1, л. 28–431; Ф. 1930, оп. I, а.е. 20, л. 5.

[157] Авантюристите..., с. 78–79.

заповядва събирането на запасните. Намеренията са да се потегли за Шумен, определен за център на въстанието. Капитан Кръстев изпраща и пратеник с писмо до офицерите от артилерийския полк в Шумен с покана да въстанат, който обаче е заловен от властите[158]. Назначава и ново гражданско управление. Уведомени за случващото се в Силистра, регентите и правителството решават да изпратят войски от няколко гарнизона за смазване на бунта, като не ги отслабват прекалено. По заповед на Д. Николаев от сапьорния и Дунавския полк в Русе е съставена една сборна дружина, която трябва да се подчини на кап. Драндаревски. От Варна също тръгва една дружина от 8-ми Приморски полк под командването на кап. Г. Паничерски, която трябва да се съедини с един взвод кавалерия и един взвод артилерия от Шумен[159]. На 18 февруари те обграждат града. Част от войниците, запасните и гражданите, виждайки войските пред себе си, напускат взетите позиции. Тепавски и Обретенов, освободен от фелдфебел Г. Константиновски, успяват да си върнат войските и запасните, останали в града и да вземат контрола върху телеграфната станция. Поставени в двоен обръч, късно през нощта организаторите на бунта решават да бягат в Румъния. Не успяват да повлияят на събитията А. Бендерев и П. Груев, които не стигат до Силистра. Те носят 30 000 франка, дадени от Хитрово, който силно обнадежден, внимателно следи събитията, докладва в Петербург и се стреми да обезпечи финансово, дипломатически и с муниции бунтовниците[160]. На 19 сутринта кап. Кръстев е убит от собствените си войници. В Румъния избягват офицерите Арнаудов, Трайков, Симеонов, Лефтеров, Иванов, Дилов, Кавалов, Димитриев, Кишелски. Едва тогава в града влизат изпратените редовни войски и напълно възстановяват реда. Драндаревски става комендант на града, а Тепавски – началник на гарнизона.

Когато бунтът в Силистра вече е потушен, на 19 февруари 1887 г. майор А.Узунов решава да вдигне русенския гарнизон. Той разчита на офицери от сапьорния полк и от флота на подофицерите Кожухарски, Марков, Тръмбешки, Божински, както и на уволнените подполковник Филов, капитаните Зеленогоров, Корабаров и Больман. Заговорниците арестуват капитаните Андреев, Дюлгерски и Илиев, верни на правителството, скъсват всички телеграфни жици, обсаждат казармата на 5-и Дунавски полк и вземат контрола върху града. Към 4 часа сутринта атакуват главната казарма, където е разквартирувана дружината на кап. Вълков, но той оказва съпротива. Населението на Русе, организирано от дружините "България за себе си" и офицерите Сапунов и Петров, напада позициите, заети от заговорниците. Към 15.30 ч, виждайки, че замисълът му се проваля, Узунов заедно с Филов, Больман, Кръстев, Зеленогоров и други офицери напускат позициите и се опитват да избягат с лодки в Румъния. Това подейства демо-

[158] ЦВА, Ф. 991, оп. I, а.е. 1, л. 86–88.

[159] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 19, л. 1.

[160] Авантюрите..., с. 79–82. От докладите му става ясно, че до този момент той е финансирал заговорниците със 120 000 франка.

билизиращо на останалите офицери и войници. Под звуците на "Шуми Марица" Дунавският полк атакува бунтовниците, които се предават. Избягалите офицери, организатори на бунта, са арестувани и заедно с Т. Кърджиев и О. Панов, арестувани на идване от Румъния, са предадени на прокурор. По време на сражението от взелите участие в бунта са убити 10 и ранени 14, от останалите верни на правителството войски има 1 убит и 4 ранени, а от гражданите убитите са 4. По-тежко са ранени 23, а леко 10–15 души[161].

За овладяване на ситуацията в Русе Военното министерство, освен една дружина от Варна, изпраща една дружина от Разград, както и 120 стари войници от Търново. Само войските от Варна, командвани от кап. Караджов, влизат в Русе и поемат контрола над града [162]. Останалите части са върнати обратно. Капитан Караджов се обръща с възвание към гражданите, като ги призовава да пазят мира и тишината и заплашва всеки, хванат с оръжие или подпомагащ бунтовниците нравствено или материално, с разстрел[163].

Освен конкретните мерки с изпращането на войски от съседни гарнизони управляващите предприемат и други радикални и безкомпромисни действия, които се разпростират върху цялата територия на страната.

Още на 16 февруари 1887 г., когато става известно за готвения бунт, с указ № 49 регентите обявяват окръзите Видински, Ломски, Оряховски, Русенски и Силистренски във военно положение[164]. За да осигурят контрола върху войската, в тези части на страната те прибягват до създаването на временно военно формирование. На 17 февруари се обявява сформирането на Източен отдел, в който влизат части от 3-та и 4-та пеши бригади, 2-ри конен и 2-ри артилерийски полкове (гарнизоните в Шумен, Варна, Русе и Силистра), а за началник е назначен майор Р. Петров, началник-щаб на армията. В Свищов са изпратени войски от Търново и Ловеч, което разколебава посветения в заговора кап. Мандаджиев и той не се решава да предприеме нещо[165]. Заповядани са уволнения и разместванията на офицери от Русе, за да се предотврати очакваният там бунт, но те се оказват закъснели. На 19 февруари министърът на войната нарежда на комендантите на Пловдив, Стара Загора и Сливен да арестуват всички подозрителни лица, да проявяват голяма бдителност и енергично да потушават всяка проява на недоволство. В екстрена телеграма до комендантите на Пловдив, Сливен и Ст. Загора

---

[161] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 20, л. 10–29, 30–39; Държавен вестник, № 25, 3 март 1887; За бунтовете в Силистра и Русе вж. и Жечева, С. Бунтовете на офицерите русофили от Българската армия в Русе и Силистра през 1887 г., отразени в Австро-Унгарската дипломатическа кореспонденция. – В: Известия на държавните архиви, кн. 58, 1989, с. 187–220.

[162] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 20, л. 106, 111.

[163] Радев, С. Цит. съч., с. 597.

[164] Държавен вестник, № 20, 19 февруари 1887.

[165] ЦВА, Ф. 1930, оп. I, а.е. 20, л. 47.

кап. Паприков нарежда всички подозрителни офицери да се сменят от длъжност и да се вземат под надзор, като ги представят телеграфически за уволнение[166]. Следва още едно министерско разпореждане – да се отстранят външните влияния върху войската и тя да бъде постоянно готова и в случай на каквито и да са вълнения и смутове да приложи най-енергични мерки за потушаването им в зародиш[167].

Очевидно целта на тези заповеди е чрез превантивни мерки да се гарантира вътрешният ред във войската от Южна България и оттук способността и възможността да се справи с евентуални вълнения.

В изпълнение на тези нареждания са арестувани и поставени под наблюдение съмнителни офицери, на жандармерията е заповядано да патрулира по градовете, а околийските началници и тези на отделни войскови части регулярно да докладват на военните коменданти за обстановката в поверените им райони[168]. Същия ден – 19 февруари, в София с демонстрация на военна сила са арестувани политически дейци и бивши военни, за да се предотвратят евентуални антиправителствени вълнения в столицата[169]. Последват уволнения и разместванията на офицери от Шуменския гарнизон, като неговият комендант В. Велчев е преместен в Русе и заменен с кап. Драндаревски. Бригадният командир на Видин, подполковник Ст. Любомски, е уволнен на 20 февруари поради своето колебливо поведение след 9 август и близки отношения с А. Узунов[170].

На 20 февруари 1887 г. регентите дават на началника на Източния отдел права на главнокомандващ, с разрешение да утвърждава смъртни присъди, издадени от полевите военни съдилища, които трябва да разгледат делата, свързани с бунтовете в Силистра и Русе[171]. Капитан Паприков предписва съдът в Русе да се проведе в 2–3 часа и всички офицери, унтерофицери и фелдфебели, участвали в бунтовете да се осъдят на смърт, от войниците от Пионерния полк по жребий един на 20 души, а от новобранците – един на 50 души. Да се разстрелят и всички граждански лица, взели участие в бунта, като изпълнението на присъдите трябва да бъде "немедлено", т.е. на другия ден. Самопризнанието, както и твърденията на двама свидетели, според него са достатъчни за смъртна присъда[172]. Тези прекалено сурови мерки са ревизирани в движение от самите управляващи. Те се отказват от тях с убеждението, че наказването на главните виновници ще има своето въздействие върху офицерството и войниците. Полеви военни съдилища се откриват в Русе и Силистра, като техният състав е от един председател

---

[166] Пак там, 74–75, НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 215.

[167] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 206.

[168] Пак там, л. 212, 215, 219.

[169] Пак там, л. 211.

[170] ЦВА, ф. 1, оп.V, а.е. 84, л. 112; ЦДА, Ф. 52, оп. I, а.е. 224, л. 30–33.

[171] ЦВА, Ф. 1, оп. I, а.е. 50, л. 108.

[172] Пак там, Ф. 1930, оп. II, а.е. 20, л. 85, 127–129.

и двама членове. Това е направено предвид особеното положение, въпреки че с промените от 1885 г. военните съдилища трябва да се състоят от един председател и четирима членове[173]. Назначени са офицери, противопоставили се пряко на метежа – в Русе председател е капитан Андреев, членове – капитаните Ангелов и Вълков, прокурор Д. Марков, а в Силистра – председател капитан Дрангаревски и членове – капитаните Паничарски и Узунов[174]. Полевият военен съд в Русе на 21 февруари осъжда на смърт майор Узунов, майор Панов, кап. Зеленогоров, кап. Больман, поручик Кръстеняков, подпоручиците Кожухарски, Божински и Мирков, Енчев, Тръмбешки и Кръстев, както и гражданите Т. Кърджиев и Ал. Цветков[175]. Смъртните наказания са на основание членове 55, 56 и 66 от Отоманския наказателен закон.

Майор Петров отменя смъртното наказание на подпоручиците Божински, Мирков и Кръстев, като го заменя с петнайсет години строг тъмничен затвор. Опитите на Хитрово чрез германския дипломатически агент в София да спаси подполковник Филов, майорите Узунов и Панов, капитаните Корабаров и флотския поручик Кисимов, се оказват безуспешни[176]. На 22 февруари 1887 г. смъртните присъди са изпълнени. В заповед на военното ведомство, която трябва да се прочете във всички роти, ескадрони и батареи, действията на осъдените са определени като стремеж да се продаде най-святото – независимостта на България и да се отвори "междуособна война"[177]. Под председателството на повишения в чин майор В. Вълчев заседава военнополеви съд, който съди подофицерите и войниците, участвали в бунта. На 24 февруари съдът осъжда шест подофицери "на вечни окови", двама – на 8 години "тюремно заключение в окови", четирима на 3 години в окови, каквото е и наказанието за 129 ефрейтори и войници[178]. Натискът на някои дипломатически представители върху управляващите за снизхождение дава резултат и на майор Петров е разрешено да намали наказанията, като доживотният затвор на осъдените подофицери е намален на петнайсет години затвор, а присъдите на войниците са намалени на 1 година. Разжалването на подофицерите е публично, в присъствието на всички войски в Русе и чуждите консули[179]. На 26 февруари 1887 г. са последните присъди, като мичман Киси-

---

[173] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 224, л. 144; Държавен вестник, № 28, 19 март 1885.

[174] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 103, 61; Държавен вестник, № 21, 21 февруари 1887; № 23, 26 февруари 1887.

[175] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 20, л. 157

[176] Още на 20 февруари П. Груев моли Хитрово за застъпничество на императора, "за да прекрати бъдещата касапница и кървавата разправа с масата съвсем невинен народ", която е предизвикана от самия него и руските му покровители. Авантюрите..., с. 86–89.

[177] ЦВА, Ф. 1, ап. V, а.е. 82, л. 105–106; Държавен вестник, № 24, 28 февруари 1887.

[178] ЦВА, Ф. 1930, оп. II, а.е. 20, л. 229–232; ЦДА, Ф. 52, оп. 1, а.е. 272, л. 2.

[179] Попов, Р. Цит. съч., с. 356–357.

мов, временен командир на яхтата "Голубчик", за участие в бунта е наказан на една година задържане на гауптвахта[180]. Що се отнася до наказанията на участвалите в Силистренския бунт военни и граждански лица, там присъдите са значително по-малки. Предварително Р. Петров иска от Паприков разрешение да не бъдат съдени младшите войници, които действат по заповед и да не се наказва дружината, която не е оказала съпротива на правителствените войски и е убила Кръстев[181]. На 4 март 1887 г. Силистренският военнополеви съд издава присъди на цивилните лицата, участвали в бунта на 16 февруари, но най-тежките там са петнайсет години затвор[182].

С овладяването на ситуацията в Североизточна България – целта, за която е създаден Източният отдел, престава да съществува и на 21 март регентите го разформироват и връщат Р. Петров на стария му пост – началник-щаб на армията[183].

Въпреки взетите мерки вълнения избухват и в Южна България. На 20 срещу 21 февруари опит за антиправителствени действия е направен и в Чирпанско. Там Г. Бахарев и Д. Стефанов от с. Кара бунар (Гълъбово) правят опит да вдигнат 70–80 селяни и ги насочат към Търново Сеймен (Симеоновград). Предводителите обяснили, че трябва да свалят властта и тогава щели да дойдат русите. Търновосейменският околийски началник докладва и за сведения, че една чета от 120 души, водена от бившите офицери Дуков, Тянков, Вазов, се готви да мине българо-турската граница от Каваклии (Тополовград). Веднага в района са изпратени военни части. Още преди пристигането им, селяните се разбягват, а водачите им преминават турската граница. Не влиза в страната и очакваната чета. На Кара бунар е наложена военна екзекуция. Извършени са арести на около 50 души, които скоро са освободени[184].

На 23 февруари 1887 г. с указ № 72 регентите обявяват във военно положение Кюстендилски, Трънски, Врачански, Плевенски, Ловешки, Севлиевски, Търновски, Разградски, Шуменски и Варненски окръзи[185]. Така на практика цялата страна попада в извънредно положение. На 6 март 1887 г. военният министър заповядва, с изключение на София, Русе и Пловдив, където има постоянни военни съдилища, да се открият полеви военни съдилища във всички градове, където се намират щабовете на пешите полкове. Назначава председатели, членове и прокурори на тези съдилища в Сливен, Стара Загора, Хасково[186]. На 16 април е заповядано военно-полеви съдилища да бъдат открити и в Шумен, Варна, Видин и Свищов[187].

---

[180] ЦВА, Ф.2612, оп.II, а.е. 1, л. 22.

[181] ЦДА, Ф. 52, оп.1, а.е. 223, л. 9–14.

[182] ЦВА, Ф. 991-з, оп. I, а.е. 1, л. 128.

[183] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 147; Държавен вестник, № 36, 28 март 1887.

[184] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е. 4, л. 223, 227, 241–243, 246, 248–250, 254, 262–263.

[185] Държавен вестник, № 24, 28 февруари 1887.

[186] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 116, Държавен вестник, № 30, 14 март 1887.

[187] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 82, л. 180, Държавен вестник, № 44, 25 април 1887.

Срещу опита на чужди и вътрешни сили да използват войската като средство за постигане на преследваните от тях политически цели, управляващите противопоставят един познат, краен самозащитен механизъм – обявяване на военно положение, създаване на военнополеви съдилища и на войсково формирование, превъзхождащо силите и средствата на замесените в бунта войски. Тези мерки, освен чисто военния, силов характер, целящ да наложи волята на държавата над нейните противници, носят и демонстративно-назидателен характер. Със своята бързина, суровост и безпощадност те целят да прекъснат зараждането на каквато и да е нова идея за използване на войската за антидържавни цели. Силовите действия на правителството и регентите са подкрепени от правителствата на Англия, Австро-Унгария и Италия[188]. На този етап те прекъсват стремежа на Русия чрез войската да свали властта в България. Тя приютява и приема в своята армия българските офицери емигранти, но не подкрепя по-нататъшните им заговорнически действия. Русия е отчаяна от безуспешните опити на военните и залага на нови средства. Въпреки положените огромни усилия, въпреки вложените средства, въпреки бруталния натиск Русия губи контрола върху българската армия. Проваля се замисълът тя да бъде част от руската армия и средство за постигане стратегическите интереси на Русия в Проливите и на Балканите. На 28 октомври 1886 г. в разгара на "Българската криза" руският посланик в Берлин ще предаде на Бисмарк следните мисли: "...българската армия била най-добрата на Балканския полуостров; не трябвало този инструмент да се оставя на някой западноевропейски княз"[189]. Тази постановка блокира автоматично възможността кризата да бъде решена, защото самата Русия няма кандидат, освен Мингрели, което хем безпрекословно да прокарва нейните интереси, хем да бъде приет от Европа и Турция. Самите българи априорно са изключени от сметките. За Русия те се олицетворяват от Цанков, защото неговите възгледи и поведение са ехо на руските. Страхувайки се от икономическото, финансово и политическо завладяване от Австрия, което означава и край на българските аспирации към Македония, П. Каравелов е готов на концесия по отношение на българската армия. Според него: "Русия иска само българската армия да бъде неин авангард и съюзник. Това е възможно, без нашата автономия да бъде засегната, без нашият национален живот да пострада"[190]. Стамболов също е напълно наясно какви са целите на Русия спрямо България – "да разполага с външната ѝ политика и да има в ръце българската войска"[191]. Но той не счита, че изпълнението на тези условия няма да засегнат националната автономия и че националният живот няма да пострада. На 6 декември 1886 г. Стамболов ще запише следните мисли в своя

---

[188] Крачунов, К. Дипломатична история на България (1886–1915). Т. I. Великите държави и България (1886–87). С., 1928, с. 144–145.

[189] Цит. по Кьонигсльов, Й. Фон. Фердинанд Български..., с. 68.

[190] Matin, le 12 Septembre 1887 (ЦДА, Ф. 3, оп. 6, а.е. 114, л. 73.)

[191] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I, с. 158.

дневник: "Едно време турците душаха бълг. свобода и народност, днес същото дело искат да извършат нашите братя освободители. Едно време всеко зло за българите идеше от Ц-град, днес иде от Петербург. Едно време ние се борихме и пазихме от турците, днес същото правиме с русите...Като разбрахме, че Русия иска да унищожи царството ни, да грабне земята ни, да погуби народността ни и да се намести в къщата ни, ние се сепнахме, събрахме силите си и се почна между Русия и нас една страшна и непримирима дипломатическа война, война между освободителите, днес превърнати в грабители, и освободените, между малкия и слабия Давид и исполина Голиата"[192]. Освен това опасността от Австро-Унгария е твърде абстрактна, докато тази от страна на Русия е съвсем реална.

Събитията, свързани с намесата на армията в политическия живот на страната през 1886–1887 г., са предизвиквали и продължават да предизвикват неоднозначни оценки – от пълно заклеймяване на действията на заговорниците до тяхното апологетизиране и издигането им до национални герои. Проведената през 1987 г. в Русе конференция по повод сто годишнината от бунта на русофи*лите се опитва да внесе* баланс, да обясни действията както на едната, така и на другата страна и да оправдае практически и двете[193]. Но дори и след толкова години отново се подценява ролята на Русия в замислянето, организирането и финансирането на бунтовнически действия[194]. Акцентът се слага върху самостоятелността и стремежа на бунтовниците да гарантират на България "пълна вътрешна независимост"[195], каквато нито теоретически, нито практически е възможна при условие, че войската отново се подчини на руски генерали, а страната се управлява от марионетно правителство. Илюзията, че техен успех би възстановил някакви идилични българо-руски отношения и гарантирал руската защита на България и подкрепа за реализиране на националната кауза, както отбелязва

---

[192] Пак там, с. 214.

[193] Бунтът на русофилите, научна конференция, състояла се в Русе на 13 март 1987 г. Русе, 1989. В своя основен доклад И. Димитров дори оправдава намесата на войската в политиката, определя я като неизбежна при отсъствието на формирани и утвърдени социални и политически сили, с. 282–310.

[194] Вж. доклада на А. Пантев: Европа през пролетта на 1887 година, Бунтът на русофилите, с. 3–113, както и бележките му към том втори на Строителите, изд. 1990, с. 675, 671. Ст. Грънчаров отчита намесата на Русия, но я счита за второстепенен фактор: Мястото на февруарските бунтове през 1887 година в политическата история на България, Бунтът на русофилите, с. 18. В своята монография Р. Попов не се спира на този проблем в иначе подробното изложение на събитията, дори пише, че петербургските управляващи кръгове не поддържали идеята за военна акция на емигрантите. България на Кръстопът, с. 307–358, 373.

[195] Грънчаров, С. Политическите сили..., с. 84; Мястото на русофилските бунтове, с. 18; Стателова, Е. Българската емиграция и нейният печат за събитията в страната през февруари 1887 г. – В: Бунтът на русофилите, с. 27.

проф. А. Пантев, е нереална и изживяна. Русия не би променила политиката си независимо от това кой управлява България, тъй като в глобален план тя изоставя Германия и Австро-Унгария за сметка на Франция, което пренарежда и нейните балкански приоритети[196]. В тях вече не България, а Сърбия е първостепенен фактор. При оценката на събитията от 1886–1887 г. трябва да се отчетат още няколко неща. "Елитът на офицерството", както ще го определят някои изследователи, на три пъти се проваля в антиконституционните си, незаконни политически акции, довели до тотална вътрешна и външна дестабилизация на страната, до пряка заплаха за нейната вътрешна и външна сигурност. Едва ли причините са в слабата организационна и агитационна дейност, изолираността на действията на бунтовниците от останалите гарнизони, слабата военно-техническа подготовка, липсата на решителни революционни действия и компромиси с противника, както и подценяване на класовия характер на борбата[197]. На три пъти техните намерения пропадат, не само поради липса на организация и несъгласуваност, но най-вече поради липсата на ясна програма за бъдещето на страната, стремеж да се върне старото статукво, при което сянката на султана да се смени със сянката на императора. Бягството от отговорност – лична и национална, което не се приема от пробуденото и пуснало корени силно националистично чувство, не може да се превърне в национално знаме. Бунтовете и през октомври 1886, и през февруари 1887 г. са потушени без намесата на изпратените от централната власт части, което говори за липса на мотивираност и подкрепа както сред офицерството, така и сред войниците и населението. Огромното мнозинство от армията и офицерството остава вярно на правителството и регентството поради силното националистично чувство и стремеж към самостоятелност и независимост, нежелание да бъдат инструмент в ръцете на опозицията за клетвопристъпнически, антикняжески и антидържавни действия.

Макар че в своето мнозинство армията застава зад действията на регентството, наличието на опозиционни групировки вътре в нея дестабилизира не само управлението, но и държавата като цяло. Разделението на офицерството се отразява върху дисциплината, службата и подготовката на армията. Военните започват да отъждествяват ролята на войската в мирно време със схващанията на тези, които са на власт в момента и за които другите са политически противници или врагове на отечеството.

В острата политическа борба след Съединението армията играе ключова роля. На нея залагат както вътрешните, така и външни политически сили. Тя се явява носител и рушител на вътрешен ред и обществена сигурност. Без позициите си в армията заговорниците от 9 август едва ли биха успели в намерението си

---

[196] Пантев, А. Европа през пролетта на 1887 година. – В: Бунтът на Русофилите, с. 10–13

[197] Маринов, И. Бунтовете на русофилите в Силистра и Русе през 1887 г. – Във: ВИС, № 1/1972, с. 185.

да изгонят княз Батенберг. Без помощта на армията организаторите на контрапреврата едва ли биха го върнали обратно. И едните, и другите въвеждат военно положение. Първите – за да утвърдят незаконното си дело, вторите – за да се справят с извънредната ситуация и върнат предишния законов ред. Въведеното от ръководителите на контрапреврата военно положение, което на практика продължава през целия период на кризата, дава на управляващите мощно средство за контрол, препятстване и смазване на всякакви опозиционни действия. Но дори и тези предвидени и регламентирани действия много често минават границите на законността. Въпреки декларираните намерения за спазване на буквата и духа на законите, увлечени от крайностите на политическото противопоставяне, от бруталната външна намеса, управляващите потъпкват елементарни граждански и политически права и свободи. Цивилни и военни лица се арестуват без основателни обвинения, по доноси, слухове, предположения. Побоите и насилственото изтръгване на показания се превръщат в практика въпреки категоричната конституционна забрана. Посяга се върху свободата на словото и събранията, въпреки че военното положение не допуска такива действия. Военносъдебната система е поставена в услуга на военноадминистративната и на политическата власт. В нейната работа грубо са месят и регентите, и министрите, диктувайки обвинения и съдебни решения. Тези действия са улеснени, а може би и предпоставени от създаването на особени военни съдилища, назначавани за всеки отделен случай и състоящи се от строеви офицери, нямащи нужната компетентност и опит за справянето със сложните политически дела. Честата смяна на техния състав по целесъобразност, назначаването на "удобни" и отзоваването на "неудобни" съдии и прокурори влошава качеството на съдебните решения. При разглеждането на делата рядко се спазва предвидената процедура по отношение на обвиняемите, свидетелите, издаването на присъдите. Последните често имат характер на възмездие и отмъщение. В тях липсва безпристрастност и обективност. Това е отказ от законова борба с престъпленията, отказ от правов ред, истината и справедливостта, произвол и пренебрежение към личността и човешкия живот, които ще сложат печален отпечатък върху по-нататъшното политическо развитие. Използването на войската, военното положение и военните съдилища безспорно допринасят за успокояване на обстановката, но вселяват в обществото недоверие и дискредитират самите институции. Негативното отношение към полевите съдилища се пренася върху военните съдилища въобще и ще е необходимо време те да върнат доверието и престижа си.

Елиминирането на опасността от нови военни бунтове не консолидира управляващите и не решава кризата в страната. Взаимните опити да се прехвърли отговорността за репресиите и липсата на владетел продължават да генерират нестабилност, несигурност и конфликти както сред обществото, така и сред властимащите. Част от тях, в лицето на министър-председателя В. Радославов и на полк. Д. Николаев, не са далеч от идеята да използват армията, за да наложат връщането на Ал. Батенберг на престола и да сложат край на неустановеното по-

ложение. В това отношение те могат да разчитат на редица офицери, сред които майорите Хр. Попов, В. Велчев, К. Паница, взели дейно участие в контрапреврата. Амбициите на Николаев по отношение на войската го противопоставят не само на регентите, но и на министър-председателя Радославов, който е и вътрешен министър. Николаев иска от него полицията да мине под ведомството на военната власт, понеже в разни случаи се оказвало, че гражданските власти не са способни да си служат с нея. Радославов използва случая, за да обвини войската и нейния началник за заговорите и бунтовете, извършени от военни лица[198]. Ст. Стамболов, фактически управител на страната, добре осъзнава рисковете както от връщането на Батенберг, така и от нови вълнения във войската. Ето защо той ще даде нов тласък на усилията за търсене на владетел и едновременно, заедно с Муткуров, ще предприеме мерки за неутрализиране на евентуални политически прояви на офицерството. Контролът върху армията в тази ситуация остава от първостепенна важност и регентите успяват да се наложат. Това им дава възможност да предложат, а ВНС на 25 юни 1887 г. да избере за български княз Фердинанд Сакскобургготски и да отстранят Радославов и Николаев от управлението на страната[199]. Новият министър на войната майор Р. Петров се ползва с пълното доверие на регентите.

[198] Начович, Гр. Из дневниците, с. 77–84

[199] Грънчаров, Ст. Офицерството и политическият живот на България през периода 1886–1894 г. – В: Известия на Института за военна история и Военноисторическото дружество. Т. 33. С., 1982, с. 88–89; Калчев, К. Цит. съч., с. 102–107; Попов, Р. Цит. съч., с. 404–454.

Глава пета

ОБЩЕСТВЕНИЯТ РЕД И АРМИЯТА – МЕЖДУПАРТИЙНИТЕ И ДЪРЖАВНИ ИНТЕРЕСИ (1887–1912)

1. СТЕФАН СТАМБОЛОВ – АРМИЯТА В ПОДЧИНЕНИЕ НА АДМИНИСТРАЦИЯТА

А. Армията и "редът" по изборите

Идването на Фердинанд в България през август 1887 г. представлява първа стъпка по пътя на стабилизацията и излизане на България от държавно-политическата криза. Една от проявите на тази стабилизация е и постепенното, макар и на флуктуации оттегляне на армията от политическата сцена и връщането ѝ към традиционната роля и функции. Това условие се поставя и от новия български княз. Със заповедта, с която обявява, че съгласно чл. 11 от Конституцията взема върховното началство над всички въоръжени сили в България, Фердинанд призовава армията да се въодушевява само от една идея – точното изпълнение на клетвата да не допуска "никакви други вънкашни и политически влияния" и да пази свободата, независимостта и честта на България[1].

На 20 август 1887 г. княз Фердинанд назначава правителство, оглавявано от Ст. Стамболов, който е и министър на вътрешните работи, а военното министерство е поверено на полковник С. Муткуров. Бившите регенти получават персоналния контрол върху двете силови институции в държавата, което означава гарантирана възможност за продължаване на следвания от тях външно и вътрешнополитически курс.

След една година, изпълнена с остро противопоставяне сред самите военни среди, със заговори, бунтове, разжалвания, уволнения, успокоението и нормализирането на армията не става отведнъж. Предстоящите парламентарни избори, разочарованието от това, че Батенберг не се е върнал, неизвестностите, свързани с поведението на новия княз, отрицателната позиция на Русия продължават да възбуждат страстите. Ето защо само четири дни след като поема поста, на 24 август 1887 г., във връзка с това, че някои военни си позволявали да разсъждават по политически въпроси и то във вестниците, военният министър припомня заповедта от № 92/1884 г. за ненамесата на военните в политиката и изисква строгото ѝ изпълнение[2].

---

[1] Държавен вестник, № 87, 5 август 1887.

[2] Пак там, № 105, 19 септември 1887. На 21 януари 1889 г. военният министър Муткуров отново ще издаде заповед, според която "писането и печатането съчинения и

Макар че военното положение е вдигнато на 26 август 1887 г., а на 8 септември 1887 г. се прекратява юрисдикцията на военните съдилища, разпространена върху лицата и престъпленията, упоменати в указ № 190 от 4 септември 1886 г., управляващите не се отказват от услугите на армията[3].

През септември 1887 г. правителството на Ст. Стамболов разчита в голяма степен на армията за спечелване на парламентарните избори. В градове като Плевен и Горна Оряховица се стига до насилия и дори убийства, участие в което взема и армията. В Плевен на 21 септември окръжният управител изпраща телеграма до вътрешния министър, с която го уведомява, че е взел мерки за провеждане на изборите "за в полза на правителството". За всеки случай той моли за разпореждане да му бъдат отпуснати две роти войници, които да употреби "там и тогава, когато би станало нужда". Нужда наистина се появява, защото повечето от избирателите в Плевен и околията му симпатизират на опозицията. В деня на изборите те естествено излъчват бюро от своите среди. Това провокира малкото правителствени привърженици, които с помощта на окръжния управител и плевенския войнски началник капитан Мазаков предизвикват бъркотия и успяват да изберат ново бюро, а членовете на старото да бъдат арестувани. Мнозинството от избирателите напуска изборното място и се отправя към един от градските пазари. За да бъдат разпръснати е изпратена рота войници, която не намира компактни групи. След обяд се събират повече от 1000 души избиратели и се отправят към изборното място. Опитът да бъдат разпръснати с полиция е неуспешен и избирателите се изправят срещу войската, оградила правителствената сграда. Офицерите се постарават да убедят твърде агресивната вече тълпа да се разпръсне по мирен начин. Те отказват да изпълнят и първоначалната заповед на окръжния началник да стрелят. Уведомен за събитията, Стамболов лично нарежда, ако тълпата не отстъпи, да се стреля и да се пратят още две роти от Ловеч. В това време множеството започва да хвърля камъни и ранява един от офицерите. След предупреждение е заповядана стрелба. Резултатите са 10 убити и 19 ранени. В Горна Оряховица конфликтът между правителствените привърженици и противници също е по повод избора на бюро. Завързва се жесток бой. Тогава, както отбелязва изпратеният да разследва случая главен секретар на МВР, "неизвестно по чия покана" се явява рота войници. След три предупредителни изстрела с халосни патрони, които не успяват да възстановят реда, последва стрелба с бойни патрони, от които падат 4 убити и 7 ранени[4]. Има и обратни примери, когато въп-

---

статии с политически характер на военни лица безусловно се запрещава". ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 93, л. 1.

[3] Държавен вестник, № 95, 27 август 1887; № 112, 6 октомври 1887.

[4] Доклад на парламентарната анкетна комисия, с прибавление на документи, намерени в архивите на разните учреждения в княжеството. С., 1895, с. 3–8; Начович, Гр. Из дневниците, с. 106, 108–110.

реки натиска на местната администрация войската остава неутрална и гарантира реда и спокойствието в изборния ден[5].

Отговорността за тези печални инциденти е на местната престараваща се администрация, интересуваща се от резултатите от изборите много повече, отколкото за опазването на реда. Отговорността е най-вече на министър-председателя, който като вътрешен министър се разпорежда за използването на войската и дава заповеди за стрелба. Като цяло войската действа в границите на предписанията на военните устави и правилници, но част от нейните командири очевидно са изкушени политически и го проявяват публично. Но тъй като това е в полза на управляващите, не последват никакви санкции.

Дори и тези драстични случаи не са разгледани от свиканото Народно събрание, което признава изборите за редовни. Оттук нататък Стамболов ще разчита в много по-голяма степен на администрацията и полицията при осигуряване на желаното мнозинство при изборите, отколкото на войската, която е превърната в съдействащ, помощен, но не и основен "изборен" фактор. Така, например, на 25 август 1890 г. в навечерието на провеждането на избори за VI ОНС, началникът на Генералния щаб подполковник Р. Петров заповядва една рота да остане в Дупница "в разпореждането на административната власт, ако последната ѝ поиска помощ, за да въдвори тишината и редът..."[6] В това отношение характерна е и заповедта на Стамболов до окръжните управители по повод изборите за IV Велико народно събрание, проведени през месец април 1893 г., "Утрешните избори гледайте да се извършат мирно. Срещу опасните лица, които би могло действително да осуетят изборите или да прокарат лица, противници на измененията (на Конституцията – б.м.), разрешавам още днес да вземете мерки административни и да ги изпратите там, дето те ще бъдат безвредни. Към помощта на войската ще прибягвате само в най-крайни случаи и то ако има опасност от действително размирие или бунт"[7]. Едва в края на своето управление, когато решава, че е дошло време да смекчи режима и препоръчва на администрацията да се въздържа от намеса и да следи само за реда, поради изостряне на политическите борби и нарасналите възможности на опозицията, Стамболов отново ще прибегне до използването на войската по време на изборите и за смазване на антиправителствени вълнения.

При провеждането на допълнителни парламентарни избори за VII ОНС в Разград на 23 януари 1894 г. избухват вълнения. Стига се до намесата на полиция и войска. От София Стамболов дава нареждане в града да се пуснат силни стражарски и военни патрули, а две роти да пазят окръжното управление и да

---

[5] Делев, Хр. Войската и полицията и техните взаимоотношения в правовата държава. С., 1935, с. 27–29.

[6] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. III, С., 1997, с. 447.

[7] Цитирано по Велчев, В. Принос към новата ни история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. С., 1922, с. 61.

се готови за действие. По-късно следват нови указания да се повикат още сто души войници и се разпръсне тълпата, а ако тя нападне войската, да се употреби оръжие[8]. До употреба на оръжие не се стига, тъй като тълпата се разпръсква, когато чува заповедта войниците да заредят пушките си[9]. Изборите в Разград са отложени и истинската причина за тези събития е, че разградчани издигат кандидатурите на двама от лидерите на опозицията срещу Стамболов – В. Радославов и К. Стоилов[10].

На 13 февруари 1894 г. отново при допълнителни парламентарни избори местните власти не успяват да прокарат правителствения кандидат в Попово. Затова обявяват избора там за несъстоял се. Те обвиняват за случилото се жителите на с. Садина, които отказали да гласуват, докато не се отворят изборните кутии, предизвикали сбиване и счупване на избирателните кутии. Впрочем там действително има предварително сложени бюлетини. По заповед на околийския началник полицаите стрелят и раняват четирима души. Садовчани отказват да предадат на полицията обвинените за безредиците. По нареждане на Стамболов е изпратена рота войници, която трябва да осигури реда и спокойствието при повторните избори и да арестува "престъпниците" от Садина, като разрешава и употребата на оръжие, в случай на съпротива. На 19 февруари войската пристига в селото. Тринадесет от обвинените лица се предават доброволно и са откарани в Разград, но част от издирваните избягват. На 20 февруари, когато отново се провеждат избори, садовчани пристигат в Попово, но отказват да гласуват, докато не видят какво има в кутиите. Те се оттеглят в покрайнините на града, което местните военни и граждански власти тълкуват като подготовка за нападение и поискват нови войскови подкрепления. По заповед на Стамболов от Разград са изпратени 40–50 войници, но до конфликт не се стига. След тези събития Министерският съвет взема решение с. Садина да бъде подложено на едномесечна екзекуция от 22 февруари 1894 г. За тази цел там трябва да бъдат изпратени две войскови дружини от около 1000 души, едната от Шуменския, а другата от Търновския гарнизон, командвани от подполковник Караджов[11].

Екзекуцията на Садина е поредното използване на войската с чисто политически цели. Отново това се прави на формално законни основания – чл. 11 от Закона за изтребление на разбойничеството и правилника за съдействие, но на практика това е административен произвол и злоупотреба. Според по-късни свидетелства подполковник Караджов със съжаление е приел възложената му мисия и се е старал да направи колкото е възможно по-малко тежка наложената

---

[8] Стамболов, Ст. Личен архив. Т.VII, С., 2001, с. 199–204.

[9] Пак там, с. 213–214.

[10] Стателова, Е., В.Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001, с. 211.

[11] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. VII, с. 246–257, 259–277; Доклад на парламентарната анкетна комисия, с. 531–535.

екзекуция. Населението на Садина изпраща с благодарност войската след края на екзекуцията заради нейното дружеско и благопристойно поведение.

Намеса на войска се налага и на 11 май 1894 г. в Ески Джумая (Търговище). След ареста на няколко селяни, обвинени, че пропагандират бунт срещу властта, в града навлизат около 100 души, които искат освобождаване на арестуваните. Според тяхната версия целта им е провеждането на протестен митинг. Според околийския началник те са нападнали управлението и дома на правителствения народен представител със звучното име Бандю Димитров. Началникът заповядва на полицаите да разпръснат селяните със саби и изстрели, които нараняват двама души, а няколко от полицаите са бити. От София е разпоредено изпращането на войска от Шумен, която да издири и арестува участниците и подстрекателите и да възстанови реда в града[12].

Въпреки трайно насаденото в общественото и историческо съзнание мнение, че войската едва ли не е основен фактор при спечелването на изборите по времето на Стамболов, това е твърде далеч от действителността. Намесата на войската е по-скоро изключение, тъй като действията на администрацията и полицията се оказват достатъчни за гарантиране на безпроблемни правителствени мнозинства в Народното събрание. Факт е обаче, че макар и рядко, войската е използвана от министър-председателя по един недопустим, неоправдан и безцеремонен начин, което дискредитира както самото управление, така и авторитета на армията.

Б. Армията срещу външни и вътрешни "разбойници"

Освен за гарантиране на обществения ред по време на избори и граждански протести армията се оказва нужна и при опазването на държавната сигурност – за справянето с опитите за дестабилизация на страната, изгонване на новия княз и сваляне на правителството. В основата на тези действия, освен вътрешната и външна опозиция, своя роля има и Русия, която отказва да признае за законен избора на Фердинанд. И сега Русия не разчита на омаломощената и разпръсната опозиция, дори вече не и на опозиционно настроените действащи офицери, а залага на подготовката на чети извън страната, които с влизането в България да вдигнат населението и да прогонят Фердинанд и Стамболов. Но това не означава, че не се търсят и подкрепят всякакви други антиправителствени прояви. Както ще изтъкне директорът на Азиатския департамент Зиновиев в инструкция до Хитрово, руските дипломати трябва да окажат "съдействие на благонадеждните лица, изявили готовност да вземат дейно участие в отстраняването на принц Кобургготски от България"[13].

Една от първите въоръжени прояви на емиграцията след идването на княз Фердинанд е изпращането на чета, командвана от капитан П. Боянов, взел дейно

[12] Стамболов, Ст. Личен архив. Т. VII, с. 674–679, 704, 706–707, 709–711.

[13] Авантюрите..., с. 96–97.

участие в превратa на 9 август. Властите още от края на септември 1887 г. знаят за неговите намерения и го очакват[14]. На 22 октомври 1887 г. четата на Боянов пристига в околностите на Стара Загора. Тя е организирана в Одрин и разчита на подкрепата, обещана от майор Попов, командир на разположения в града 12-и пеши Балкански полк и на поручик Димов, който също е посветен в намеренията на Боянов и е готов да съдейства заедно с подчинената му рота. В заговора участват и граждански лица, сред които Васил Колев Фелекя, Христо Дерменджиев, Сава Димов, Слав Станев, Маню Бояджиев, Петко Пенчев, Филип Колев и др.[15] Четата не успява да вдигне въстание, тъй като своевременно изпратените войски успяват да я открият и заловят. Капитан Боянов се измъква в Турция, където ще се включи в нови четнически действия. На 23 януари 1888 г. военният министър издава заповед да бъде открит временен военен съд в Стара Загора, който да разгледа делото по готвения старозагорски бунт[16]. Присъдата срещу замесените в него лица е издадена на 1 март и потвърдена от Главния военен съд на 26 май 1888 г. Филип Колев и Сава Димов са осъдени на по петнайсет години строг тъмничен затвор, Христо Дерменджиев – на осем години в окови, Петко Пенчев – на шест години. Поручик Димов е осъден на шест години затвор[17]. Още на 1 август същата година присъдите на осъдените по старозагорското дело са намалени, тъй като става дума за замислен, но неосъществен бунт.

След тези събития на 29 октомври 1887 г. военният министър полковник Муткуров издава заповед–предупреждение, изпълнена с много показателно съдържание. Той отчита, че след случаите на несъвместими с войнското звание "политически виходки" (прояви, постъпки), достойнството на българската армия, тъй високо в очите на образования свят, се намалило твърде много. Разклатеният ход на държавния строй дал възможност на някои офицери да отслабят своята и на подчинените си дисциплина, а техните нарушения – да минават незабелязано. Този двегодишен период е свършил и е настъпило време на точно изпълнение на истинските офицерски задължения и най-строги наказания за всяко нарушение на дисциплината, чинопочитанието или "занимание с политика". Министърът призовава да се забрави миналото, а войската да встъпи в правия си път[18].

Правият или правилният път за войската се оказва различен за управляващите и за някои от най-близките им съратници. Считайки, че влошаването на отношенията с Русия представлява опасност за българската кауза в Македония и Одринско, майор К. Паница, герой от Руско-турската и Сръбско-българската войни, постоянен член на Главния военнокасационен съд, авантюрист с неуравновесен характер, верен на Батенберг и огорчен от новия владетел, замисля во-

[14] НБКМ–БИА, Ф. 740, а.е.4, л. 272–273.

[15] Държавен вестник, № 17, 16 февруари 1889.

[16] Пак там, № 21, 25 февруари 1888; Начович, Гр. Из дневниците, с. 107–108.

[17] Държавен вестник, № 117, 27 октомври 1888.

[18] Пак там, № 135, 28 ноември 1887.

енен заговор за свалянето на Фердинанд и Стамболов. На 25 септември 1887 г. руският посланик в Букурещ Хитрово докладва на външния министър Гирс, че "известният Паница" му изпратил предложение за две седмици да изгони новия княз. Антируските прояви на К. Паница и привързаността му към Батенберг не са добър атестат пред руското правителство, но неговата решителност и популярност във войската надделяват за започването на преговори[19].

В началото на декември той се среща в Гюргево с представител на руското посолство и излага своите искания. Първото и основно сред тях е императорското правителство да отпусне пари и оръжие за въстание в Македония. Второто е да признае временното коалиционно правителство след отстраняването на Фердинанд, съставено от В. Радославов, Др. Цанков, доктор Д. Моллов, Т. Бурмов, Д. Николаев и в което той ще бъде главнокомандващ. След това руската страна трябва да изпрати един руски императорски комисар в България, но без Н. Каулбарс, под чието ръководство да се проведат избори за ВНС. Събранието ще избере княз, посочен от руското правителство, като не се изключва кандидатурата на Батенберг. След избирането на княз длъжностите военен министър и командири на бригади ще се предоставят на руски офицери, а останалите длъжности във войската ще се заемат от български такива. Паница предвижда връщане на офицерите–емигранти и съд за регентите и офицерите, взели участие в потушаването на бунтовете в Силистра и Русе[20].

Както Гирс, така и руският император са твърде резервирани относно перспективата да ангажират Русия с плана на Паница. Мотивите за това са изтъкнати в специално писмо на директора на Азиатския департамент Зиновиев до Хитрово. Министерството на външните работи отказва да се отпусне оръжие и средства за въстание в Македония, тъй като това не съответства на интересите на Русия на Балканите и в България. То не е удовлетворено и от състава на бъдещото правителството не защото както предвиденото на 9 август е съставено от непримирими политически дейци, а защото в него трябва да влязат лица, "които предварително изявят готовността си да изпълняват изискванията на императорското правителство" и които се ползват от одобрението на ген. Каулбарс, а Радославов и Николаев очевидно не са такива. Що се отнася до искането императорското правителство да определи кандидатурата на българския владетел, според Зиновиев "този въпрос е окончателно решен в смисъл, че княжеството може да се управлява под върховната власт на негово величество господаря император и височайше назначен наместник, като при това се запазва силата на действащата в България Конституция... Императорското правителство не предоставя на Великото народно събрание правото за избор на княз, а само на обсъждане на въпроса за избора, т.е. трябва ли изобщо българският народ да избира отделен княз или княжеството да се управлява по гореупоменатия начин". Руските управляващи

[19] Авантюрите..., с. 97–99.

[20] Пак там, с. 101–102.

не са съгласни да задоволят и искането на Паница за руски военен министър и командири на бригади по следните съображения. Според тях събитията от 9 август са доказали пълната дезорганизация на българската армия и отсъствието у нейните офицери на понятие за дълг към клетвата, за вярност на престола и отечеството, при което евентуалният назначен императорски комисар "не може да бъде гарантиран срещу измяна, а още по-малко срещу неточно изпълняване на неговите заповеди". С оглед да се избегне намесата на други европейски държави в българския въпрос, Военният съвет по препоръка на Каулбарс решил, че правителството не трябва да се грижи за поддържането на окупационен корпус в България, а само за попълването на сегашната българска армия с руски пехотни, кавалерийски полкове и артилерия. При това било немислимо български офицер да командва полк, половината от който се състои от руски войски. "Неблагоприятният край на революциите в Софийска, Бургаска, Силистренска, Русчушка и други области на България достатъчно убеди императорското Министерство на външните работи в пълната неспособност на българските офицери да управляват и ръководят народното движение". Поради това Зиновиев нарежда да се прекъснат преговорите с Паница и в съгласие със Славянското благотворително общество и на Генералния щаб да се подготви една експедиция в България начело с капитан Набоков[21].

Едва ли е необходим особен коментар по този толкова красноречив, сам по себе си документ. Тоталното политическо и военно подчинение на България остава в плановете на Русия и само много богато въображение може да го игнорира и вмени на българските управляващи след 9 август, че го използват като претекст за удовлетворение на властническия си, деспотичен и насилнически нагон за смазване на опозицията[22]. Що се отнася до войската, езуитският подход достига апогей. Русия, която употреби част от българското офицерство за постигане на собствените си цели, стоварва върху него вината за собствения си провал и решава да заложи на други терористични средства.

След като напуска България, капитан Набоков се установява в Одеса, но не за дълго. Събитията в България отново привличат неговия неукротим темперамент и той предлага да състави чета, която да навлезе в България през Бургаско – район, който отлично познава и вдигне народа на въстание, което да помете Фердинанд и правителството. Тази идея охотно е подкрепена от руските управляващи и българските емигрантски среди. Набоков заминава за Цариград, където се свързва с Др. Цанков и бившия си колега и неуспял конспиратор капитан П. Боянов. След като въоръжават и екипират 47 души – 38 черногорци и 9 българи, те наемат кораб и на 23 декември 1887 г. слизат на брега близо до с. Кюприя (Приморско). Дебаркирането на въоръжените мъже е забелязано от стражари, които уведомяват властите в Созопол, а те Бургас и София. Стамболов и Муткуров

[21] Пак там, с. 103–106

[22] Вж. Попов, Р. Цит. съч., с. 499.

незабавно отиват в телеграфната станция, откъдето дават своите разпореждания да се действа бързо и енергично, като се съгласуват мерките на военните и граждански власти. На заместник-командира на бургаската дружина кап. Г. Драгиев е заповядано с девет конни полицаи и две роти войници заедно с бургаския окръжен управител, да замине да пресрещне четата. На кап. Хр. Гюлмезов, началник на Бургаската дружина, който в момента се намира в Сливен, е наредено да потегли за Бургас с две роти от сливенския гарнизон, а от Ямбол да се изпратят две дружини. Въоръжени и вдигнати на крак са и селските потери. На 24 декември водените от кап. Драгиев войници и полицаи откриват четата при с. Мехмеч кьой (Росен) и влизат в сражение, при което са убити единайсет и заловени шест от метежниците. Сред убитите е и кап. Боянов. От войската има убит един войник. Останалите четници се разпръскват, като 23-ма преминават на турска територия. На 25 декември в Бургас пристигат частите от Сливен и Ямбол и заминават из околията, за да я претърсят. След два дни потеря от с. Ново Паничерово попада на Набоков и двама четници, които са убити в завързалата се престрелка. В убитите по време на сраженията са намерени документи, свидетелстващи за участие в заговора на руските власти и на Др. Цанков[23]. Понеже официална Русия категорично отрича участието на Набоков и своята съпричастност, българските власти нареждат трупът му да бъде изваден и сниман.

Провалът на Набоковата експедиция представлява последен опит на официална Русия да свали българския княз и правителството чрез въоръжено действие. След провала на военния преврат, на бунтовете в отделните гарнизони, провал претърпява и опита за предизвикване на въстание чрез вкарани отвън чети, състоящи се основно от чужденци. И в трите случая провалът, освен на енергичните, хладнокръвни и твърди нареждания на управляващите е резултат от действията на българската армия, която не допуска заплахата за външната и вътрешна сигурност на държавата да се превърне в реалност. В последния случай самото население оказва пълно съдействие на българските власти, а не на пристигналите да го бунтуват, което ясно сочи за пълната заблуда на руските официални среди – заблуда, внушавана им ловко и от българските опозиционери, че недоволството и противопоставянето на съществуващото управление е масово и огромно и само един импулс е достатъчен да го възпламени. Част от руските дипломатически среди реалистично ще преценят, че такъв подход е нереалистичен, че компрометира Русия пред Европа, както и българите, и ще препоръчат да се потърсят други средства за решаване на българския въпрос[24].

---

[23] Гюлмезов, Хр. П. Капитан Узатисъ и убиването на мадамъ Скобелева (1879–1880). Четата на капитана Набокова (1887). Исторически разкази из съвременния български живот. С., 1910. с. 95–131; Марков, Г. Нашумелите афери на Третото българско царство. С., 1998, с. 22–28.

[24] Авантюрите..., с. 131–132.

Събитията от 1885–1886 г. оставят на втори план проблема с разбойничеството, който обаче проявява упоритост и жизненост. Характерно е, че за разлика от периода преди Съединението то вече не обхваща предимно източните окръзи, а цялата страна. Във Варненски окръг разбойничеството не престава и по време на войната със сърбите, за което се налага събирането на потери и допълнителни разходи[25]. На 21 април 1886 г. разбойници искат 85 лири откуп от жителите на с. Ярлово, Самоковска околия. След като им е отказано, те нападат селото, но са отбити от стражари и войници, като четири от тях са заловени. На следващия ден отново атакуват селото, но неуспешно[26]. На 22 април същата година в с. Малкочево, Севлиевска околия, е уловен Мустафа Алиев, главатар на разбойническа шайка, която от началото на годината вирлувала в Севлиевско и Тузлука[27]. След Съединението по границата с Турция се появяват множество разбойнически чети. Окръжните управители на Пловдив, Хасково и Бургас търсят помощта на централната власт за справяне с проблема. Министерският съвет решава да се назначат 75 потераджии. На 18 юни 1886 г. за тяхната издръжка се отпускат 25 000 лв.[28] Особено се прочува шайката на четиримата братя Тодор, Велю, Петър и Благо Николови – македонци, заселени в Луковитско. Тя се състои от 15-20 души, които извършват много обири и убийства, а през октомври 1886 г. залавят австрийския вицеконсул, който е на път за ВНС в Търново[29]. Допълнителни средства Министерският съвет отпуска за издържане на контрашайки в Бургаско през декември 1886 г.[30] Тези факти сочат, че разбойничеството не е само страничен продукт от общата вътрешна нестабилност след 9 август[31], а явление, което има своите трайни корени в българския обществен живот.

С началото на пролетта на 1887 г. разбойнически шайки плъзват по цялата страна. Министерството на вътрешните работи констатира, че те съществуват във Врачанско, Оряховско, Ловешко, Търновско, Русенско, Разградско, Силистренско, Софийско, Пловдивско, Пазарджишко, Сливенско, Кюстендилско, Трънско. Ефектът от техните действия е катастрофален за развитието на търговията, занаятите, земеделието. Действията на разбойниците компрометират сигурността в страната пред външния свят и създават неприятни дипломатически инциденти. За справяне с проблема държавата отпуска значителни средства – за издържане на увеличения състав на полицейската стража и на потерите и за награди на ли-

---

[25] Държавен вестник, № 35, 22 април 1886.

[26] Пак там, № 43, 13 май 1886.

[27] Пак там, № 57, 19 юни 1886.

[28] Пак там, № 59, 24 юни 1886.

[29] Васильов, Т. Цит. съч., с. 94.

[30] Държавен вестник, № 9, 24 януари 1887.

[31] Това заключение на Ст. Грънчаров е поради предоверяването на Т. Васильов, който твърди, че през 1884–1886 г. за разбойничество не се е чувало. Грънчаров, Ст. Офицерството..., с. 91; Политическите сили, с. 135.

ца, уловили или убили разбойници. Такива награди са отпуснати на четирима турци от с. Юч Тепе (Три могили), Хаджи Елеска (Първомайска) околия, които на 20 март 1887 г. убиват прочутия разбойник Дели Ибрям Османоглу, както и на К. Маринов, убил разбойника Марин Павлов, извършил няколко убийства в Тетевенско[32]. На 17 август 1887 г. двама турци от с. Кабашлъ, Шуменско, убиват разбойника Осман Карагьозов. На 3 ноември жителите на с. Авланли (Палаузово), Сливенско, залавят живи четирима разбойници. На 14 ноември двама братя от с. Платиково, Кюстендилско, убили разбойника Ст. Манчев, който ги уговарял да тръгнат с него[33].

Самоинициативата на населението далеч не е достатъчна за решаването на проблема. През юни 1887 г. Радославов решава да се справи с разбойничеството, като предлага и регентите одобряват Закон за носене на оръжие. Законът предвижда въвеждане на позволителни билети за носене на оръжие, но той не дава очаквания резултат[34]. Централната власт е крайно недоволна и от действията на полицията при преследването на разбойниците. В Пловдивско от осем случая на поява на разбойници, полицията е решила само един, залавяйки трима разбойници. Полицията в Ловешко и Тетевенско допуска разбойниците свободно да се разхождат по пътищата, извършвайки грабежи и убийства. В Беловския район свободното шетане на разбойниците налага в самото Белово да бъде въведена екзекуция. Ето защо на 4 юли 1887 г. Министерството на вътрешните дела обръща внимание на окръжните управители да вземат необходимите мерки за преследване на разбойниците и проверят и накажат всички полицейски началници, които се отнасят немарливо към своите задължения[35].

Така разбойничеството, в чиято основа са както традицията, така и откъсването от нормалната социална среда на част от населението, поради икономическата и политическа криза отново се превръща във фактор, дестабилизиращ реда и сигурността в страната. Неговото решаване изисква специални мерки и те са предложени от министъра на вътрешните работи Ст. Стамболов. На 20 ноември 1887 г. той предлага на вниманието на депутатите законопроект, който ще обедини икономическото и политическо разбойничество в едно и съдържащ мерки за неговото унищожаване, наречен "Законопроект за изтребление на разбойничеството". На 1 декември 1887 г. Законът за изтребление на разбойничеството е приет. Повечето от членовете му са взети от временните мерки на Др. Цанков от 1883 г., но са предвидени и нови. Законът потвърждава задължението на полицията да се справя с разбойничеството в околиите, където то се появи. При недостиг на сили по предложение на окръжния управител министърът на вътрешните дела разрешава да се образуват особени потери. За да бъдат приети в потерите,

---

[32] Държавен вестник, № 45, 28 април 1887.

[33] Пак там, № 7, 19 януари 1888.

[34] ЦДА, Ф. 173, оп. 1, а.е. 162, л. 11–13.

[35] Държавен вестник, № 75, 9 юли 1887.

кандидатстващите трябва да отговарят на условията, които се изискват от стражарите – да познават добре местността и да са препоръчани от общинското управление като честни и неустрашими. Те се зачисляват и уволняват от окръжния управител по предложение на околийския началник. На потераджиите са дават униформени дрехи и заплати от 65 лв. за пешите и 90 лв. за конните. Потерите се намират под командата на околийския началник или на назначен от него стражар. Те имат право да преминават границите на околиите и да искат съдействие от общинските власти. В случай на нараняване или смърт им се отпуска инвалидна пенсия. За заловен или убит разбойник потераджията получава награда от 50 до 500 лв. Законът, за разлика от мерките през 1883 г., предвижда назначаване в помощ на околийските началници на пристави, специално за преследване на разбойниците. Полицейските чинове и потераджиите, които не изпълняват съвестно задълженията си по преследване на разбойниците, се предават на съд и се наказват със затвор от шест месеца до три години. Министърът на вътрешните работи може да забрани пребиваването в местности, където вирлуват разбойници, да преселва лица, заподозрени, че укриват такива, или съмнителни роднини. Също така той може да забрани на заподозрени в разбойничество лица да се заселват в пограничните райони или пък да заселва такива във вътрешността на страната. Последните разпореждания са насочени директно срещу македонските харамии, които по думите на Стамболов "са обърнали разбойничеството на един занаят" и които зимно време се прехвърлят в българските погранични села и са в противоречие с конституционните права и свободи. Два члена от закона изискват намесата на армията. Според чл. 11: "Ако някое село, махала или колиба укрива разбойници или отказва своевременното даване на предвидената в чл. 4 на настоящия закон помощ (10 души на всеки 100 къщи – б.м., В.Я.), подлага се на екзекуция по решение на Министерския съвет". Постановлението за екзекуцията трябва да бъде мотивирано и да се публикува в Държавен вестник, като се определи в какво ще се състои и колко време ще трае. Член 13 предвижда, че "разбойниците, укривателите и съучастниците им, както и всички лица, които с оръжие в ръка би си позволили да произвеждат или би произвели бунт срещу държавата, се съдят от полевите военни съдилища". Законът отменя "Временните мерки за прекращение на разбойничеството" от 29 септември 1883 г.[36]

При обсъждането на закона само въпросът за екзекуциите и за военно-полевите съдилища предизвикват по-сериозни дискусии. Въвеждането на екзекуциите като антиразбойническа мярка повдига три въпроса. Първият е свързан с незаконността на това действие, непредвидено в нито един закон. На второ място депутатите поставят въпроса доколко справедливо е да се въвежда екзекуция за цяло село, при условие, че разбойници се укриват в 2–3 къщи. Третият много важен въпрос е как ще се прилага на практика екзекуцията. Министър

[36] Стенографски дневници на V ОНС, I РС, с. 301–302, 361; Държавен вестник, № 146, 24 декември 1887.

Стамболов признава незаконността на мярката, но позовавайки се на практиката още от Ернрот, намира това действие на централната власт за целесъобразно и необходимо. Що се отнася до конкретното приложение, Стамболов отново се позовава на практиката от времето на Ернрот – екзекуциите да се извършват от войската, която се настанява в размирните села на тяхна издръжка. От законова и политическа гледна точка по-важен се оказва въпросът с военните съдилища за съдене на разбойниците. Депутатът Хр. Векилов обръща внимание, че полевите военни съдилища действат само във военно положение, а щом страната не е в такова, то разбойниците трябва да бъдат съдени от гражданските съдилища. Според Стамболов, нарушителите на реда и спокойствието в държавата не могат да се ползват с правата на останалите граждани. За тях се въвежда перманентно военно положение и това облекчава останалите мирни граждани. Той не крие, че тази разпоредба е насочена срещу онези политически разбойници, които, пращани отвън, влизат в страната и правят бунтове[37].

Тези доводи на Стамболов не отменят противозаконния характер и на двата члена, които влизат в противоречие и нарушават целия правен ред в държавата. Така правителството и князът получават възможност, без да обявяват княжеството или отделни негови окръзи във военно положение, да откриват военнополеви съдилища за разглеждане делата на разбойниците или на лица, извършили политически престъпления. С тези функции се натоварват или съществуващите три постоянни съдилища, или според случая се създават специални такива със състав от строеви офицери[38]. Това налага да се определи кои административни окръзи влизат в състава на Софийския, Пловдивския и Русенския военен съд. За тази цел на 19 март 1888 г. военният министър издава заповед, с която регламентира териториалната им подсъдност.

Законът стоварва върху войската нови репресивни задължения, които освен за запазване на вътрешното спокойствие и сигурност, широко могат да се използват за постигане на чисто политически цели.

Макар и не като панацея законът заедно с допълнителните мерки като забрана на овчарите да ползват летните пасища, което лишава разбойниците от храна, както и подписаните споразумения със сръбските и турски власти да предават преминалите на тяхна територия разбойници, дават своите положителни резултати. През пролетта на 1888 г. в шуменско е убит разбойникът Р. Ибрямов

---

[37] Стенографски дневници на V ОНС, I РС, с. 350–354. Т. Васильов лансира тезата, че чл. 13 не съществува в проекта на Министерския съвет, а е внесен допълнително по предложение на Стамболов при обсъждането в Народното събрание, цит. съч., с. 95. Тази теза се защитава и от Грънчаров. Ст. Офицерството..., с. 91, но и двете не са верни. Внесеният проект за закон съдържа чл. 14, гласящ: "Уловените в разбойничество, както и всички лица, които с оръжие в ръка би нарушили реда и тишината, се съдят от полеви военни съдилища." Стенографски дневници на V ОНС, I РС, с. 302.

[38] Държавен вестник, № 12, 31 януари 1889.

и уловени други двама разбойници. Заловени са и разбойници в Търновско[39]. Със заповед на 29 юни 1888 г. са създава военно-полеви съд в Тетевен, който осъжда на смърт осем помаци, двама българи и две помакини, като помагачи на разбойническата чета на Яко Тодоров, който от 1886 г. обикаля Тетевенско и съседните околии и извършва множество грабежи, отвличания и убийства[40]. На 27 август 1888 г. военнополеви съд е открит в София[41]. Военнополеви съдилища за разбойници и техните укриватели са открити в края на лятото на 1888 г. и в Татар Пазарджик, Дупница и Шумен[42]. През август 1888 г. шайката на братя Тодорови отвлича и влачи по Рила придворния фотограф на княза Карастоянов и заплашва дори самия княз. Преследвани от полиция, войска и потери разбойниците се разпръскват и шест преминават на сръбска територия при Пирот, където са заловени от сръбските власти и върнати в България. Военнополевият съд в София ги осъжда на смърт и те са обесени[43].

Дейността на военните съдилища продължава и през 1889 г. През март и април софийският военнополеви съд разглежда дела и осъжда нови лица за укривателство на разбойници[44]. През май от същия съд смъртни присъди получават заловените в Турция и предадени на българските власти Яко Тодоров и неговият помощник Омер Качемачко.

Според официално публикувани сведения за периода от 6 септември 1885 до 1 януари 1888 г. военните съдилища в княжеството са разгледали 50 дела, свързани с разбойничеството, и са осъдили десет души. За укривателство на разбойници са гледани три дела, с един осъден. След приемането на закона само през 1888 г. военните съдилища разглеждат 88 дела за разбойничество с 348 обвиняеми. От тях на углавни наказания са осъдени 105 и 21 на изправителни. За укривателство на разбойници са разгледани двайсет дела с 62 подсъдими, от които десет са с углавни присъди и пет с изправителни[45]. Числата са показателни – за повече от две години военните съдилища разглеждат 53 дела и осъждат единайсет човека във връзка с разбойничеството, а само за една година делата са 108, а осъдените 142 души, т.е два пъти повече дела са разгледани за два пъти по-малък срок и са издадени близо тринайсет пъти повече присъди.

През 1890 г. във военните съдилища на Княжеството за разбойничество и укривателство на разбойници са разгледани 80 дела с 212 обвиняеми, от които двама войници. Трийсет лица са осъдени на углавни наказания, четири на изпра-

---

[39] Пак там, № 57, 26 май 1888; № 69, 23 юни 1888.

[40] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 226, л. 144–147; Държавен вестник, № 88, 18 август 1888; № 126, 19 ноември 1888; № 132, 3 декември 1888.

[41] Държавен вестник, № 125, 17 ноември 1888; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 226, л. 269–270.

[42] Държавен вестник, № 91, 29 август 1889; № 51, 6 март 1891.

[43] Васильов, Т. Цит. съч., с. 94, 277.

[44] Държавен вестник, № 51, 6 март 1891.

[45] Пак там, № 71, 5 юли 1888; № 43, 13 май 1889.

вителни. Оправдани са 55 души, делата на 63 са прекратени, а на 36 върнати поради неподсъдност на военните съдилища[46]. И след 1890 г. военнополеви съдилища за разглеждане на разбойнически дела са откривани във Видин, Търново, Русе, Бургас[47].

Справянето с проблема с разбойничеството е една от безспорните заслуги на управлението на Ст. Стамболов и в него своя дял има и армията, както в охраната на границите, в преследванията и залавянето на разбойниците, така и с участието на офицерите във военните съдилища. Тя дава своя принос за гарантиране на вътрешния ред, осигуряване спокойствието и сигурността на гражданите, което издига авторитета на властта не само у нас, но и в Европа. След тези събития разбойничеството е овладяно и отново влиза в рамките на откъслечни и единични действия. Свидетелство за това са и многобройните помилвания на княза, който два пъти в годината намалява сроковете или изцяло отменя присъдите на лица, съдени от военнополеви и граждански съдилища във връзка с разбойничеството[48].

Съдбата на Закона за изтребление на разбойничеството, сочен като един от символите на недемократичното и диктаторско управление на Ст. Стамболов, е много показателна. Периодично той е подлаган на атаки и искания за неговото отменяне, извършени са промени, но най-оспореният чл. 13 е премахнат през 1912 г. а самият закон е в сила до 1922 г. – повече от три десетилетия.

След падането на Стамболов и избирането на ново Народно събрание на 9 декември 1894 г. М. Такев внася предложение да се отмени закона за изтребление на разбойничеството, като всички дела от тоя род се предадат на обикновените граждански съдилища. Това предложение е парирано от министър-председателя К. Стоилов, който поема ангажимент, впрочем без каквато и да е правна стойност, че никога този закон и неговият чл. 13 няма да се прилага за политически престъпления. Законът обаче остава в сила[49]. Запазването на закона е свидетелство, че независимо от своята суровост и правна неиздържаност той все още е необходимо средство за справяне със спорадичното, но продължаващо да съществува разбойничество. По този начин отговорността за съденото на заловените разбойници, техните помагачи и съучастници остава върху военните съдилища. Косвени данни, извлечени от многобройните княжески укази за помилвания, свидетелстват, че до 1901 г. те са имали сериозна работа. Освен постоянно действащите военни съдилища в София, Пловдив и Русе, които разглеждат

---

[46] Пак там, № 208, 24 септември 1891.

[47] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 114, л. 251; Ф. 2612, оп. I, а.е. 4, л. 9.

[48] Държавен вестник, № 49, 3 март 1890; № 52, 7 март 1890; № 12, 16 януари 1891; № 188, 30 август 1891; № 204, 19 септември 1891; № 132, 20 юли 1892; № 177, 17 август 1992; № 181, 21 август 1892; № 12, 8 януари 1892; № 61, 18 март 1893; № 128, 17 юни 1893.

[49] Стенографски дневници на VIII ОНС, I РС, кн. II, с. 118, 630.

и дела, свързани с разбойничеството, много често се откриват и временни военнополеви съдилища, предназначени да разгледат делата на заловени разбойници в даден регион. Такива съдилища са открити през октомври 1894 г. в Сливен, през февруари 1895 г. в Търново, през май същата година в Шумен, както и в Татар Пазарджик. През следващата година временни военнополеви съдилища по разбойнически дела са открити през януари в Казанлък, а през октомври – в Шумен. През октомври и декември 1897 г. Сливенският военнополеви съд осъжда на смърт и с доживотни присъди няколко разбойници. Полеви военен съд отново е открит и в Шумен при 4-та пехотна Преславска дивизия. През 1898 г. временни военнополеви съдилища се откриват във Варна, Шумен, София, Сливен, Видин, в Пловдив, при 3-та пехотна Балканска дивизия, при 4-та пехотна Преславска дивизия. Интензивността на правораздаване свидетелства за увеличаване на разбойничеството през тази година. През следващата 1899 г. полеви съдилища се откриват в Бургас, Русе, София, Пловдив, Шумен. През 1900 г. действат временни военнополеви съдилища в Шумен, София и Пловдив, а през 1901 г. – в Харманли и отново в Шумен.

Характерно за работата на тези съдилища е експедитивността и строгостта на издаваните присъди. За разбойничество – предводителство, организиране или участие в шайки, присъдите са смърт или доживотен затвор в окови. За укривателство на разбойници присъдите са от три до петнайсет години строг тъмничен затвор. Въпреки ограничените възможности за апелация и касация много малко от смъртните присъди действително са изпълнени, а по правило останалите присъди са намалявани и опрощавани. По доклад на военните министри князът два пъти в годината издава укази за помилване на осъдени във връзка с разбойничеството. Обикновено той заменя смъртните присъди с доживотни, а доживотните с 15 г. затвор, след което и те се намаляват с различни срокове. Малките присъди за съучастие и укривателство по правило след година–две изцяло се опрощават. Така се създава един затворен цикъл, в който честите помилвания и освобождавания подхранват отново разбойничеството.

След падането на радославистите повикът за демократизация на управлението отново се свързва със закона за изтребление на разбойничеството. На 20 април 1901 г. вътрешният министър М. Сарафов внася в Народното събрание доклад с предложение да бъде отменен чл. 13 от Закона за изтребление на разбойничеството като мярка, станала ненужна, а в някои отношения и вредна, защото е давала възможност за злоупотреби. Законопроектът е внесен на първо четене на 8 май и веднага предизвиква разпалена дискусия. Оформят се няколко мнения. Според В. Попов законът все още е полезен и нужен и ако се отмени чл. 13, който е неговата ядка, това означава да бъде отменен целият закон. Ето защо трябва да се премахне не целият 13-ти член, а само онази част, която създава възможност за политически злоупотреби. Това виждане се споделя и от самия вносител – вътрешния министър. Д. Ризов не приема такъв компромисен вариант. Военнополевите съдилища за него са извънредна юрисдикция, която няма място

в една конституционна страна, ето защо целият член трябва да бъде отменен. Д. Петков не приема дори предлаганата редакция на В. Попов. Законът според него трябва да се запази като гаранция както срещу обикновените, така и срещу политическите разбойници[50]. Разискванията по промяната в закона за разбойничеството неизбежно опират до легитимността на полевите военни съдилища и военното положение в страната. За пореден път се демонстрира липсата на единно и общо становище по тези въпроси. Разцепено се оказва дори управляващото мнозинство. Лидерът на Прогресивно-либералната партия д-р Ст. Данев, който е външен министър и временно управляващ делата на вътрешното министерство (през юни 1901 г.), застава зад мнението на В. Попов да бъдат запазени военните, даже не редовните, а полевите военни съдилища, за съдене на разбойниците, ако за това има постановление на Министерския съвет, одобрено с княжески указ. Той обаче е за отпадането на втората част – военнополеви съдилища да съдят бунтуващите с оръжие в ръка срещу държавата. Срещу неговото предложение се обявяват демократите Н. Цанов, докладчик по закона, Д. Ризов, социалистът Г. Кирков и редица други представители на левицата. Според тях чл. 13 е антиконституционен и трябва да се премахне. Ст. Данев защитава тезата, че чл. 76 на Търновската конституция дава право в случай на нарушаване на обществената безопасност съденето на български граждани да се отнема от редовните съдилища и да се предава на други – военни и военнополеви. Това според него е най-ефикасното средство за реакция срещу една обществена язва, каквато е разбойничеството. Така според Данев, ограничавайки правата само на част от обществото, няма да се налага това на цялото общество чрез въвеждане на военно положение в отделни райони или в цялата страна. Впрочем това са и аргументите на Стамболов при приемането на закона, но от изказването на Данев не става ясно, след като престъпления срещу обществения ред трябва да се съдят от военнополеви съдилища защо престъпления с много по-големи обществени последици и насочени срещу сигурността на държавата се оставят на гражданските съдилища. Без внимание е оставен и аргументът, че чрез военнополевите съдилища се нарушават граждански права, които всеки, дори обвиненият в разбойничество, има. Тъй като по тази процедура ще бъдат съдени и техните укриватели и съучастници, отново се създават възможности за злоупотреби и несправедливости. Не се обръща внимание и на съждението, че така се пренебрегват гражданските съдилища и се дава приоритет на военните, а оттук и въобще на военния елемент над цивилния в управлението на страната. Д. Цанков е категоричен, че дори в турско време разбойниците не са били съдени от военни съдилища. Но той също застава зад предложението на Данев, внасяйки една корекция – постановлението на Министерския съвет за предаване на разбойниците на военнополеви съдилища, наред с одобрението на княза, да бъде внасяно за одобрение и от Народното събрание. Това предложение е прието с 65 срещу 36 гласа. Така на 6 юни 1901 г.

[50] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 372–375.

XI ОНС приема закон за изменение на чл. 13 от закона за изтребление на разбойничеството, който гласи: "Разбойниците, укривателите и съучастниците им се съдят от полеви военни съдилища, ако за това има мотивирано постановление на Министерския съвет, утвърдено с височайши указ, който указ се внася, съгласно чл. 76 от Конституцията, в първата следваща сесия на Народното събрание за одобрение"[51]. Тази сложна процедура на практика сваля от военните и от военните съдилища отговорността за разбойничеството. По-важно в случая е, че те се изключват от възможността да бъдат използвани като средство за разчистване на политически сметки. Оттук насетне до 1912 г. заседава само един извънреден военен съд.

На 10 август 1901 г. в изпълнение на приетите изменения в Закона за изтребление на разбойниците Министерският съвет взема решение разбойническите дела, заведени в полевите военни съдилища, да се препратят в гражданските съдилища като неподсъдни на военните такива. Това решение е сведено с окръжно на военното министерство от 14 август 1901 г. до председателите на военните съдилища и военните прокурори[52].

Едва след промяната на конституцията през 1911 г. и премахването на извънредните съдилища на 14 март 1912 г. Народното събрание приема закон за отмяна на чл. 13 от Закона за изтребление на разбойничеството. С това престъпленията на разбойниците стават отново подсъдни на гражданските съдилища[53].

Неясна остава съдбата на чл. 11 за военните екзекуции, които официално не отпадат от закона. След Садина военни екзекуции не са практикувани, а регламентът за тяхното провеждане не е включен в новия правилника за военно съдействие на гражданските власти от 1900 г. Такава регламентация обаче съществува в правилника от 1891 г.

В. Регламентация на вътрешните функции на армията

И в периода след Съединението продължават усилията на изпълнителната и законодателната власт за усъвършенстване и развитие на регламентацията на публичните прояви на армията при запазването на обществения ред и вътрешната сигурност. След няколкогодишно самостоятелно съществуване на държавата и на армията, след натрупания положителен и отрицателен собствен опит отчетливо се проявява необходимостта от въвеждане на цялостно законодателство, което да замени съществуващите още от турско време и от Временното руско управление закони и разпоредби. Наличието на собствени юридически – граждански и военни кадри, запознати с най-напредничавите за времето си правни системи, също стимулира този процес.

---

[51] Пак там с. 2078–2094, 2171–2173, 2217–2227; Държавен вестник, № 143, 5 юли 1901.

[52] Систематически сборник на законите...., 1901–1907, Т. II, С., 1908, с. 2175.

[53] Държавен вестник, № 88, 19 април 1912.

Изключително активната законодателна дейност на лятната сесия на IV ОНС през 1886 г. включва и актове, които косвено се отнасят до статута на военнослужещите. В приетите закони за градските и селските общини се препотвърждава забраната за лицата, "находящи се на действителна военна служба", да бъдат избиратели. Те не могат да бъдат и членове на общинските съвети. Тези закони не допускат използването на войска по време на местните избори[54].

Бурните събития от втората половина на 1886 г. и първата половина на 1887 г. налагат вземането на конкретни политически решения и неотложни мерки, които въобще изтласкват нормалната законодателна и нормотворческа дейност. Едва след избирането на Фердинанд и проведените парламентарни избори новото V ОНС осъществява един своеобразен законотворчески бум, съществена част от който е свързана с армията.

С цел да се усъвършенства действащия още от 1879 г. Войнски устав за наказанията и да се съгласува с общите углавни закони, на 12 декември 1887 г. Народното събрание приема цялостен Военнонаказателен закон. Той обаче не внася изменения по отношение на престъпленията и наказанията по време на война и в местностите, обявени във военно положение[55]. Само два члена от закона предизвикват остра дискусия – чл. 104 и 105, които са лош, но буквален превод на чл.100 и 101 от Войнския устав за наказанията от 1879 г. Техните постановления дават право на главнокомандващия и на лицата, които се ползват с равна на него власт, по време на война, във военно или обсадно положение да усилват временно строгостта на наказанията – чл.104, а при военни обстоятелства или във време на "смущения за общата безопасност" да вземат особени предпазни мерки и да определят наказания за нарушаването им – чл. 105. Срещу тези постановления остро възразяват депутатите Н. Шивачов и Д. Греков. Според тях тези членове противоречат на Конституцията, която дава извънредни правомощия само на княза и на Министерския съвет по чл. 47. Въпросните членове по тяхно мнение създават възможност за безконтролна власт, за произволни наказания и изменение на законите, които са предвидили наказания за военно време и то най-често са смърт. Не е ясно какво по-тежко от смъртното наказание може да налага главнокомандващият или комендантът на обсадена крепост. Духовито Греков отбелязва, че се дава право един комендант да постанови, че който след 9 часа вечерта се намери на улицата, ще бъде обесен и не съществува никаква власт, която да отмени този абсурд. Цитираните членове не посочват за какви престъпления могат да се увеличават наказанията, а това, както и най-общото определение "обществени смущения", дава възможност за произвол и политически злоупотреби. Опитният управник предлага компромисен вариант. Тези членове да се запазят само във време на война и по отношение на военните лица. Според Греков за гражданските лица, за военно положение в мирно време, даването на такива

[54] Пак там, № 69, 16 юли 1886; № 70, 22 юли 1886.

[55] Пак там, № 14, 6 февруари 1888.

права "е не само излишно, но и опасно и вредително". Докладчикът на закона – главният военен прокурор Г. Агура, се оказва в доста затруднено положение. Единствените доводи, които привежда в защита на така предложените постановления, са, че ги има и в други държави и те се отнасят главно за шпионите и предателите, независимо дали са военни или цивилни. Налага се намесата на правосъдният министър д-р К. Стоилов. Според него законът точно определя лицата, които имат право да увеличават и да налагат наказания, както и обстоятелствата, допускащи това. Той изхожда от презумпцията, че това са отговорни хора, които не биха злоупотребили с дадените им права, както и досега не е имало злоупотреба с военното положение. Акцентът, който министър Стоилов слага, е, че тези мерки важат най-вече в случай на война, а не толкова при военно положение. Според него гаранция против злоупотребите е, че и военните закони са основани на конституцията, а военните министри носят отговорност пред Народното събрание. Макар и твърде абстрактни и не съвсем убедителни, тези аргументи се оказват решаващи и никой не гласува против приемането на 104-ти член. Що се отнася до 105-и член, възраженията, че той не посочва ясно и определено какви са мерките, които могат да се вземат и какъв е характерът на смущенията, са парирани от министър-председателя Ст. Стамболов. Според него става дума за полицейски мерки, които не се отнасят до частния живот на гражданите и след като се е приел 104. член, трябва да се приеме и 105-и[56].

Няколко неща в тази дискусия са впечатляващи. На първо място тези членове повече от осем години са правен факт, който депутатите едва сега откриват и се изненадват от разминаването им с основния закон. Нито те, нито вносителите на закона правят усилия да преодолеят това противоречие и да хармонизират с Конституцията обсъждания закон. Поразителна е и лекотата, с която се приемат решения с изключителна важност за съдбите на хиляди хора и дори за държавата, която в един момент може да попадне под неограничените правомощия на главнокомандващия.

След година на 31 октомври 1888 г. е внесен за разглеждане проект за изменение и допълнение на Военносъдебния устав, който вече трябва да носи името Военносъдебен закон[57]. Този закон е приет чак на 7 декември 1889 г. Членове 150 и 999 от него повтарят вече приетата норма, че лицата от гражданското ведомство, освен в случаите по смесената подсъдност (за престъпления, извършени заедно с военни лица), се предават и съдят от военни съдилища само в местата, които са обявени във военно положение и то само за престъпления, които изрично са изброени в издадения по този случай височайши указ[58]. Явното противоречие и несъвместимост между тази постановка и гласувания преди малко повече от година Закон за изтребление на разбойничеството не прави впечатление на

[56] Стенографски дневници на V ОНС, I РС, кн. V, с. 499–507.

[57] Стенографски дневници на V ОНС, II РС, кн. 1, с. 41, 76.

[58] Държавен вестник, № 74, 7 април 1890.

народните представители. Законът, отдел III, разглежда отклоненията от общия ред на военноуглавното съдопроизводство по "господарствените (държавните) престъпления" и по делата от смесена военна и гражданска подсъдност. Тук правилата в основата са същите като тези от 1879 г., но е различен съставът на особения военен съд, който се състои от председател, назначен с разрешение на княза между членовете на Главния военнокасационен съд и от четири щабофицери, избрани от военния министър. Присъдите по тези дела се постановяват на общо основание и могат да бъдат отменяни по касационен ред. Ако извършените от военнослужещи и граждански лица държавни престъпления не са свързани с нарушаване на реда и дисциплината в армията, делата се предават в общоуглавните съдилища. Граждански лица се съдят от постоянен или временен военен съд, ако са извършили престъпление, заедно с военни лица, нарушаващи законите на дисциплината и военната служба. Отдел IV от закона е посветен на съда във военно време, изцяло повтарящ реда от 1879 г.[59] Двата закона ще останат в сила, макар и многократно променяни и допълвани чак до 1937 г.

На 27 ноември 1889 г. Народното събрание приема още един закон, имащ пряко отношение към вътрешния ред и сигурност – първият български Закон за полицията. Той определя по следния начин предназначението на полицията: "... да бди за изпълнението на законите и правителствените наредби и за запазване реда и обществената безопасност". В него се потвърждава правото на окръжните управители и околийски началници в случай, че подчинената им полиция се окаже недостатъчна за запазване на реда и вътрешната безопасност, да искат военна помощ. Законът изрично посочва, че случаите, в които войската се повиква за съдействие и начинът, по който става това, ще се определят от особена инструкция, издадена по взаимно съгласие между военния министър и министъра на вътрешните дела[60].

С изпълнението на тази задача началник-щабът на армията подполковник Р. Петров натоварва комисия под председателството на главния военен прокурор майор Агура и включваща двама офицери и двама представители на вътрешното министерство[61]. Изготвеният правилник е одобрен от министрите на войната и вътрешните дела, а на 31 декември 1890 г. и от княз Фердинанд.

Новият "Правилник за реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската", влиза в сила от 26 март 1891 г., когато е обнародван в Държавен вестник. Като запазва структурата на Инструкцията от 1879 г., правилникът от 1891 г. твърде подробно разглежда три въпроса – случаите, при които може да се иска съдействие, реда, по който то се осъществява и начина за изпълнение на предвидените в Закона за изтребление на разбойниците екзекуции.

---

[59] Пак там.

[60] Държавен вестник, № 133, 12 декември 1889.

[61] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а. е. 299, л. 284.

Общото правило, ръководното начало за всички случаи, в които може да се поиска съдействие от войската, е формулирано в параграф 1: "Когато средствата, с които разполагат полицейските власти, са недостатъчни за запазване на реда, за вътрешната безопасност гражданските власти искат съдействие от войската"[62]. Това съдействие може да бъде поискано в девет случая, определени обаче като "преимуществени", което очевидно допуска и случаи, непосочени изрично. Отбелязаните в правилника са:

1. За запазване на реда при държавни и народни тържества.

2. За конвоиране на държавно имущество и арестанти.

3. За съдействие за гасене на пожари, при наводнения, изтребване на вредни животни и насекоми, при поява на епидемии и изобщо при всякакви природни бедствия.

4. За залавяне на избягали затворници и войници.

5. За издирване и залавяне на престъпници, "когато те са мнозина или се очаква от тях съпротивление с оръжие".

6. "За предваряне и прекратяване на народни смущения, безредици, вълнувания, които имат характер на явно съпротивление при изпълнение на законните искания на властите".

7. За преследване на въоръжени контрабандисти и лица, които им съдействат.

8. За поставяне на караули при съдебни заседания и за присъствие при изпълнение на съдебни присъди.

9. За изпълнение на екзекуции[63].

Този списък показва, че вътрешните задачи на войската са значително нараснали. Войската се намесва за запазване на вътрешната сигурност само по т. 6, която я задължава да помага в случай на явно противопоставяне на разпорежданията на властта. В останалите случаи нейните грижи са свързани с охраната на обществения ред. В три от пунктовете исканото съдействие е предназначено за спиране на чисто криминални действия – грабежи, разбойничество, контрабанда. В други войската изпълнява превантивна, охранителна роля при големи струпвания на хора, при съдебни процеси и служи за конвоиране. Войската задължително се намесва при овладяването на природни бедствия, стихии и епидемии. Правилникът разширява и кръга от служебни и административни лица, имащи право да искат съдействие от войската. Ако до 1890 г. техният брой се ограничава с вътрешния министър, окръжните управители и околийски началници, то сега, макар и в определени случаи, към тях са прибавени и лицата, упълномощени от министъра на вътрешните дела, градските началници, митническите управители и началници на гранични пунктове, както и представители на съдилищата. Всички други чиновници и длъжностни лица могат да искат съдействие

---

[62] Правилник за реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската. С., 1891, с. 3.

[63] Пак там, с. 3–4.

от войската чрез упоменатите по-горе. Правилникът дава най-много правомощия на вътрешния министър, окръжния управител и софийския градоначалник, които могат да искат съдействие по всички пунктове, без случаите, когато войската се използва за екзекуции. Околийските и градски началници могат да търсят съдействие само по пунктове 1–4, а митническите управители и председателите на съдилища – само в случаите, засягащи ги конкретно. Независимо от това както при изброяване случаите на помощ, така и на определяне на лицата, които могат да я искат, новият правилник не ограничава, а стимулира широкото използване на войската във вътрешния живот.

Самата технология по искане и изпращане на войската не се различава много от предвидената през 1879 г. Обръща се внимание гражданските власти подробно да описват причините за исканото съдействие и предварително да посочват необходимите им военни сили. Интерес представляват предвидените от правилника действия, когато войската пристигне на местопроизшествието. Според параграф 9 "гражданските власти не се разпореждат с войниците, но съобщават на началника положението на делото, начина за достигане на целта, местата, които трябва да се запазят, арестуванията, които трябва да се произведат и пр." Освен че гражданската власт определя действията на войската, тя посочва и "дава указания" на нейния началник за "времето, когато войската трябва да почне да действа с оръжие при народните безредици и смущения"[64]. Въпреки тази категоричност и следващият параграф подчертава, че началникът на войската преди да употреби оръжие, "чака указание" от гражданската власт. Последната определя и времето, когато войската трябва да се върне в казармите. Очевидно новият правилник поставя войската в директно подчинение на гражданските власти, което дава възможност за злоупотреби с военната сила и дискредитиране на войската пред обществото. Той значително ограничава правата и възможностите на войсковия началник сам да преценява създалата се обстановка и сам да избира методите на действие. На практика се получава двойна подчиненост на войсковата част, чийто състав е в разпореждане на военния началник, но неговите действия се определят от гражданските власти. Това е в противоречие с основния принцип, който гарантира боеспособността и силата на войската – единоначалието и създава възможност за разколебаване и неефективност на действията.

Правилникът предвижда и случаи, в които войската, респективно нейният началник, действа самостоятелно – когато гражданските власти отсъстват от местопроизшествието и след като вече е получено указание за употреба на оръжие. Както и в предишния правилник, предвижда се отговорност за неправомерна употреба на оръжие. Употребата на оръжие трябва да става "само в случай на крайна неизбежна нужда или когато по друг начин не е възможно да се прекрати безредицата"[65]. Без предупреждение и без указание от гражданските власти, вой-

[64] Пак там, с. 8.

[65] Пак там.

ската може да действа самостоятелно само в два случая – когато бъде нападната и когато стане нужда да се спаси животът на лица, изложени на опасност от разбунтувалите се. Правилникът разрешава в случай на народни бунтове и безредици да бъде употребявана дори артилерия[66].

Вътрешнорепресивните задачи на армията проличават в ролята, която ѝ се отделя при изпълнението на екзекуциите, наложени в мирно време по административен ред. Войска за екзекуции министърът на вътрешните работи иска пряко от военния министър, по решение на Министерския съвет. Именно Министерският съвет, както е предвидено и в Закона за изтребление на разбойниците, и в правилника, посочва причините за екзекуцията, мястото, където тя се налага, числото войска, необходимо за изпълнението ѝ, и времетраенето на екзекуцията. В определените за екзекуция места гражданските власти и населението са длъжни да осигуряват за своя сметка на експедиционния отряд храна, квартири, отопление и осветление. Към тези твърде тежки задължения правилникът допуска възможността военните власти по взаимно съгласие с гражданските да усилват екзекуцията, като изкарват населението на работа по местните пътища, мостове, крепости или по очистването и благоустрояването на селищата[67].

Правилникът от 1891 г. цели да разработи най-подробно реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската, като педантично посочи всички възможности. Големите правомощия, които гражданските власти получават, увеличаването на лицата и случаите, при които може да се иска военно съдействие, превръщат войската в оръдие, в средство, което се дава в ръцете на администрацията за осъществяване на собствените и цели. Лекотата, с която се допуска използването на войската, създава реални възможности за злоупотреби, за неправомерна намеса и следователно за подкопаване на нейния авторитет. Режимът, който управляващите създават по отношение на използването на войската във вътрешен план, далеч не е ограничителен и точен както за гражданските, така и за военните власти. Доказателство за това е заповедта от 1892 г. до дивизионни началници, определяща задълженията им при управлението на дивизията и дивизионната област в мирно време. Като им се предоставя правото да разрешават даване на съдействие на гражданските власти, дори в случаи, непредвидени от уставите, от тях се изисква само да докладват и искат наставления от военното министерство[68].

На 28 ноември 1889 г.е приет нов избирателен закон. Освен на военните на действителна служба, той отнема правото да гласуват и на "запасните, които са свикани под знамената". Потвърждава се, че военните на действителна служба не могат да бъдат избирани. Законът забранява разполагането на въоръжена сила в зданието, където става избора или в съседни на него здания. Запазва се и

[66] Пак там, с. 10.

[67] Пак там, с. 12–16.

[68] Систематически сборник на законите..., Т. II, С., 1901, с. 256

правото на председателя на изборното бюро да иска съдействие от полицията и войската "в случай на големи безредици", както и задължението на последните да му я дават "на часа". Нов е чл. 90, според който всеки, който без знанието на председателя на бюрото доведе в изборното място или около него въоръжена сила, се наказва със затвор от една до пет години и с глоба от 1000 до 5000 лв. Това наказание се удвоява, когато виновните са държавни или общински чиновници или членове на бюрото[69]. Тези правила остават и в редактирания през декември 1893 г. закон и целят предотвратяване на въоръжени стълкновения в изборния ден, гарантиране на спокойствието и сигурността на гражданите при упражняването на едно от основните им конституционни права[70].

На 3 декември 1891 г. VI ОНС приема и първия цялостен "Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество". Законът постановява, че военните сили на Княжеството могат да бъдат в трояко положение – мирно, усилено и военно. Във военно положение те се превеждат по решение на Министерския съвет с указ на княза, като в това положение могат да се поставят или всички категории военни сили наведнъж, или последователно по една категория според нуждата[71]. Законът фактически третира само мобилизацията на войската в случай на външна заплаха от война или започнала такава, т.е във военно време, и не разглежда действията ѝ при военно положение в мирно време.

Управлението на Стамболов представлява един нов, втори етап в регламентацията на вътрешните функции на войската. Той надгражда, доразвива и усъвършенства наследството на Временното руско управление с оглед на променените вътрешни и външни условия, без обаче да внася коренни и радикални промени. Най-характерното в този модел, наследен от времето на руското управление, е, че при изпълнението на своите вътрешни функции войската е поставена във фактическа зависимост и подчинение на администрацията, която по правило е партийна и това отваря възможността тя да се използва за постигането на тесно-партийни цели.

Основната грижа както на Стамболов, така и на новия княз по отношение на армията е нейното стабилизиране и отстраняването на възможностите външни и вътрешни фактори да я превърнат отново в източник на сътресения за държавата и обществото. В този контекст регламентацията на нейните вътрешни функции е съпътстваща на основното усилие – да се сложи кръст на миналото и армията да се превърне в национална институция, гарантираща външна и вътрешна сигурност. Първа стъпка в това отношение е опрощаването на вината и освобождаването от затворите на голяма част от офицерите и войниците, попаднали там след август 1886 г. По повод новата 1888 г. княз Фердинанд помилва 127 граждани, офицери и долни чинове, осъдени от военните съдилища в Русе, Сливен и Бур-

[69] Държавен вестник, № 17, 22 януари 1890.

[70] Пак там, № 6, 11 януари 1894.

[71] Пак там, № 36, 15 февруари 1892.

гас във връзка с метежите в Русе, Силистра, Сливен и Бургас[72]. С нов указ от 18 май същата година осъдените и помилвани на 31 декември 1887 г. девет унтерофицери по метежа в Русе са съвършено помилвани или присъдите им са намалени на половина. Трима души, осъдени от Пловдивския военен съд на 1 юни 1887 г. за заговор срещу правителството, също са помилвани, както и четирима души, осъдени от Силистренския полеви военен съд на 4 март 1887 г. за бунта против правителството[73]. На 1 август 1888 г. осъдени по пловдивските и силистренски събития отново са помилвани[74]. По предложение на Ст. Стамболов през декември 1888 г. Народното събрание гласува амнистия и право да се завърнат в страната на всички политически престъпници от 9 август 1886 г. до старозагорското приключение, но с изключение на главатарите и инициаторите[75]. Тези действия свидетелстват и за стремежа на новия княз и на министър-председателя бързо да се дистанцират от миналото и по този начин да се внесе дух на спокойствие и сигурност в самите войнски среди и сред обществото. Действително значителна част от гражданската и военна емиграция след тези стъпки се завръща в страната. Все в тази връзка на 8 март 1888 г. князът утвърждава и Инструкция за реда, по който се възстановяват гражданските и политическите права на лица, осъдени от военните съдилища. Това е възможно едва пет години след изтичане срока на наказанието и то от същия военен съд, който е издал присъдата. На съда трябва да бъдат представени доказателства, че осъденият е проявил благонадеждност и че някоя община е съгласна да го приеме в своята среда[76]. На основата на тази инструкция през 1893 г. са възстановени гражданските и политическите права на П. Кавалджиев, осъден от Сливенския временен полеви военен съд за участие в бунта през 1886 г., както и на редица други граждани[77].

Тенденцията на "деполитизация" на българската войска и успокояване на политическите страсти категорично се доказва и от резултатите от дейността на военните съдилища. Сухите статистически данни сочат, че за периода от 6 септември 1885 г. до 1 януари 1888 г. военните съдилища на княжеството са разгледали дела на 174 военнослужещи, обвинени за заговор против правителството. Подсъдни са били 12 офицери, 20 унтерофицери и 142 редници. Углавни наказания са наложени на 22 военнослужещи, а изправителни – на 133. За същия период 884 граждански лица са съдени от военните съдилища за престъпления, предвидени в указа за военно положение. За убийство са съдени 206, като осъдените са 92; за кражба са съдени 85 лица, а осъдени – 2; за подпалване – 409, осъдени

---

[72] ЦВА, Ф.1, оп. I, а.е. 50, л. 302–306; Държавен вестник, № 62, 9 юни 1888.

[73] Държавен вестник, № 116, 25 октомври 1888.

[74] Пак там, № 123, 12 ноември 1888.

[75] Стенографски дневници на V ОНС, II РС, кн. X, с. 105–106; Държавен вестник, № 142, 31 декември 1888.

[76] Държавен вестник, № 49, 3 март 1890.

[77] Пак там, № 221, 11 октомври 1893.

– 3; за изнасилване – 79, от които 17 получават присъди; за държавни престъпления са съдени 46 граждански лица, а осъдените са 18; за съпротива на властите са съдени 10 души, но никой не е осъден; за бунт са съдени 49 граждански лица, от които 7 са наказани с изправителни присъди[78]. Данните за военните лица едва ли са пълни и точни, но са показателни. През 1888 г. вече са заведени само три дела срещу военнослужещи за заговор против държавата. Подсъдимите са трима офицери, един унтерофицер и двама редници. Осъдени са един на углавно наказание и един на изправително. От разгледаните от военните съдилища дела на цивилни граждани седем са за възбуждане на населението против властта с 35 подсъдими. От тях тринайсет получават углавни присъди и шест изправителни. Само едно дело е разгледано за таен заговор против властта с четирима подсъдими, но то е прекратено[79]. Намаляването на броя на подведените под отговорност за държавни престъпления военнослужещи от 174 на 6, а на гражданските лица от 105 на 39, говори за рязко успокояване на обстановката и стабилизиране на управлението. Тази тенденция се запазва и развива в положителна насока и през 1890 г. Тогава военните съдилища не са разгледали нито едно дело на военнослужещи, обвинени в държавни престъпления. Разгледано е само едно дело на гражданско лице за бунтуване на населението, но е обявено за неподсъдно на военен съд[80].

Видимите прояви на действия, произтичащи или засягащи войската след 1888 г., чувствително намаляват за сметка на набиращата сила подмолна война за контрол върху военните, разгоряла се между министър-председателя и княза. Опирайки се главно на полицията, Стамболов не търси налагането на собствено влияние в армията. Там той разчита на верния му, макар и не особено популярен и деен военен министър Муткуров. Много по-активен в това отношение е младият български княз, който, възползвайки се от конституционните си права, успява да привлече офицерството и най-вече началник-щаба на армията Р. Петров. Жертва на съперничеството между княза и първия министър става майор Хр. Попов – ярък батенбергист, но превърнал се в един от най-близките офицери на новия княз. Натоварен да провери бойната готовност на армията, той констатира, че тя е плачевна. Стамболов вижда в това удар срещу Муткуров и опит на Фердинанд последният да бъде заменен с Попов, а оттам да бъде отстранен и самият той. На 29 март 1888 г. майор Попов е предаден на военен съд с обвинение за финансови злоупотреби[81]. На 20 април с.г. той е осъден на четири години строг тъмничен затвор, но на 16 юни присъдата му е намалена наполовина[82]. По време на процеса активно се разпространяват слухове, че офицери са готови да освободят По-

[78] Пак там, № 71, 5 юли 1888.
[79] Пак там, № 43, 13 май 1889.
[80] Пак там, № 208, 24 септември 1891.
[81] Пак там, № 52, 14 май 1888.
[82] Пак там, № 94, 1 септември 1888.

пов и арестуват Стамболов и Муткуров. Явният политически характер на делото води до отчуждаване на част от офицерството от Стамболов[83]. Процесът срещу майор Попов довежда и до изостряне на отношенията между княза и Стамболов, както и между него и участващите в правителството бивши консерватори Стоилов и Начович, които в края на годината излизат от правителството[84].

Разкриването на заговора на майор К. Паница и осъждането му на смърт през 1890 г. предизвиква поредния обществен трус, който обаче е и последното крупно политическо събитие, свързано с армията след 1886 г.

Въпреки че официално Русия не подкрепя плановете на майора, той не се отказва от нови кроежи и преговори с руски представители за преврат, в който главният изпълнител е армията. Намеренията на Паница стават известни на властта и на 11 срещу 12 януари 1890 г. по един твърде наивен и оперетен начин той пристъпва към изпълнение на замисления план. Нито военният комендант на София – подполковник Кисов, нито кавалерийският полк, на които Паница разчита, подкрепят намеренията му и те естествено се провалят. На 19 януари Министерският съвет взема решение майорът да се арестува. След мащабна пропагандна акция срещу заговорниците и Русия, след бурен съдебен процес, особеният военен съд, свикан в Търново на 23 май, произнася присъдите. Майор Паница е осъден на смърт чрез разстрелване, но с ходатайство пред княза тази присъда да бъде заменена с петнайсет години тъмничен затвор, предвид самопризнанията и отличната му служба. Неговият главен съучастник подпоручик Александър Ризов (брат на Д. Ризов) е осъден на шест години тъмничен затвор, а ротмистрите Хр. Чавдаров, Д. Татев, капитаните Е. Моллов и А. Кисимов, изказали съгласие да участват в заговора, са осъдени на три години затвор. Наказан с пет месеца затвор е и подпоручик И. Стефанов за това, че е знаел за заговора, но не е докладвал на началството си. Стамболов настоява пред Фердинанд за смъртно наказание за Паница, нежелаейки да остави жив противник от такъв мащаб. Със съгласието на Фердинанд и без прокурорска заповед смъртната присъда е изпълнена. Заговорът на Паница не представлява сериозна опасност за властта и няма дълбоки корени в армията. Неговото разкриване обаче дава на Стамболов повод да сплаши опозиционно настроените военни и граждански лица, както и да получи подкрепа за своя външнополитически курс. Още в хода на следствието заподозрени офицери са уволнени, а полкови и много дружинни командири са разместени. Това е и предупреждение към Фердинанд, че министър-председателят държи здраво армията в ръцете си. Случаят Паница се оказва една пирова победа, тъй като приятелите му в армията, в македонските и в политическите среди са многобройни, а те автоматично се превръщат в неприятели на министър-председате-

[83] Стоилов, К. Дневник. Ч. II. С., 1996, с. 71–73, 75–76, 80, 82; Начович, Гр. Из дневниците, с. 128, 130–131, 139–140, 142–143, 146, 151; Грънчаров, Ст. Офицерството..., с. 94–96.

[84] Стоилов, К. Цит. съч., с. 94, 98.

ля. Стамболов ще загуби и двама от своите министри – на външните работи д-р Г. Странски и на финансите – И. Салабашев, обявили се против несправедливото осъждане на Паница[85].

Процесът срещу майор Паница дава повод на военния министър със заповед от 18 юни 1890 г. да припомни заповедите от 1884 и 1887 г. и остро да осъди поведението на заговорниците, отказали се от войнишката клетва. Министърът "за последен път" напомня, че всеки офицер и войник трябва да погледне с отвращение на тези "грозни и компрометиращи войската случаи" и да се концентрира единствено върху служебните си задължения[86].

Още следващата година общественото мнение отново ще бъде заинтригувано от решенията на поредния особен военен съд. Той е назначен на 1 юни 1891 г. на основание чл. 13 от Закона за унищожаване на разбойничеството и трябва да разгледа делото във връзка с убийството на 15 март 1891 г. на министъра на финансите Хр. Белчев. Откритата политическа намеса в неговата работа и необосновано високите присъди ще подкопаят за дълги години доверието във военното правосъдие.

Началото на 1891 г. изправя Стамболов пред решаването на един важен кадрови проблем в армията. Заболяването на С. Муткуров го принуждава да подаде оставка на 4 февруари, с което министър-председателят губи възможността пряко и безпрепятствено да прокарва вижданията си по отношение на войската и да разчита на нейната подкрепа. За негов наследник той избира човек от кръга на Муткуров – майор М. Савов, проявил се като ревностен деец на контрапреврата в Пловдив и поддръжник на регентството. Савов се оказва лоялен и кадърен министър, полага огромни усилия за обучението, възпитанието и модернизацията на армията. Във все по-публичния конфликт между Стамболов и княз Фердинанд ролята и контрола върху армията придобиват особена стойност. Князът не може да разчита на нейната подкрепа, докато Савов е военен министър. Тъй като той няма нито формални, нито реални аргументи да поиска и наложи оставката му, в ход е пусната твърде пошла инсинуация, която ще направи невъзможно оставането на Савов в кабинета. Княз Фердинанд успява да се наложи и да назначи на 15 април 1894 г. своя довереник–полковник Р. Петров за военен министър. С

---

[85] По заговора на майор Паница – ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 97, л. 36, 209, 225, 335-337, Ф. 1930, оп. II, а.е. 25, л. 132–145; Радев, М. Майор Костадин Атанасов Паница – Във: ВИС, № 5/1967, с. 95–101; Сладкаров, Н. Майор К. Паница. – В: ИИВИиВИНД, Т. 35. 1983, с. 178–200; Марков, Г. Върховете привличат мълнии. Покушения и политика в България 1878–1919. С., 1989, с. 18–35; Димитров, Т. Процесът срещу майор Коста Паница през 1890 г. – Във: ВИС, №2/1990, с. 128–141; Стателова, Ел. Биография на Българския дух (Родът Паница). С., 1997, с. 153–184; Й.фон Кьонигсльов. Фердинанд Български. С., 1998, с. 156–158; Симеонова, Р. Отново за процеса и разстрела на майор Коста Паница. – В: ИДА., Т. 82, б.г., с. 116–140.

[86] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 97, л. 339; Държавен вестник, № 179, 20 август 1890.

това съдбата на Стамболов като министър-председател е решена и на 19 май той е отстранен от властта[87].

2. К. СТОИЛОВ – СРЕЩУ И ПО СТЪПКИТЕ НА СТАМБОЛОВ

Основната цел, която правителствата на съединената легална опозиция (19 май – 9 декември 1896 г.), а след това и самостоятелното правителство на Народната партия (9 декември 1894 – 18 януари 1899 г.), начело с Константин Стоилов си поставят, е да върнат страната към принципите на законността и конституционализма. Отказът от силовата "по вътрешно убеждение" политика на Стамболов би следвало да означава и отказ от използването на силовите институции – полицията и армията, при решаването на вътрешнополитическите проблеми и конфликти. Но набраната вече инерция и традиция в това отношение ще се окаже в някои отношения по-силна и по-привлекателна от добрите намерения на новите управляващи. Първоначално министър-председателят може да разчита на лоялността и на подкрепата на Р. Петров, запазил поста си на военен министър. Заслугите му за падането на Стамболов и открито манифестираната подкрепа към Стоилов свидетелстват не само за собствените му политически пристрастия, но и на голяма част от офицерството и армията. И при новото управление армията остава в центъра на общественото внимание поради вълната на търсене на отговорности и заклеймяване на предишното управление поради офицерско-емигрантския въпрос и поради използването ѝ по време на избори.

А. Офицерско-емигрантският въпрос

Още в първите заседания на новоизбраното VIII ОНС се повдигат и разглеждат редица въпроси, свързани с преодоляване на наследството на Стамболов, включително и по отношение на войската и военните. На 14 ноември 1894 г. народният представител Н. Ненчев внася предложение Военното министерство да изплати компенсация от 35 000 лв. на жителите на с. Садина за неправомерно проведената екзекуция. Предложението е разгледано на 9 декември и е подкрепено от народните представители по принцип. Опитът да бъде обвинена и войската и да ѝ се търси отговорност за насилствената политика на Стамболов, е париран от военния министър Р. Петров. Според него отговорността за Садина трябва да се търси от бившите управляващи, а не от войската, длъжна да изпълнява наложените ѝ от правителството заповеди. Косвено тази позиция е подкрепена и от министър-председателя, който предлага и се приема компенсацията да бъде изплатена не от военното, а от финансовото министерство[88].

---

[87] Марков, Г. Върховете привличат мълнии, с. 61–83; Кьонигсльов, Й.фон. Цит. съч., с. 245–247.

[88] Стенографски дневници на VIII ОНС, I РС, кн. II, с. 92–95.

За да се умиротвори страната, успокоят страстите и затвърди нейното международно положение, новото правителство поема курс на опрощаване на старите политически прегрешения и възстановяване на дипломатическите отношения с Русия. Това са стъпки, които трябва да доведат и до вътрешното и външното признаване на княз Фердинанд. По един категоричен начин тези въпроси са свързани с миналото и бъдещето на българската армия, с нейната огромна обществена роля, със стремежа да се затворят както източниците на противопоставяне и дестабилизация в нейните редове, така и в обществото като цяло. Тези въпроси поради действителната си сложност и първостепенен вътрешен и международен резонанс ще останат в центъра на внимание на народняшкия кабинет през целия му мандат.

Отново в първите работни дни на VIII-то Народното събрание започва обсъждане на закон за амнистия. Разбира се, възниква дискусия за нейния обхват и граници. Народният представител Г. Добринов предлага амнистия да се даде на всички емигранти, като им се разреши да се завърнат в Княжеството, както и на всички осъдени от военни и граждански съдилища за политически престъпления от 1887 до 18 май 1894 г. Т. Китанчев защитава необходимостта от всеобща амнистия за всички престъпления от Освобождението до настоящия момент. Твърде ангажиран с каузата на българите от Македония, той предлага амнистията да включи и осъдените за разбойничество в Тузлука и Делиормана, защото тяхното движение на времето имало политически характер. Идеята му е прозрачна – да се иска такова реципрочно действие и от султана спрямо българските комити. Категорично за амнистия се обявява и Ст. Михайловски, но с изключение на лицата, взели участие в противодържавни партии и заговори. Комисията, натоварена да изработи и внесе проектозакона за амнистията, отхвърля предложенията както на Добринов, така и на Китанчев като неаргументирани и прекалено широки и предлага собствен такъв. Той включва два члена. Първият предвижда да се даде амнистия за политически престъпления, извършени от 24 декември 1883 г., когато е приета последната обща амнистия, до 15 декември 1894 г. Направено е и тълкуване какво се разбира под "политически престъпления". Това са престъпления против вътрешната и външна сигурност, против особата на княза, престъпления по печата и по изборите. Вторият член изключва от амнистията министрите, главните дейци, взели лично и непосредствено участие в превратa на 9 август и всички други общи престъпления, макар и извършени с политически мотиви и цели. Въпреки протестите на М. Такев и д-р Ст. Данев, които искат амнистия и за детронаторите, проектът на комисията е приет[89].

Амнистията е необходимо средство за освобождаване и реабилитация на всички несправедливо репресирани в последните десет години. Но тя е отражение на съотношението на обществените и политически сили в страната и на

[89] Пак там, с. 63–71, 543–544, 555–556, Държавен вестник, № 278, 32 декември 1894.

демонстрираните желания за търсене на отговорност и наказание на управлявалите след 1886 г. Неслучайно Народното събрание назначава парламентарна комисия, която трябва да разследва делата на бившите министри и да ги предаде на държавен съд, услужливо пропускайки, че част от тях в момента също стоят на министерските банки. Все още живият спомен за преврата, неуреденото положение на Фердинанд и на отношенията с Русия, стремежът да се предпази армията от нови вътрешни противопоставения и напрежения остават нерешени, също както и при Стамболовата амнистия проблема с офицерите детронатори.

Падането на Стамболов и идването на Стоилов на власт събужда у българските офицери, постъпили на руска служба, надежда за завръщане в България и в българската армия. "Пустините на Средна Азия", дисперсията в огромната руска армия, липсата на възможност за бързо служебно израстване (Р. Димитриев продължава да командва рота), ниското заплащане като прикомандировани, перспективата за една "безотрадна старост", са достатъчни мотиви. Докато част от тези офицери са готови да приемат реалностите и да служат на България без предварителни условия, други демонстрират, че нищо старо не са забравили и нищо ново не са научили. Откъснати, неинформирани, неразбиращи процесите в страната, те отново започват да кроят тайни планове и заговори. В Петербург Ан. Бендерев, П. Груев и Др. Цанков решават, че трябва да отстранят Фердинанд като условие за възстановяване отношенията с Русия и тяхното завръщане в България. Този път те не включват армията в своите планове, а разчитат на личното си въздействие и подкрепата на обществото. Поредната им авантюра не е подкрепена нито от руските управляващи, нито от останалите офицери емигранти. Стремежите на Ан. Бендерев и П. Груев, съгласувани с Др. Цанков, отново да се намесят и определят политическия живот в България, ги дискредитират не само в обществото, но и в политическите и правителствени среди. В писмо до Бендерев Т. Теодоров, един от най-близките сподвижници на К. Стоилов, ясно ще му заяви: "Детронацията на Кобурга, който се опира не само на армията, но и на симпатиите на населението, е немислима"[90]. Друг от видните превратаджии Р. Димитриев ще си позволи да посъветва министър М. Маджаров правителството да уволни всички старши офицери и да се опре на емигрантите и младите офицери в армията. Той изработва свой проект за решаване на офицерско-емигрантския въпрос, предвиждащ Народното събрание да гласува закон за всеобща амнистия и възстановяване на политическите и служебни права на офицерите емигранти. Изпълнението на тези условия Димитриев обвързва с провеждане на реорганизация в армията и отново с уволнението на онези старши офицери, които биха се противопоставили на тези предложения[91]. Опитът на М. Такев през

[90] Цитирано по Митев, Т. Последният емигрантски план за отстраняването на княз Фердинанд от българския престол през 1894 г. – Във: ВИС, № 2, 1984, с. 106.

[91] Митев, Тр. Разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос през 90-те години на XIX век. – Във: ВИС, №1/1981, с. 43; Миланов, П. Към опита за разрешаване на

ноември 1895 г. да постави за разглеждане в Народното събрание предложение да бъдат възстановени правата на офицерите, уволнени след 9 август 1886 до 18 май 1994 г., като службата им в редовете на руската армия се зачете за служба в българската, закономерно не е подкрепен от мнозинството[92].

Действията на емигрантите, както и опасенията, че тяхното завръщане ще разбуни духовете в армията и ще предизвика политически – русофилски и антидинастични противопоставения, организационни и финансови проблеми, кара не само опозицията в лицето на стамболовистите, радославистите и дори Каравелов, но и князът, и министър-председателят да не бързат с поставянето на въпроса. Особено непримирим в това отношение е военният министър полковник Р. Петров. Безпокойство сред управляващите будят не толкова опитите на офицерите емигранти да се месят и определят политиката им спрямо армията, колкото евентуалните претенции на Русия спрямо нея. Дълбоко навътре в руско-българските военнополитически отношения К. Стоилов не може да не си е задавал въпроса дали възстановяването на дипломатическите отношения между двете страни няма отново да доведе руски офицери в българската армия и произтичащите от това вътрешни и международни усложнения. Някаква надежда, че миналото няма да се повтори носят заявленията на началника на Руския генерален щаб генерал Обручев, че българската армия занапред не се нуждае повече от руски офицери и инструктори[93]. Но действителното успокоение настъпва на 1 февруари 1896 г., когато при първата си среща с министър-председателя новият руски дипломатически представител Н. Чариков официално заявява, че руското правителство "не иска нито руски военен министър, нито руски офицери, защото войската (е) отлична; не иска да се меси във вътрешните работи"[94].

При тези обстоятелства правителството и княз Фердинанд могат значително по-рационално да погледнат на офицерско-емигрантския въпрос. Въпреки официално обявената линия за ненамеса във вътрешните работи на страната, Чариков веднага започва разговори със Стоилов и Фердинанд за съдбата на офицерите емигранти. При посещението им в Петербург през април 1896 г. Стоилов се среща с Г. Вазов и се запознава с исканията на емигрантите, които действат съгласувано с руската страна. Стоилов обаче все още се страхува, че тяхното връщане в България ще доведе до дезорганизация на целия офицерски корпус и ще

офицерско-емигрантския въпрос през периода 1894–1898 г. – В: ИИВИ и ВИНД, Т. 43. 1987, с. 22–24; Попов, Р. България и Русия (1894–1898). С., 1985, с. 179–180. Попов отбелязва готовността на офицерите емигранти да забравят миналото и да изпълняват точно законите на армията и дълга си към отечеството и престола, но пропуска да отбележи тяхното искане за чистка в армията.

[92] Стенографски дневници на VIII ОНС, II РС, с. 437.

[93] Кьонигсльов, Й. фон. Цит. съч., с. 274.

[94] Столов, К. Дневник. Ч. II. С., 1996, с. 268.

предизвика недоволство, а ще създаде и опасности пред династията[95]. Военният министър Р. Петров е склонен да признае на тези офицери службата им в руската армия като служба в българската и постепенно да се приемат в последната, но при условия и по усмотрение на Българската военно министерство, а не под техен или руски диктат[96]. При последвалото второ посещение през май същата година руската страна поставя въпроса официално, а Стоилов и Фердинанд обещават да направят необходимото[97]. След завръщането им в София започват интензивни преговори с Чариков[98]. През ноември Р. Петров е освободен от поста военен министър и на негово място е назначен досегашният началник-щаб на армията полковник Н. Иванов – руски възпитаник. Причината за тази стъпка е ангажимента на княза спрямо Русия за емигрантите и трудностите, които Петров създава[99]. Едно от условията, които Фердинанд поставя на Иванов, възлагайки му поста, е окончателното решаване на офицерско-емигрантския въпрос. Стоилов, съгласувано с Иванов, предлага и формула, по която да се реши въпросът: да им се признае службата в руската армия и придобития там чин, да се приемат в българската армия, но да държат изпит за щабофицерски чин, след което да получат право за производство[100]. На 21 декември 1896 г. Народното събрание приема Закон за всеобща амнистия за всички политически престъпления от 24 декември 1883 до 15 декември 1894 г.[101] Приети са и поправки в закона за пенсиите по военното ведомство, с които на участниците в преврата се правят някои приравнявания в чин, времето прекарано в руската армия се зачита като служба в българската и им се дава право да получават пенсии. С това офицерско-емигрантският въпрос е придвижен в значителна степен, без да е решен окончателно. Между руската и българската страна преговорите продължават, като първата настоява за политически емигранти да бъдат признати 46 офицери, а втората – 23. На 22 януари 1898 г. е подписан окончателен протокол с условията за зачисляването на емигрантите в българската армия – 43 на брой. От тях до 1900 г. в българската армия се завръщат 14, сред които Димитриев, Диков, Мететелов, Паков,

---

[95] Попов, Р. България и Русия, с. 191. Стоилов въпреки компромисите, които е принуден да направи спрямо офицерите емигранти, и през октомври 1896 г. остава убеден, че "това са политикани, които не могат да бъдат приети в нашата войска". Дневник. Ч. II, с. 295.

[96] Попов, Р. България и Русия, с.193–195.

[97] Стоилов, К. Дневник. Ч. II, с. 285; Стателова, Е., В. Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001, с. 245–248.

[98] Мартиненко, А. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. Киев, 1967, с. 127, 147–153.

[99] Стоилов, К. Дневник. Ч. II, с. 296–297.

[100] Иванов, Н. Спомени, 1861–1918; Книга първа. С., 1996, с. 127–132; Стоилов, К. Дневник, с. 301; Стателова, Е., В.Танкова. Цит. съч., с. 248.

[101] Стенографски дневници на IX ОНС, I РС, кн. I, с. 442; Държавен вестник, № 283, 24 декември 1896.

Вазов, Сарафов, Зафиров. В Руската армия по различни причини остават Груев, Бендерев, Енчевич, Ванков, Ризов, Златарски и др.[102]

Още в хода на преговорите министър Иванов заявява на руската страна, че бъдещето на тези офицери ще зависи от самите тях и най-вече от отказа им да се намесват в политиката. За да предпази армията от партизански прояви, той свиква в София всички началници на дивизии и равните им началници във Военното министерство, за да им обясни обстоятелствата, поради които е решено завръщането на детронаторите и да им препоръча да работят заедно за напредъка на армията. Но самият той усеща, че въпреки справедливото решаване на емигрантския въпрос в армията се поражда напрежение, тъй като не се удовлетворяват прекалените амбиции на емигрантите да заемат ръководни длъжности в армията и се накърняват чувствата и правата на офицерите, останали верни на клетвата. Въпреки опасенията малкият брой на завърналите се офицери, отказът на Русия от намеса в българските военни работи и общата политическа атмосфера, като се изключат личностните търкания, те не предизвикват сътресения и дестабилизация на армията. Както ще констатира тогавашният военен министър: "... във войската...изобщо не се почувства идването и постъпването в нейните редове на емигрантите "[103].

Б. Изборите и армията – практика и теория

По стечение на обстоятелствата К. Стоилов не плаща висока цена за връщането на офицерите емигранти. Опасност емигрантите офицери или официална Русия да превърнат армията в заплаха за сигурността на страната и на трона не съществува. Не така успешни ще се окажат неговите усилия армията да се изолира от политическите страсти и да се превърне в общодържавен, а не в политико-партиен страж.

Още в навечерието на изборите, насрочени за 11 септември 1894 г., министър Р. Петров нарежда на военните началници във Враца, Шумен, Търново да окажат съдействие на гражданските власти за запазване на реда в изборния ден. В Търново военни патрули действат в помощ на полицията. В Разград и Русе на приготвените военни части не се налага да действат. В Шумен една рота е повикана на изборното място, но не участва в каквито и да е било произшествия[104]. В град Станимака (Асеновград) обаче се стига до сблъсъци и за тяхното овладяване е викана полиция и войска. Протестите на опозицията и искането този избор да бъде обявен за незаконен, предизвикват съставянето на специална парламентарна комисия за разследване на случая. Пристигнали на място, депу-

[102] Миланов, П. Към опита..., с. 33–38; Р. Попов. България и Русия, с. 215–237.

[103] Иванов, Н. Спомени. Книга първа, с. 132–134.

[104] Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894–1899. С., 1986, с. 60–61.

татите оценяват като единствен обективен и достоверен източник офицерите, взели участие в събитията. Комисията стига да заключението, че повикването на войската е било законно и необходимо. Като противоречащо на закона тя намира оставянето на въоръжени войници вътре в избирателното място, въпреки че задачата им е била да се предпази урната от разбиване. Вземайки под внимание горното, свидетелството на поручик Кунчев (според когото след края на избора един от председателите на секции е пъхал бюлетини в урната), както и прекратяването на избора при наличие на още желаещи да гласуват, комисията предлага касирането на тези избори. Предложението е прието с мнозинство от Народното събрание. Това обаче депутатите не разглеждат като упрек към войската. Тя по тяхно мнение не само не е плашила избирателите, "но наопаки, запази и гарантира реда и свободата на гласоподаването"[105].

При същите избори и в Лом е използвана полиция и войска, за да бъдат усмирени избирателите. Според опозицията властта е манипулирала изборите, заплашвайки избирателите с насилие. Още от сутринта около училището, където трябва да с проведат изборите, била разположена войска и полиция. Военен патрул се разхождал из града, а по обяд пристигнала и нова войска. Нейният началник, ротмистър Михайлов, нахлул в избирателното помещение според някои твърдения на кон и заедно с войниците, с камшици и голи саби, разгонили събралото се да гласува множество. Такива действия не са констатирани в изборния протокол и това дава основание на мнозинството да отхвърли изцяло твърденията на опозицията. Според него войската е защитила избирателите от терора на малцинството и всичко е законно, а изборите са признати за редовни[106].

Нарицателен става изборът в Бяла Слатина – първо с гасенето на свещите, а след това и с намесата на полицията и войската. Там изборите, проведени на 11 септември 1894 г., са провалени от околийския началник, когато проличава, че ще бъде избран Др. Цанков. На 18 септември е избран министър Д. Тончев, но на 1 октомври той напуска кабинета с обвинения за неправомерни действия по време на изборите. Нови избори в Бяла Слатина са насрочени на 22 януари 1895 г. Неизбирането на Др. Цанков като опозиционен кандидат предизвиква силна антиправителствена кампания във вестниците "Знаме" и "Съгласие", организирана от Стефанаки Савов. Главните му обвинения са, че правителството е изпратило предварително войска в Бяла Слатина, че тя заедно с полицията и проправителствени шайки е разгонила избирателите, привърженици на опозицията и иззела книжата на постоянната окръжна комисия, чрез което изборът е фалшифициран. При обсъждането на този избор в Народното събрание особено настъпателен е самият Ст. Савов. Според него войската и полицията са пратени не за друго, а за да внушат "ужас и трепет" на избирателите, които да се подчинят на властта. Той обвинява правителството, че войска била разположена и в с. Борован, известно с

---

[105] Стенографски дневници на VIII ОНС, II РС, кн. I, с. 194–195, 515–534.

[106] Пак там, с. 453–477; ЦДА, Ф. 173, а.е. 642, л. 7–9, 28–31.

това, че избирателите там не принадлежали към правителствената коалиция, че се е стреляло и са ранени мирни жители. Правителствените депутати защитават правомерността на действията на Окръжния управител във Враца, който напълно законно поискал съдействие от войската, за да се осигури спокойствието на изборите и за да се справи с метежа във Враца, подготвен от стамболовисти и радослависти и присъединили се към тях цанковисти. Обвиненията са и директно към Савов, който бил въоръжен, наранил един унтерофицер и предизвикал поручик Теофалов да стреля във въздуха, за да се самозащити. Според едни депутати войската е действала на основание чл. 7 от Правилника за съдействие на гражданските власти, отнасящ се впрочем за възможността войската да преследва контрабандисти, а не да усмирява вълнения, което е предвидено в чл. 6, според други – този правилник е конфиденциално отменен и следователно действията на войската са незаконни. Официалният доклад на коменданта на ловешкия полк подполковник Цачев обаче гласи, че по искане на Врачанския окръжен управител и поради очакваните смутове на 22 януари той е изпратил в Бяла Слатина 73-ма войници от 16-и ловчански полк и 23-ма артилеристи от 2-и артилерийски полк. Те не са оказали никакво съдействие, тъй като полицейските власти се справили сами и войската не се намесила в нищо. На 22 януари заместникът на окръжния управител поисква една рота войници, за да се разпръсне тълпата, която искала да нападне полицейския дом и освободи докараните от Бяла Слатина във Враца четирима арестувани граждани. Поручик Теофанов с взвод войници разпръснал тълпата, която не се подчинявала на полицейските власти, с изстрел във въздуха. След това всичко било мирно. Според подполковника писанията във вестниците за стреляния и насилия от страна на войската не са верни. Назначената парламентарна комисия излиза със заключението, че изборът е редовен и няма намеса на войска, което се приема и от мнозинството[107].

Безспорно изборите, проведени в края на лятото на 1894 г. и началото на 1895 г., са по-свободни и по-демократични от тези по времето на Стамболов, но и сега не се минава без "моралното влияние на властта". Както ще напише вещият познавач на епохата, дългогодишният главен секретар на министерството на вътрешните дела Т. Васильов: "Властта в България всякога е упражнявала – па вероятно още за дълго време ще упражнява – влияние върху изборите, и аз не зная министър – и преди Стоилова, и след него – който да е чист от тоя грях, ако това наистина е грях. Разлика има само в размера на влияние и средствата, с които са си служили правителствата"[108]. Като размер военното присъствие в изборния ден не намалява в сравнение с предишния период, но "гасенето на свещите" е далеч по-невинно в сравнение със заповедите за стрелба и жертвите пред изборните бюра.

---

[107] Стенографски дневници на VIII ОНС, II РС, кн. I, с. 410–447; ЦДА, Ф. 173, оп. 1, а.е. 641, л. 1–65.

[108] Васильов, Т. Цит. съч., с. 103.

И проведените на 17 ноември 1896 г. избори за IX ОНС не минават без инциденти, свързани с войската, но този път с обратен знак – поради нейната ненамеса. Под въпрос се поставят изборите в Плевен, където, според контестацията на председателя на изборното бюро, полицията и една пияна шайка, влезли в изборната зала, прогонили избирателите и променили изборния резултат. Той поисква предвидената от избирателния закон помощ от окръжния управител и войската, за да възстанови реда и тишината, но тя му била отказана. Нещо повече – окръжният управител арестувал приносителя на молбата. Действително щабът на 4-ти пехотен Плевенски полк изпраща записка, с която съобщава на председателя на бюрото да се обърне към окръжния управител, комуто е дадена на разположение една рота войници – "за в случай на нужда да запази с нея порядъка". Втора записка, този път по заповед на коменданта на Плевен, известява председателя на бюрото, че съгласно & 2 от Правилника за съдействие на гражданските власти правото да викат войска се дава само на вътрешния министър и окръжния управител, а всички останали чиновници могат да искат войсково съдействие само чрез горните лица, а не направо от военните власти. Под внимание обаче не е взет избирателният закон, който дава това право на председателя на изборното бюро. При обсъждането на случая в Народното събрание опозицията поставя и принципния въпрос за очевидното противоречие между Правилника за съдействие на гражданските власти и избирателния закон по отношение на правомощията на председателя на изборното бюро. Според А. Краев войсковият началник има основание да откаже съдействие, тъй като правилникът дава право само на администрацията да вика войска и да се разпорежда с нея, а офицерите имат само възможността да избират средствата, с които да изпълнят исканията на гражданските власти. Това не означава, че той приема това положение. Неговите аргументи са следните – правилникът за съдействието, което войската дава на гражданските власти, е съставен при Стамболов, за да се осигури доминацията на администрацията над войската. Освен това този правилник е антиконституционен, защото не е приет от Народното събрание, следователно не е задължителен и трябва да бъде отменен. Народните представители подминават повдигнатите изключително важни и принципни въпроси и се задоволяват да признаят законността на плевенските избори[109].

Подобен случай има и в Ямбол, където също военните отказват съдействие на председателя на изборното бюро[110].

Намеса на войската има в Оряхово и това предизвиква протестите на 634 избиратели. Те официално се оплакват до Народното събрание, че са били тероризирани от шайка на кандидата за народен представител Ю. Йонов, а когато се застъпили за правата си, пристигнала войска и ги разгонила със саби и револвери. Изборното бюро опровергава този протест. Според неговите членове нападе-

[109] Стенографски дневници на IX ОНС, I РС, кн. I, с. 119–124.

[110] Пак там, с. 162.

ние било извършено от избирателите на опозицията, защото виждали, че губят изборите. Това принудило председателят на бюрото да иска военно съдействие. Изпратени били 20 войници, които възстановили реда и поканили избирателите да гласуват, но те предпочели да се разотидат. И този избор е обявен за законен, но избраният Йонов, който действително има две криминални присъди и не е навършил 30 години, е касиран[111].

Протести има и от страна на избирателите в Севлиево, потвърдени и от един от членовете на избирателното бюро, че кордон от полиция и войска е пречила на опозиционно настроените избиратели да гласуват и ги е разпръснала с камшици. Севлиевската окръжна постоянна комисия отхвърля оплакванията като неоснователни[112]. За произшествия, вероятно също свързани с войската, отбелязва в дневника си и министър-председателят. Но при тези избори той е убеден, че съществува предварително споразумение дори "бунт" на войската срещу правителството. Стоилов свързва поведението на военните с офицерско-емигрантския въпрос[113]. Министър-председателят сигурно има основания за тези заключения. Фактът, че три дни преди изборите полковник Р. Петров е освободен от поста на военен министър, е достатъчно основание за някои военни командири да демонстрират превъзходство над гражданските началници. Въпросът обаче не е на честолюбие, а на отговорности на една държавна институция, която съдейства или противодейства не с оглед на регламентирани правила, а в зависимост от добрите или лошите отношения на ресорния министър с останалите му колеги.

Въпреки че няма доказана злоупотреба с военна сила по време на изборите, честото призоваване на войската, неспособността на полицията да справи с конфликтите в изборния ден, както и отказите на военните командири да изпратят войски, говорят за несъвършенството на нормативната база и лоша организация на изборите, която дава възможности за фалшификации и злоупотреби. Тези случаи правят депутатите особено чувствителни, когато в края на 1896 г. се заемат с обсъждането на поредните изменения в избирателния закон, отнасящи се до използването на въоръжени сили по време на избори. Тези въпроси са включени в членове 96, 97, 98 и 99 от проектозакона. Член 96 поверява изборната полиция, реда и тишината по време на избора на председателя на изборното бюро. В чл. 97 се повтаря приетото правило никаква въоръжена сила да не се слага в двора на зданието, където стават изборите или в съседните на него здания и дворове. Допуска се обаче изключение за "стражарите при входовете или преградата." Тези стражари според чл. 81 трябва да бъдат по един на всеки ход и невъоръжени, като тяхната задача е да следят за реда при влизането на избирателите в мястото за гласуване. За да бъдат осигурени реда и спокойствието в изборния ден,

---

[111] Пак там, с. 132–141.

[112] Пак там, с. 134–135, 149; ЦДА, Ф. 173, оп. I, а.е. 667, л. 7–9, 13, 59; Пешев, П. Исторически събития..., с. 325–326.

[113] Стоилов, К. Дневник. Ч. II, с. 300.

А. Краев предлага стражарите да бъдат заменени с войници, тъй като стражарите са политически личности и могат да повлияят на избирателите, докато войниците са безпристрастни. М. Бояджиев предлага да има по един стражар и по един войник, тъй като стражарите познавали местното население, а войниците ще го респектират. На тези предложения реагира мнозинството. Неговите възражения са както чисто политически, така и прагматични. Според тях не бива да се опартизаняват войниците и да се ангажират винаги при избори. Това би отклонило войската от нейните преки задължения, още повече, че не във всички избирателни околии има разположени войски. Тези аргументи натежават и предложенията за замяна на войската с полиция са отхвърлени. Следващият 98-ми проекточлен предвижда: "В случай на важни смущения и големи безредици в избирателното място, бюрото, след като изчерпи безуспешно всички миролюбиви средства, за да въдвори реда и тишината, спира гласоподаването и решава с вишегласие да поиска полицейска или военна помощ. Надлежните административни и военни власти са длъжни да изпратят исканата помощ, щом като получат заявлението на избирателното бюро, което във всеки случай трябва да бъде писмено". В предложения текст има две промени в сравнение с предишните избирателни закони. Завишени са условията, при които може да се иска въоръжена намеса – само при важни смущения и големи безредици. Отговорността за повикването се отнема от председателя и се прехвърля върху цялото изборно бюро. Комисията, която подготвя проектозакона за доклад в Народното събрание, начело с докладчика Ив. Ст. Гешов, предлага изменения в така предложения текст. По нейно мнение отговорността за искане на военна помощ трябва да остане върху председателя, в съгласие с другите членове на бюрото, а изпращането на военна сила да бъде решавано само от административните власти, като думите "военни власти" се изхвърлят. С други думи председателят получава право да иска въоръжена помощ при запазване на реда и тишината само от административните власти, които решават дали и каква полицейска или военна сила е необходима. Мотивите на това предложение проличават в изказването на вътрешния министър Н. Бенев, действителния автор на промените в избирателния закон. Според него с направените изменения председателят на изборното бюро се лишава от правото да иска директно военна помощ. Той има право да иска съдействие от административните и полицейски власти, които, ако преценят, че не разполагат с достатъчно полицейски сили, искат съдействие от войската. Така отговорността за намесата на войската според министъра пада върху администрацията, а не върху военните командири, които според първоначалния текст трябва сами да решават да дадат или не исканото от председателя на бюрото съдействие и да понесат съответната отговорност за изпълнението или неизпълнението на това искане. По този начин според него се предотвратява и възможността за създаване на конфликти между полицията и войската, както и възможността председателят на изборното бюро да се окаже безпомощен, ако войската откаже исканото от него съдействие. С други думи войската може да бъде викана и отзовавана само по Закона за полици-

ята и ако административната власт не поиска нейното съдействие, тя няма права и не трябва да се явява на изборното място. Зад тези като цяло логични аргументи на вътрешния министър се крие опита от последните избори и очевидното намерение на народняшкия кабинет да подчини военното присъствие по време на изборите на вътрешния министър, като дори не се поставя въпроса неговите разпореждания да бъдат съгласувани с тези на военния му колега. Съществуват и други опасности, посочени от опозиционния представител А. Краев. Той настоява да се запази правото на председателя на изборното бюро да иска директно съдействие от войската, защото е напълно възможно редът и тишината да бъдат нарушавани от представители и на самата административна власт – окръжни управители, околийски началници, полицаи, които са политически лица. Тези аргументи, взети от самата действителност, не са чути от мнозинството, което приема предложенията на комисията, според които председателят на бюрото може да повиква полицейска или военна помощ, но за това той се отнася до"надлежните административни власти", които са длъжни да му я изпратят. Следващият 99-ти проекточлен предвижда: "След като се въдвори редът и тишината в избирателното място, виканите въоръжени сили се оттеглят, а бюрото веднага подновява изборното гласоподаване от реда, при който е прекъснато". Вълко Нейчев предлага проектотекста да бъде коригиран, като въоръжената сила получи правото да остане да преброяването на бюлетините, т.е. до края на изборите. Това според него трябва да се отнася само за военната, а не полицейска сила, изпратена да възстановява реда. Неговите предложения са отхвърлени, но думата "въдвори" се заменя с "обезпечи", т.е. приема се, че въоръжената сила се оттегля след трайното възстановяване на реда. Без особени дискусии се приема санкцията за повикване на въоръжена сила без знанието и волята на бюрото да бъде до три години тъмничен затвор и глоба до 500 лева. За първи път законодателите включват и допълнителна санкция за военните "от какъвто чин и да бъдат", които при такова провинение едновременно с наказанието ще бъдат уволнявани от действителна служба в запаса на войската. Приетият на трето четене на 13 февруари 1897 г. избирателен закон съдържа и други изменения, отнасящи се до военните лица и войската. Според забележка на т. 3 от чл. 10 военните лица също се записват в избирателните списъци на общините, макар и да не се ползват с избирателно право, докато са на действителна служба"[114].

С измененията в избирателния закон се потвърждават вече известни правила, но се внася по-голяма прецизност в тяхното практичсско приложение. Подчертава се още повече крайният и извънреден характер на намесата на полицията и войската, временният характер на това съдействие и са предвидени конкретни санкции в случай на самоинициатива от страна на военните лица. Основната промяна е свързана с отнемането правото на председателите на изборните бюра

[114] Стенографски дневници на IX ОНС, I РС, кн. 3, с. 424–430; Държавен вестник, № 91, 30 април 1897.

сами и пряко да викат военна сила. Обективно това може и да доведе до ограничаване на безразборното викане на войска от председателите на изборните бюра, но възможността за злоупотреби на централно административно ниво е съвсем реална. Законът развързва ръцете на администрацията и на полицията за самоволни действия в изборния ден, за контрол върху председателя на изборното бюро и оттам – върху резултатите от изборите като цяло. Това е един съществен пропуск, едно голямо недоглеждане, породено от конюнктурни мотиви, от които дошлите на власт радослависти ще се възползват с пълна сила.

В началото на 1896 г. Народното събрание окончателно приема първия български Наказателен закон, който заменя отоманския. Законът определя като най-тежки и дефинира такива престъпления като измяна, предателство, престъпления, свързани с вътрешната и външна сигурност, престъпления против достойнството на държавния глава и против избирателното право. Специални глави законът отделя на престъпленията против властта – въстание или бунт, явно насилие, явно непокорство, и техните наказания, както и на престъпленията против носенето на военната тегоба и против държавната въоръжена сила. Определени са и престъпленията и наказанията конкретно против обществения ред. Това са подбуждането към извършване на престъпления, към непокорство към закона и законовите правила и разпореждания; подбуждане към вражда и омраза към отделни вероизповедни общности, срещу брака, собствеността; подбуждане към нападение на неприкосновеността на държавния глава, държавния строй, целостта и единството на държавата, както и съставянето на чета с цел извършването на престъпления против личната или имотна сигурност. Отделно законът разграничава и разглежда нарушенията против държавната безопасност, обществен ред и спокойствие[115]. Новият наказателен закон със своите съвременни и либерални принципи създава една солидна база за гарантирането и опазването на сигурността и реда в държавата, като същевременно ограничава възможностите за произволни и нерегламентирани действия на властите. На 4 април 1897 г. е утвърден и Законът за наказателното съдопроизводство. Това е първият невоенен закон, който допуска възможността лица от гражданското ведомство да бъдат предавани на военен съд. Според чл. 52 това е възможно "изключително в местностите, които са обявени във военно положение, и само за такива престъпления, които поименно са означени в последващия по тоя случай височайши указ"[116].

По отношение на войската управлението на К. Стоилов като цяло следва линията на Стамболов. То действително допуска връщането на офицерите емигранти, но главно под натиска на руската страна и като част от цената за възстановяване на руско-българските отношения. По-главното в случая е, че въпреки очакванията и натиска на някои опозиционни сили, правителството не повдига и не дискутира въпроса за повторното изпращане на руски офицери в състава на

[115] Държавен вестник, № 40, 21 февруари 1896.

[116] Пак там, № 77, 7 април 1897.

българската армия. В това отношение то е улеснено и от руската страна. Правителството много умело продължава да се възползва от услугите на войската по време на избори, като не само запазва, но и засилва принципа на нейното подчинение на интересите на администрацията. Това е една погрешна линия, която ще доведе до твърде негативни последици.

3. АРМИЯТА И КРИЗАТА ОТ 1899–1900 г.

А. Армията срещу радославовата администрация

Приетият от мнозинството на Народната партия избирателен закон е приложен на 25 април и 2 май 1899 г., когато са проведени парламентарни избори след оставката на Стоилов и назначаването на нов кабинет от радослависти и стамболовисти, начело с Д. Греков (18 януари – 1 октомври 1899 г.). В кабинета постът военен министър се заема от полковник Стефан Паприков, досегашен началник-щаб на армията. Вътрешният министър В. Радославов впряга цялата администрация и полиция за избирането на правителствените кандидати и най-вече на тези от собствената му Либерална партия. При тези избори се налага намеса на войската не само при съдействие на администрацията, но и за нейното обуздаване и за защита на населението.

Така при изборите в Цариброд пристигналите да гласуват селяни от с. Смиловци са възпрепятствани от други селяни. Председателят на изборното бюро се обръща по закон към околийския началник, за да бъде възстановен редът, но той отказва съдействие. Тогава съдействие е поискано от войската, която пристига, възстановява реда и гласуването продължава. В деня на изборите не е имало оплаквания, но след техния край постъпват контестации срещу войската с обвинения, че оставайки на изборното място, пречела на тези, които искали да гласуват. Всъщност в Цариброд има противопоставяне между двама либерали и двама стамболовисти. Либералите губят и затова се опитват да провалят изборите чрез използването на шайки и полиция. Войската обаче със своята намеса отстранява шайките и полицията и гарантира провеждането на изборите. При обсъждането на тези избори в Народното събрание депутатите въобще не обръщат внимание върху факта, че и действията на председателя на изборното бюро, и на военния началник, разрешил намесата на войската, без постъпило искане от страна на административните власти, са в нарушение на избирателния закон. Те обаче предлагат да бъде избрана комисия, която "да защити честта на войската". Загубата на либералите в Цариброд предвещава съдбата на изборите там – те са касирани[117].

Подобна е ситуацията и в Стара Загора, където и в трите секции се стига до викане на войска. Впрочем още на 24 април 1899 г. окръжният управител на Ст.

[117] Стенографски дневници на X ОНС, I ИС, кн. I, с. 459–464.

Загора Щърбенов поради малочислеността на полицейската стража и на основание Правилника за съдействие на гражданските власти моли военния комендант да му бъде отпуснати две роти войска, за да се предотвратят и прекратят "разни смущения" при изборите. Комендантът полк. Ковачев дава съответното разрешение и в града са изпратени военни караули. През целия ден на избора пред I-ва и II-ва секции има войска, а в трета секция изборите са прекратени в 18 ч., при условие че има да гласуват още осем села. Там председателят на бюрото вика войска, която по негово настояване разгонва избирателите. Въпреки взетите мерки, опозицията в Ст. Загора печели и това ще накара мнозинството да иска касиране на избора, обвинявайки войската. Констатациите на анкетната комисия и на опозицията в лицето на д-р Ст. Данев е, че присъствието на войската не е опорочило изборите. Управляващите настояват, че изборният закон е нарушен. Според тях войската е действала в подкрепа на опозицията, тъй като командирите на частите, разположени в града в деня на изборите, били зетьове на опозиционния кандидат А. Ходжов[118].

Проблеми има и в Плевен, където в три от петте секции е викана войска, за да разгони въоръжени с тояги, бастуни и чадъри шайки или опозиционно настроени избиратели[119].

Повече нарушения стават при допълнителните избори на 19 септември същата година. След като при изборите в с. Оризаре шайка напада бюрото, взема изборните книжа и проваля целия избор, по искане на един от опозиционните кандидати – А. Франгя, министър-председателят Д. Греков заповядва да се изпрати войска, за да се осигури редът и тишината за насрочените на 26 септември повторни избори[120]. На 19 септември смутове стават и в Своге. Когато полицията не успява да се справи, председателят на изборното бюро чрез вътрешния министър иска съдействие от войската. Пристигналите войскови части възстановяват реда и изборите продължават[121].

Във Видинска околия при допълнителните избори на 19 и 26 септември 1899 г. в трета избирателна секция – с. Синаговци, с. Чунгуруз и с. Акчар, също е искано съдействие от войската. Там Радославов лично издига кмета на с. Акчар за кандидат-депутат и мобилизира полицейските сили в околията и шайки за тормоз над населението. Взети са всички мерки избирателите да не се допуснат до избирателните урни. Предварителните сметки се объркват, когато се намесва войската. Според доклада на поручик Атанасов, командир на изпратените войски в с. Синаговци, те са пристигнали още в 7 часа сутринта. Към 8 часа избирателите се възмутили от присъствието на стражари в избирателния пункт и от това, че се

[118] ЦДА, Ф. 173, оп. I, а.е. 1344, л. 9–39; Стенографски дневници на X ОНС, I РС, кн. 1–3, с. 152–164.

[119] ЦДА, Ф. 173, оп. I, а.е. 1374, л. 12–14, 26, 96, 104–105.

[120] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, кн. 1–3, с. 503–504, 508, 512–513.

[121] Пак там, с. 572–573.

късат подадените бюлетини и се пускат други. За да се предотврати конфликтът между стражарите и избирателите, се намесва войската. Избирателното бюро избягва заедно със стражарите, а войската разпръсква селяните, които хвърляли камъни и искали да нахлуят в стаята, където се провеждат изборите. Председателят обявява избора за прекратен и всички напускат. Команда е изпратена и в с. Гомотарци, където стражари и въоръжени селяни не дават възможност на 700 опозиционни избиратели да гласуват, обяснявайки, че така предотвратяват опасност от нападение. Поручик Атанасов констатира, че тълпата не е въоръжсна, няма намерение да напада, а иска да гласува. Налагало се стълкновение с полицията и въоръжените селяни, но спазвайки заповедта на видинския комендант да не се меси в разпорежданията на полицията, той оттегля военната команда, след което селяните се разотиват. Двадесет конника са изпратени и в с. Чунгуруз, но там безредици няма и командата не се намесва в изборния процес. В самото с. Акчар при изборите на 26 септември се стига до открит сблъсък между полицията и войската. Там още преди изборния ден са изпратени трима околийски началници – видинският, кулският и белоградчишкият. Заедно с подчинените им полицаи и проправителствени шайки още на 25 септември те арестуват 150 "бунтовници" и разполагат постове, които не трябва да допускат избиратели от околните села. Сутринта обаче в селото пристига военна рота, начело с капитан Николов, която поема изцяло контрола върху изборите в съгласие с председателя на изборното бюро. Тогава "изведнъж" изборните списъци изчезват, както и двама от членовете на изборното бюро. Демонстративно околийските началници заедно с полицаите се оттеглят, но край селото спират и с бой и отнемане на изборните карти разгонват стотина избиратели. Намесата на войската успява да върне само тридесет от тях. Още същия ден административните началници съставят акт с искане до видинския окръжен управител да вземе мерки за наказание на капитан Николов и председателя на изборното бюро. Обвиненията им са, че войската си позволявала да бъде "царство в царството" и флагрантно нарушавала правата им. Наглото заявление е подкрепено от техния началник[122].

Управляващите са недоволни и от поведението на войската в с. Медковец, Ломска околия. Според тях председателят на изборното бюро в нарушение на закона повикал един ескадрон, за да бъдат отстранени стражарите и за да се даде възможност на опозицията да безчинства[123]. В Казанлък се налага комендантът на града да арестува разбеснелия се брезовски околийски началник, изпратен лично от Радославов да контролира изборите[124].

---

[122] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, кн. 1–3, с. 618 624, Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, Доклад до XI ОНС за управлението на Т. Иванчов, В Радославов, с 3186–3197

[123] Стенографски дневници на X ОНС, I РС, кн. 1 3, с. 92–93

[124] Бозвелиев, К. Моите спомени. С , 1993, с 214–217.

Изборите през 1899 г., освен че изкарват наяве несъвършенствата на избирателния закон и възможностите за злоупотреби от страна на административната власт, демонстрират нихилизма и на управляващите, и на опозицията към правните норми. Пълно отсъствие на чувство за законност и издигане на политическата изгода и целесъобразност като единствен критерий ръководят и едните, и другите. Категорично проличава, че без войска не може да се мине в изборния ден, че тя е необходима, за да респектира направлявания от самия вътрешен министър стремеж на местните началници с позволени и непозволени средства да осигурят изборната победа на "своите" кандидат-депутати. Най-лошите предвиждания за последиците от променения избирателен закон се оказват факт. Насилията по време на изборите ще бъдат причина министър-председателят Д. Греков да си подаде оставката и да се стигне до разрив между радослависти и стамболовисти[125]. Коректното поведение на военните началници ще породи идеята полицията въобще да бъде изключена от изборния процес и неговото контролиране да се повери изцяло на армията.

Б. Армията срещу селяните?!

Притиснато от финансови проблеми, правителството на Т. Иванчов (1 октомври 1899 – 12 януари 1901 г.) е принудено да предприеме непопулярни мерки – удръжки върху заплатите на чиновниците и служителите и възстановяване на натуралния десятък върху зърнените храни. Плащането на данъците в натура, макар и дало добри резултати при Стамболов, като отживял времето си акт предизвиква спонтанна и остра реакция на селското население. Страната е залята от протестни събрания и митинги срещу приемането на такъв закон, а след като той става факт – срещу неговото прилагане. Издигат се искания князът да свика Народното събрание и отмени приетия закон. Сред основните причини за съпротивата на селяните е и тяхното безпокойство, че изискваните от закона декларации за владяната и обработвана земя и съответните проверки ще покажат, че те притежават повече земя от досега декларираната – коя заграбена от селските мери, коя умишлено укрита. На 2 март 1900 г. вътрешният министър В. Радославов изпраща телеграма до окръжните управители, в която от името на княза се осъжда "престъпното съпротивление на действующите в страната закони". Като напомня, че законите се приемат и отменят само по реда, посочен в Конституцията, от името на княза се отказва да бъдат приети депутациите, изпращани да поднесат резолюциите на митингите. Твърдо убеден в необходимостта от приетите закони, които ще избавят страната от многобройните летящи дългове, министърът предупреждава, че ще вземе най-строги мерки против нарушителите на законите и порядъка[126].

---

[125] ЦДА, Ф. 3, оп. 1, а.е. 17, л. 129–131.

[126] Държавен вестник, № 47, 2 март 1900.

И действително такива мерки са взети. Арестувани са агитатори, забранени са митинги, не се допуска изпращането на петиции до княза. След митинга във Варна на 5 март събитията в Красен от 27–28 март и в Тръстеник от 17–18 април 1900 г., за чието овладяване е използвана и войска, в размирните райони е обявено военно положение. Това става на 21 април 1900 г. по предложение на Министерския съвет от 20 април и с указ № 1 на княза. Указът е издаден съгласно чл. 47 от Конституцията и според него административните околии Русенска, Свищовска, Търновска, Горно-Оряховска и Разградска се обявяват във военно положение. Изпълнението на указа се възлага на министрите на вътрешните работи и на войната. С указ № 2 от същата дата се постановява лицата от тези околии, които са се провинили в престъпления против властта, против обществения ред, престъпления, свързани с лишаване от живот или в общоопасни престъпления, предвидени в наказателния закон, да се предават за съдене в полевите военни съдилища[127].

След сблъсъците и жертвите край Дурак-Кулак (Блатница) на 1 юни 1900 г. с указ № 3 от 4 юни и съгласно доклад на Министерския съвет от 3 юни във военно положение са обявени окръзите Варненски и Шуменски и околиите Поповска, Кеманларска (Исперихска) от Разградски окръг, Беленска, Балбунарска (Кубратска), Тутраканска от Русенски окръг, Еленска, Дряновска, Кесаревска от Търновски окръг. В тези места се прилага указ № 2 от 4 юни[128]. В изпълнение на горните укази се откриват военнополеви съдилища в Търново, Русе, Шумен и Варна[129].

Така почти след тринайсет години една четвърт от страната отново е поставена в условията на военно положение и отново е посегнато на основни граждански и политически права и свободи, а армията е призована да наложи искания от правителството ред. Понеже всичко, свързано с тези събития, по-късно придобива един силно преувеличен и дори легендарен характер, би било интересно да се посочат гледните точки на тогавашните главни участници в политическия дебат – на опозицията и на управляващите, съпоставени с автентичните разпоредби на управляващите.

Според опозицията свиканият на 5 март 1900 г. във Варна митинг срещу правителствената политика е напълно легален и законен. След свършването на митинга събралите се граждани и селяни от района се отправят към окръжното управление, за да освободят арестувания земеделски деец Ю. Пекарев, инициатор на митинга, арестуван предния ден. Там те са спрени и разпръснати от полиция и войска, при което са убити двама души. Опозицията отдава станалия инцидент на нетактичното поведение на полицията. Според министър Радославов властта по никакъв начин не е попречила, напротив – съдействала е за провеждането на

---

[127] Пак там, № 84, 21 април 1900.

[128] Пак там, № 118, 5 юни 1900.

[129] Пак там, № 122, 9 юни 1900.

митинга. Когато след неговия край тълпа от митингуващите се е опитала насила да нахлуе в окръжното управление с цел да нападне окръжния управител, да изземе архивите, а след това да ограби и града, властта е била принудена и длъжна да ги спре. При това според министъра сред насилниците няма земеделци, а криминални лица, какъвто е един от убитите – пуснат преди три дни от затвора[130].

Тази версия е защитавана и от военното министерство. След година при отговор на депутатско питане военният министър генерал Паприков ще обяви, че действията на войската и нейните началници полковник Андреев и капитан Юрданов са напълно законни, защото са били изчерпани всички възможни мирни средства да се спре тълпата и се предотвратят по-нататъшни инциденти[131].

В Русе на 10 февруари 1900 г. се провежда голям митинг срещу въвеждането на десятъка. За 18 февруари е насрочен проправителствен митинг. Окръжният управител предварително иска съдействие от военните за изпращане на една рота войници, която да помага на полицията при евентуални безредици. Комендантът на Русе полковник Драндаревски отказва да даде такива нареждания. Той отказва да изпрати войска и по време на митинга, когато опасността от сблъсъци на противници и привърженици на правителството става факт. Драндаревски сам пристига на градския площад и успява да убеди пристигналите селяни да се разотидат[132]. За 2 април е насрочен нов протестен митинг срещу десятъка в Русе, с участието на всички опозиционни сили и селяни от околните села. Властите вземат мерки за неговото осуетяване. В тази връзка според версията на опозицията на 28 март в с. Красен пристигнал русенският околийски началник Марин Димитров – Мечката, грубиян и пияница, криминално проявен и съден, за да агитира селяните да не участват в митинга. Изплашен от насъбралото се мнозинство, той избягал в Русе, взел 40 души жандарми и се върнал да арестува селяните. Когато те отказали да бъдат арестувани, околийският началник докладвал, че в селото има бунт и поискал съдействие от войската. Пристигнала една рота войници, която е посрещната радушно от селяните с обяснението, че те нямат нищо против войската, но не искат да се подчиняват на полицията, която била напълно дискредитирана в техните очи. До сблъсък не се стига, защото селяните се съгласили да се явяват в съда, призовани от съдебния следовател. Според правителствената версия, изградена върху официалните доклади на русенския окръжен управител и на околийския началник, на 23 март в селото пристига околий-

---

[130] Стенографски дневници на X ОНС, II РС, кн. 2, с. 456, 603; ЦДА, Ф. 173, оп. 1, а.е. 1615, л. 323; По-късната интерпретация у Косев, Д. Селското движение в България в края на XIX в. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. – В: Исторически преглед, №5/1949; Христов, Хр. Селските вълнения и бунтове 1899–1900. С., 1963, с. 48–50.

[131] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 1858–1862.

[132] Шарова, К. Селските вълнения против десятъка в Русенско през 1900 г. – В: Исторически преглед, № 4/1957, с. 11–12.

ският полицейски началник Арсениев, но селяните го посрещат с камбанен звън и го принуждават да напусне. По устна заповед на окръжния управител на 27-и същия месец околийският началник бил изпратен отново в селото, за да състави акт за случката и арестува виновните. Там той е бил посрещнат от множество селяни, които със сила му попречели да изпълни служебните си задължения. Със сопи и камъни те набили и прогонили полицаите и техния началник. Тогава окръжният управител на основание чл. 21 от Закона за окръжните управители и т. 5 и 6 от Правилника за съдействието, което войската дава на гражданските власти, поискал военна помощ от русенския комендант полковник Драндаревски. Той му отпуснал една сборна рота, командвана от полковник Попов. Същата нощ окръжният управител заедно с ротата, 65 конни и пеши стражари, прокурор, съдебен следовател и лекар заминали за селото. Още преди влизането в селото те били посрещнати с биене на камбана и изстрели. По искане на полк. Попов бил повикан кмета заедно със своите съветници. Кметът заявил, че селяните не искат да допускат полицията в селото и не му се подчиняват. Междувременно започнали да пристигат въоръжени групи от околните села. Тогава било решено войската да се намеси, за да се попречи на навлизането на нови въоръжени лица. Тя влязла в селото с песен и без нито един изстрел. По нареждане на прокурора започнало предварително следствие и са иззети намерените в общината пушки и патрони. За да не се изостря напрежението и предизвиква събралата се тълпа, арести не са правени. Съдебният следовател поискал около двайсет заподозрени, включително и кметът, да му се представят на другия ден в Русе. В 4.30 ч. полицията и войската напуснали селото. Въпреки настояванията на окръжния управител за едномесечна екзекуция на Красен, правителството не се решава на тази стъпка[133].

Трагична е развръзката на събитията в с. Тръстеник. Там според опозицията селяните бламирали кмета. След бламирането му кметът се оплакал на русенския околийски началник, който на 19 април пристигнал с полиция, започнал да бие и арестува селяните. Възмутени, те го нападнали и набили. Тогава била повикана войска, която пристигнала в селото и констатирала, че няма никакъв бунт. Обвинените в съпротива на властта селяни били готови да се предадат на войската, но не и на полицията. Когато се изяснило, че военните власти са длъжни да ги предат на административните, те отказали доброволно да се предадат. Въпреки че полицията и войската останали в селото, не се стигнало до конфликти. Когато една част от селяните искали да се разотидат, администрацията решила, че те се готвят да нападат и заповядала на войската да стреля. Така според опозицията случаят в Тръстеник е недоразумение, предизвикано от администрацията и то не

---

[133] Стенографски дневници на X ОНС, II РС, кн. II, с. 436, 600–601. Официалната версия е потвърдена в изследването на Кр. Шарова. Тя обаче твърди, че селяните са разпръснати със стрелба, което не се споменава нито от опозицията, нито от управляващите непосредствено след събитията, цит. съч., с. 15–19.

е резултат от борбата срещу десятъка. Вътрешният министър Радославов е съгласен с втората част на тази констатация, но не и с първата. Според събраните от него документи, кметът на Тръстеник бил бламиран от селяните заради злоупотреби с имоти и пари на кметството. На 26 март те изпратили на окръжния управител своето решение с изброени шест конкретни случая на злоупотреби и с искане да бъде разтурен общинският съвет и заменен с тричленна комисия. След получаването на този протокол, той командировал в селото околийския началник, за да разследва случая. Началникът пристигнал едва на 14 април, съставил протокол и напуснал селото. След неговото заминаване група селяни изгонили кмета от общината, запечатали я и взели общинския печат. Когато научил за това, окръжният управител заповядал на околийския началник отново да се върне в селото, да въдвори кмета и арестува виновните за самоуправството. Придружен от 25 полицаи, на 17 април околийският началник пристигнал в селото, но бил нападнат от селяни от Тръстеник, Мечка, Пиргос, Щръклево. Полицаите, които нямали заповед да стрелят, били обезоръжени и пребити, а един от тях убит. Самият околийски началник също е наранен. След тези събития в селото били изпратени две роти войска, командвани от подполковник Георгиев, със задачата да блокират селото и заловят виновните. Сутринта на 18 април полицията и войската влезли в селото. Селяните предали трупа на убития полицай и взетото оръжие, но струпването на въоръжени тълпи от околните села попречило на мирния изход. На другата сутрин станало сражение, в което са убити двама селяни, а осем са ранени. Ранени са и двама офицери, както и десетина войници. Според версията на вътрешния министър тези събития са предизвикани от селяните, които са използвани от опозицията и най-вече от земеделските дружби за постигане на партизански цели. Макар да пропуска да обясни как точно се е стигнало до стълкновението между селяните и войската, той счита, че войската е действала при самозащита[134].

От запазените официални документи, и най-вече от обвинителния акт на военния прокурор срещу подполковник Георгиев и 64 войници, съдени във връзка с тръстенишките събития, става ясно, че истината е някъде по средата. Една от причините за недоволството на селяните е и телеграмата, която кметът изпратил до правителството в подкрепа на десятъка, но тя не е основната. Селяните носят отговорност за неговото незаконно сваляне, съпротивата на властите, нападението върху околийския началник и убийството на полицай, въпреки че са били предизвикани. За да се справят с този "метеж", гражданските власти искат и получават съдействие от войската – две роти, командвани от подполковник Ст. Георгиев. Те пристигат на 18 април край селото и една рота с командир кап. Янакиев обгражда със стражева верига Тръстеник, а втората, командвана от кап. Динев, е оставена в резерв. Още през същата нощ от околните села започват да пристигат селяни заедно с жените и децата си, които не са допуснати да влязат

[134] Стенографски дневници на ХОНС, II РС, кн. II, с. 436–438, 601–603.

в Тръстеник, но остават в неговите околности. През целия ден подполковник Георгиев води преговори с тях да се разотидат и със селяните от Тръстеник – да предадат на властите инициаторите на метежа. Както и в с. Красен, последните изказват готовност да сторят това, но само ако арестуването и конвоирането до Русе се извърши от войската. След обяд тълпата изтласква войската от заетите позиции, а вечерта селяните са в по-възбудено състояние и се държат оскърбително и спрямо военните. Но и офицерите, и окръжният началник не желаят да използват оръжие за тяхното разпръскване, още повече при наличието на жени и деца. Това очевидно не се одобрява от вътрешния министър. Той влиза във връзка с полковник Никифоров, който замества военния министър и се оплаква, че изпратената там войска действа твърде не енергично и вместо да изисква безусловна подчиненост, началникът си е позволил да води дълги и неуместни преговори с непокорните. Никифоров заповядва през нощта селото да се обсади, като не се пропуска никой да влиза и излиза от него, докато не бъдат предадени и арестувани провинилите се и подстрекателите им. На началника на русенската дивизия нарежда да вземе мерки и изпратената в Тръстеник войска да действа "най-строго и енергично без всякаква мекушавост". В противен случай той и подполковник Георгиев са заплашени да понесат най-строга отговорност. В 1.20 ч. на 19 април последва нова заповед на Никифоров. В нея началникът на русенската дивизия се уведомява, че към Тръстеник са изпратени две роти от Разград, два конни ескадрона от Добрич и още една рота от Свищов. За техен общ началник, както и за началник на вече четирите роти край Тръстеник, се назначава бригадният командир полковник Попов. Той заедно с подчинените му военни сили трябва да постигне следните цели: да арестува и предаде на съдебните власти посочените от тях и администрацията виновници; да обезоръжи селяните и ако е необходимо да прави и обиски; да разгони и разпрати всички събрали се около Тръстеник селяни. "За постигане горните цели, заповядва заместникът на военния министър, полковник Попов да действа най-енергично и само по свое усмотрение, без да очаква никакво друго вмешателство или съдействие от гражданските власти, след законното предупреждение да употребява оръжие срещу непокорните без всяко колебание ". Изисква се да се действа най-енергично, за да се подкрепи и запази авторитета на властта, "без да се разсъждава за законността на поставените искания", като за хода на събитията се докладва в София. Едновременно с това Радославов изпраща бърза записка до русенския окръжен управител, в която го уведомява за разпорежданията на Никифоров до Попов и му заповядва да предаде на разположение на полковника всички конни и пеши стражари, намиращи се в Тръстеник, да му посочи виновните за убийството на стражаря и подбудителите, които да се арестуват и предадат на съдебните власти. Окръжният управител трябва да вземе мерки да се спре приижданието на селяни от околните села, като им се обяснят отговорностите пред закона. Преди да пристигне полковник Попов, на сутринта (19 април) окръжният управител иска от военните да разпръснат селяните с оръжие. Офицерите възразяват, че това не

е необходимо, тъй като селяните не проявяват агресивност и че войската трябва само да помага на гражданските власти, ако те предприемат някакви действия. В този момент селяните от околните села започват да се придвижват към войската и подпоручик Цанов заповядва на войниците да стрелят на месо. Те обаче не се подчиняват на заповедта и стрелят във въздуха. Това окуражава и събраното в селото множество, което се втурва срещу войската. И втората заповед на подпоручика – войниците да се бият с щиковете, не е изпълнена. Войниците доброволно предават оръжието си на селяните, които пребиват и отвличат офицера, без никой от подчинените му да се намеси. Останалите войници също отказват да се подчинят на заповедите на капитан Динов и на подполковник Георгиев. Само капитан Динов и подпоручик Сугарев стрелят и се съпротивляват на селяните. Офицерите са ранени и бити, но част от самите селяни – сред които техни бивши войници и бивши подофицери, не допускат да бъдат убити и ги спасяват. Пристигналите две роти от Търново и на частите от Добрич и Разград в известна степен подействат възпиращо на селяните, които започват да отстъпват и се разпръскват[135].

Войскови части участват в последвалите арести на селяни, взели участие в бунта, а самото дело е предадено на военносъдебните власти, чиято заслуга е налагането на един дух на обективност и умереност при разследването. След случая в Тръстеник е заведено дело и срещу подполковник Георгиев и 64 нисши чинове за неизпълнение заповедите на началниците и предаване на оръжието си. На 26 юли 1900 г. полеви военен съд в Русе осъжда подпоручик Стоянов на отстраняване от служба. Други 33 военни лица, сред които един фелдфебел, четирима старши унтерофицери, двама ефрейтори и двайсет и шест редници са осъдени на една година в дисциплинарна рота. Те са помилвани още на 25 декември 1900 г.[136]

Въведеното военно положение не спира протестите в Североизточна България, където се стига до един от най-кървавите конфликти в мирно време с участието и на войската.

Според опозицията трагичните събития са следствие от отказа на селяните да приемат декларациите за изплащане на десятъка и грубите действия на околийския управител Арсениев, брат на русенския Арсениев. На 24 май той се опитал незаконно да арестува заместник-кмета и писаря на с. Каръчлий. Срещу това се надигнали селяните, които го заставили да пусне арестуваните. На 31 май околийският началник заедно с един ескадрон пристигнал в с. Гьоре (Видно), където арестувал шест души. На сутринта полицията, войската и арестуваните

---

[135] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 3238–3245; НБКМ–БИА, Ф. 263, оп. I, а.е. 8, л. 14; ЦДА, Ф. 3, оп. I, а.е. 90, л. 1–2.; Вж. и Шарова, К. Цит. съч., с. 22–35. Шарова не е използвала документите и разпорежданията на Никифоров и Радославов от София в навечерието на развръзката на тръстенишките събития.

[136] Държавен вестник, № 21, 26 януари 1901.

се отправили към с. Дуран-Кулак. Насъбралите се от околията селяни заедно с жените и децата поискали арестуваните да бъдат освободени, но околийският началник заповядал селяните да бъдат разгонени. Макар и газени с коне и удряни със саби, до жертви не се стига. През нощта в Гьоре пристигат селяни от цялата околност. Те решават да помолят офицерите да освободят арестуваните, но именно тогава били нападнати от кавалерията. Селяните "в самозащита дават два вистрела", с които убиват двама офицери. Тогава войската започва да стреля на месо и да сече селяните, в резултат на което има 29 убити и 33 ранени. След това 46 души емигрирали в Румъния, а 147 били обвинени и вкарани в затвора. Според официалната правителствена версия на 23 май 1900 г. балчишкият околийски началник отишъл в с. Дуран-Кулак, за да състави акт и арестува помощник-кмета Терзиев и писаря Вълев, обвинени, че бунтуват населението против властта и закона за десятъка. След арестуването им, на път за Балчик, в с. Саръ-Муса (Смин), околийският началник и арестуваните били застигнати от стотина въоръжени селяни от околните села, които освободили арестуваните. Подобна съпротива била оказана и на стражарите, изпратени от съдебните власти да арестуват Д. Добрев от с. Гюнъ-Яслъ (Слънчево). На 28 май 1900 г. селяните от Балчишка околия се събират на митинг в с. Саръ-Муса, на който протестират срещу десятъка и отхвърлят властта на правителството и княза. Това предизвиква реакцията на вътрешния министър. Той иска съдействие от Военното министерство за изпращане на войска, която да арестува всички подписали протестната телеграма до правителството. В инструкция до Варненския окръжен управител Радославов нарежда след като изброените от него поименно 26 души бъдат арестувани и докарани във Варна, да бъдат съдени по Закона за разбойничеството. На полковник Андреев във Варна е заповядано да даде на Окръжния управител нужната войска за арестуване на селяни и от други села, отказали да подадат декларации за обработваната земя. "Ще действате бързо, строго, но справедливо, без изтезания на виновните." – завършва указанията си Радославов[137]. На 29 май полковник Никифоров в изпълнение искането на Радославов заповядва на командира на 5-и конен полк в Добрич да сформира усилен сборен ескадрон и да отиде в с. Саръ-Муса и други околни села в Балчишка околия, "за да арестува няколко, около 25 души селяни, обвиняеми в агитиране за непокорство на властта, по указанието на Балчишкия околийски началник, който по особена заповед до него от Министъра на Вътрешните Дела ще придружава ескадрона". Арестуваните селяни трябва да се заведат във Варна и се предадат на окръжния управител. Никифоров изисква на ескадронния командир да се дадат указания "да действа внимателно и енергично, без да влиза в каквито и да е разсъждения с някого". На 31 май срещу 1 юни войската пристигнала в с. Гьоре (Видно), където арестува няколко селяни. Още в селото войската и полицията била нападната от стотина въоръжени селяни. На 1 юни ескадронът заминал за Дуран-кулак, но на пътя бил

[137] ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1942, л. 335–336.

нападнат за втори път от събрали се от околията селяни. Вследствие на това е повикан втори ескадрон. Когато войската навлязла в Дуран-кулак, тя е атакувана, при което са убити четиринайсет селяни, двама офицери и един войник[138]. Убитите офицери са ротмистър Стойнов и подпоручик Табаков. На 2 юни към Дуранкулак от Варна са изпратени десет офицери, начело с майор Г. Иванов и 405 войници, които трябва да овладеят положението. Изпратените войски още същия ден пристигат в Каварна и потеглят към Шабла и околните села[139]. На 14 юни 1900 г. допълнително 81 души от войници и офицери от 2-ра дружина са командировани в Каварна, които остават там до 9 юли[140].

За обстоятелствата, в които е принудена да действа войската през пролетта и лятото на 1900 г., свидетелстват спомените на ген. Н. Иванов, по това време началник на 4-та Преславска дивизия в Шумен и комендант на Шуменски окръг след обявяване на военното положение. Лично той и подчинените му войски се оказват в трудната роля на балансьор между правителството, опозицията и селяните. Шуменски окръг, който е един от най-неспокойните, е обект на специално внимание от управляващите, които настояват военните власти да вземат необходимите мерки и спрат протестите на селяните и опозицията. За да изпълни задълженията си, ген. Иванов нарежда военни части да бъдат изпратени в Злокучен (Ивански), но едновременно с това не се поколебава да арестува хора на властта и да парира намеренията на окръжния управител чрез провокации и побоища да се предизвикат вълнения, за да се смаже опозицията. Генералът привиква кметовете и общинските съветници от околните села, за да им разясни, че нямат право да се противят на законите, но им обещава съдействие, за да се подобри системата при описването на засетите площи, което и прави. "Предупредих ги, обаче да имат предвид, че и аз съм българин като тях и не ми е желателно да се пролива българска кръв, която ще е нужна за по-важни дела, но да имат предвид, че законите са над всичко и че от тях (селяните) ще зависи да не се прибягва до сила за прилагането им". Същите предупреждения получават и водачите на опозицията, които публично заявяват, че комендантът, който е бивш министър при

---

[138] Дневници на X ОНС, II РС, кн. II, с. 456–457, 603–605; Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 3240; Д Косев пише, че кавалерията внезапно нападнала селяните, при което според едни сведения падат 90 убити и 800 ранени, а според други 150 убити: Селското движение..., с. 567. Тези твърдения се възприемат и от Хр. Христов. Според него войската безпричинно нападнала селяните, при което са дадени 90 убити и 300 ранени: Селските вълнения и бунтове, с. 62–63. Л. Бешков пише за общо убити и ранени 400, от които веднага или по-късно умрели 90. Селските вълнения и бунтът на добруджанските селяни при Дуранкулак. С., 1970, с. 45–66. Заслужава внимание написаното от генерал Н. Иванов, според когото при Дуранкулак "населението стреля от засада срещу конницата и уби един офицер и няколко конника. Това предизвика пращането на конницата в атака и по царевиците изсече доста селяни": Спомени. Книга втора. С., 1997, с. 11.

[139] ЦВА, Ф. 756, оп. I, а.е. 38, л. 520–524.

[140] Пак там, л. 558–563; а.е. 39, л. 39.

народняците, е техен човек. И на тях генерал Иванов категорично заявява, че ако си позволят действия, нарушаващи обществения ред и спокойствие, ще нареди да бъдат застреляни от артилерията. Твърдата, но принципна позиция на военния началник, е причината, поради която в Шуменско не се стига да сблъсъци, а военното положение се възприема от населението като гаранция за спокойствието и безопасността му[141].

Събитията от пролетта на 1900 г. далеч не се изчерпват и вместват в рамките на естествената политическа борба и противопоставяне. Те повдигат и поставят с цялата острота и болезненост въпросите за начина на управление на държавата и обществото, за законността и незаконността на това управление, за отговорностите и правомощията както на гражданските, така и на военните власти. Допуска ли Конституцията мерките, взети от правителството, каква е същността на военното положение, трябва ли войската да се използва като полицейска сила – това са все въпроси с огромно значение за по-нататъшното съществуване и функциониране на държавните институции, за предотвратяване на подобни кризисни ситуации и съхраняване на обществения мир, като предпоставка за развитието и прогреса.

Гледната точка на опозицията е, че цялата отговорност за събитията трябва да се поеме от изпълнителната власт и нейните органи, проявили недалновидност при въвеждането на една разорителна данъчна политика, демонстрирала липса на благоразумие, когато обществото категорично е показало нежелание да я приеме и опитала се да я наложи чрез произвол, грубости, жестокости и насилие. Техните идилично-наивни обяснения, опитите им на всяка цена да бъдат оправдани действията на "масите" и отказът им да се поеме каквато и да е собствена отговорност и да се потърси такава не само от властта, но и от действително виновните за убийството на стражари и офицери, свидетелстват за популизъм и конюнктюрност.

Отказ да се признае каквато и да е грешка, неправомерност или поне неадекватност от страна на централната или местната власт, определя позицията и на управляващите. Те считат, че са постъпвали точно по законите и Конституцията. Всичко е резултат от действията на опозицията, с цел да се саботира правителството и да се събори дори с насилие. Страната е била изправена пред анархия и метежи, които отговорното правителство не може да допусне и е предприело всички позволени мерки за тяхното овладяване. Виновно е и населението, което отказва да се подчини на законите и законоустановените власти.

Тези две диаметрално противоположни позиции все пак се пресичат и почти съвпадат по отношение на действията на войската в конфликта. Нито опозицията, нито управляващите, с изключение на писанията по вестниците и крайната левица, не се опитват да прехвърлят отговорността единствено върху военните. Опозиционните представители твърдо защитават тезата, че намесата на войска-

[141] Иванов, Н. Спомени. Книга втора, с. 11–14.

та не е плод на самоинициатива, а следствие от некадърността и невъзможността на администрацията и полицията да се справят с народното недоволство. Изказва се убеждението, че ако правилникът за съдействие не е поставил войската в пълно подчинение на гражданските власти, то едва ли би се стигнало да трагичните инциденти. Акцентира се върху доверието, което населението има към войската и пълното недоверие към полицията. Дори се лансира тезата, че използването на войската при Дуран-Кулак е самоинициатива на администрацията, без знанието и разрешението на военния министър. Подчертава се принципното поведение на военносъдебните органи за разлика от това на гражданските съдии и следователи и на подчинените им полицейски органи. Като заслуга на армията се отчита "гладкото" протичане на военното положение и успокоението, настъпило в населението, когато военните поемат нещата в свои ръце. Армията не се обвинява в политически пристрастия и партизанство. Както ще заяви в Народното събрание К. Панайотов, един от най-безкомпромисните критици на радославовата политика, "за чест на нашата армия, на нашето офицерство, трябва да призная, че то устоя на висотата на своето положение". На същите позиции е и Ал. Людсканов, според когото "нашата войска се е държала прекрасно"[142]. Некадърността на правителството е вкарала войската в конфликт с народа, породила е охлаждане в техните отношения, ако не е издълбала и пропаст между тях. Според социалиста Н. Габровски предназначението на войската е да защитава свободата, правата и независимостта на гражданите, а не да се меси в политическите борби и да се употребява срещу "вътрешния неприятел"[143]. И той акцентира върху демонстрираното разбирателство между селяните и войската, върху отказа да се стреля срещу населението и обяснява това с факта, че войската е плът и кръв от народа. Управляващите и подкрепящото ги мнозинство също защитават честта на армията. Те обаче хвърлят цялата отговорност върху селяните и техните подбудители, вдигнали оръжие срещу нея. Дори и неправилните действия на администрацията според тях не оправдават посегателството срещу армията, която според Хр. Попов "е оръдие за достигане на най-висшите цели на отечеството,... оръдие на мира в страната ни..."[144].

Само според интелектуалците от списание "Мисъл" намесата на армията във вътрешнополитическите борби се е отразила отрицателно върху морала на войската и доверието на обществото в нея. Войската вече се възприемала не като общодържавен, а като социален инструмент, служещ на управляващите и богатите срещу бедните. Те стоварват цялата отговорност за братоубийствения конфликт именно върху армията[145].

---

[142] Стенографски дневници на X ОНС, II РС, кн. II, с. 439.

[143] Пак там, с. 517–518.

[144] Пак там, с. 541.

[145] Мисъл, №8/1902, с. 557.

Независимо от активното си участие в събитията от пролетта на 1900 г. опозицията не носи отговорност, поне наказателна, за станалите насилия и убийства, както и за въвличането на войската във вътрешнополитическия конфликт. Отговорност и наказателна, и морална обаче носи изпълнителната власт и нейните органи. Това поставя въпроса за законността на нейните действия, свързани с въвеждането на военното положение, използването на армията и репресиите срещу недоволстващото население.

И двата указа за въвеждане на военно положение не са съпътствани от доклади, в които да се посочат причините и мотивите на правителството за посягането към такава изключителна мярка. И двата указа са издадени на основание чл. 47 от Конституцията, при условие че не съществуват обстоятелства, които правят невъзможно свикването на Народното събрание. Не е цитиран чл. 76, който действително дава възможност на изпълнителната власт да прави арести и задържания за повече от двайсет и четири часа и претърсвания по всяко време на денонощието. Дори и позоваването на чл. 47 означава правителството да вземе мерки в рамките на Конституцията, които да бъдат одобрени от първото свикано Народно събрание. Това не е направено от либералното правителство. Въведеното военно положение се тълкува от властите като възможност за безконтролно арестуване, задържане, малтретиране и интерниране на заподозрени лица. Фактите действително сочат, че тези действия на полицейските и съдебни власти предизвикват недоволство и противопоставяне не само от страна на населението и на опозицията, но и от военните представители, упълномощени да прилагат военното положение. Те не одобряват неоправданите побоища от страна на полицията и неотговорни лица в Русе, над задържаните селяни в Тръстеник. Военният прокурор в Русе кап. Тополов протестира пред окръжния управител срещу произволното извършване на арести и задържания на граждани. Той е подкрепен и от коменданта на града полковник Драндаревски. Според някои сведения именно за тази си принципна позиция капитан Топалов е отстранен от заеманата длъжност. Председателят на полевия военен съд в Русе, подполковник Радев, иска незабавното уволнение на следователя по тръстенишкото дело Д. Минев заради негови незаконни действия, свързани с повторното арестуване на вече освободени от следствието лица и неподчинение на военния прокурор[146]. Правителството посяга и на такива права като свободата на словото и правото на избори, чието суспендиране Конституцията не допуска. То смята, че един от главните фактори за възбуждането на населението към съпротива е печатът. Тъй като по Конституция то не може нито да конфискува, нито да спре вестници, на 5 юни 1900 г., "за да запази обществената безопасност след събитията в Красен, Тръстеник и Дуран-Кулак", Министерският съвет приема Временни наредби за престъпленията по печата. По наредбите отговорността за печатното произведение се носи от автора и отговорния редактор, който трябва да се ползва с из-

[146] Стенографски дневници на X ОНС, II РС, кн. II, с. 457–459.

бирателни права, да има постоянно местожителство и висше образование. Ако притежател на печатница издаде вестник, списание или брошура с политическо съдържание от лице, което не отговаря на горните условия, се наказва със затвор от два да шест месеца и глоба от 1000 до 5000 лв. В това отношение особено показателна е телеграмата на В. Радославов до Шуменския окръжен управител от 6 юни 1900 г. Като го уведомява, че окръгът е обявен във военно положение, той лаконично му обяснява и какво следва от това: "може да се спират вестниците, които бунтуват населението"[147]. Обявените във военно положение местности са изключени от проведените на 20 август избори за членове на селски общински съвети[148].

Въпреки че използването на войската става на законно основание, предвидено в Закона за полицията и Правилника за съдействие на гражданските власти, събитията от 1900 г. показват до какви печални резултати може да доведе злоупотребата с това право – за управляващите, за управляваните и за армията. Безразборното използване на войскови части за потушаване на обществени протести и конфликти действително смъкват огромния престиж на армията, довежда я до състояние на редовен вътрешнополитически фактор, дори на заинтересована страна. Това в голяма степен уронва респекта, който тя трябва да внася само с изключително рядкото си и действително незаменимо намесване във вътрешния живот, засилва недоволството и разделението в обществото и в крайна сметка лишава изпълнителната власт от сигурен и ефикасен инструмент за гарантиране на вътрешния ред и сигурност.

Отговорността на вътрешния министър, който непрекъснато бомбардира както подчинените си, така и военните власти с искания за военно съдействие не може да бъде отречена и скрита. След време именно тези негови действия и съществуващата нормативна база ще послужат на военния министър Паприков да оправдае намесата на войската във вътрешнополитическите конфликти. В Народното събрание той ще обясни, че войската не може да откаже съдействие, поискано от вътрешния министър, но че не поддържа превръщането на войската в полиция и че е крайно време да се узакони един ред за даване военна помощ на администрацията. Само така на армията няма да се налага да охранява полицията, както се и случило във Варненски окръг през пролетта на 1900 г. Това "ненормално и нежелателно" положение неминуемо се отразява върху военната дисциплина, върху любовта и уважението, което българският народ питае към своята армия и то трябва да се избегне[149]. Министър Паприков има основания да е недоволен от ситуацията, в която армията е поставена. Най-важните разпореждания за предоставянето на военни части в услуга на администрацията и полицията са дадени от неговия заместник. Редица косвени сведения също говорят,

---

[147] ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1943, л. 42.

[148] Държавен вестник, № 162, 27 юли 1900.

[149] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 861–862.

че Паприков е в конфликт с радославистите. Но той едва ли е съвсем коректен, скривайки се изцяло зад произволите на вече падналия Радославов. Духът на разпорежданията на неговия заместник във връзка с Тръстенишките и Дуранкулашките събития за енергични и категорични действия, за употреба на оръжие без всякакво колебание свидетелстват, че поне част от военното ръководство, за разлика от подчинените им офицери, също е склонно да търси и налага силови решения. Едва ли подкрепата и запазването на авторитета на властта може да стане, "без да се разсъждава за законността на поставените искания", които очевидно могат да се приемат, но могат и трябва да се пренебрегнат.

Независимо от въпроса за отговорността събитията, предизвикани от Закона за десятъка, показват огромната разлика в отношението и изпълнението на вътрешните и външни функции на армията. Безусловното подчиняване на войската на разпорежданията на гражданските власти при потушаване на бунтове и въстания, мними и действителни, ограничава свободата на действие и отговорността на военните командири, което води до невъзможност за овладяване на ситуацията и до излишни жертви и от двете страни. Нито командирите, нито редовите войници са въодушевени от необходимостта да стрелят срещу своите сънародници, срещу жени и деца. Отказът на войниците да се подчиняват и безучастното им поведение, когато командирите им са ранявани и пребивани от селяните, са свидетелство за огромната драма в душите на тези народни синове, поставени пред невъзможен и непосилен избор. Това очевидно не е поради непознаване на задълженията. Във войската се изучава Правилника за съдействие на гражданските власти и се прави инструктаж за действие на войските при военно положение[150]. Убийствата на войници и офицери в мирно време, както и разумът, проявен сред част от селяните, които сами не допускат такива убийства, също е белег за абсурдността на ситуацията, за твърдата, но и крехка връзка между армия и народ.

В. Регламентация на военното положение и на съдействието на гражданските власти

Противоречията и конфликтите между гражданските и военните власти, между началници и подчинени, кървавите инциденти и огромния обществен отглас не могат да не бъдат забелязани и отчетени. Самото правителство не може да пренебрегне незадоволителните последици от намесата на армията в публичния живот и затова експедитивно променя нормативната база.

На следващия ден, 5 юни 1900 г., след обявяването на военно положение във Варненски и Шуменски окръг министър Радославов взема инициативата за изготвяне на един правилник, който да регламентира статута на военното положение. Неговото основно назначение трябва да бъде предотвратяването на всякакви "вредностни стълкновения" между военните, гражданските и съдебните

[150] ЦВА, Ф. 756, оп. I, а.е. 38, л. 544.

власти. Съгласувано с военния министър Паприков и правосъдния П. Пешев, Радославов възлага на комисия, съставена от главния военен прокурор Г. Агура, главния секретар на Вътрешното министерство Т. Васильов и главния секретар на Министерството на правосъдието буквално за един ден да съставят правилника. Той трябва да има за основа Окръжното на Военното и Вътрешното министерство и Инструкцията на Военното министерство от септември 1886 г., както и промените, които са настъпили в новите военни и граждански наказателни закони и да отчита "съвременните нужди за правилното и взаимно действие на властите при военно положение". Освен това Радославов изисква правилникът да избягва всичко, "което създава пререкания и недоразумения в действията на държавните органи, на които общата цел и задача е запазването реда в страната и невъзбуждане на общественото мнение срещу управлението, което именно при военно положение трябва да бъде строго законно и справедливо"[151]. Така Радославов очертава рамката и основните акценти в бъдещия правилник – синхронизиране на действията на военните и граждански власти с цел недопускане на антиправителствени прояви. Бързината, с която комисията се справя е изумителна – на 8 юни 1900 г. княз Фердинанд с указ утвърждава предложения от министрите на вътрешните работи и на войната "Временен правилник за службата през време на военно положение". Според чл. 1 на Правилника "във военно положение се считат ония места, в които е обявено подобно с височайши указ". Следващият член разкрива същността на военното положение – поемането на отговорността за обществения ред от войската. "В местностите, в които е обявено военно положение, поддържането на реда и тишината се възлага върху военните власти, които в това отношение имат в пълното си разпореждане и местната полиция". Там, където няма военни власти, поддържането на реда и тишината се възлага на полицията, която действа по общите преки указания на районния военен началник или чрез окръжния управител. Местностите, обявени във военно положение, се разпределят на райони със заповед на военното ведомство, като на всеки район се назначава началник, с не по-нисък чин от полкови командир. В тези местности администрацията продължава да изпълнява функциите си, но не и по отношение на поддържането на реда и тишината.

Най-важното постановление съдържа правата, които придобиват военните началници в случай на военно положение – чл. 4. Тези мерки са свързани с ограничаването на конституционните граждански и политически права. Военният началник получава право:

1. Да назначава военни, полицейски или смесени патрули за поддържане на реда и тишината.

2. Да прави било денем, било нощем разтърсвания (обиск) в домовете на гражданите, като това трябва да става в присъствието на представители на местното общинско управление.

---

[151] ЦДА, Ф. 313, оп. I, а.е. 1943, л. 4–9.

3. Да иска от гражданите намиращото се в тях оръжие или да пристъпя към търсенето и вземането му.

4. Да забранява събрания от граждани и печатане и внасяне на вестници и списания, които се считат опасни за реда и тишината.

5. Временно да закрива увеселителни и питейни заведения, които служат за свърталище на елементи, опасни за обществения ред и спокойствие.

6. Да поставя под полицейски надзор, да задържа и арестува лица, опасни за общественото спокойствие. В този случай се докладва на военния и вътрешния министър с оглед на по-нататъшни разпореждания.

В тези случаи полицейските власти се подчиняват на военното началство и изпълняват точно неговите заповеди. Ако откажат подчинение, военният началник има право да отстранява нисшите полицейски чинове, назначени от местните власти, а за по-висшите да иска отстраняването им чрез военния министър. Ако възникнат разногласия между полицията и войската, те се отстраняват от съответните министри.

Според чл. 8 при потушаване на смутове и метежи военните власти получават правото да "действуват по собствена инициатива и усмотрение". За превишаване на властта или бездействие военните и административни власти отговарят пред закона. В местностите, обявени във военно положение, гражданските лица се съдят от полеви военни съдилища само за тези престъпления, които изрично са изброени в издадения по този случай указ на княза. Учредяването на военнополевите съдилища също става от княза по доклад на военния министър. За откриването на виновниците по тия престъпления и за разследване на делата военните и подчинените им полицейски чинове действат според съществуващите закони. За всяко произшествие военните власти съобщават на военните полеви прокурори, които за престъпления, подсъдни на полевите военни съдилища, освен правата, предвидени от Военносъдебния закон, получават и правата, предвидени за гражданските прокурори в закона за углавното съдопроизводство. Разследванията по делата се правят от граждански следователи под наблюдението на полевия военен прокурор, а всички други престъпления и нарушения, извършени от граждански лица, остават във властта на гражданските съдебни власти и полицията, които действат самостоятелно и без никаква намеса от страна на военните власти. За споменатите в указа престъпления гражданските лица се предават на съда от военното началство. При разглеждане на делата полевите съдилища се ръководят от правилата, изложени в дял четвърти на Военносъдебния закон. При съдиите на тези съдилища се утвърждават от княза. За всяко произшествие в местата, където няма разположена войска, военните и полицейските власти докладват на военния министър. Последният параграф от Временния правилник постановява, че военното положение се вдига с височайши указ. Задържаните лица или се пускат на свобода, или се предават на съответните граждански влас-

ти. Висящите дела от полевите военни съдилища и военните прокурори също се изпращат на гражданските съдебни власти[152].

На 9 юни е издадена заповед на военното ведомство, според която обявените във военно положение места се разпределят в райони. Това са Варненски, Шуменски, Разградски, Русенски и Търновски, покриващи съответните окръзи. Назначени са и съответните районни началници. В своята дейност те се ръководят от Правилника за службата по време на военно положение[153].

Този правилник е първи по рода си в следосвобожденската българска история, който регламентира статута на военното положение, ролята и задачите на армията при неговото осъществяване. За разлика от правилата от 1886 г. сега ясно се подчертава, че при военно положение армията не дава съдействие, а сама има задължението да се справи или предотврати смутовете и метежите. Така се запълва една съществена празнота, тъй като до този момент военното положение се свързва само с военнополевите съдилища. Те обаче действат post factum, т.е. след като причинителите и извършителите на дадено престъпление са заловени и предадени на правосъдието. Досега не е официално регламентирано как действат силовите институции и какви са техните взаимоотношения при обявено военно положение. Тези пропуски са преодолени от новия правилник. Според него същността на военното положение се заключава в няколко основни прояви: 1. Поддържането на реда и тишината се поема от военните власти, които подчиняват и се разпореждат с полицията и администрацията; 2. Преустановява се действието на редица конституционни гаранции – неприкосновеността на личността и жилищата, свободата на словото и печата, на събранията, на собствеността; 3. Войската действа самостоятелно и със сила при предотвратяване или прекратяване на граждански размирици; 4. По време на военно положение действат военнополеви съдилища и за граждански лица, извършили престъпления, които нарушават реда и сигурността в страната и които изрично са упоменати в указа за неговото обявяване. Така на практика е възприет френският модел на военно положение.

Регламентацията на военното положение у нас предизвиква два сериозни въпроса. Има ли право изпълнителната власт да тълкува тази изключително сложна материя чрез един административен акт, и то временен. И на второ място – може ли тя чрез такъв акт да делегира на военните началници права, които нито законите, нито Конституцията им дават? Един възможен отговор е, че след като законодателят отказва да определи точното съдържание на военното положение, косвено предоставя това право на изпълнителната власт[154]. Изпълнителната власт е тази, която има грижата за осъществяването на обществения и държавен интерес и определянето на методите и средствата за тяхната защита.

---

[152] Държавен вестник. № 122, 9 юни 1900.

[153] Мететелов, Д. История на военно-съдебната част, с. 212–213.

[154] Джумалиев, Г. Цит. съч., с. 137.

Тя действа "по силата на необходимостта", която понякога налага и оправдава посегателството върху политическите и индивидуални права и свободи[155]. Тези отговори изглеждат логични, но пропускат един съществен момент. Изпълнителната власт действа в границите, определени от Конституцията и законите. Тя няма право нито да дописва Конституцията, нито сама за създава закони, а още повече да ги нарушава чрез административни актове. Нито Конституцията, нито законите допускат използването на войска за ограничаване на политическите и индивидуалните права и свободи. В случая изпълнителната власт си присвоява права, които не ѝ принадлежат – с един административен акт замества закон и нарушава Конституцията. Това ще даде основание на противниците на военното положение да обявят, че правилникът няма законна сила и произтичащите от него актове са незаконни.

Не така експедитивен е Радославов по отношение на правилника за съдействие, което войската дава на гражданските власти. Още на 1 март 1900 г. Военното министерство е готово с новия правилник. Министър Паприков го изпраща на Радославов, за да направи своите бележки и да бъде предоставен на княз Фердинанд за утвърждаване. Но правилникът вижда бял свят едва след четири месеца. Възможни са различни обяснения за това забавяне, но с голяма доза сигурност може да се предположи, че Радославов не бърза с промените, защото старият правилник му дава големи възможности за използване на военни части за справяне с антиправителствени действия. Едва след събитията в Тръстеник и Дуран-кулак новият "Правилник за съдействието, което войската дава на гражданските власти" става факт. Той е утвърден с княжески указ на 10 юли, а на 22 юли 1900 г. е публикуван в "Държавен вестник"[156]. Новият правилник служи за ръководство на войската повече от двайсет години. Той не променя условията и случаите от 1891 г., в които гражданските власти могат да търсят помощ от войската, но изключва възможността те да бъдат произволно разширявани и ограничава правата на длъжностните лица да искат военно съдействие. Тези случаи вече не са "преимуществени", а единствено възможни. Изрично се подчертава, че в извънредните случаи, които не са предвидени в правилника, "военното съдействие се дава само по предварително споразумение между министрите на Вътрешните работи и Войната". Правилникът ограничава длъжностните лица, имащи право да искат съдействие от войската. Това са само вътрешният министър, окръжните управители, софийският градоначалник и околийските началници в определените още от предишния правилник случаи. Председателите

---

[155] Петров, Н. Военно законоведение, с. 47.

[156] Държавен вестник, № 158, 22 юли 1900. Несъстоятелно е твърдението, че правителството на Тодор Иванчов – Васил Радославов с пълна мярка "използва постановленията на правилника за потушаване чрез силата на армейските части бунтовете на селяните срещу десятъка...", тъй като те приключват месец преди публикуването на документа. Вж: Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2, с. 319.

на съдилища, митническите управители, началниците на гранични пунктове и градските началници вече нямат това право пряко, а само чрез изброените по-горе лица. Най-важната промяна в новия правилник се състои в изменението на начина, по който войската действа, след като пристигне на местопроизшествието. Войската получава пълна самостоятелност и независимост от гражданските власти. Според параграф 10: "Всичката полицейска стража, която се намира на местопроизшествието, встъпва в пълно разпореждане на началника на войската, изпълнява неговите заповеди и действа само по негово указание". Следователно войсковият началник подчинява гражданските власти, което е съвсем логично, тъй като с неговото повикване те са се признали за безсилни. Началникът на войската не зависи от гражданската власт нито при избора на "средствата и начина за постигане на поставената цел", нито при определяне на "времето, когато войската пристъпва към действие с оръжие", "както и какво оръжие да се употреби". Единственото право, което гражданските власти запазват спрямо войската, е определянето на времето, когато последната трябва да се върне по местожителство. В правилника от 1900 г. отпада главата, свързана със задълженията на войската при изпълнение на екзекуциите[157].

Така, ако правилникът от 1891 г. делегира на гражданските власти цялата власт по повикването на войската, ръководенето на нейните действия и отзоваването ѝ, то правилникът от 1900 г. ограничава тяхното право само до възможността да повикат и отзоват войската. Цялата същностна част, свързана с избора на количество войски, средствата за действие и използване на оръжие, е оставена в ръцете на началника на войсковата част. Той носи и лична отговорност за изпълнение на поставената задача. В това е и клопката на новия правилник, който, от една страна, дистанцира военните от граждански власти и създава по-добри възможности за ефективно действие, но от друга страна – освобождава гражданските власти от отговорност и я прехвърля изцяло върху войската. Очевидната цел, която се преследва с новите документи, е прехвърляне на по-голяма отговорност върху военните власти, което трябва да повиши тяхната ефективност и да предотврати неправомерното им използване във вътрешнополитическите конфликти. С този Правилник отношенията между гражданските и военните власти се откъсват от приетия след Освобождението руски модел и се изграждат на основата на опита на Австро-Унгария и Италия.

Приемането на първия по рода си Правилник за службата по време на военно положение и на нов Правилник за съдействие на гражданските власти представлява коренно нов етап в регламентацията на вътрешните функции на армията. Тя се измъква от опеката на административните власти и получава значително по-голяма самостоятелност, а по време на военно положение и право да ги подчинява. Така постепенно войската започва да се отдалечава и дистанцира от вътрешните политически и социални конфликти и насочва усилията си към

[157] Държавен вестник, № 158, 22 юли 1900 г.

подготовката за решаването на националния въпрос. Факт е, че когато Радославов е в управлението, наред с грубото нарушаване на законите и Конституцията, се правят и сериозни опити за създаване на правила при военно положение и използване на войската във вътрешен план. Правителството на Иванчов – Радославов трайно ще регламентира и въпроса със задачите на армията по отношение охраната на границите.

Първият закон за охраната на границите и статута на пограничната стража е приет през 1887 г. по времето на Ст. Стамболов. Той поставя пограничната стража в подчинение на Министерството на вътрешните дела, което дава и инструкциите за нейните действия[158]. С приемането на Закона за устройството на въоръжените сили през декември 1891 г. граничната стража и охраната на границите се поема от войската. На 20 декември 1894 г. Народното събрание приема нов закон за пограничната стража, който предвижда нейния състав да бъде от 6 пехотни военни роти, 150 конни стражари от Министерството на вътрешните работи и 200 конни стражари от Министерството на финансите за митническата служба[159]. На 18 февруари 1898 г. със заповед на военното ведомство се въвежда Правилник за особените длъжности на пограничната стража, одобрен от Министерския съвет. Освен специалното си предназначение пограничната стража е длъжна да охранява границите от контрабанди и да оказва съдействие на митническите органи при изпълнение на служебните им задължения. Тя трябва да оказва съдействие и на пограничните санитарни органи по време на епидемии и на административните полицейски власти, при изпълнение на служебните им задължения. Пограничната стража е задължена да оказва съдействие и придружава по границата всички служебни военни и граждански лица, командировани по служебна работа. При обществени бедствия, наводнения, пожар и пр. пограничната стража е длъжна да помага на пострадалите, доколкото това не пречи на служебните ѝ задължения[160]. На 27 декември 1898 г. с указ на Министерството на вътрешните дела законът от 20 декември 1894 г. за пограничната стража се отменя[161]. На 16 май 1900 г. отново с указ, но този път на военното ведомство се утвърждава нов Устав на пограничната служба. Според Устава мирновременната охрана на границата се изпълнява от специални погранични войски или от обикновените постоянни войски на княжеството, по усмотрение на военния министър. Те носят названието "погранична стража" и имат за цел да запазят целостта и неприкосновеността на пограничната линия. Пограничната стража изпълнява и някои митнически и полицейски длъжности по границата, но като се ръководи от специални правилници. Тези правилници, издавани от гражданските минис-

---

[158] Стенографски дневници на V ОНС, I РС, кн. I, с. 300; Държавен вестник, № 145, 22 декември 1887.

[159] Държавен вестник, № 8, 12 януари 1895.

[160] Пак там, № 38, 20 февруари 1898.

[161] Пак там, № 5, 9 януари 1899.

терства, са задължителни за пограничната стража само когато се предават за изпълнение чрез военното министерство, на което пограничната стража е безусловно подчинена. Началниците на частите от пограничната стража са длъжни да изпълняват законните искания на властите. Пограничната стража отговоря и за запазването на реда, тишината и безопасността на населението в пограничната зона (граничната линия и пограничната местност на 5 км във вътрешността на страната), тя замества всяка друга власт в онези погранични пунктове, в които няма полицейски или административни власти. По водните граници – р. Дунав и морето, властта на пограничната стража се ограничава само върху брега. Всички мерки на пограничните власти по запазване на целостта на границата, обществената безопасност и спокойствие в пограничната зона са задължителни както за населението, така и за местните общински и други власти. За горните цели пограничната стража може да иска съдействие не само от близките граждански и военни власти, но и въоръженото съдействие на местното население. Гражданските и военните власти дават исканото съдействие по непосредствено искане, а съдействието на населението се изисква по особен ред, установен по споразумение между военното и вътрешното министерство. Самата погранична стража е длъжна да дава съдействие на митническите и всички законоустановени власти, когато се касае да се запазят интересите на държавата и безопасността на населението, но доколкото не се отслабва контролът върху самата граница. Вън от пограничната зона тя не е длъжна да дава никому никакво съдействие. Подчинена всецяло на военното министерство, дейността на пограничната стража се контролира само от него[162].

По този начин твърде явно и недвусмислено част от войската се натоварва с опазването на реда и сигурността по границите, което е предпоставка и условие за общия ред и сигурност вътре в страната.

След взетите от правителството мерки и с началото на жътвата недоволството срещу десятъка престава да се проявява в открити действия – митинги, събрания, публични протести. Към началото на октомври страстите се успокояват. Министерският съвет в заседание от 4 октомври 1900 г. взема решение за вдигане на военното положение, което е направено с указ № 8 на княза от 7 октомври 1900 г.[163] Със заповед на военното ведомство от 12 октомври 1900 г. се закриват временните военнополеви съдилища, открити във Варна, Търново и Русе. Висящите войнишки и разбойнически дела се предават в Шуменския обикновен военен съд, а всички останали дела се предават на гражданските съдилища[164].

Едва след като е вдигнато военното положение, Народното събрание е свикано на редовна сесия. Това сигурно е и мотивът взетите през лятото от Министер-

---

[162] Пак там, № 144, 16 юли 1900.

[163] Пак там, № 222, 11 октомври 1900.

[164] ЦВА, Ф. 1, оп..V, а.е. 145, л. 158. От 1900 г. постоянният военен съд от Русе се премества в Шумен.

ския съвет извънредни мерки да не бъдат представени за одобрение. И все пак случилото се е толкова екстремно, че не може да бъде подминато. При изработването на отговора на тронното слово се разгаря истинска битка между опозицията и управляващите. Освен изясняване на всички обстоятелства, свързани със закона за десятъка и отговорностите на правителството, опозиционните депутати поставят остро и въпроса за военното положение. Цялостният анализ на световната и родната практика на военното положение води депутатът А. Людсканов до заключението, че у нас военното положение е неконституционно. В строгия смисъл на думата такова положение е възможно само когато армията ни навлезе в чужда страна и неговите ограничения трябва да бъдат валидни само за чуждите граждани. Няма според Людсканов законово основание, което да дава право на военните власти в мирно време и в собствената страна да вземат надмощие над гражданските и да отнемат правото на административните и съдебните органи да се разпореждат с населението[165]. Депутатите обаче подминават разглеждането и въобще не поставят на обсъждане публикуваните в държавен вестник правилници за военното положение и за съдействие на гражданските власти.

Правителството на Т. Иванчов оцелява в парламента, но неговите позиции са сериозно разклатени. Радослависткото мнозинство е настроено отрицателно както към министър-председателя Т. Иванчов, така и към военния министър полковник Паприков. Последният подава оставка, а на 22 ноември това прави и цялото правителство. На 23 ноември в писмо до Радославов Паприков го уверява, че не иска да му създава трудности и е готов да остане в кабинета, ако бъдат отстранени Т. Иванчов и финансовият министър Г. Тенев, а влязат Ст. Данев и М. Сарафов. Това е комбинация, зад която стои лично княз Фердинанд. На 27 ноември князът предприема изненадващ ход. Той дава отдушник на всеобщото недоволство, изваждайки В. Радославов от кабинета и разпускайки доминираното от негови привърженици Народно събрание, но запазва Т. Иванчов като министър-председател и Паприков[166]. На мястото на Радославов назначава верния си Р. Петров. Това е ясен сигнал, че в дейността на полицията и кабинета като цяло трябва да настъпят промени. Както по-късно ще бъде отбелязано в един княжески рескрипт, назначаването на Р. Петров целяло запазването на законността, реда и тишината в страната и обезпечаването на широки граждански свободи при предстоящите избори. Разкритията за корупция окончателно дискредитират правителството на Иванчов и то само след месец и половина отново ще подаде оставка. Начело на служебното безпартийно правителство, назначено на 12 януари 1901 г. и натоварено с една основна задача да проведе избори за ново Народно събрание, князът ще постави Р. Петров. Военното министерство отново ще остане в ръцете на Паприков.

---

[165] Стенографски дневници на X ОНС, II РС, кн. II, с. 466.

[166] Топалов, Вл. Към историята на Радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) – В: Исторически преглед, №6/1961, с. 42.

4. ВЪТРЕШНИТЕ ФУНКЦИИ НА ВОЙСКАТА 1901–1912 г.

А. При демократи и прогресивно-либерали

Проведените през януари 1901 г. избори са свободни и демократични. Макар и с амбиции да създаде собствена прокняжеска партия, министър-председателят няма време и желание да използва полицията и войската в радославовия смисъл, за да си осигури изборна победа. Свободните избори показват и слабостта на политическите партии, които нямат особено силно влияние в обществото и които трудно биха дошли на власт без княжеска помощ или без манипулации в изборния ден. След продължителни и сложни преговори на 19 февруари е съставено коалиционно правителство от демократи и прогресивнолиберали, начело с П. Каравелов (20 февруари – 22 декември 1901 г.). Стефан Паприков е оставен на поста военен министър, което говори, че той не се отъждествява с действията на радославистите.

Това правителство има амбиция и цел да утвърди върховенството на Конституцията и законите в управлението на страната, да поправи грешките на предишните управляващи и справедливо да ги накаже. Това са и основните задачи, с които се заема свиканото на извънредна сесия XI ОНС[167].

Този път процедурата по проверката на изборите е кратка. Постъпва само едно питане от брезнишкия народен представител Е. Начев до военния министър. Според депутата в изборите на 28 януари в Брезник армията в лицето на полковник Василев и капитан Радев се е намесила и извършила насилия и беззакония. Обвиненията са твърде тежки и конкретното им проявление се изразявало в това, че бидейки против неговото избиране, тези военни чинове и подчинените им войски се разположили в самото изборно място, обискирали и арестували избиратели, арестували самия Начев и допуснали да бъде нападната една от избирателните секции, за да се провали целия избор. Донесенията на военните лица показват, че те са действали напълно в духа на избирателния закон, на Правилника за съдействие на гражданските власти и съгласно постъпило искане от околийския началник. Думата на един народен представител срещу думата на двама офицери – тази трудна за отсъждане ситуация отново завърта въпроса за отношенията между военните и гражданските власти при опазването на обществения ред. Министър Паприков използва защитената от него вече теза, че войската се вика от административните власти и те определят какво е длъжна да направи, следователно отговорност трябва да се търси не от нея, а от съответните административни власти. Според А. Краев трябва да се отмени правилникът за съдействие като несъобразен с Конституцията и законите в страната и отношени-

[167] Грънчаров, Ст. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986, с. 85–88.

ята между армията и администрацията да се регламентират със специален закон. А. Людсканов, вече в качеството си на министър, е категоричен, че именно на армията се дължи редовността на последните избори и нейната чест трябва да се пази "като зеницата на окото си"[168]. Без да се обсъжда в пленарна зала, министърът сигурно има предвид случая в Станимака. Там околийският началник прави всичко възможно да възпрепятства избирателите да упражнят своето право. В града още на 27 януари се съсредоточават въоръжени шайки. Стига се до сблъсъци и стрелба. Ситуацията както през нощта, така и в изборния ден на 28 януари е овладяна и контролирана изцяло от войската, която се налага над околийския началник, полицията и шайките, които действат съвсем координирано[169].

Всъщност една от първите задачи на новото Народно събрание е да вземе мерки за успокояване и омиротворяване на страната. За тази цел на 21 март 1901 г. то приема пореден Закон за амнистия. С него се дава амнистия на всички престъпни деяния, извършени до 19 февруари 1901 г. по повод създаването и прилагането на "Закона за данъка на земните произведения за 1900 и 1901 г." Тази амнистия се простира и върху престъпните деяния, извършени във време на произшествията, станали в селата Красен и Тръстеник. От амнистията се изключват всички чиновници и лица, извършили престъпни действия върху личността и имотите на лицата, посочени по-горе. Амнистия се дава и на всички извършили престъпления по печата и на тези, оскърбили по някакъв начин особата на държавния глава[170].

В новото Народно събрание армията е обект на постоянно внимание. Депутатът Я. Забунов търси отговори на въпроси, свързани с ролята на армията при събитията в Дуран-Кулак и Варна, с мерките, които министерството взема за наказване на виновните военни чинове и за възстановяване на доверието в нея. Въпреки конкретността на тези питания военният министър е твърде уклончив и неангажиран в своите отговори[171].

Д. Ризов, възползвайки се от русофилското мнозинство в парламента, настоява за окончателно умиротворение на армията, като се повикат останалите в Русия офицери емигранти и се изравнят по чин, старшинство и служба със своите връстници в България. Всъщност той настоява основно за двама – П. Груев и Ан. Бендерев. Упреците му към Военното министерство са за тенденциозност, преднамереност и несправедливо отношение към тези, които вече са постъпили на служба в българската армия. Повдигането на офицерско-емигрантския въпрос отново разпалва старите страсти. Според генерал Паприков омиротворяване в армията е постигнато и едно преразглеждане на този въпрос ще доведе само до "размирение". Според него никой не преследва върналите се офицери и миналото е

---

[168] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 1259–1270

[169] ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 350, л. 64–66.

[170] Държавен вестник, № 91, 21 април 1901.

[171] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с. 1858–1862

окончателно забравено. Вратите на България и българската армия са отворени за всички, които искат да служат на отечеството и срещу такива лица няма пренебрежение, дискриминация или отмъщение. Но никой насила не може да бъде върнат и военното министерство няма намерение да моли никого. Остър спор възниква между Д. Петков, от една страна, и Д. Ризов, от друга. Според Петков детронаторите си остават предатели и няма какво да бъдат "калесвани", както и не е работа на Народното събрание да определя кадровата политика на военното министерство. За Ризов офицерите емигранти са били заблудени, но не и злоумишленици. Те имат качества и достойнства, които ги правят необходими на днешната българска армия. Не особено тактичният подход на Ризов предизвиква дори министър-председателя Каравелов, който също не е съгласен с изтъкването на емигрантите като единствено способни и нужни. Той също е за тяхното връщане, но не и за това да им се изпраща каляска и да им се обещават постове. Каравелов напомня на народните представители, че тези хора от юридическа гледна точка са направили престъпление и са избягали, служели са си с фалшификации и това трябва публично да се знае. Значително по-примирителен е министър Ст. Данев, но и той застава зад позицията на Паприков[172].

Същият Д. Ризов, който очевидно има афинитет към делата на армията, ще бъде в основата на една много важна законодателна инициатива. Новото демократично мнозинство поставя въпроса за промени в избирателния закон, които да гарантират правата на избирателите и да ги предпазят от произволите и злоупотребите на заинтересовани лица, във или вън от властта. Ризов е убеден, че това ще стане най-добре, като по време на изборите полицията бъде заменена с войска.

Комисията, натоварена с подготовката на законопроекта, не включва това предложение. За по-важни са счетени такива мерки, каквито са определяни в Закона на избирателните секции и техните центрове, увеличаване броя на секциите, създаване на повече избирателни околии и др. Когато през м. май 1901 г. законопроектът е внесен на първо четене, Ризов, вече в качеството си на докладчик по промените в законопроекта, предлага да бъде включено даването на право на председателя на изборното бюро още преди изборния ден да поиска едно отделение войска, която да му служи както за запазване реда и правилността на избора в самото изборно място, така и за обезпечаване на избирателната свобода в района на цялата секция. Самият той определя това изменение като едно от най-съществените в закона. Министър-председателят Каравелов първоначално също подкрепя идеята във всяка избирателна секция да има поне петима войници и един офицер, които да гарантират реда. От предложението на Ризов не остава особено очарован военният министър. Първо, защото по принцип не одобрява използването на войската при избори и второ, защото намира самия текст за неясен по отношение количеството войска, времето на поискване и на-

[172] Пак там, с. 1500–1522.

чина на поискване. Генерал Паприков се опасява, че за презастраховка всеки председател ще започне да иска военно съдействие, което практически не може да бъде обезпечено. Затова той се опитва да отложи решаването на въпроса, като предлага това да стане в специален правилник, изработен съвместно от военното и вътрешното министерство. Р. Петров – военен, с вече богат политически опит, е категорично против предлаганите промени. Според него превръщането на войската в постоянна полицейска сила неминуемо ще доведе до нейното опартизаняване, деморализация и до загуба на престиж, още повече ако действително се наложат използването на силови действия. Полицията по закон е длъжна да пази обществения ред и ако тя се е показала неспособна за това, трябва да се помисли за нейното реформиране, а не за тоталното ѝ игнориране. Р. Петров сполучливо определя, че на практика на председателя на бюрото се дава възможност в дните преди и по време на избори да въвежда военно положение в цялата избирателна секция. Логичен е въпросът какъв би бил резултатът от изборите, ако едно злонамерено правителство предварително си осигури "свои" председатели на изборни бюра. Позицията на Д. Петков отново е крайна, но логична – ще се стигне дотам, че войската ще прави избори. Тези аргументи разколебават първоначалната позиция на министър-председателя и той се обявява против "широкото" тълкуване на Ризов за използването на войската. Председателят на Народното събрание А. Франгя на практика също споделя опасенията на Д. Петков, че войската може да се превърне в преторианска и да отнеме всички граждански и политически права. "Днес войска на избор, утре войска на избор, у други ден може войската да ни каже: няма избор!" Крайните и противоречиви мнения, липсата на единство у управляващото мнозинство водят до отлагане на окончателната редакция на това предложение[173]. При гласуването обаче на второ и трето четене предложенията на Ризов стават факт. Така в приетия на 31 май 1901 г. закон чл. 100 гласи: "Вътрешната полиция на избирателното събрание принадлежи на председателя на бюрото. Той бди върху реда и тишината на избора. За тази цел още преди самия изборен ден, ако един или няколко от кандидатите заявят, председателят на бюрото поисква непосредствено от ближайшето военно началство едно отделение войска, което заедно с полицията, да му служат както за запазване реда и правилността на избора в самото изборно място, така и за обезпечение избирателната свобода в района на цялата избирателна секция". Промени, но не такива, каквито иска Ризов, претърпява и чл. 102. На второ четене е предложена следната редакция: "В случай на важни смущения или големи безредици в избирателното място, председателят след като изчерпи безуспешно всички миролюбиви средства, за да въдвори реда и тишината и след като вземе мнението на другите членове на бюрото, спира гласоподаването и повиква находящата се в разположението му войска, за да въдвори реда". При трето четене обаче се гласува, че председателят на бюрото повиква полицейска или военна помощ, като надлежните власти са

[173] Пак там, с. 1942–1956.

длъжни да я изпратят. Всъщност от текста на закона от април 1897 г. отпада само една дума – "административни", което означава, че той иска съдействие от полицейските и военни власти пряко, а не чрез администрацията[174].

По този начин след пет години отново е сменена философията на използването на войската в изборния ден. Докато през 1897 г. целта е тя да бъде елиминирана, за да не пречи на управляващите, което е едно крайно и оказало се опасно решение, сега се отива в другата крайност – елиминиране на полицията и администрацията при провеждането на избори. Целта е те да нямат възможност предварително да нагласяват и манипулират изборите в полза на управляващата партия. Затова те се лишават и от монополното право да викат войска, което се прехвърля върху председателя на изборното бюро. Той по свое усмотрение, по искане на администрацията или на кандидатите за народни представителни може да иска дори предварително съдействие от войската, с която се разпорежда не само в изборното място, но и в избирателния район. Предполага се, че като лице, независимо от администрацията, той няма да злоупотребява с поверените му военни части, а те пък няма сляпо да се подчиняват и да изпълняват неговите заповеди. Освен това тези законови разпореди драстично влизат в противоречие с приетия преди година Правилник за съдействие, който допуска председателят на изборното бюро да иска съдействие само чрез администрацията – чрез вътрешния министър, софийския градоначалник, окръжния управител или околийския началник. За премахването на това несъответствие ще бъдат необходими десет години. Едва през 1911 г. със специална заповед № 11 от 11 март 1911 г. военният министър генерал Д. Николаев заповядва в бъдеще да се взема за меродавен избирателният закон, като предявените непосредствено и писмено от председателя на бюрото искания винаги да се удовлетворяват от войсковите началници[175]. Но през 1901 г. военното ръководство плътно се придържа към новия Правилник за съдействие. За това свидетелства едно окръжно, с което на началниците на дивизионни области се обръща внимание да вникнат добре в духа на Правилника и да наредят на началниците на гарнизони да не дават безразборно съдействие, а само в случаите, предвидени в него. Конкретен повод за това са сведенията, че войската редовно се използва за конвоиране на арестанти от един град в друг и за поставяне на войници пред къщите на болни и заразени при епидемии. Военното министерство обръща внимание, че това са задължения на полицията и само при конвоиране на по-голям брой опасни арестанти и в случай на епидемии от твърде голям размер и при недостатъчност на полицейските сили трябва да се иска и отпуска военна помощ. В противен случай това само отклонява армията от преките ѝ и непосредствени задачи, свързани с обучението на войниците[176].

---

[174] Стенографски дневници на XI ОНС, I ИС, с.1951, 2032; Държавен вестник, № 139, 30 юни 1901 г.

[175] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а. е. 202, л. 102–103.

[176] Систематически сборник на законите..., 1901–1907. Т. I. С., 1908, с. 844–845.

Опасенията на военните и на опозицията за злоупотреби с армията по време на изборите бързо намират своето потвърждение. По време на допълнителните парламентарни избори, проведени на 7 октомври 1901 г., масово е искано съдействие от войската. В Кара бунар (Гълъбово) и Т. Сеймен (Симеоновград, Марица) това става по молба на Д. Яблански, според когото населението там е възбудено и е необходимо да се изпрати едно отделение войска. Последват молби на бюрото в Кара Бунар и от Харманлийския околийския началник и на двете места е изпратена войска[177]. По предварително искане на кандидата за народен представител А. Пешев чрез търновския окръжен управител войска е изпратена в Горна Оряховица, въпреки че председателят на изборното бюро не счита това за необходимо[178]. Позовавайки се на чл. 100 от избирателния закон, кандидатът за народен представител Ст. Бурмов е "за запазване редовността на избора и за обезпечаване на изборната свобода" и настоява за изпращане на войска в Казларкьойската избирателна секция (Девино), Търновско[179]. В никое от тези места не се налага използването на военна сила, тъй като изборният ден протича нормално.

След оставката на Петко Каравелов Стоян Данев съставя самостоятелно правителство на Прогресивно-либералната партия (22 декември 1901 – 6 май 1903 г.). Новият кабинет се нуждае от парламентарна подкрепа и насрочва избори на 17 февруари 1902 г. Взети са мерки за недопускане на произшествия в изборния ден, затова полицията и войската да не проявяват партийни пристрастия. Дори непотвърдени сведения за партийна агитация са повод офицери да бъдат задържани и сменяни[180]. Но и при тези избори, възползвайки се от възможностите, предвидени в избирателния закон, на много места е търсено и получавано съдействие от войската. Това става в Каваклийската (Тополовградска) и в Къзлагачката (Елховската) избирателна секции по искане на кандидата за народен представител Х. Гендович. В Белоградчик предварително е повикана войска по молба на Т. Влайков[181]. В Стара Загора още в дните преди изборите е поискано войската да контролира реда. Пуснатите военни патрули арестуват осем граждани и двама стражари за нарушаване на обществения ред. Войската е повикана и от председателя на II избирателна секция по настояване на кандидатите за народни представители В. Димчев и М. Милев, понеже "постоянно ставали буйства и се чували закани за насилия"[182]. Войска е викана и в Буховската секция, Софийско, тъй като в изборния ден враждата между жителите на Бутунец и Бухово за една мера прераства в стълкновение[183].

---

[177] ЦДА, Ф. 173, ап. II, а.е. 204, л. 15–16, 20, 26,

[178] Пак там, а.е. 207, л. 7–9.

[179] Пак там, а.е. 208, л. 21.

[180] ЦВА, Ф. 22, оп. III, а.е. 124, л. 65–77, 152–153.

[181] ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 469, л. 5–6, 8, 8а; а.е. 478, л. 18–19

[182] Пак там, а.е. 534, л. 10, 51, 58–60, 63.

[183] Стенографски дневници на XII ОНС, I ИС, с. 982, 986.

С изключение на последния случай войската е искана без сериозни причини, превантивно, за презастраховка. И кандидатите на управляващата партия, и тези на опозицията решават, че щом законът им дава това право, те трябва да го използват, без оглед на реалната необходимост, убедени, че военното присъствие ще работи в тяхна полза. Нещо повече – те решават да се възползват от войската и по време на общинските избори. Това предизвиква противодействие от страна както на Вътрешното, така и на Военното министерство. Във Военното министерство се разисква дали избирателният закон, предвиждащ даването на военно съдействие, е задължителен и за окръжните и общински избори. Поради практическата невъзможност да се осигури такава помощ в повече от 1000 общини и поради факта, че местните избори нямат значението на законодателните, се решава, че при общински и окръжни избори даването на военна помощ не е задължително. Това се съобщава на Вътрешното министерство, с уговорката, че в известни местности и при известни случаи такава помощ може да се поиска от административните власти по реда, предвиден в правилника за съдействие[184]. Това решение е сведено за изпълнение във войската. В Окръжно от 1902 г. до началниците на дивизионни области военното министерство обръща внимание върху злоупотребите с намесата на войската по време на избори и съобщава "за сведение и ръководство", че военните началници могат да изпращат войскова част по искане на председателя на изборно бюро само при парламентарни, но не и при избори за окръжни или общински съветници. Когато в извънредни случаи при местни избори се налага военно съдействие, това трябва да става в съответствие с § 5 от правилника за съдействието, което войската дава на гражданските власти, т.е. по споразумение между вътрешния и военния министър[185].

Допълването на избирателния закон с отделни заповеди, липсата на категоричност и прозрачност естествено води до недоразумения. При окръжните избори в Ески-Джумая (Търговище) от 4 август 1902 г. председателят на изборното бюро иска помощ от войската за бъдат обуздани шайките и полицията, които пречели на избирателите да гласуват. Съгласно окръжното началникът на шуменската дивизия отказва такава помощ. Следващата неделя се провеждат градски избори, при които околийският началник иска войска и тя му е изпратена. Този различен и немотивиран подход на военните власти предизвиква и питане на ескиджумайския народен представител К. Досев към военния министър. Оказва се, че заповедта за изпращане на войска в Ески Джумая е на самия военен министър по искане на вътрешния такъв, но и в парламента генерал Паприков защитава тезата, че поне при общинските избори трябва де се минава без участието на войската[186].

---

[184] Стенографски дневници на XII ОНС, I РС, с. 2831.

[185] Систематически сборник на законите..., 1901–1907. Т. I. С., 1908, с. 845.

[186] Стенографски дневници на XII ОНС, I РС, с. 2829–2832.

В самия край на XIX и началото на XX век централната власт ще се сблъска с още един проблем, свързан с контрола върху армията – участието на офицери в националноосвободителното движение и появата на тайна офицерска организация. Този въпрос е част от общия въпрос за ограниченията на гражданските и политически права на военните. Освен забраната да участват в избори и политически парти, още на 4 септември 1895 г. тогавашният военен министър Р. Петров издава заповед, с която забранява на офицерите и войниците да членуват в дружества, чиито цели са в противоречие с назначението на войската, с дисциплината и морала. Постъпването в каквито и да било дружества се допуска само след разрешение на началниците на дивизии, а за самите тях след разрешение на военния министър[187]. През 1900 г. на офицерите са разрешава да се записват в дружеството на "Червен кръст", в "Славянското благотворително дружество" и в колоездачните клубове[188]. През 1903 г. се прибавя и възможността да членуват в природоизпитателните дружества, а през следващата година – и в Българското археологическо дружество[189]. През 1906 г. им се разрешава да се записват във Физико-математическото дружество в София, а през 1907 г. и в "Българско туристическо дружество"[190].

Едва ли има друга професионална категория в българското общество толкова пряко свързана с идеала за национално освобождение и обединение. Освен да следват чисто професионалната линия на подготовка на армията за бъдеща война с Турция, част от тях директно се включват в различните форми и прояви на националноосвободителното движение. През лятото на 1897 г. те пристъпват към изграждането на тайни офицерски дружества в армията под името "Български освободителни братства ". Тяхната цел е да подпомогнат освободителното движение на българите в Македония и Одринско, оказвайки съдействие на създадената там революционна организация и на Върховния македоно-одрински комитет в княжеството[191]. Независимо от патриотичните си цели тези дружества се неуставни и незаконни, крият заплаха за единството на армията, за вътрешната и външна сигурност на държавата. Примерът на гръцката офицерска организация "Етники Етерия", която през 1897 г. вкарва Гърция във война с Турция и завършила катастрофално за гърците, е показателен и опасен. Освен това от началото на XX в. управляващите демократи и прогресивнолиберали залагат на подкрепата на Русия и великите сили за реформи в Македония и Одринско, дистанцирайки се и ограничавайки дейността на ВМОК и офицерските братства. За

---

[187] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 126, л. 391.

[188] ЦВА, Ф. 1, оп.V, а.е. 278, л. 31, 96.

[189] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 281, л. 127; а.е. 282, л. 21.

[190] Систематически сборник на законите..., 1901–1907. Т. I, с. 755; ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 187, л. 1.

[191] Елдъров, Св. Тайните офицерски братства в българската армия и освободителните борби на Македония и Одринско, 1897–1912. С., 1993, с. 20–77.

ръководството на държавата и на българската армия участието и подкрепата на офицерите и особено на тези, родени в Македония на македоноодринското движение, не е тайна. То отчита и високопатриотичните и благородни мотиви, които ръководят тези офицери, но и факта, че дейността на тези дружества влошава отношенията на страната със съседите и води до лошо разположение на европейските сили, че това засяга устоите на дисциплината и единството на армията. Затова със заповед № 76 от 1901 г. на офицерите на действителна служба се забранява да вземат участие в делата на македонските дружества. За нарушаване на тази заповед виновните офицери се заплашват с уволнение, като не се допусне повторното им постъпване в армията[192]. След три дни на 19 март генерал Паприков изпраща поверително окръжно предписание до началниците на дивизии и на отдели във Военното министерство. Като ги запознава със заповедта от 16 март военният министър отбелязва, че в случая наказанията едва ли ще бъдат достатъчни да спрат "увлеченията" на офицерите, без да бъде приложен системен началнически надзор и широка разяснителна дейност. Началниците трябва да внушат на офицерите, че тяхната дейност в македонските дружества е вредна за армията и отечеството, че тя отдалечава, а не приближава решаването на националния въпрос и да препоръчат на онези, които не искат да се откажат от своите убеждения да напуснат армията и да продължат да им служат като свободни граждани[193]. Зад кампанията срещу Върховния комитет и офицерските братства стои княз Фердинанд, който чрез генерал Цончев успява да разбие организационно Българските освободителни братства и те престават да съществуват като структура в армията[194].

На 30 януари 1903 г. Министерският съвет решава да обяви за незаконни и разтури съществуващите в страната Македоно-одрински комитети, организации и дружества. Мотивите му са, че те са се отклонили от първоначално поставените си хуманитарни и легално-политически задачи, нанасят вреда на държавния и обществен ред и застрашават външната безопасност на княжеството. Веднага последва окръжно до началниците на всички части, управления и учреждения във войската, с което Военното министерство им предлага със заповед по поверената им част да обявят горното постановление и да предупредят офицерите, че всеки, който пряко или косвено би съдействал на вече разтурените Македоноодрински организации, ще бъде уволнен от служба[195]. След трагичния край на Илинденско-Преображенското въстание генерал Цончев и неговите сподвижници още в края на 1903 г. започват да възстановяват офицерските братства в армията, но процесът е труден и не особено резултатен. Отново реагира и Военното министерство, което на 10 февруари 1905 г. заповядва на началниците на диви-

---

[192] Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. II. С., 1984, с. 321–322.

[193] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 373, л. 124–127.

[194] Елдъров, Св. Цит. съч., с. 78–86.

[195] Систематически сборник на законите..., 1901–1907. Т. I, с. 753–754.

зии, управления и учреждения да вземат строги мерки никой от армията да не взема никакво участие в делата на македонските комитети, но и да не помислят за намеса в "политическите стремежи на отделни лица или групи вътре в княжеството или вън от него"[196]. Тази заповед, както и процесите в самото македоно-одринско движение, бързо ще сложат край на офицерските братства.

В самото навечерие на Балканската война подполковник Ал. Протогеров и майорите П. Дървингов и Кл. Кръстев, както и капитан Хр. Танушев, за трети път ще се опитат да възстановят нелегалните офицерски братства. Тези опити стават известни на Военното министерство и то незабавно предприема ответни мерки. На 20 юли и на 27 август министърът на войната генерал Н. Никифоров издава заповеди, в които окачествява постъпката на тези иначе "отлични офицери" като "във висша степен осъдителна", както от гледна точка на военната дисциплина, "тъй и според общия принцип, според който на военните чинове във всяка благоустроена армия безусловно е забранено да се занимават с политика и да участват в каквито и да било политически и особено тайни сдружения". Генерал Никифоров категорично отрича на тези офицери правото да монополизират патриотизма, отечествените интереси и дълга към страдащите поробени братя. Историческият опит е показал, че намесата на офицерите във външната и вътрешната политика е донасял само гибелни последици и доказателство за това са събитията в Турция и Гърция. Военният министър безусловно забранява на всички ония, които имат гордостта да носят български мундир, "участието в работи от политически характер под каквато и да било форма. Ония, които не се съобразяват с това запрещение, в най-голямата му подробност, ще бъдат незабавно уволнявани от служба предадени за преследване по-нататък според както ще го заслужат"[197].

На един много деликатен терен, какъвто е стремежът за по-скорошно решаване на националния въпрос, се сблъскват активността и нетърпението на част от офицерството и стремежът на централната власт да наложи оптимално за държавата решение, като не допусне разцепление и противодействие на армията, което би имало пагубни последици. В това отношение военното ръководство действа решително и твърдо, но залага не толкова на наказанията и уволненията, колкото на разума, съвестта и отговорността на българското офицерство, което се оказва и печелившата тактика.

Б. При народнолибералите

В началото на м. май 1903 г. княз Фердинанд поверява управлението на Народнолибералната партия (6 май 1903 – 16 януари 1908 г.). Нейният лидер – Д. Петков, въпреки че е основният двигател в новия кабинет, е

[196] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 176, л. 63.

[197] ЦВА, Ф. 1, ап.V, а.е. 373, л. 124–125, л. 193–194.

определен за министър на вътрешните работи. Министърпредседателският пост се заема от Рачо Петров, а на поста военен министър остава назначеният още на 18 март 1903 г. генерал М. Савов. Последните двама, пряко свързани с двореца и със свалянето на Стамболов, очевидно трябва да играят роля на контрольори и настойници при евентуалните опити за въвеждане на силово управление. Оказва се, че Петков, без да се е отказал напълно от похватите на Стамболов, значително е израсъл в политическо отношение. Това проличава в провеждането на парламентарни избори, насрочени за 19 октомври 1903 г. Д. Петков си дава сметка за очакванията да се повторят събитията от 1887 г., свързани с насилия и кръвопролития. Ето защо на 14 октомври 1903 г. Министерството на вътрешните работи изпраща Окръжно до окръжните управители и софийския градоначалник. В Окръжното се препоръчва да се вземат мерки, за да не се допусне върлуването на шайки, от която и страна да произхождат, да гарантират мирната и лоялна агитация. Специално внимание им се обръща, че според чл. 100–103 от Избирателния закон вътрешният ред на изборното място принадлежи на председателя на бюрото и всичко, което се върши от полицията или войската, трябва да става по негова заповед. От окръжните управители се изисква да обърнат особено внимание, за да не се допуска възпрепятстване на избирателите да гласуват[198]. Наставления до военните началници в този дух изпраща и Военното министерство. От своя страна опозиционните кандидати вземат превантивни мерки, за да парират евентуални насилнически действия на правителството и най-вече на местната полиция. В това отношение те залагат на войската и в дните преди самите избори, а и в самия изборен ден изискват нейното присъствие. По този начин те се опитват да изземат инициативата от страна на управляващите и да се представят пред населението като гаранти на реда и свободата. Така става в Сливен, във Фердинанд (Монтана) и в с. Рабиша, където войската е повикана от радикала Т. Влайков. В с. Борован и в с. Враняк това е направено от екс министър-председателя Ст. Данев[199]. В с. Долно село, Кюстендилско, опозиционните кандидати за народни представители Хр. П. Славейков и Ст. Касабов още на 17 октомври искат изпращане на войска, която вместо полицията да пази реда при изборите. Същите кандидати с идентични мотиви искат и получават войска и в селата Никуличевци, Недялково, Смоличено[200]. По настояване на Ст. Бобчев войска е искана в Софийска избирателна околия, а също така в Пернишката и Оряховската избирателна секции[201]. В Първа Плевенска избирателна околия войска е викана в три от шестте избирателни секции. И в трите случая това е направено от опозиционни кандидат-депутати, които изтъкват различни причини – очакване на

198 ЦДА, ф. 173, оп. II, а.е. 846, л. 244.

199 Пак там, а.е. 808, л. 72, 75–76; а.е. 819, л. 120, 173; а.е. 824, л. 84–85, 113.

200 Пак там, а.е. 828, л. 6–8, 215–216, 335, 338, 367, 390.

201 Пак там, а.е. 846, л. 250; а.е. 867, л. 9, 81, 158.

безредици, наличието на шайки, струпване на избиратели[202]. Войска е искана за всички избирателни секции в Ст. Загора, както и в Чирпан[203]. В Балчик отново опозицията вика войска, за да бъде гарантирана свободата на избора[204]. По искане на опозицията във всички избирателни секции на Радомирската избирателна околия има присъствие на войска[205]. Молби за изпращане на войски има и от селата Марково, Извор, Горна махала, Пловдивско, както и в Луковит, в Долносъхраненската и Тъничанската избирателни секции в Казанлъшко[206]. Войска се намесва за възстановяване на реда в с. Горно Уйно и в с. Извор, Кюстендилско[207]. Според дневниците на избирателните секции и при дискусиите по проверката на изборите единодушно се констатира, че именно на войската се дължи запазването на реда и мирното протичане на изборите, че въпреки присъствието си в изборните места и като патрули из градовете, войската е запазила достойнство и не е оказала давление върху настроенията на избирателите. Едновременно с това масовото присъствие на армията предизвиква редица протести на избиратели, според които тя е викана без нужда.

Два случая – в Цариброд и Ямбол, където военни началници си позволяват да ограничават правомощията на полицията и да въвеждат своеобразно извънредно положение в навечерието и през изборния ден, предизвикват острата реакция на вътрешния министър, който веднага изисква намесата на своя военен колега и изтегляне на военните части. Това, което основно го притеснява, е агитацията на тези военни, че ако се изберат стамболовиститите, ще има война с Турция. След погрома на въстанието в Македония такава агитация поражда допълнително напрежение както в обществото, така и в българо-турските отношения[208]. Д. Петков е убеден, че в Ямбол отделни военни са агитирали против правителството, че са действали съгласувано с опозиционно настроени председателите на изборни бюра и че армията е употребена по един недопустим партизански начин. Именно ямболският избор му дава идеята за промени в избирателния закон и за изхвърляне на армията от изборите. "Нищо по-престъпно и по-погрешно няма от това, да караме войската да прави избори, заявява Д. Петков в Народното събрание. Ние един ден ще я направим също такава же омразна, както сме направили полицията". Петков е убеден, че законът дава възможности за злоупотреба с армията, която трябва да се вика не предварително, а само в действителни случаи на неред-

---

202 Пак там, а.е. 846, л. 3–4, 6–10, 67–68, 80, 191; Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, с. 52.

203 ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 874, л. 8, 42, 80, 125; а.е. 878, л. 1–2, 8, 120–123.

204 Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, с. 80.

205 Пак там, с. 71.

206 ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 831, л. 172; а.е. 840, л. 12, 18; а.е. 844, л. 6–8; а.е. 870, л. 161–162, 376–377.

207 Пак там, а.е. 829, л. 28, 36, 107, 154, 160–162.

208 Стенографски дневници на XIII ОНС, I РС, с. 507–512, 559–561, 630–631, 2079–2099.

ности и смущения[209]. Неговите констатации и намерения по един аргументиран начин са оспорени от представителите на опозицията – Т. Теодоров, Н. Цанов, Ст. Данев. Според тях избирателният закон дава гаранции именно срещу злоупотребите на администрацията с армията, която при тези избори действително се е държала неутрално. Ст. Данев изтъква, че ако политиците могат да се похвалят с нещо в последните години, това е редът, който армията гарантира по време на изборите и че "войската въобще е стояла на висотата на положението си". Ако политиците по отношение на войската се ръководят не от партийни, а от държавни интереси, то няма опасност тя да достигне положението на полицията[210]. Така парламентарните избори от 1903 г. се явяват един интересен феномен, тъй като не управляващите, а опозицията използва войската като съдействащ фактор.

Д. Петков повече не повдига въпроса за промяна на изборния закон по отношение на войската. Следващото правителство на Демократическата партия не само и не помисля за ограничаване на присъствието ѝ по време на избори, но взема мерки да ограничи възможността военните началници сами да решават дали да изпращат или не военни части. Във внесения на 15 ноември 1909 г. доклад за промяна на избирателния закон демократите предлагат и гласуват председателят на изборното бюро да има правото не само да "поисква непосредствено", но и да "получава" едно отделение войска[211].

Правителство на стамболовистите обръща особено внимание на армията, но не като фактор по време на избори. След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание военният път за разрешаване на националния въпрос остава единствено възможният. Това налага реформиране и модернизиране на армията, която трябва да бъде в състояние да изпълни успешно своите външни функции. За тази цел на 20 декември 1903 г. Народното събрание приема нов закон за устройството на въоръжените сили в Българското княжество[212]. За да се гарантира възможността армията да се посвети на своето организационно и кадрово израстване, тя трябва да бъде дистанцирана от вътрешнополитическите страсти на деня.

В тази връзка на 24 март 1905 г. военният министър М. Савов издава тайна заповед, с която отново предупреждава за опасността за армията и държавата от отклонението на офицерството от правия път и намесата в борбите на разни партийни групи и политически фракции. За да не се допуска това, министърът препоръчва командирите да осъществяват строг контрол и да дават личен пример на своите подчинени. Последните се предупреждават да не прибягват до граждански лица, политически вестници и списания при защитата на служеб-

---

[209] Пак там, с. 515–516.

[210] Пак там, с. 531–559.

[211] ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 2680, л. 8; Държавен вестник, № 81, 12 април 1910.

[212] Попов, Ж. Политиката на второто народнолиберално правителство спрямо българската армия (1903-1908). – Във: Военноисторически сборник, №4/1980, с. 15–26; Държавен вестник, № 18, 24 януари 1904.

ните си права и прерогативи[213]. През март 1907 г. нова заповед на Савов коригира заповедта от 1900 г., с която се дава право на военните началници да дават разрешения за печатането на статии и книги от подчинените им. Понеже тези съчинения често не отговаряли на съществуващите инструкции, устави и закони, министърът нарежда всички литературни трудове да се представят в щаба на армията, откъдето ще се издават разрешения за напечатването им[214]. По този начин контролът върху писмените прояви на офицерството се съсредоточава на най-централно ниво.

Въпреки намеренията на управляващите и на военното ръководство и при това управление се налага използването на военни части за запазване на обществения ред при различни по характер и прояви обществени и социални конфликти.

През април 1905 г. въоръжена гръцка чета извършва масови убийства в българското село Загоричане, Костурско. Този акт предизвиква огромно възмущение сред българите в Княжеството. Във Варна, София, Пловдив, Търново и други градове се провеждат антигръцки митинги. Митингите и протестите продължават и през 1906 г., като на редица места българите "превземат" гръцки църкви, училища, сгради. До сериозни инциденти и намеса на войската се стига в Пловдив и Анхиало (Поморие). Голям антигръцки митинг е насрочен в Пловдив за 16 юли 1906 г. Предварително се носят слухове, че ще бъдат нападнати и превзети петте гръцки църкви в града. Административните власти предупреждават комендантството и искат съдействие от военното началство. То от своя страна настоява митинга да не се провежда на централния площад "Джумая", а някъде по-далече. Мястото на митинга не е променено и за неговата охрана началникът на 2-ра пехотна дивизия генерал Н. Иванов изпраща конница, тъй като пехотните части са на лагер при Хисаря. След митинга множеството нахлува в гръцките църкви и ги завзема, нападнати са дюкяни и имоти на гърци, има разграбвания и пожари. С овладяването на ситуацията се заема лично генерал Иванов, като поставя военни постове пред църквите и успява да спре вандалщините. За следващата неделя е насрочен нов митинг с присъствие на хора от цяла България. За да запази реда, генерал Иванов използва цели два пехотни полка и до инциденти не се стига. В крайморския град Анхиало, населен предимно с гърци, противопоставянето между гърците и българите приема форма на въоръжени сблъсъци. За 30 юли 1906 г. в града е насрочен митинг, но приижданите от околията селяни са посрещнати с изстрели от местните гърци. Сражението се пренася в центъра, пред църквата, където гърците имат складирано оръжие и муниции. Малкото жандарми не успяват да спрат кръвопролитието, а междувременно избухва пожар, който за кратко време изпепелява целия град. За овладяване на ситуацията от Бургас и Карнобат пристига войска, което принуждава гърците да се предадат[215].

---

[213] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 176, л. 169.

[214] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 186, л. 89

[215] Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. II. С., 1983, с. 234–251; Иванов, Н. Спомени. Книга втора, с. 32–34

Събитията в Пловдив и Анхиало предизвикат широк отглас в страната и чужбина, пораждат напрежение в отношенията между военните и гражданските власти и вътре в кабинета. В доклад до Р. Петров от 18 август 1906 г. окръжният управител на Пловдив хвърля цялата отговорност за случилото се върху генерал Иванов и войската. Според него като привърженик на Народната партия генералът е използвал ситуацията, за да компрометира правителството. Той умишлено забавил да даде заповед на кавалерията да заеме указаното от гражданските власти място, а след нахлуването на тълпите в гръцките махали отново не последвало заповед за енергични действия. Конницата е гледала равнодушно на безредиците, а не и съчувствено[216]. В спомените си генерал Н. Иванов е на обратното мнение. За него отговорността е на гражданските власти, които не променят мястото на митинга и лично на окръжния управител, който отсъствал от града. Но от спомените ясно проличава, че генералът като един истински патриот е против прогръцките прояви на Фердинанд и наистина съчувства на антигръцкото движение, без да одобрява крайните и насилнически действия. Именно той чрез военния министър успява да издейства гръцката църква "Св. Марина" да се предаде на българската митрополия. По-късно военният министър изпраща специален пратеник да разследва поведението на генерала, но някакви конкретни заключения и последици няма[217]. Още тогава се появяват и съмнения, че "бездействието на армията" е в резултат от договореност между военния министър М. Савов и министър-председателя Р. Петров, т.е., че правителството негласно подкрепя антигръцкото движение[218]. Това може да се отнася за двамата министри, но не и за Д. Петков. По време на събитията той е на лечение в чужбина, но веднага се завръща в страната и взема категорични мерки за прекратяване на безредиците. Той порицава Р. Петров за пасивността му и нарежда да се потърси отговорност от организаторите на погромите[219]. Като отчита, че една от причините за случилото се е отсъствието на войска, която е на летни лагери, Петков заедно със Савов издава заповед войската да се намесва решително за прекратяване на безредиците и дори да стреля срещу онези, които си позволяват да нападат и разоряват имотите на хората. Войска е изпратена освен в Пловдив и във Варна и благодарение на нейното присъствие антигръцкото движение стихва[220].

За първи път по времето на второто стамболовистко управление армията е използвана за гарантиране на реда при работнически стачки. През юни 1906 г. войската е искана от директора на Пернишките мини поради стачка на миньорите[221]. В края на декември 1906 г. избухва голяма железничарска стачка. Още пре-

---

[216] ЦДА, Ф. 52, оп. II, а.е. 35, л. 7-14.

[217] Иванов, Н. Спомени. Книга втора, с. 33–34.

[218] Костов, Е. Рачо Петров. Офицерът, политикът, държавникът. С., 2004, с 146–147.

[219] Попов, Ж. Бурният живот на Димитър Петков. С., 1998, с. 154.

[220] Стенографски дневници на XIII ОНС, IV РС, с. 281.

[221] Хаджиниколов, В., Д. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев, В. Василев. Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, с. 104.

ди да избухне стачката Д. Петков взема превантивни мерки. "Понеже правилното урегулиране на железниците и въобще съобщенията представляват държавен интерес", той нарежда на окръжните управители да усилят стражите по железопътните станции и да арестуват евентуалните стачници. "Искайте съдействието на военните власти и ще действате енергически"[222]. След като стачката става факт, правителството предприема редица административни и законодателни мерки, за да спре протеста. Почти половината от стачкуващите железничари са мобилизирани в армията и върнати на работа. Използвани са войници и свръхсрочно служащи от 1-ва пионерна и 1-ва железопътна дружина, които заместват стачкуващите. На 13 януари 1907 г. Народното събрание решава да бъдат задържани на тридневно обучение лицата, които се числят в запаса на железопътната дружина. Направено е и предложение от военния министър да се внесе законопроект за формиране на втора железопътна дружина. Официалният мотив е, че разширяването на железопътната мрежа налага необходимостта от увеличаване на железничарския военен персонал и неговото обучение. На практика обаче по този начин военните ще имат по-големи възможности да гарантират експлоатацията на важни железопътни участъци в кризисни ситуации. На 25 януари 1907 г. Народното събрание гласува Закон за свръхсметен кредит от 400 000 лв. за създаване на втора железопътна дружина[223]. Стачката е прекратена на 31 януари 1907. Така социалните противоречия и борби, които набират сила в началото на XX век, карат държавата да прибегне до използване на армията като последно средство за осигуряване изпълнението на правителствените решения и гарантиране на реда. Това е нейно основно право, но прекалената и ненужна поява на армията в публичното пространство уронва нейния авторитет и я противопоставя на селячеството и работничеството, откъдето произлиза основната войнишка маса.

Мнозинството на Народнолиберална партия приема и други закони, които или препотвърждават вече приети норми по отношение на армията, или създават нови такива. На 17 ноември 1906 г. Народното събрание гласува Закон за столичната полиция. Според него столичната полиция представлява отделна административна единица под управлението на столичния градоначалник. Той взема мерки за запазване на реда и тишината и обществената безопасност, за предупреждаването и ограничаването на пожарите и наводненията и за даване помощ на пострадалите, а "в случай на нужда изисква съдействие от военните власти"[224]. На 26 януари 1907 г. е приет закон за изменение и допълнение на чл. 167 от Наказателния закон. Той предвижда всеки, който чрез печат, публични речи, викове или подканяния на публично място, чрез картини, изображения,

---

[222] Пак там, с. 117.

[223] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 186, л. 245; а.е. 250, л. 13, 15, 80; ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 2110, л. 5–7.

[224] Стенографски дневници на XIII ОНС, IV РС, с. 523; Държавен вестник. № 3, 4 януари 1907.

фотографии, подбужда военнослужещите към престъпления или нарушения, забранени от военните закони, устави или правилници, да се наказва – в мирно време с тъмничен затвор от една до три години, а във военно време и във време на военно положение – със строг тъмничен затвор до петнайсет години[225]. Това е средство армията да бъде предпазена от посегателствата на различни политически фактори, да бъде гарантиран нейния авторитет и висок дух.

На 26 февруари 1907 г. вътрешната сигурност на страната е взривена от поредното политическо убийство. В центъра на столицата е убит министър-председателят Д. Петков. Убиецът е неуравновесен чиновник, уволнен от работа. След убийството правителството решава, че престъпления от такъв характер, с голяма обществена опасност трябва да се съдят и наказват по специален ред. Ето защо на 13 март 1907 г. то внася за разглеждане в Народното събрание "Закон за анархистите и престъпниците против държавната и обществена сигурност".

Законът предвижда лицата, водени от анархистични подбуди, сдружили се или споразумели се с цел да извършат престъпления против личната или имотната сигурност, както присъединилите се към тях и техните помагачи, да се съдят от военнополеви съдилища. Определените присъди са не по-малки от пет години строг тъмничен затвор за извършителите и от три до десет години за присъединилите си и помагачите. На военнополевите съдилища са подсъдни и делата по престъпления, извършени чрез взривни вещества (чл. 391, 392, 394 и 395 от Наказателния закон) и делата за измяна и насилнически действия против държавния глава и престолонаследника, делата за убийство, опит за убийство и тежка телесна повреда (чл. 247, 248, 263 от Наказателния закон), когато са извършени върху министър във време или по повод неговата служебна дейност, върху съдебен следовател, прокурор или върху член на състава на съда, във време или по повод на разследването или разглеждането на дело за престъпление, предвидено в настоящия закон и върху началник на войскова част или отделение, натоварено да пази обществената сигурност във време или по повод на изпълнение на служебните му задължения[226].

Този закон управляващото мнозинство замисля и прокарва на принципа на прецедента – съществуващият закон за изтребление на разбойничеството. Целта е да се създаде едно строго и бързо правосъдие срещу посягането върху обществената и държавна сигурност и по-конкретно върху олицетворяващите я държавни мъже. Опозицията твърде остро реагира на правителствения законопроект. Тя поставя под съмнение необходимостта от такъв закон и вижда в него средство за справяне с политическите противници. Основен дискусионен пункт отново се превръща неконституционното натоварване на военнополевите съдилища с разглеждане на граждански дела. Като аргументи опозицията посочва делата срещу Паница и по убийството на министър Хр. Белчев – гледани от военни съдилища

---

[225] Държавен вестник, № 44, 7 февруари 1907.

[226] Пак там, № 60, 19 март 1907.

и издали крайно пристрастни политически присъди. Правосъдният министър К. Панайодов твърдо отстоява позицията, че военнополевите съдилища действат бързо и ефективно, те са се справили с разбойничеството, следователно ще се справят и с анархизма[227].

С указ от 16 май 1907 г. се заповядва предварителното следствие по престъпленията, предвидени в закона за анархистите и извършени от граждански лица и подсъдни на полевите военни съдилища, да се произвеждат на общо основание от съответните граждански следователи. Техните заключения се предават на полевите военни прокурори за по-нататъшни разпореждания. Виновните се предават на съда от началниците на местните гарнизони. Длъжността на полеви главен военен прокурор се поема от постоянния главен военен прокурор. Полевите военни прокурори, полевите военни съдилища и главният полеви военен прокурор при разглеждане на горните дела действат въз основа отдел IV на военносъдебния устав[228].

На 21 април 1907 г. е назначен полеви военен съд, който трябва да разгледа делото по убийството на министър-председателя Д. Петков[229].

През своето управление стамболовистите демонстрират стремеж да поставят държавните интереси над партийните, включително и по отношение на армията. Но ако те успяват по отношение на нейните външнополитически задачи и използването ѝ по време на избори, изкушенията да се възползват от нейните услуги при справянето с вътрешнополитически, обществени и социални конфликти остава. Остава и изкушението да се репродуцират вече изпробвани механизми и модели, в които военното правосъдие има приоритет, ефективни в края на XIX, но неприемливи за началото на XX век.

В. При демократите

Стамболовистите натоварват военнополевите съдилища с тежестта и отговорността за справянето с най-тежките престъпления – срещу държавната и обществена сигурност. Тази извънредна задача те ще изпълняват много кратко. Стремежът към утвърждаване на демократични принципи и норми в правораздаването и въобще в обществения живот ще накара дошлите на власт на 16 януари 1908 г. демократи да отменят или ревизират редица от ограничителните закони и мерки, приети от предишното мнозинство. Сред тях е и законът за анархистите. Още на 30 юни 1908 г. депутатите Вл. Моллов и Р. Маджаров предлагат той да бъде отменен. Това е направено на 27 януари 1909 г., когато е гласуван Закон за допълнение на Наказателния закон. С това допълнение престъпленията на анархистите и тези срещу държавната и обществената сигурност

---

[227] Стенографски дневници на XIII ОНС, I ИС, с. 245–274, 281–282

[228] Систематически сборник на законите..., 1901-1907. Т. II, с. 2174–2175.

[229] ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е.186, л. 217.

стават част от гражданския наказателен закон, с което фактически са отнети правомощията на военните съдилища по тези дела[230]. Но тази стъпка не означава, че борбата срещу анархизма и социализма се сваля от дневния ред на армията. Напротив – тя се превръща в една от основните задачи на подготовката и възпитанието на офицерите и войниците. В тази връзка през април 1909 г. щабът на армията и военното министерство препоръчват на офицерите издадената от новооснованото военно издателство книга "Същността на социализма и анархизма", за да се запознаят с несъстоятелността на тези учения и се подготвят за борба против разпространяването им[231].

Технологията на политическия процес в България в началото на XX век е удивително сходна. И новият кабинет е съставен по волята на монарха и трябва да се легитимира чрез избори. Окръжните управители и околийски началници предварително искат правителството да се разпореди за изпращането на военни части в определени избирателни секции. По този повод на 21 май 1908 г. министър-председателят А. Малинов изпраща телеграма до всички окръжни управители. С нея той ги уведомява, че се е споразумял с военния министър да изпрати по-малки или по-големи войскови части в онези секции, които му били посочени в техните телеграми. "Тия войскови части, като местни малки гарнизони ще са в разположение на председателите на бюрата, така щото с тяхно съгласие и то в случай на нужда те ще могат да се ползват за запазване на реда при изборите и за гарантиране на свободата на избирателите"[232]. Така този път не опозицията, а управляващите вземат мерки предварително да осигурят съдействие на войската при провеждането на изборите. Факт е обаче, че в проведените на 25 май избори практически не се налага нейната намеса. Само в Никополската секция, както и в трета градска секция в Шумен, е искано военно съдействие, но без да се стига до инциденти[233].

На практика с тези избори войската престава да бъде активен "изборен" фактор, средство, по-скоро на управляващите, отколкото на опозицията да наложи или гарантира очаквания резултат. Тази тенденция, започнала още в началото на века се утвърждава и при изборите за V ВНС, проведени на 5 юни 1911 г. и при изборите за XV ОНС, проведени на 4 септември 1911 г.[234] За тридесетгодишен самостоятелен политически живот и деветнадесет парламентарни избори отпадането на необходимостта войската да се намесва за гарантиране на вътрешния ред по време на избори е едно трудно извоювано, но забележително постижение

---

230 ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 2336, л. 3–4; а.е. 2337, л. 1; Държавен вестник, № 42, 25 февруари 1909.

231 ЦВА, Ф. 1, оп. V, а.е. 282, л. 31.

232 ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 2501, л. 137.

233 Пак там; Стенографски дневници на XIV ОНС, I ИС, с. 547.

234 Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1979–1911. С., 2001, с. 252–255.

на българския политически живот. Това е и свидетелство за държавническа и политическа зрелост, за улягане на страстите и навлизане в един коренно нов и различен етап на развитие на обществото.

Правителството на А. Малинов се заема с решаването на един назрял и вече наложителен проблем – обявяване независимостта на България. И в това отношение то ще се опре на армията. Стачните действия на работниците по Източните железници, собственост на Турция, през септември 1908 г. му дават повод да ги овладее с помощта на българската войска, което е и стъпка към обявяване независимостта на страната[235]. Самият акт от 22 септември 1908 г., издигащ България до статута на независимо царство, изостря до краен предел отношенията ѝ с Турция. В тази обстановка правителството на Ал. Малинов може и реално разчита на българската армия като средство за дипломатически и военен натиск[236]. Неотстъпчивостта на Турция кара българската страна да предприеме конкретни стъпки с мобилизацията на осма пехотна Тунджанска дивизия в началото на януари 1909 г. Готовността на правителството за пълна мобилизация и започване на война в края на март оказват решително въздействие върху великите сили и Турция за признаване на българска независимост. По този начин армията отново триумфира в публичното пространство като символ на общонационалните интереси, на силата и решителността на българите да ги осъществят докрай.

Само година след това армията ще застане отново в центъра на общественото внимание, но с отрицателен знак. Една любовна история между петнадесетгодишно туркинче и български младеж-чиновник ще се превърне както във вътрешен, така и във външнополитически проблем. За да се омъжи, момичето иска да се покръсти и приеме християнството. Родителите ѝ протестират, че детето е малолетно, следователно и покръстването и женитбата са незаконни. Това кара вътрешният министър М. Такев да заповяда момичето да бъде върнато на родителите ѝ. Последва и съдебно решение. На 28 февруари 1910 г. момичето е настанено в полицейския участък, но много бързо той е обграден от недоволни роднини и приятели на потърпевшия, които искат освобождаването ѝ, опитват се да влязат в сградата и я замерват с камъни. За да се запази редът, полицията поисква съдействие от войската. Тя се опитва да разпръсне множеството с хладно оръжие, но последва градушка от камъни и револверни изстрели, при което са ранени подполковник Кацаров, войници и коне. След това по думите на министър-председателя "войската направи това, що трябва да направи" – дава предупредителни изстрели във въздуха и тъй като тълпата отказва да се разпръсне е заповядано да се стреля на месо. На площада остават труповете на 17 убити, а ранените са 32. Същия ден пред народните представители А. Малинов ще опише случилото се по следния

---

[235] Тодоров, Г. Търновският акт от 5 октомври 1908 г. – В: Обявяване на независимостта на България през 1908 г. С., 1989, с. 9–22.

[236] Документи по обявяване независимостта на България през 1908 година. Из тайния кабинет на княз Фердинанд. С., 1968, с. 68.

начин: "Бори се тълпа и страст против войска, която беше призована да запази закона. Тя изпълни дълга си както трябваше. Не е нейна вината, че паднаха толкова жертви; в защита на закона могат да се дадат и по-големи от тях"[237].

Русенските събития ще предизвикат широк резонанс не само защото стават в навечерието на първата външнополитическа визита на Фердинанд, вече като цар при турския султан, но и поради повишената обществена чувствителност към вътрешните прояви на армията. Въпреки опита на министър-председателя да изпревари нещата и категорично да оправдае и застане зад действията на военните, те остро са критикувани в пресата и от опозицията. От своя страна военните среди се оправдават с "некадърността на полицията", развращавана от политиците[238]. Случаят е показателен и в друго отношение. Той свидетелства за огромната отговорност на военните командири, натоварени със задачата да запазят обществения ред. Тяхното бездействие или пропускане на момента за решително действие с оръжие може да доведе до изостряне и задълбочаване на кризисната ситуация. Същото може да бъде и резултат от сляпото и буквално придържане към правилата, от прибързаната и прекомерна употреба на оръжие, което води до многочислени и ненужни човешки жертви. Случаят в Русе е точно такъв. След него самите военни се обявяват против използването на войската за потушаване на народни вълнения и още повече по време на избори. Дори и след десетилетие той ще бъде сочен като пример за нецелесъобразно и неадекватно поведение на войсковия командир. Впрочем последният не успява да преживее стреса и умира от нервно разстройство. Войската според военните трябва да се посвети на "по-важни задачи", отколкото участието във вътрешните социални и политически борби[239]. Съвсем скоро събитията действително ще подложат на изпитание способността на армията да изпълни тези "по-важни задачи".

Промяната в международноправния статут на българската държава логично предпоставя и промяна в нейния основен закон. Демократите решават, че бъдещото V Велико народно събрание, освен да утвърди независимостта и новата титла на държавния глава, трябва да внесе и някои поправки в Конституцията, наложени от изискванията на времето и от натрупания собствен държавен управленчески опит. Част от тях имат пряко отношение към войската и към нейната вътрешна роля и функции.

В последната сесия на XIV ОНС през януари 1911 г. министър-председателят внася законопроект за изменение на Конституцията. Предлага се към чл. 13, който постановява, че съдебната власт принадлежи на съдебните места и

---

[237] Стенографски дневници на XIV ОНС, II РС, с. 4613; ЦДА, Ф. 173, оп. II, а.е. 2507, л. 5–7; Марков, Г. Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998, с. 148–149.

[238] Военен глас, № 84, 5 март 1910, № 85, 11 март 1910.

[239] Дървингов, майор П. Социологически етюди на българската действителност. Военна България. С., 1911, с. 115.

лица, да се добави параграф, забраняващ всякакви изключителни съдилища и комисии. Също така да се измени чл. 72, като със закон точно се уреди състава, подсъдността и устройството на военните съдилища и да се премахне чл. 76 поради неговата неопределеност и възможности за злоупотреби[240]. На практика тези промени означават, че конституционно отпада възможността за ограничаване на гражданските и политическите свободи в България, въвеждането на военно положение и действието на военнополеви съдилища. Тези предложения се преценяват като прекалено радикални от специално натоварената от Народното събрание комисия, която трябва да прегледа и прецизира промените в Конституцията. Във внесените на второ четене и одобрени от депутатите предложения настъпват съществени корекции. На чл. 72 е предадена следната редакция – военните съдилища съдят военни лица, които са на действителна служба само "по работи криминални от военен характер". Отпада добавката към чл. 13 и тя е включена в чл. 73, като съществено е променена. В нея се казва: "Не могат да се създават изключителни съдилища или комисии по никакъв предлог и под каквото и да е наименование, освен във военно време или когато било страната, било част от нея се обяви във военно положение, съгласно с особен за това закон"[241]. С този текст демократите предлагат да бъде въведена практиката, съществуваща в Испания, Португалия и Сърбия, където военното положение е фиксирано в специален закон. Със защита на направените промени се наема сам министър-председателят А. Малинов. Той изтъква две основни предимства – премахва се практиката за действие на военни съдилища без обявено военно положение в страната и военното положение ще се обявява не с министерско постановление, а със закон. Този закон ще определи случаите, условията и гаранциите за въвеждането на военно положение. Именно изискването бъдещото Обикновено народно събрание да изработи закон за военното положение, с който да се съобразява изпълнителната власт и с който ще се ограничат произволите, Малинов определя като "най-ценното в измененията", като една "много сполучлива поправка"[242].

В направените предложения като положителен елемент може да се посочи и самия факт, че военното положение, казано условно, излиза от нелегалност и става конституционен факт, като се посочва и негова основна характеристика – действието на военнополеви съдилища. Но поправката е далеч от сполучлива, а аргументите на министър-председателя не особено прецизни. И в досегашната практика изпълнителната власт предлага, но военното положение се обявява само с княжески указ. Фактически същността и съдържанието на военното положение

---

[240] ЦДА, Ф. 173, ап. III, а.е. 2965, л. 3–14; Стенографски дневници на XIV ОНС, III РС, с. 2434–2437. За промените в Конституцията вж: Манолова, М. Парламентарното управление в България 1894–1912. С., 2000, с. 148–198; Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1879–1911. С., 2001, с. 227–300.

[241] Стенографски дневници на XIV ОНС, III РС, с. 2775–2784.

[242] Пак там, с. 2784–2785.

трябва да се определи със закон, което е по-добър вариант от съществуващия временен правилник, но отново липсват ясни и категорични конституционни критерии за условията, при които би могло да се обяви и начина, по който ще стане това обявяване. Липсва и характеристика на самото военно положение – как действат военните и граждански власти, кои лични и политически права могат да бъдат ограничавани или жертвани в името на общата сигурност и бъдеще. На практика предложението на комисията възстановява чл. 76 и то в един влошен вариант, тъй като по първоначалния конституционен текст изпълнителната власт може да посяга само на неприкосновеността на личността и на жилището, а сега се създават възможности за ограничаване на всички политически и граждански права. По един много сполучлив начин радикалдемократът проф. Й. Фаденхет ще определи, че демократите вкарват през прозореца онова, което изпъждат през вратата.

Независимо от качеството на направените предложения заслуга на Демократическата партия и на нейното правителство е въпросът за военното положение да се превърне в конституционен проблем.

Г. При народняци и прогресивнолиберали

Правителството на Демократическата партия не успява да извърши замислената промяна в Конституцията. На 16 март 1911 г. то е свалено от цар Фердинанд и управлението е поверено на коалиционно правителство, съставено от Народната и Прогресивнолибералната партии. Новото правителство провежда изборите за V ВНС и печели абсолютно мнозинство. Това мнозинство и излъчената от него нова комисия по законопроекта за изменение на Конституцията са недоволни от текста, предложен от XIV ОНС и затова внасят нови промени. По чл. 72 се предлага и ВНС приема един компромисен вариант между първоначалното предложение на Малиновия кабинет и това на комисията от XIV ОНС. То гласи: "Един особен закон ще определи кои криминални работи, извършени от военни лица на действителна служба се съдят от военни съдилища и кои – от общите съдилища"[243].

Комисията внася две твърде съществени изменения в чл. 73. Първото посочва точно условията, при които се обявява военно положение, а второто фиксира начина за неговото обявяване. Те гласят: "Във военно време, или когато, при належаща опасност, произходяща от външно нахлуване или въоръжено въстание, страната, или част от нея се обявява във военно положение и тогава действат предвидените в закона военнополеви съдилища"; "Военното положение се обявява със закон, ако Народното събрание заседава, или с указ под общата отговорност на министрите, ако не заседава. В последния случай Народното събрание се свиква в пет дни за потвърждаване на издадения указ"[244].

---

[243] Стенографски дневници на V ВНС, с. 615.

[244] Пак там, с. 719.

Направените предложения свидетелстват за една по-голяма задълбоченост, прецизност и конкретност на подхода и работата на новата комисия. За разлика от демократите, които прехвърлят отговорността за регламентацията на военното положение върху бъдещо обикновено Народно събрание, което създава опасности тази материя да бъде интерпретирана с оглед на политическа целесъобразност и следователно често променяна, сега тя трябва да стане част от конституционния текст. На второ място депутатите, макар и твърде късно, узряват да включат това, което отдавна е фиксирано във френските закони и в Органическия устав: обстоятелствата, при които в мирно време страната може да се обяви във военно положение – опасност от външно нахлуване или въоръжено въстание. Докладчикът на комисията Хр. Мутафчиев пояснява и фактически дефинира и двете понятия. Външно нахлуване е налице, когато някой въоръжен неприятел, с оръжие в ръка нахлуе в страната и заплаши целостта на територията или обществения ред и държавната сигурност. Под въоръжено въстание според него трябва да се разбира залегналото определение във френския закон за обсадното положение – въоръжено въстание е налице, когато с оръжие в ръка известни обществени слоеве или личности въстават против обществения и държавен ред и строй. На трето място – ясно е прокарано разграничение между военно време, т.е. времето, когато страната е воюваща с една или няколко други държави и времето на военно положение, при което държавата е заплашена от външно нахлуване или въоръжено въстание и действат военнополеви съдилища[245]. Четвърта положителна стъпка е въвеждането на контрол на законодателната власт над изпълнителната при обявяване на военното положение. На практика това става само от Народното събрание, което в един изключително кратък период трябва или да потвърди, или да отмени обявеното от изпълнителната власт военно положение. Целта е военното положение да бъде обявявано само в изключителни случаи, когато действително е заплашена сигурността на страната, а не на правителството.

Макар и значително подобрени и новите предложения далеч не са съвършени. И според тях съдържанието на военното положение се изчерпва с разпростирането на действието на военнополевите съдилища и върху граждански лица, без да става ясно неговото обявяване води ли до суспендирането и на други права и свободи на гражданите и ако това се допуска, то на кои и в каква степен. Това се осъзнава от авторите на поправките и те предлагат тези проблеми да бъдат развити в специален закон, приет от ОНС, който да посочи последствията за личността в условията на военно положение. За съжаление това условие не е включено в текста на Конституцията и закон за военното положение не е приет, а в сила остават правилници за службата по време на военно положение. Неизяснен остава и въпросът как се процедира в случай, че Народното събрание не е в сесия или

[245] Член 1097 от Военносъдебния закон постановява, че: "под военно време се разбира времето от деня, в който е обявена обща мобилизация на въоръжените сили в царството до деня, когато е обявена демобилизация".

няма избрано Народно събрание. Кой свиква народните представители и как се провеждат избори за пет дни – това са въпроси, които остават без отговор.

Предложенията на комисията, които макар и не съвсем точно, са копие на френския модел на обсадно положение и стават обект на оживена дискусия. Представителите на опозицията: Р. Маджаров – демократ, проф. Й. Фаденхехт – радикалдемократ и Кр. Пастухов – широк социалист, като цяло защитават една обща теза. Според нея военнополевите съдилища и военното положение в България, с изключение на това обявено за справяне с разбойничеството в Североизточна България, са политически инструмент за разправа с опозицията. Те са анахронизъм и нямат място в българския държавен, политически и обществен живот. Властта може да прибягва до помощта на армията за справяне с предизвикателствата и посегателства срещу обществения ред и сигурността на страната, но единствено гражданското правосъдие трябва да наказва техните извършители. Според тях трябва да се следва белгийския конституционен модел, който не допуска военно положение и военни съдилища[246].

В подкрепа на предложените от комисията промени се изказват Б. Рашев, П. Пешев – либерал, д-р. И. Момчилов – народнолиберал, министър П. Абрашев. Техните аргументи се свеждат до очевидния факт, че България не е Белгия. Страната ни не е гарантирана от външни заплахи и нахлувания, собственият ни държавен и институционален опит е минимален, политическите и социални страсти се намират в състояние на кипеж. При тези обстоятелства повече от необходимо е държавата да има възможност да се защити, като отнеме или ограничи правата и свободите, но да запази правата и свободите на всички. Това средство, тази възможност са военното положение и военните съдилища, чрез които да се запазят обществения ред и сигурността на страната. Прибягването до военното положение и до военните съдилища те разглеждат като наложена държавна необходимост, а не като политическа злоупотреба и считат, че с промените се създават солидни гаранции срещу произволното използване на института на военното положение При гласуването проектът на комисията е подкрепен с 310 – от 426 гласа. Единодушно обаче е гласуването за отмяната на чл. 76, с което българската Конституция се доближава до най-демократичните конституционни образци, недопускащи никакво възпиране, на което и да е конституционно постановление.

С работата на V-то Велико народно събрание приключва един етап в институционалното и правно изграждане на българската държава. Решила основни вътрешни и външнополитически въпроси, тя насочва своите усилия към най-тежкия и най-болезнен въпрос – този за довършването на националното освобождение и обединение. Решаването на този въпрос, освен от стопанските усилия на цялото общество, от дипломатическите умения на царя и управляващите, в най-голяма степен зависи от възможностите на българската армия. Изостряното

[246] Стенографски дневници на V ВНС, с. 720–731, 734–744.

на ситуацията на Балканите, кризата в Турция и оформянето на Балканския съюз ще доведе до началото на Балканската война. За армията нейното начало е 17 септември 1912 г., когато с указ № 5 българският цар постановява да се направи обща мобилизация на въоръжените сили в царството. С указ № 6 от същата дата цялото царство е обявено във военно положение. Пак на същата дата е издаден и указ, който постановява всички военни съдилища да се преименуват в полеви военни съдилища. При разглеждането на делата те трябва да се ръководят от раздел IV на Военно-съдебния закон и да прилагат наказанията, предвидени от Военнонаказателния за военно време, като съгласно статия 52 от Закона за углавното съдопроизводство, статия 150 и 999 от Военносъдебния закон и статия 247 от Военнонаказателния закон действието на военнополевите съдилища се разпростира и върху гражданските лица, обвинени в следните престъпления: измяна, предателство, насилствени действия и оскърбление против държавния глава и членовете на семейството му, престъпления против властта, против носенето на военната служба и против държавната военна сила, престъпления против обществения ред, за разврат, лишаване от живот, телесна повреда, кражба, грабеж, повреждане на имот, за общоопасни престъпления и престъпленията на анархистите. За горните престъпления гражданските лица се предават на полевите военни съдилища от военните началници и комендантите. Указът определя и районите на трите военнополеви съдилища – Софийски, Пловдивски и Русенски. Присъдите на тези съдилища се потвърждават или отменят от царя[247].

За одобряването на тези укази така, както е предвидено в Конституцията, след пет дни, на 22 септември, е свикана извънредна сесия на XV ОНС. В тронното слово на царя народните представители се призовават да одобрят обявяването на военното положение съгласно чл. 73 от Конституцията, което е и направено. Депутатите гласуват и изменение във Военнонаказателния закон. Според променената статия 30 полевите военни съдилища се състоят от един председател и двама члена, а според статия 32 за членове на полевите военни съдилища се назначават от началник-щаба на действащата армия двама офицери без разлика на чин и служебно положение, а в полските полеви военни съдилища – двама офицери по разпореждане командващите на отделните армии. При съденето на офицери се съблюдава правилото председателят и членовете на военнополевия съд да бъдат по-старши по чин или производство от подсъдимия, а при съденето на граждански лица – председателят и по възможност един от членовете да бъдат с юридическо образование.

Дни преди началото на Балканската война на 27 септември 1912 г. е публикуван нов Временен правилник за службата по време на военно положение. В него отпада текстът, според който местата, обявени във военно положение, се разпределят на райони със заповед на военното ведомство. Претърсвания по домовете се разрешават само за "граждани, подозрени в престъпни намерения". Уточнени

[247] Държавен вестник, № 210, 17 септември 1912.

са функциите на военните прокурори, следователите, които освен граждански, могат да бъдат и военни лица[248].

Коалиционното правителство на народняците и прогресивнолиберали финализира един продължителен процес на регламентиране на вътрешните функции на войската, които намират своето задоволително конституционно решение. Точно на това правителство ще се наложи почти веднага да приложи новата регламентация в условията на реално военно време, когато редът и сигурността в страната ще са предпоставка и условие армията да изпълни своето основно предназначение – "да бъде употребявана за достигането и разрешаването на историческите отечествени идеали".

[248] Държавен вестник, № 218, 27 септември 1912 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Появата на армията в българското публично пространство представлява едно от най значимите събития, резултат от Руско-турската война. Символ на възраждащата се българска държавност, армията се превръща в обект на сериозни грижи и внимание както от страна на управляващите, така и на цялото българско общество. Изграждана като най-мощен инструмент за налагане на държавната воля, за защита на държавния суверенитет и постигане на историческите задачи и идеали на българския народ, върху българската армия ляга и отговорността да гарантира обществения ред и вътрешната сигурност тогава, когато административните и полицейски органи не разполагат с необходимия капацитет и ресурс. Това е една сложна и деликатна, макар и второстепенна за армията задача, защото нейните вътрешни или полицейски функции са от огромна значимост за държавата и обществото, последно и крайно средство за тяхното съхраняване и развитие. Въпреки че е спорадична и лишена от славата и лаврите, които носят успехите срещу чуждия неприятел, този тип намеса на армията, като проява на кризисни явления и кризисни решения, е много важен показател за общото ниво и състояние на българското общество. Вътрешното военно вмешателство, насочено не срещу чужди, а срещу свои, е заредено дори с повече драматизъм, с повече отговорност и със също толкова опасни последици за цялото, които биха се появили в резултат от едно външно нахлуване. Последното важи с още по-голяма сила в случай, че заинтересовани държавни или политически фактори използват войската за постигане на определени конюнктурни и егоистично ограничени цели или самата войска прояви самоинициатива и се опита да наложи на обществото своите разбирания за държавно устройство, вътрешна и външна политика.

Различни фактори определят поведението на армията при изпълнението на нейните вътрешни задачи. Това са Русия, върховният главнокомандващ – княз Батенберг и княз/цар Фердинанд, политическите партии, ръководството на войската и самите офицери. Общото между тях е принципният стремеж да отграничат и не допуснат армията до намеса във вътрешнополитическия живот. Свидетелство за това са законовите забрани военните чинове да участват в изборите, както десетките заповеди на висшето военно началство за недопускане на политическа агитация и прояви, за членуване в политически и тайни организации и дружества, чиито цели са в противоречие с назначението и духа на армията, на дисциплината и морала в нея. Обща е и лекотата, с които всички тези фактори прибягват и използват армията във вътрешнополитически план за постигане на цели, различни от опазването на реда и сигурността. В това отношение могат да бъдат очертани два периода – от създаването на българската армия до 1887 и от

1887 до 1912 г. Тези граници имат условен характер, тъй като и след 1887 г. се проявяват рецидиви на политическа злоупотреба с армията.

Тенденцията на постепенно нормативно усъвършенстване и издигане на практическата стабилизираща роля на армията в обществения живот в първите години след Освобождението е минирана от стремежите на Русия, княз Батенберг и политическите сили да я използват като инструмент за реализиране и достигане на собствени цели, дори с цената на реда и сигурността в страната. Последните са заплашени от едно изначално противоречие, породено от факта, че армията през този период е не просто вътрешнобългарски проблем, а проблем на стратегическото присъствие и бъдеще на Русия на Балканите, средство за нейния контрол върху политическото развитие на младото княжество. Този факт е в основата на конфликта с първия български княз, който се стреми да се откъсне от руската опека и влезе в конституционните си права на главнокомандващ и държавен глава. Русия ревниво и твърдо ще отстоява своите права, което няма да ѝ попречи да подкрепи опита на Батенберг да промени държавното устройство с помощта на руския военен министър и руските офицери в България – в крайна сметка това не засяга руския приоритет по отношение на армията и би трябвало до доведе до засилване на руското влияние. Но тя въобще не се поколебава чрез своите дипломатически и военни представители да използва армията като инструмент за натиск и заплаха срещу Батенберг тогава, когато той проявява склонност към самостоятелност и желание да поеме нейното командване. След като изтеглянето на руския военен министър и руските офицери през септември 1885 г. не довежда до абдикацията на българския княз, Русия ще заложи на преданите ѝ български офицери да осъществят нейните искания и да поставят на власт правителство, което безпрекословно би следвало волята ѝ. Намеренията на Русия са реализирани наполовина и тогава тя ще се опита да предизвика въстание сред войската и населението за сваляне на регентството, продължило политиката на Батенберг. Събитията от август 1886 до февруари 1887 г. ще предизвикат най-драматичното разделение и противопоставяне на армията, дестабилизиране на вътрешната и външна сигурност на страната и ще заплашат нейното бъдеще. Именно в този момент огромното мнозинство от армията ще застане зад националната кауза и ще защити законния ред, свободата и самостоятелността на младата държавата. Оттук насетне Русия ще се откаже от претенциите си върху българската войска, но последната ще плати твърде висока цена, тъй като при отстояването на една справедлива кауза българското политическо и военно ръководство ще допусне несправедливи и незаконни действия, осъществени от армията и военните съдилища. За разлика от Батенберг, който, изправен пред изкушението за радикални устройствени промени и противодействието на Русия, въвлича армията в действия, противни на нейните основни задължения, Фердинанд ще се окаже в значително по-благоприятна обстановка. Неговите основни усилия ще бъдат насочени към спечелване на офицерството и предотвратяване на появата на нелегитимни военни формирования, пък били те и с високо патри-

отични цели. В това отношение той, поучен от опита на предшественика си и от този на съседните държави, успява да консолидира българското офицерство и да не допусне антидинастични и антидържавни действия.

Още със своето появяване политическите партии осъзнават и оценяват огромните възможности на армията както във вътрешен, така и във външен план. Като цяло те се стремят да пазят нейния авторитет и позиции с оглед на нейното основно предназначение – довършването на националното освобождение и обединение. Но и тяхното поведение е далеч от принципната устойчивост и последователност. С оглед на конкретния момент, с оглед на това дали са на власт или в опозиция, те по различен начин интерпретират и се възползват от въоръжената сила както за да вземат властта и управлението, така и за тяхното запазване. Като достижение на българския политически елит трябва обаче да се отбележи, че през целия този период то не изтървава контрола върху армията и не допуска да се стигне до военна диктатура.

Поемането на ръководството на армията от български офицери става при извънредни и изключително тежки вътрешни и външни условия. Това дава отражение върху поведението на военните министри и техните помощници. От една страна, те следват линията на политическото ръководство, склонни са към налагане на силови и не съвсем законни мерки за запазване на вътрешния ред и сигурност. От друга страна – те се стремят да запазят известна политическа и административна самостоятелност, да налагат собствени решения дори на такива, противоречащи на волята на управляващите и дори на княза. Самото офицерство, разкъсано между дълга си към Отечеството и върховния главнокомандващ и признателността и съзнанието за обща съдба и бъдеще с Русия, трудно намира баланс в поведението си и става лесно средство за манипулация и прекрачване границата на лоялността и законността.

Русия, държавният глава, политическите партии и военното ръководство са и факторите, които създават и нормативната и законова база, регламентираща легитимното използване на войската във вътрешен план.

В това отношение първостепенна е ролята на Русия, на руските военни министри и офицери. Именно от Русия са привнесени в България основните правила и закони, както и практическото поведение, свързано със съдействието, което войската дава на гражданските власти и ролята ѝ при военно положение. Руският модел, даващ превес на администрацията над войската, определящ широки граници на възможността армията да се използва като полицейска сила, добре ще се впише в незрелите българските условия, характеризиращи се с липсата на традиции, опит, институционална и правна култура. Силовото налагане на решения – държавни, политически, партийни, все с помощта на армията, макар и неприемливи от гледна точка на класическата демокрация, се превръщат в практика, независимо от това кой стои на власт, независимо от заклинанията и заклеймяванията на Конституцията, демокрацията, гражданските и политическите права и

свободи. В това отношение несъвършените постановления на Търновската конституция също дават своя отрицателен принос.

В три документа от 1879, 1884 и 1891 г. се регламентира съдействието, което армията дава на полицията и администрацията. Налага се тенденцията да се увеличава броят на лицата от гражданското ведомство и случаите, при които може да се призовават военни части за опазване реда и сигурността. Администрацията, освен че има право да повиква и отзовава войската, определя и конкретните задачи, които тя трябва да постигне и средствата, с които да ги постигне. Тези възможности са фиксирани и в законите за окръжните управители и околийските началници, както и в правилата и закона за полицията. Прави впечатление липсата на съгласуваност между тези нормативни актове, наличието на противоречащи си постановления, честото им дописване с отделни заповеди – циркулярни, окръжни, което създава хаос и трудности при приложението. Натрупаният опит ще доведе до принципна промяна през 1900 г., когато приетият нов Правилник за съдействие ще ограничи правомощията на административната власт по отношение на войската и ще даде на последната по-голяма самостоятелност, право да подчинява полицейските и административни органи. Отговорността на военните нараства значително, но се ограничават и възможностите за произволно и неправомерно използване на военна сила. Това скъсване с руския модел ще се окаже успешно и през следващите години рязко ще се ограничат публичните прояви на армията за запазване на обществения ред и вътрешна сигурност.

Перманентно задължение на армията още от първите избори става опазването на обществения ред и спокойствие в изборния ден. Основна причина за това е слабостта и политическата обвързаност на полицията. Единствен законът от 1882 г. отстранява армията от изборите, но с новия закон от 1883 г. това задължение отново ѝ е вменено. След изборите през 1896 г. управляващата Народна партия предприема промени в избирателния закон, които отнемат правото на председателя на изборното бюро да иска пряко военно съдействие, предоставяйки на администрацията да прецени дали и до колко то е необходимо. Това създава възможности за големи изборни злоупотреби и през 1901 г. нов изборен закон не само ще върне на председателя това право, но и ще му даде възможност предварително да иска военно съдействие за гарантиране на обществения ред. Това действително натоварва войската с големи задължения, изкушава политическите представители към злоупотреби с военното присъствие, но общото успокояване на политическите страсти и коректното поведение на войската ще доведе до практическото отпадане на необходимостта от нейното постоянно викане и използване по време на избори. Това е едно голямо постижение на българската политическа класа и на българското общество в навечерието на Балканската война. И тук не се минава без противоречия между правилниците за съдействие и избирателните закони, които с голямо закъснение ще бъдат изгладени. Като принципно положение в избирателната практика заляга правилото войска да не бъде

викана за опазване на обществения ред по време на местни избори – общински, околийски и окръжни.

Твърде сложен ще се окаже казусът с военното положение като крайно средство на държавата за запазване на вътрешната сигурност. И тук ще се сблъскат руската практика чрез постановленията на Военносъдебния и Военнонаказателния закон, конкретните действия на руските военни министри и офицери при борбата с разбойничеството, несъвършените, неконкретни и неточни постановления на Търновската конституция. Липсата на разработен правен статут не само няма да попречи, а дори ще стимулира управляващите от различни политически партии твърде често да прибягват до тази мярка. До 1912 г. военно положение ще бъде обявено в двайсет и четири случая, от които пет в цялата страна и деветнайсет в отделни окръзи и околии. От формална страна при обявяване на военно положение почти никога не са спазвани изискванията на Конституцията. Указите са издавани не само от Министерския съвет, а и от отделни министерства. Те са приподписани кога от един, кога от няколко министри, а има и случаи, когато чиновници обявяват военно положение. Обявяването на военно положение е съпроводено с убеждение на управляващите, че то им дава право да управляват без и въпреки Конституцията, да нарушават правата на гражданите, да вършат безобразия. Твърде произволно и широко те тълкуват и условията и необходимостта, налагащи военно положение, ръководени често от конюнктурни политически мотиви, отколкото от действителен стремеж да се спаси Отечеството. Сложната материя на военното положение се регламентира с един обикновен правилник едва през 1900 г., като чак през 1911 г. тази регламентация заляга в конституционния текст. Противоречията между правата, които правилникът дава на войската и конституционните норми, остават.

Използването или по-скоро злоупотребата с армията при опазването на вътрешния ред не може да омаловажи нейните огромни действителни заслуги при справянето с разбойничеството. Първоначално насочено срещу държавата и държавните власти, подстрекавано отвън и взело застрашителни размери, разбойничеството е овладяно и сигурността на страната запазена благодарение на енергичните и решителни действия на българската армия. И в следващите години правителствата независимо от своя партиен произход ще разчитат именно на армията, за да гарантират на мирното население защита, спокойствие и перспектива. Като цяло коректното поведение на армията по време на избори, на големи обществени прояви, неоценимата ѝ помощ при природни катаклизми създава сред обществото чувство на респект, но и на доверие и уважение. Отношение, което няма да бъде помрачено дори от най-критични ситуации – Садина, събитията от 1900 г., русенската случка.

Въпреки противоречивите си публични прояви българската армия и българските управляващи натрупват и осмислят един богат опит, който ще служи и в бъдеще при правното и практическо регламентиране на ролята на армията в обществения живот.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архивни документи и материали

Централен военен архив – Велико Търново

Фонд 1 – Канцелария на Министерството на войната
Фонд 22
Фонд 42-п
Фонд 724
Фонд 756
Фонд 991-з
Фонд 1521
Фонд 1930
Фонд 2612
Жеков, Н. Влиянието на политическите и партийнополитически борби върху развитието и подготовката на армията до Балканската война. Ръкопис, № 3495.

Централен държавен архив на Република България – София

Фонд 3 – Монархически институт.
Фонд 52 – Рачо Петров
Фонд 173 – Народно събрание
Фонд 248 – Вълко Велчев
Фонд 284 – Министерски съвет
Фонд 313 – Васил Радославов

Български исторически архив при Народната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" – София

Фонд 11 – Драган Цанков
Фонд 263 – Васил Радославов
Фонд 271 – Княз Александър Батенберг
Фонд 290 – Димитър Греков
Фонд 342 – Сава Муткуров
Фонд 740 – Генерал Никола Петров
Фонд 758 – Генерал Йохан Казимир Густафович Ернрот.

Научен архив при Българската академия на науките – София

Ф. 45 к – Васил Радославов

2. Публикувани документи

Авантюрите на руския царизъм в България. По документите на царските архиви. Варна, 1991.

Алманахъ на българската конституция. Пловдив, 1911.

Архив на Възраждането. Т. II. Документи по съединението. Под редакцията на Д-ръ Д. Т. Страшимировъ. С., 1908.

Архивите говорят. Руско-турската война (1877–1879). Дневници, спомени, записки, кореспонденция. С., 1998.

България в австро-унгарските дипломатически документи 1879–1885. Т. I. С., 1993.

Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. II. С., 1984.

Българската държавност в актове и документи. С., 1981.

Българската земска войска 1878–1879 г. Създаване на Българската войска след Освободителната руско-турска война 1877–1878 г. Сборник от документи и материали. С., 1959.

Българската армия при възшествието на Негово Царско Височество Княза на българския престол и днес. Двадесетгодишнината от царуването му. С., 1907.

Военно-съдебен уставъ. Уставъ военно-судебный. С., 1885.

Воинскій уставъ о наказаніяхъ. С., 1879.

Възкресението на България. Търновската конституция и закони на Българското княжество 1879-1882. С., 2003.

Външната политика на България. Документи. Т. I–III. С., 1995.

Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1901.

Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1915.

Дисциплинарный устав. С., 1879.

Доклад на Парламентарната анкетна комисия с прибавление на документи, намерени в архивите на разните учреждения в Княжеството. С. 1895.

Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление в България отъ 1877–1879 год. Събралъ и коментиралъ бившиятъ чиновникъ в Канцеларията на императорския руски комисаръ в България Статски Съветникъ Муратовъ. С., 1905.

Документи из секретните архиви на Руското правителство. Политиката на Русия към България от Освобождението до сега. С., 1893.

Документи по обявяването независимостта на България през 1908 година. Из тайния кабинет на княз Ферденанд. С., 1968.

Документи по превратътъ на деветий августъ. С предисловие отъ З. Стояновъ. С., 1887.

Военно-статистическій обзоръ Княжества болгарского и стратегическое его значеніе в случае войны Россіи с Турецію и с Австріей. С.-Петербургъ, 1881.

Жечева, С. Бунтовете на офицерите русофили от българската армия в Русе и Силистра през 1887 г., отразени в австро-унгарската дипломатическа кореспонденция. ИДА, Т. 58. С., 1989.

Конституция на Българското княжество. Фототипно издание. Пловдив, 1991.

Органическый устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. III. Борьба России и болгарского народа за созидание болгарского государства (1878–1879). М., 1967.

Паприков, Ст. Сборник на приказите, указите и циркулярите, издадени по военното ведомство от 1879 до 1887. С., 1887; Сборник на указите, приказите и циркулярите по военното ведомство. Първо допълнение за 1887 г. С., 1888.

Пенчев, Т. Пълен указател на законите в България от Освобождението ѝ до 30 юний 1939 г. С., 1939.

Петров, П. Участие на мохамедани в борбата с разбойничеството (укази и заповеди от 1879–1900 г.). ВИС, 1989, № 4

Сборник матеріалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–1879 гг. Под ред. Н. Р. Овсяного. Вып. 1-6. С.-Петербургъ 1903–1907.

Сборник на действащите съдебни закони в Царството (1878–1937). Ч. II. С., 1937.

Сборник от действащите закони в Княжество България по Министерството на вътрешните работи и Военното министерство. (За 1878 год. до 2-й февруари 1896 г.). С., 1896.

Сборник от извлечения изъ решенията на Главния военно касационен съдъ постановени презъ 1879–1906 г. С., 1907.

Стамболов, Ст. Личен архив. Т. I–XI. С., 1997–2002.

Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886. С., 1985.

Хрусанов, И. Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877–1878 до 1 януарий 1901 г. Т. I–II. С., 1901, 1902; Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство 1901–1907 г. (I допълнение). Т. I–II. С., 1908.

Уставъ Военно-судебный. С., 1879.

Устав войнскій. С.,1879. УБ 200216

Уставъ за гарнизонната служба. С., 1908.

3. Дневници, спомени, ръкописи и брошури

Балабанов, М. Български министър при руския цар Александър III. С., 1907.

Бозвелиев, К. Моите спомени. С., 1993.

Вазов, Г. В пустините на Средна Азия. С., 1993.

Васильовъ, Т. Животъ и спомени. С., 1938.

Ганчев, Д. Спомени за княжеското време. С., 1973.

Головин, А. Ф. Князъ Александъръ Българский (1879–1885). Варна, 1897.

Гюлмезов, Хр. П. I. Капитанъ Узатисъ и убиването на мадамъ Скобелева (1879–1880). II. Четата на капитана Набокова (1887). Исторически разкази из съвременния български живот. С., 1910.

Дневник Д. А. Милютина. 1878–1880. Т. III; 1881–1882. Т. IV. М., 1950.

Иванов, Н. Спомени 1861–1918, Кн. I. С., 1996. Кн. II. С., 1997.

Икономов, Т. Мемоари. С., 1973.

Иречек, К. Български дневник., Т. I–II. С., 1995.

Кох, А. Княз Александър Батенберг. Истината за царуването му в България. С., б.г.

Маринов, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Ч. I–II. С., 1992

Мететелов, Д. История на военно-съдебната част. С., 1929 – ръкопис, Военноисторическа библиотека.

Мосолов, А. България 1878–1883. С., 1936.

Начович, Г. Из дневниците. С.,1999.

Паренсов, П. Изъ прошлаго. Воспоминанія офицера генеральнаго штаба. Ч. 4-я. Въ Болгаріи. Ч. 5-я. Черезъ 30-ть летъ. С.-Петурбургъ, 1908.

Пешев, П. Исторически събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. С., 1993.

Превратът на деветий (9) август 1886. Русе, 1886.

Стоилов, д-р К. Дневник. Ч. I–II. С., 1996.

Рачо Петрова, Султана. Моите спомени. С., 1991.

Юруков, Д. Спомени из политическия живот на България. С., 1932.

4. Периодични издания

Вестници

Държавен вестник, Военни известия.

Списания

Военен журнал, Военноисторически сборник, Известия на Българското историческо дружество, Известия на държавните архиви, Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество. Исторически архив, Исторически преглед.

Стенографски дневници на I–XV ОНС; V ВНС.

5. Литература

Аврамов, Л. Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България 1879–2001. Исторически аспекти. Варна, 2002.

Агура, Г. Военно-углавно право. Ч. I. 1887.

Агура, Г. Военно-углавно право. Т. I–II. С., 1889–1890.

Агура, Г. По измененията на чл. 72 от Конституцията. С., 1911.

Александров, Е., А. Гицов. Армия и власт. С., 1977.

Арнаудов, И. Философски проблеми на военното дело и войната. С., 1986.

Баламезов, Ст. Конституционно право. Ч. I–III. С., 1993.

Балканский, М. Военна етика. Войската и нейния нравствен елемент. С., 1908.

Белинов, Ив. Офицерско-емигрантският въпрос. Опит за разяснение причините на неговото възникване и указване един способ за неговото разрешавание. Р., 1895

Бешков, Л. Селските вълнения и бунтът на добруджанските селяни при Дуранкулак 1900 г. С., 1970.

Бешлер, Ж. Държавата. С., 1995.

Блек, С. Установяване на конституционно управление в България. С., 1996.

Блекуел. Енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997.

Божинов, Ив. Стремежите на руската дипломация, борбата ѝ против обединението на българския народ 1773–1913. С., 1914.

Бончев, М. Полицейско право. С., 1942.

Бунтът на русофилите. Сто години от бунта на русофилите (1887–1987). Научна конференция, състояла се в Русе на 13 март 1987 г. (доклади и научни съобщения). Русе, 1989.

Българската армия 1877–1919. С., 1988.

Вебер, М. Социология на господството. Социология на религията. С., 1992.

Велчев, В. Принос към новата ни история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторският режим и борбата против него. С., 1922.

Военный энциклопедический словарь. М., 1983.

Вълков, Г. Не е ли задължена нашата историография към един голям приятел на България? – В: Исторически преглед, № 4/1970.

Вълков, Г. Диалогът Паренсов – Батенберг. С., 1971.

Вълков, Г. Възникване, развитие и уреждане на "Военния въпрос" (1883). ИИВИ и ВИНД. Т. 19–20. С., 1972.

Вълков, Г. Създаване, развитие и роля на Народното опълчение в България (1880–1891). – В: Исторически преглед, № 2/1974.

Вълков, Г. Въоръжените сили на Княжество България като класово-политически фактор (1879–1885). – Във: ВИС, № 3/1977.

Вълков, Г. Руските учители на българското войнство. С., 1977.

Вълков, Г. Военният аспект на българо-руските отношения (1877–1885) – В: Изследвания по българска история. Т. III. Външната политика на България (1878–1944). С., 1978.

Вълов, В. Бунтовете в българската войска 1886–1887. – Във: ВИС, № 4/1955.

Вълчев, Д. Държавна власт и народен суверенитет. С., 1996.

Ганчев, Ал. Българската войска при първия военен министър генерал П. Паренсов. – Във: ВИС, № 30/1937.

Генов, Г. Ст. "Железният мъж" или – принос към биографията на финландеца К. Ернрот – участник в освобождението на България, неин военен министър и премиер (1877–1881). – В: Исторически архив, № 6–7/1999.

Гешева, Й. Държавната институция Велико народно събрание 1979–1911. С., 2001.

Гешева, Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност 1884–1923. С., 2003.

Гиргинов, Т. Исторически развой на съвременна България от Възраждането до Балканските войни. Книга първа. Политически развой. – Във: ВИС, № 4/1934.

Григоров, К. Армията и военното правосъдие. С., 1925.

Григоров, К. Съдействието то войската на гражданските власти. С., 1939.

Грънчаров, М. Изстъпленията срещу българите по време на Руско-турската война 1877–1878 г. – В: 120 години от освобождението на Плевен и Плевенската епопея. Враца, 1998.

Грънчаров, Ст. Офицерството и политическият живот в България през периода 1886–1894 г. – В: ИИВИ и ВИНД, Т. 33, 1982.

Грънчаров, Ст. Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894. С., 1984.

Грънчаров, Ст. България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986.

Гълбрайт, Дж. К. Анатомия на властта. С., 1993.

Делев, Хр. Войската, полицията и техните взаимоотношения в правовата държава, С., 1935.

Дерюжинскій, В. Ф. Habeas Corpus Актъ и его пріостановка по англійскому праву. Юрьев, 1895.

Джумалиев, Г. Института на военното положение от гледище на административното и конституционно право. – Във: Военен журнал, № 17/1934.

Димитров, И. Князът, Конституцията и народът. С., 2001.

Димитров, И. Преди 100 години. Съединението. Исторически очерк. С., 1985.

Димитров, Т. Процесът срещу майор Коста Паница през 1890 година. – Във: ВИС, № 2/1990.

Д. М. Военните съдилища като необходим институт на военната организация. – Във: Военен журнал, № 4–5/1901.

Дневник Д. А. Милютина. Т. III, 1878–1880. М., 1950. Т. IV, 1881–1882, М., 1950.

Друцкой, князь С. А. Причины невмененія въ военно-уголовномъ праве. Варшава, 1902.

Дървингов, П. Социологически етюди на българската действителност. Военна България. С., 1911.

Дюверже, М. Социология на политиката. С., 1999.

Елдъров, Св. Тайните офицерски братства в Българската армия и освободителните борби на Македония и Одринско 1897–1912. С., 1993.

Жеков, Н. Българското войнство 1878–1928 г. С., б.г.

Запрянов, К. Революционни прояви във Военното училище (от създаването му) до победата на социалистическата революция в България. – Във: ВИС, № 1/1977.

Иванов, Ал. Армията и тълпата. С., 1912.

Иванов, Д. Властта. Философско-исторически анализ. С., 1994.

Иванов, Т. Подготовката на русофилския бунт в Силистренски окръг през 1888 г. – В: Известия на Националния музей – Варна. Т. 11. В., 1975.

Иречек, К. Княжество България. Ч. I. Българската държава. Пловдив 1899.

Иречек, К. Пътувания по България. С., 1899.

История на Сръбско-българската война 1885 год. С., 1925.

Йелавич, Б. История на Балканите XVII–XIX век. Т. I. С., 2003

Казанджиев, Ст. Военно положение. Военен журнал, № 7/1895.

Калчев, К. Генерал Данаил Николаев. Биографичен портрет. С., 1995.

Караманов, Вл. Разформироването на Струмския полк, изгарянето на знамето му и разпръскването на войниците му по другите полкове. – Във: ВИС, № 36/1936.

Капасимеонов, Г. Политика и политически институции. С., 1997.

Киров, Ст. Кратък курс по общо държавно право, Ч. I–II, С., 1919.

Киров, Ст. Член 47 от Конституцията и суспендирането на някои членове от закона за чиновниците. С., 1903.

Киров, Ст. Критически поглед върху текста на българската Конституция. С., 1905.

Киров, Ст. Кратък курс по общо държавно право. Ч. I–II. С., 1919.

Киров, Ст. Правата на българските граждани. С., 1942.

Клаузевиц, Карл фон. Теория на голямата война. С., 2001.

Колингууд, Р. Дж. Идеята за историята. С., 1995.

Косик, В. Още за държавния преврат в княжество България през 1881 г. – В: Исторически преглед, № 7/1988.

Косик, В. Русская политика в Болгарии 1879–1886. М., 1991.

Костов, Е. Рачо Петров. Офицерът. Политикът. Гражданинът. С., 2004.

Краев, Ст. Военно-наказателний закон, изд.1888 г. С., 1893.

Крачунов, К. Дипломатична история на България (1885–1915). Т. I, Великите държави и България (1886–87). С., 1928.

Косев, Д. Селското движение в България в края на XIX в. Основаването на БЗНС и отношението на БРСДП към селския въпрос. – В: Исторически преглед, № 5/1948–1949.

Кузминъ-Каравеевъ, В. Д. Военно-уголовное право. С.-Петербургъ, 1895.

Кьонигсльов, Й. фон. Фердинанд Български. С., 1998.

Луков, А. Полиция и отношенията и с другите власти. С., 1930.

Мадол, Х. Фердинанд, цар на българите. С., 1992.

Манолова, М. Парламентаризмът в България 1879–1894. С., 1989.

Манолова, М. Парламентарното управление в България 1894–1912. С., 2000.

Маринов, И. Бунтовете на русофилите в Силистра и Русе през 1887 г. – Във: ВИС, № 1/1972.

Маринов, И. Бунтът на русофилите в Сливен през 1886. – Във: ВИС, № 2/1982.

Маринов, И. Майор Олимпи Панов. – Във: ИИВИ и ВИНД. Т. 35. 1983.

Марков, Г. Върховете привличат мълнии. Покушения и политика в България 1878–1919. С., 1989.

Марков, Г. Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998.

Мартыненко, А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. Киев, 1967.

Методиев, В. Министерският съвет в България. Началото. 1879–1886. С., 1999.

Миланов, П. Идеята за създаването на военна партия в България по страниците на политическия печат (юли–август 1895 г.). – Във: ВИС, № 5/1987.

Миланов, П. Към опита за разрешаване на офицерско-емигрантския въпрос през периода 1894–1898. – Във: ИИВИ и ВИНД. С., Т. 43. 1987.

Милюков, П. Българската конституция. С., 1905.

Митев, Й. Съединението 1885. С., 1980. Армията и нейната роля в превратите и политическата криза през 80-те години на XIX век. – В: България 1300. Доклади на III конгрес на БИД. Т. III. С., 1983.

Митев, Тр. Причини за абдикацията на княз Ал. Батенберг. – В: Исторически преглед. № 6/1979.

Митев, Тр. Разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос през 90-те години на XIX век. – Във: ВИС. № 1/1981.

Митев, Тр. Последният емигрантски план за отстраняване на княз Фердинанд от българския престол през 1894 г. – Във: ВИС. № 2/1984.

Назърска, Ж. Разбойничеството и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879–1885). – Във: ВИС. № 2/1997.

Николаев, д-р Н. П. Войската в парламентарната държава. С., 1927.

Николаев, д-р Н. П. Административното устройство на българската държава. С., 1943.

Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов, 1894–1899. С., 1986.

Опазване на обществения ред. Ч. I–II. С., 2001,

Панайотовъ, д-ръ Ив. Българската криза и Европа (1885–1889). Принос към предисторията на европейската война. Ч. I. С., 1924.

Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894. С., 1972.

Петков, Д. Мисли върху организацията на българската войска. С., 1895.

Петков, П. Ст. Климент Браницки и Търновски като министър-председател на княжество България. – В: Исторически преглед, № 5/1994–1995.

Петков, П. Климент Браницки и Търновски (Васил Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. В. Търново, 2000.

Петров, Д. Необходимостта и значението на въоръжената сила в държавата (от юридическа гледна точка). – Във: Военен журнал. № 11/1904.

Петров, М. Българо-руски политически отношения в навечерието и по време на пълномощията (1879–1883). – В: Исторически преглед, № 6/1881.

Петров, М., И. Стоянов. Политиката на първото българско правителство след Освобождението (юли–ноември 1879 г.). – В: Исторически преглед. № 2/1980.

Петров, Н. Нашите военни съдилища и тяхната възможна реорганизация. – Във: Военен журнал. № 10/1908.

Петров, Н. Военно законоведение. Лекции. С., 1913.

Петров, Н. Военно положение (Сравнително изследване). Ролята на войската и нейните началници. С., 1925.

Попзлатев, П. Подсъдността на военните съдилища. С., 1927.

Попзлатев, П. Военнонаказателно право. С., 1930.

Попов, Ж. Политиката на второто народнолиберално правителство спрямо българската армия 1903–1908. – Във: ВИС. № 4/1980.

Попов, Ж. Политическият печат за армията (1894–1912). – Във: ВИС. № 2/1984.

Попов, Ж. Бурният живот на Димитър Петков. С., 1998.

Попов, Р. България и Русия (1894–1898). Политически отношения. С., 1985.

Попов, Р. България на кръстопът. Регентството 1886–1887. С., 1991.

Радев, кап. Нуждата от специални военни съдилища и една необходима реформа на нашите военни съдилища. – Във: Военен журнал. № 1 и 5/1900.

Радев, М. Майор Костадин Атанасов Паница. – Във: ВИС. № 5/1967.

Радев, С. Строителите на съвременна България, Т. I–II. С., 1990

Радионов, К. По организацията на нашия военен съд. – Във: Военен журнал. № 11/1902; № 4/1903.

Радионов, К. Военните съдилища и тяхната подсъдност. – Във: Военен журнал. № 3/1903.

Радионов, К. Военните съдилища и тяхната подсъдност. Плевен, 1903.

Радионов, К. Нужни ли са у нас военни съдилища с подсъдност за военни и общи престъпления. – Във: Военен журнал. № 1/1910.

Райков, д-ръ П. Полиция. Поява, развой и предназначение – служба в полицията. С., 1940.

Ралев, М. Предвестници на бъдещи бури. Бунтовете на офицерите русофили през 1886–1887. С., 1975.

Ралев, М. Детронацията на княз Александър Батенберг на 9 август 1886 г. – Във: ВИС. № 2/1972.

Сартори, Дж. Теория на демокрацията. Т. I–II. С., 1992.

Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. II, С., 1983.

Симеонов, Ст. Създаване на жандармерията в България през 80-те години на XIX в. като полицейска сила с военна организация. – Във: Военноисторически сборник. № 6/1994.

Симеонов, Ст. Полицията в България (1879–1944). С., 2003.

Симеонова, Р. Отново за процеса и разстрела на майор Коста Паница. – В: ИДА, б.г. Т. 82.

Сказкин, С. Д. Конец австро-русско-германского союза. М., 1974.

Сладкаров, Н. Майор К. Паница. – В: ИИВИ и ВИНД. Т. 35. 1983.

Сливков, д-р Т. Системи на военните наказания. С., 1943.

Стателова, Е. Дипломацията на Княжество България. С., 1979.

Стателова, Е. Биография на българския дух (Родът Паница). С., 1997.

Стателова, Е., А. Пантев. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. С., 1885.

Стателова, Е., В. Танкова. Константин Стоилов в политическия живот на България. С., 2001.

Стоилов, П., М. Йонов, Л. Петров. Българската армия като институция (1878–1944). – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. I. С., 1981.

Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. С., 2000.

Стоянов, И. Две писма на генерал Л. Н. Соболев от 1882 и 1884 г. за руско-българските отношения. ВИС, 1982, № 1.

Стоянов, И. Либералната партия в Княжество България 1879–1886. С., 1989.

Стоянов, И. Страж на българските граници. С., 1982.

Танкова, В. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885 – септември 1887 г.). – Във: ВИС. № 6/1993.

Танкова, В. Цензурата върху периодичния печат в княжество България. Възгледи и практики (1879–1894). – В: Политическата цензура в България. Варна, 2003.

Татищев, С. С. Изъ прошлаго русской дипломатии. Историческія изследованія и полемическія статьи. С.- Петербургъ, 1890.

Тодоров, А. Действие на войската против престъпната тълпа. Враца 1914.

Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877–1879. С., 1958.

Тодоров, Г. Временно отменяне и възстановяване на Конституцията в Княжество България (1881–1883). С., 1991.

Тодоров, К. По въпроса за военната подсъдност. – Във: Военен журнал. № 2/1903.

Тодоров, П. Търновският акт от 5 октомври 1908 г. – В: Обявяване на независимостта на България през 1908 г. С., 1989.

Тодорова, Ц. Отново за "преврата" през 1881 г.и режима на пълномощията. – В: Известия на Българското историческо дружество. № 35/1983.

Токушев, Д. История на българската държава и право 1878–1944. С., 2001.

Токушев, Д. Съдебната власт в България. С., 2003.

Тънгълов, Д. Бунтът на русофилите в Бургас през 1886 година. – Във: ВИС. № 4/1987.

Топалов, В. Към историята на радославитския режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.). – В: Исторически преглед. № 6/1961.

Хаджидимиев, Д. Политическите права на военнослужещите. Шумен, 1911.

Хаджиниколов, В., Д. Младенов, М. Исусов, А. Георгиев, В. Василев. Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960.

Христов, Хр. Селските вълнения и бунтове 1899–1900. С., 1962.

Хънгтинтън, С. Войникът и държавата. Теория и политика на гражданско-военните отношения. С., 1998.

Цанов, А. Александър Батенберг. Първите седем години на свободна България. (фототипно). С., 1991.

Шарова, Кр. Селските вълнения и бунтове против десятъка в Русенско през 1900 г. – В: Исторически преглед. № 4/1957.

Burdeau, G. L État. Édition du Seuil, 1970.

Corvisieer, A. Dictionnaire d'art et d'histoire militaires, P., 1988.

Taillefer, A. La Justice militaire. Dans l'armée de terre en France et dans les principaux pays. P., 1895.

Jelavich, Ch. Russia and Balkan Nationalism. Russian influence in the internal affaires ff Bulgaria and Serbia 1879-1886, University of California press. Berlley and Los Angelies, 1962.

Krafft, E. Justiie militaire. Lausanne, 1916.

Abstract

The monograph "Army, Social Order and Domestic Security. The Bulgarian Experience 1878–1912" is dedicated to a subject matter practically non-investigated in contemporary historiography – the role of the army in guaranteeing the public order and security in the period after the Liberation of 1878 up to the Balkan Wars of 1912–1913. *The first chapter* reveals on a theoretical level the relationship and linkages between the army, the state and domestic order and security. The international experience in the field and its implementation in Bulgaria are investigated, as well as the Russian views on the character and goals of the Bulgarian army. *The second chapter* studies in details the legal base that regulates the domestic functions of the army, as well as its role and contribution to the struggle against brigandage that spread out in North Eastern Bulgaria after the end of the Russian-Turkish war. *The third chapter* gives a new interpretation of the military and political relations between Bulgaria and Russia after the Liberation of 1878, of the clash between Russia and Prince Alexander I over the control of the army and the manifestation and the consequences of that conflict for domestic and foreign policy decision-making. *The fourth chapter* studies the role of the army as a driving force and at the same time as a destroyer of the order and security in the country during the dramatic events of 1885–1887. Using rich and new documentary materials, the author traces the direct intervention of the army in politics, its de-facto fragmentation and counter-positioning and the attempts of various political factors to gain control over it and put it into a subordinating it. *The last chapter* is dedicated to the evolution of the legal norms and the practical use of the army for securing public order and security by various governments, starting with the cabinet of Stefan Stambolov up to that of Ivan Geshov. The main attention is focused on the role of the army in the electoral process and the intervention in the crisis of 1899–1900.

Thus, on the basis of the new approaches used, the new sources and the facts revealed this study presents an attempt for a new interpretation of the institutional building-up of the Bulgarian statehood, revealing both the positive and negative sides of this process.

Доц. д-р Веселин Янчев завършва история в Софийския университет "Св. Климент Охридски" през 1986 г. През 1991 г. защитава докторантура и работи като учител и научен сътрудник в Института за военна история. От 1999 г. е преподавател по Нова българска история в Историческия факултет на СУ "Св. Кл. Охридски". Автор е на книгата *Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България. 1907–1945 г.* и множество студии и статии посветени на политическото развитие на България след Освобождението. Монографията *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 1912 г.* разглежда нормативната уредба и практическото използване на българската армия за осигуряването на ред и сигурност – условия, без които е невъзможно съществуването нито на индивида, нито на обществото, нито на самата държава.

ИФ–94

ISBN 954–9445–02–X